

2716  
210  
F. complete







नं०: २७९६-घ

श्रीमद्भगवद्गीतायाः षष्ठोऽध्यायः

षोडशोऽध्यायः संहितायाः सप्तदशोऽध्यायः

पत्राणि २१७

भाषानुवादसहितम्







## षष्ठोऽध्याय

शंकर भाष्य  
आनंदगिरिकृतटी.  
श्रीधरी स्वामिकृत  
पिशाचभाष्य  
रामानुजभाष्य  
अभिनवगुप्ती  
परमार्थप्रपा  
वनमाली  
कृष्णमवेजयन्ती  
मधुसूदनी  
सदानंदी  
नीलकंठी  
आनंदी  
रामकंठी  
लासिकी  
पंचोली ॥

भाषा अनुवाद ॥







श्रीभगवानुवाच अनाश्रितः कर्मफले कार्ये कर्मक  
रोतियः समेत्यासीद्योगीचननिरग्रिर्नवाक्रियः ।

शाङ्ख्यभाष्ये

अतीतानन्तराभ्यासने ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शने प्रसन्नरूपस्य सूत्रभूताः शो  
काः स्पर्शान्कृत्वा वहिरिन्द्रिय उपदिष्टास्तेषां हृत्स्थानीयैषोऽप्युपपाद्य आर  
भ्यते तत्र ध्यानयोगस्य वहिरङ्गं कर्मेति यावदध्यानयोगोद्दण्डसमर्थत्वात्  
हृदस्थेनाधिकृत्येन कर्तव्यं कर्मेति अतस्तन् सौति अनाश्रित इति ननु कि  
मर्थं ध्यानयोगोद्दण्डसीमाकरणं यावत्तानुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवं  
नारुरुहोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते इति विशेषादाहस्य च शमो नैव स  
स्वयं करणादारुरुहोर्गच्छस्य च शमः कर्म बोधयं कर्तव्यतेनाभिप्रेतयेत्  
स्थानदारुरुहोर्गच्छस्येति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणा  
न्वानर्थकं स्यात् तत्राश्रमिणो कश्चित् योगमारुरुहस्तर्भवगाहस्य कश्चिद  
मेनारुरुहस्तर्वा न वाह्यस्त्वनपेक्षारुरुहोर्गच्छस्य चेति विशेषणं विभाग  
करणञ्चोपपद्यते चेति चेन्न तस्मैवेति वचनात् पुनर्योगोद्दण्डाच्च योगाह  
स्येति य आसीत् पूर्वयोगमारुरुहस्तस्मैवाहस्य शम एव कर्तव्यं का  
रणं योगफलं प्रमुच्यते इत्यतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वमिति कस्यचिदपि क  
र्मणाः योगविश्रवचनञ्च गृह्यस्य चेत् कर्मिणो योगो विहितः षष्ठे  
ध्याये स योगविश्रवोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नशाङ्कात्  
पपत्रा स्यादवश्यं हि कृतं कर्म कामं निमित्तं मोक्षस्य निमित्तमादनाभ्यते  
पि स्वं फलमारभते एव निमित्तं च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात् फलेन  
भविष्यदभिसंबोचामात्यथावेदस्यानर्थक्यप्रसङ्गादिति नच कर्मिणो सस्य  
भयविश्रवचनमर्थवत् कर्मिणो विश्रवकारणानुपपत्तेः कर्मकृतमी  
श्वरे सस्यस्येत्यतः कर्तरि कर्मफलं नारभत इति चेन्न श्वरे सस्यस्यधिकृत  
रफलहेतवोऽपपत्तेर्मोक्षायेवेति चेत् स्वकर्मणो कृतानामीश्वरे मासो मो  
क्षायेवनफलान्नराय योगसहितः योगश्च विश्रवश्चतस्त्वं प्रतिनाशाशङ्का  
युक्तैवेति चेन्नैकाकी यत् विनात्मानि राशीरपरिश्रमी वस्यचारिवन्ते स्थित इ  
ति कर्मसत्यासविधानात् नचात्र ध्यानकालेऽसी सहायताशङ्का येनैकाकि  
र्नविधीयते नच गृह्यस्य निराशीरपरिश्रम इत्यादिवचनमनुकूलं उभयत्र



जी.  
टी.  
घ.

सुप्रश्नानुपपन्नेषु अनाश्रितश्चनेन कर्मिणपव सन्नासितं योगितन्त्रोक्तं प्र  
तिषेद्धन्ति निरपेक्षकियस्य सन्नासितं योगितन्त्रेति चेन्नप्यायोगप्रतिषेद्धि  
रङ्गस्य सतः कर्मिणः फलाकोटा सन्नासस्तुतिपरतान्नकेवलं निरप्रिपिय  
यव सन्नासीयोगीच किंतर्हि कर्मपिकर्मफलासङ्गं सन्नास्य कर्मयोग  
मनुतिष्ठन् सत्तुष्टयं सन्नासीयोगीचभवतीति स्तुयतेनैकेनवाकोन  
कर्मफलासङ्गसन्नासस्तुतिश्चतुर्थोऽमप्रतिषेधकोपपद्यते नचप्रसिद्ध।  
निरपेक्षकियस्य परमार्थसन्नासिनः शुतिस्सतिपराणोतिहासयोगशास्त्रे  
पुविहितं सन्नासितं योगितन्त्रप्रतिषेधतिभगवान् स्ववचनविरोधाच्चसा  
वेकर्मिणामनसासन्नास्यनैवकुर्वन्कारयन्नास्ते मौनीसन्तशेयेनकेनचिद  
निकेतः स्थिरमतिर्विहायकामान्यः सर्वान् पुमांश्चरतिनिस्सदः सर्वारम्भप  
रित्यागीतिच तत्रतत्रभगवतास्ववचनानि दर्शितानितैर्विरुध्येत चतुर्थी।  
अमविप्रतिषेधस्तस्मात् मुनेयोगमारुरुहोः प्रतिपन्नगाहेस्यस्याग्रिहोत्रादि  
कर्मफलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगागोहणसाधनत्वबुद्धिबुद्धिहारे  
णाप्रतिपद्यतइति ससन्नासीचयोगीचेतिस्तुयते अनाश्रितश्चनेन अनाश्रितो  
न आश्रितोऽनाश्रितः किं कर्मफलं कर्मिणः फलं कर्मफलं यतदनाश्रितः  
कर्मफलतत्सारहितश्चर्यः योहिकर्मफलतत्सारवान् सकर्मफलमाश्रि  
तोभवति अयन्ततदिपरीतोऽतोनाश्रितः कर्मलेखवम्भतः सन्कार्यकर्त  
यो नित्यं काम्यविपरीतमग्रिहोत्रादिकं करोतिनिर्वर्तयति यः कश्चित् यश्च  
दृष्टः कर्मीसकर्मन्तरेभ्योविशिष्यतश्चेवमर्थमाह ससन्नासीचयोगी।  
चेतिसन्नासः परिणागः सयस्यास्ति ससन्नासीचयोगीच योगश्चित्तसमा  
धानं सयस्यास्ति सयोगीचेत्येवं गणसम्पन्नोऽयमन्तद्योतकेवलं निरप्रिपि  
ययवसन्नासीयोगीचेति मन्त्रव्यः निर्गताश्चतयः कर्माङ्गभूतायस्मात् स  
निरप्रिपिकियश्च अतप्रिसाधना अण्वविद्यमानाः क्रियासपोहनादिकायस्या  
सावकियः ननुच निरपेक्षकियस्येवशुतिस्सतियोगशास्त्रे सन्नासितं यो  
गितन्त्रप्रसिद्धं कथमिहसाधेः सकियस्य सन्नासितं योगितन्त्राप्रसिद्धं।  
मुच्यते इति नैषदोषः कयाचिदगणहन्तोभयस्य सम्पिपादयिषितत्वा  
त्तत् कथं कर्मफलसंकल्पसन्नासात् सन्नासितं योगाङ्गत्वेनच कर्माङ्ग  
णानात् कर्मफलसङ्कल्पस्यवाचितवित्तेपदेतोः परिणागायोगितन्त्रेति ॥

अनन्तरिगिरिटीका



ध्यानयोगप्रस्तावानन्तरं तद्योग्यताहेतुकर्मणः स्तुतिं भगवानुक्तवानिमाह  
 श्रीभगवानिति पूर्वोत्तराध्याययोः सङ्गतिमभिधत्तानो ह्यनमन्त्याध्यायान्तरा  
 मवतारयति अतीतेति सम्प्रदर्शनप्रकरणो ध्यानयोगस्य प्रसङ्गाभावं व्युद  
 स्यति सम्प्रति संप्रवृत्तिविवरणयोरतीतानन्तराध्याययोर्भेदे हेतुहेतुमन्त्रमि  
 तिभावः अध्यायसम्बन्धमभिधायानाश्रितः कर्मफलमित्यादिश्लोकद्वयस्य  
 तात्पर्यमाह तत्रेति कर्मयोगस्य सन्त्यासहेतोर्मर्यादादर्शयितुं साङ्गन्त्यो  
 गे विचारयितुमध्याये प्रवृत्ते सतीति समस्यर्थः सन्त्यासिना कर्तव्यं कर्ममेव  
 प्रतिभासे व्युदस्यति गृहस्थेनेति कर्तव्यत्वं स्तुतियोग्यत्वमतः शास्त्रार्थः समु  
 च्यवादी सीमाकरणमाक्षिपति नन्विति यावज्जीवश्रुतिवशात् ध्यानागोहणा  
 सामर्थ्ये सत्यपि कर्मानुष्ठानस्य उर्कारत्वादिनिहेतुमाह यावतेति भार्यावि  
 योगादिप्रतिबन्धायावज्जीवश्रुतिचोदितकर्मनानुष्ठानवत् वैराग्यप्रतिबन्धा  
 दपि तदननुष्ठानसम्भवाद्भगवतो विशेषवचनाच्चनयावज्जीवे कर्मानुष्ठानप्रस  
 क्रिरिति परिहरति नारुरुक्षोरिति उक्तमेवाप्येतिरेकद्वारेण विहणोति आरु  
 रुक्षोरित्यादिना आरुरुक्षुमिच्छतीत्यारुरुक्षुरित्यत्रागोहणेच्छाविशेषणमारोह  
 णोक्तवानित्यत्र पुनरिच्छाविषयभूतमारोहणं विशेषणमेवं शमकर्मवि  
 षयोर्भेदेन विशेषणं मर्यादाकरणानङ्गीकरणविरुद्धमापद्येततयोरेव विभा  
 गकरणान्त्वभागवत्सीमानङ्गीकारेण पुञ्येनेत्यर्थः विशेषणविभागकरण  
 योरन्यथोपपत्तिमाशङ्कते तत्रेति व्यवहारभूमिः समस्यर्थः षष्ठीनिर्द्धारणे भवत्  
 धिकारिणां त्रैविध्यं तथापि प्रकृते विशेषणादौ किमाया नमित्याशङ्कान्तीयाये  
 तया ननुपपत्तिरित्याह नानपेक्षेति आरुरुक्षोराहस्य च भेदेनैवेति प्रकृ  
 तपरा मर्शानुपपत्तिरिति दृषयति ननस्येति यद्यनारुरुक्षं पुरुषमपेक्षारुरु  
 क्षोरिति विशेषणं तस्य च कर्मागोहणकारणमनारुरुक्षं पुरुषमपेक्षारुरु  
 क्षेति विशेषणं तस्य च शमः सन्त्यासो योगफलप्राप्तौ कारणमिति विशेषण  
 विभागकरणयोरुपपत्तिस्तदारुरुक्षोराहस्य च भिन्नत्वात् प्रकृतपरा मर्शि  
 नः तच्छब्दस्यानुपपत्तेर्न युक्तमित्ये विशेषणायुपपादनमित्यर्थः किञ्च योग  
 मारुरुक्षोस्तदारोहणकारणकर्मसुक्ता पुनर्योगारुरुक्षेति योगशब्दप्रयोगा  
 न्न यो योगो पूर्वमारुरुक्षोरासीत् तस्यैवापेक्षितं योगमारुरुक्षं ननु फलप्राप्तौ क  
 र्मसन्त्यासः शमशब्दवाच्यो हेतुत्वेन कर्तव्य इति वचनादारुरुक्षोराहस्य च



गी.  
टी.  
घ

भिन्नत्वप्रत्यभिज्ञानाच्चतयोर्भिन्नत्वशक्तितंशकामित्याह पुनरिति यत्र या  
वजीवश्रुतिविरोधात् योगारोहणसीमाकरणकर्मणोऽनुवितमिति तत्राह उच्यते  
ति पूर्वोक्तरीत्या कर्मतन्मागयोर्विभागोपपन्नौ शुभेऽन्यविषयत्वात् योगमात्रक  
समुत्पत्तिर्जिज्ञासमानस्य नियमैर्मितिककर्मस्वपिपरिमाणमिदिरित्यर्थः ।  
इतस्यावजीवेकर्मकर्तव्यत्वेन भवतीत्याह योगेति सन्नासिनो योगभ्रष्टस्य  
विनाशशङ्कावचनात् यावजीवेकर्मकर्तव्यं प्रतिभातीत्यर्थः ननु योगभ्रष्टश  
हेन गृहस्यैवाभिधानात्तस्यैवास्मिन्नाप्ये योगविधानाद्योगारोहणयोग्य  
त्वे सत्यपि यावजीवेकर्मकर्तव्यमिति नेत्याह गृहस्येति तेनापि समुत्पत्त्या  
कृतस्य कर्मणो मोक्षानिरिक्तफलानारम्भकत्वाद्योगभ्रष्टस्यैवास्मिन्नाप्येव न  
श्रुतीति शङ्कासावकाशोपपत्त्याह अवश्यं हीति अयोरुभये यान्निर्दोषादेदा  
त् फलदायिनी कर्मणः स्वाभाविकी शक्तिरवराजस्य भावस्य च सतः सिद्धत्वा  
च्च कर्मफलवत्त्वमनो मोक्षानिरिक्तस्यैव फलस्य कर्मादरम्भकमिति कर्मिणि  
योगभ्रष्टेऽपि कर्मगतिगच्छतीति निरवकाशाशङ्कैः सत्यः ननु समुत्पत्त्या का  
म्यप्रतिषिद्धयोरकरणात् कृतयोऽनुवितमैर्मितिकयोरफलत्वात् कथं न दीय  
स्य कर्मणो नियमेन फलारम्भकत्वेन तत्राह नियमस्येति वकारेण नैमित्तिकं  
कर्मणोऽनुवितमैर्मितिकयोरफलत्वे दोषमाह वा  
स्येति कर्मणोऽनुवितस्य फलारम्भकत्वधोयात् गृहस्यैवाद्योगभ्रष्टेऽपि कर्म  
गतिगच्छतीति न तस्याशङ्कैः निषेधः इतोऽपि गृहस्यैवाद्योगभ्रष्टेऽपि कर्म  
न भवतीत्याह न चेति ज्ञाने कर्मवत्त्वमभये ततोऽप्यत्र श्रुतीति वचने गृहस्यै  
कर्मणि सति नार्थवद्वित्तमत्वेन तस्य कर्मनिष्ठस्य कर्मणो विभ्रंशहेतुभा  
वात् तत्फलस्यावश्यकत्वादित्यर्थः कृतस्य कर्मणोऽनुवितमभगवति  
समर्पणात् कर्तरि फलानारम्भकत्वादेस्ति विभ्रंशकारणमिति शङ्कतेऽर्मे । क  
ति राजाराधनवृत्त्याधनधारिसमर्पणस्याधिकफलहेतुत्वोपलम्भादीस्यै  
समर्पणो न भ्रंशकारणमिति ह्ययतिनेत्यादिना अधिकफलहेतुत्वेऽपि मोक्षहे  
तुत्वमिष्टतामिति शङ्कते मोक्षहेतुत्वेति तदेव चोच्यं विहणोति स्वकर्मणामि  
ति सहकारिसामर्थ्यात् तस्य फलान्तरे प्रत्युपायत्वासिद्धिरिति हेतुसूचयनियो  
गेति ध्यानसहितस्य सन्नासस्य मोक्षोपपत्तिकत्वे कृतो योगभ्रष्टमधिकृत्य नाश  
ङ्केशाशङ्कादयोगाच्चेति सहकार्यभावे सामग्याभावात् फलानुपपत्तेरुक्ता



नाशाशङ्केत्यर्थः ध्यानसहितमीश्वरेकस्मिन्समर्पणे मोक्षायैव प्रमाणा  
भावात् गृहस्यो योगभ्रष्टशब्दवाच्यो न भवतीति हस्यति नेति गृहस्य  
योगभ्रष्टशब्दवाच्यत्वाभावे हेतुनारमाह एकाकीति न खल्वेताति विशेष  
णानि गृहस्य समवायीनि सम्भवन्ति तेन तस्य ध्यानयोगविधभावात् न ते  
प्रतियोगभ्रष्टशब्दवचनमुचितमिति सार्थः एकाकित्ववचने गृहस्य सापि  
ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाभावाभिप्रायेण भविष्यतीत्याशङ्क्य अग्निहोत्रा  
दिवद्यानस्य पत्नी साध्यत्वाभावादशमप्रतिषेधप्रसङ्गान्नैव मित्याह न  
ब्रूतेति विशेषणान्नरपर्यालोचनयापि नायमेकाकिशब्दो गृहस्य परे  
भवितुमर्हतीत्याह न चेति किञ्च गृहस्य सैवैकाकित्वादिविवक्षितत्वात्  
तयोगविधौ ते प्रत्युभयभ्रष्टप्रश्नोपपद्यत इत्याह उभयेति नहि गृह  
स्य प्रतिउभयस्मान्त्तानात् कर्मणश्च विभ्रष्टत्वमुपेत्य प्रष्टुं शक्यते न  
स्यत्तानात् भ्रष्टोपि कर्मणस्तदभावादनुष्ठीयमानकर्मभ्रष्टोपि प्राग  
नुष्ठितकर्मवशात् फलप्रतिलम्भादतो यथोक्तप्रश्नालोचनया न गृह  
स्य प्रतिध्यानविधानोपपत्तिरित्यर्थः ननु भगवता सन्त्यासस्य प्रतिषि  
द्धत्वात् गृहस्य सैव योगविधानात् सैव योगभ्रष्टशब्दवाच्यत्वमिति प्रा  
ङ्गते अनाश्रित इत्यनेनेति भगवद्वाक्येन प्रतिषेधपरमिति परिहरति  
न ध्यानेति स्तुतिपरत्वमेव स्फोरयति न केवलमिति सत्प्रयुज्यमनु  
तिष्ठति तिसम्बन्धः वाक्यस्योभयपरत्वमाशङ्क्य वाक्यभेदप्रसङ्गान्नैव  
मित्याह न चेति इतोपि भगवतः सन्त्यासाश्रमप्रतिषेधोभिप्रेतो न भा  
वतीत्याह न च प्रसिद्धमिति तस्य प्रसिद्धे सन्त्यासित्वे योगित्वेनेति सम्ब  
न्धः प्रसिद्धत्वमेव वाक्येति श्रुतीति इतोपि सन्त्यासाश्रमे भगवां प्रति  
षेधतीत्याह स्ववचनेति विरोधमेव साधयति सर्वकर्माणीत्यादिना ।  
अनाश्रित इत्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतार्थत्वानुपपत्तेः स्तुतिपरत्वमुपपादि  
तमुपसंहरति तस्मादिति कर्मफलसन्त्यासित्वमत्र मुनिशब्दार्थः स्तु  
तिपरं वाक्यमन्तरयोजनार्थमुदाहरति अनाश्रित इति कर्मफलेभिलाषो  
नास्तीत्येतावता कथं तदनाश्रितत्ववाच्येति शङ्क्यतिरेकमुखेन ।  
विशदयति योहीति कार्यमित्यादिव्याकरोति एवम्भूतः सन्निति कथं  
कर्मिणः सन्त्यासित्वे योगित्वञ्च कर्मित्वविरोधादिमाशङ्क्याह यदृश



गी.  
टी.  
४

इति स्तुतेऽत्र विवक्षितनाम्नानुपपत्तिश्चोदनीयेति मन्वानः सन्नाह इत्येवमिति  
नतिरग्निरिमादेश्यमाह नकेवलमिति अग्रयोगार्हयमाहवनीयावाहार्येण  
चनप्रभृतयः नत्नग्नित्वेसिद्धमक्रियत्तमग्निसाध्यत्वाक्रियाणां तथाच नतिर  
ग्निरिमेतावेतेवापेक्षितसिद्धेर्नवाक्रिय इत्यनर्थकमर्थपुनरुक्तेरिति तत्राह  
अनग्रीति उत्तरसोकस्य तात्पर्यदर्शयितुं व्यावर्त्तमाशङ्कते दर्शयति ननुवे  
ति प्रसिद्धेपरिमाज्याप्रसिद्धिरुपादीयमाना प्रसिद्धिविरुद्धेति चोद्यं दृषयति  
नैषदोषइति उभयस्यसाग्रोसक्रियेवसञ्जातितस्य चेमर्थः गुणहसोभय  
सम्पादनेप्रश्नपूर्वकं प्रकटयति नत्कथमिमादिना १ ॥

स्वामिकृतटीका

शुद्धचित्तेपिनप्यानेविनासेत्यासमावृतः मुक्तिः स्यादितिषष्टेस्मिन्धानयो  
गोवित्तमते १ पूर्वाध्यायोतेसेत्तेपेणोक्तेयोगेप्रपंचयितुंषष्ठाध्यायारंभः न  
त्रतावत्सर्वकर्माणिमनसासेवसेसारभ्यसेत्यासेत्यासपूर्विकायात्ताननिष्ठा  
यास्तात्पर्येणाभिधामातृः तद्वत्पत्ताचकर्मणः सदसासेत्यासातिप्रसंगेशामे  
वारयितुंसेत्यासादपिषष्टेतेनकर्मयोगेस्तौति अनाश्रितइतिहाभ्या कर्मफ  
लमनाश्रितःअनपेक्षमाणः अवश्यंकर्तव्यतयाविहितंकर्मयःकरोतिसप  
वसेत्यासीयोगीचनतिरग्निरग्निसाध्येष्टात्यकर्ममागीच नवाक्रियअनग्निर  
साध्यपूर्वात्यकर्ममागीच १ ॥

सन्

पिशाचभाष्ये

अतीताध्यायोतेयोगस्यसम्पददर्शनेप्रतिश्रुतरंगस्यधानस्यसुत्रभूतांशो  
कास्पर्शान्कृतावर्द्धिवासानित्यादयःउपदिष्टास्तेषांहन्निस्पातीयोयेषष्टौ।  
ध्यायश्चारभ्यते अनाश्रितःकर्मफलमित्यादिससेत्यासीवअनाश्रितःनाश्रि  
तःकर्मफलरसयानप्रयुज्यतइत्यर्थः कार्यकर्मकर्तव्येनित्येकमाग्निसोडा  
दिकरोतियःससेत्यासीचयोगीचफलेससेत्यासीचयोगीचयोगांगत्वेनकर्मा  
नुष्ठानात्मनः नकेवलमनग्निरक्रियः नैवसिद्धेर्लोकइतितत्संपादयतिभ  
गवान् १ ॥

रामानुजभाष्ये

अक्तःकर्मयोगःसपरिकरः इदानींज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकन  
इत्ययोगाभासविधिरुच्यते तत्रकर्मयोगस्यनिरपेक्षयोगसाधनतद्वद्वयि



तत्तानाकारकर्मयोगो योगशिरस्कः प्रदर्शने कर्मफलं सर्गादिकमनाश्रितः  
कार्यकर्मकर्मानुष्ठानमेव कार्यं सर्वात्मनाः स्मत्सहजतपरमपुरुषाराधन  
रूपतया कर्मवममप्रयोजनं तत्साधनं किंचिदित्यः कर्मकरोति संन्यासी  
च तानयोगनिष्ठस्य योगी च कर्मयोगनिष्ठस्य आत्मावलोकनसाधनभूतो भ  
यनिष्ठस्य न निरग्रिर्न चाक्रियः न चोदितयत्तादिकर्मस्वप्रवृत्तः न केवलं ज्ञान  
निष्ठः तस्य हि ज्ञाननिष्ठैव कर्मयोगनिष्ठस्य न भयमित्यभिप्रायः ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

ना० एवं प्राक्तने ध्यायगणेन साधितोर्थः श्लोकद्वयेन निमित्तं कार्यं सज्जायादि  
विहितं सञ्जासीति योगीति पर्यायावेतो अतएवाह ॥

परमार्थप्रपाटीका

अवश्यं कार्यतया विहितं कर्म यः करोति स एव संन्यासी योगी च कर्मफलानये  
दात्तमेव कर्म संन्यासः विहितचरणमेव कर्मयोगः यतद्व्यथा तं निषेधयति  
न निरग्रिर्न चाक्रिय इति अयमर्थः कश्चिदशुद्धतः करणः शास्त्री प्रतीतिमा  
त्रेणाहं मुक्त इति मत्वाः ग्रिहोऽदिकं मज्जति स निरग्रिः निर्गतोऽग्रिः स्यात्स  
तथा तद्वदवशीकृतो तः करणः करचरणचक्षुरहितः सन्मृषानेनेति मील  
मिष्णाचारस्तिष्ठतिसोः क्रियस्तथाविधः संन्यासी योगी वा न भवतीत्यर्थः ॥

वनमालीटीका

ये च मोते वदयोगं संक्षेपेण रमायतिः तस्य व्याख्यानरूपोऽयं षष्ठाध्यायः यतय  
ते ॥ तत्र सर्वकर्मान्तरदणयोगनिष्ठावक्तव्या तत्र त्याज्यत्वेन कर्मयोगस्य  
हीनत्वणं कात्यायनिरासायाधिकारिणो कर्मयोगं स्मोति अनाश्रित इति दा  
भ्यो कर्मणो फलमनाश्रितो अनपेक्षमाणः सन् कार्यं स्वस्य कर्तव्यतया शा  
स्त्रेण विहितं नित्यमग्रिहोऽदिकर्म करोति यः स सकर्मापि संन्यासी  
च योगी चेति संन्यासो हि त्यागः चित्तगतविद्वेषाभावश्च योगः तौ चासक्तः  
फलत्यागान्फलरत्नात्पचितविद्वेषाभावाच्च कर्मफलरत्नात्यागपवात्र  
गोणात्त्यागसंन्यासयोगशास्त्राभ्यामभिधीयते सकामानपेक्षप्राप्त्यर्थक्य  
नाय यत्तादृशं कर्मानुष्ठानं संन्यासयोगावशेषभाविनाविर्यर्थः अतो यद्यपि  
न निरग्रिर्न ग्रिहाद्यश्रौतकर्मयोगी न वानिः क्रियः अग्रिर्निरयेत्तश्रौतस्मा  
त्तक्रियात्यागी तथापि संन्यासी योगी चेति मेतव्यः अनाश्रित इत्यनेनैव सर्वक



गी.  
टी.  
४

मसंयामितिलचेनिरग्रिरिति व्यर्थे स्यादित्यग्रिणा हेन सर्वाणि कर्माण्युपलब्धं नि  
रग्रिरिति संयासी कियथा शब्देन चित्तवृत्तीरुपलब्धा क्रियन्ति निरुद्धचित्तवृत्तित्यर्थो  
गीचकथ्यते तेन निरग्रिः संयासी मेतवोनवाक्रियो योगी मेतव्य इति यथा  
संख्यमुभयव्यतिरेको दर्शनीयः एवं सति नन्दयमप्युपपन्नमिति दृष्टव्यम् ॥

इसमवेजयन्तीटीका

पञ्चमानेसूत्रभूतो योगयोगः परिकीर्तितः तस्यार्थो विस्तरः प्रोक्तः स्यष्टेः सिद्धि  
नमुदये ॥ इत्येवं ज्ञानगर्भकः ससृष्टदर्शनासाधारणसाधनभूतः सपरिक  
रः कर्मयोगः प्रोक्तः इदानीयः पञ्चमानेस्योक्तत्रयेणोक्तो ज्ञानकर्मसाध्यात्मा  
दर्शनाभासः सारूपः सारूपः सविस्तरः सपरिकरोः श्रोगयोगः सप्रोच्यते तत्रादौ  
योगस्यासाधारणसाधनरूपं कर्मयोगं वक्तुं योगशिरस्कस्य कर्मयोगस्य ज्ञा  
नकारत्वे पार्थसारथिर्भगवान् पार्थयोवाच अनाश्रित इति यथेदं कर्मजितो  
लोकः लीयते एवमेवामुत्र प्रणजितो लोकः लीयते परीक्ष्य लोकान् कर्मजिता  
न् ब्रह्मणो निर्वेदमायादिनादिश्रुतमिदमुत्र च कर्मफलं ततश्चो गच्छमना  
श्रितोऽनाकाङ्क्षितवात्सन् यो मुमुक्षुः कार्यं श्रीपुरुषोत्तमस्य मदितकारिणो  
मउपदेष्टुं गच्छन्तं पंमपरमपुरुषार्थभूतमेतद्व्यतिरिक्तं किंचिदपि वस्तु  
तन्ममप्रयोजनं नास्तीत्येवं प्रयोजनेन निश्चयेन करणीयं कर्मानुष्ठानं करोति  
एकश्च शब्दोऽवधारणार्थकोऽययोगव्यवच्छेदद्वेषादिनीयस्त्वनीयश्च पुनरर्थ  
कः संयासी एव ज्ञानयोगनिष्ठ एव च पुनः संयोगी एव कर्मयोगनिष्ठ एव  
भवति स उभयनिष्ठ एव भवतीत्यर्थः निरग्रिः निगीतोऽग्रिहोत्रलक्षणं कर्म  
यस्यात्स तथा एवोक्तं यत्तादिकर्माप्रवृत्तौ न किञ्चने प्रवृत्त एव न वा क्रियः स  
च केवलं ज्ञानयोगनिष्ठ एव भवतीति न किञ्च कर्मयोगनिष्ठ इत्यर्थः ॥

मधुसूदनीटीका

कर्मणां फलमनाश्रितो न पेक्षमाणः फलाभिसंधिरहितः सत्कार्यं कर्तव्यं न  
याशास्त्रेण विहितेनित्यमग्रिहोत्रादिकर्म करोति यः सकर्मोपि स न संयासी  
च योगी चेति सूत्र्यते संयासी हि सागः चित्तगतविक्षेपाभावश्च योगः तौ चास्य  
वियेते फलमागात्फलरूपत्वाच्चित्तविक्षेपाभावाच्च कर्मफलत्वात्सायागपवा  
त्रगोणप्राप्त्या संयासयोगशास्त्राभ्यामभिधीयते सकामानपेक्षप्राशस्त्यकथना  
य अवश्यं भाविनो हि निष्कामकर्माणां गीतं भवति न चाज्ञानमूल्यो संयासयोगो

योगसूत्रं विभिः श्लोकैः  
पञ्चमानेयरीरिते षष्ठे  
आरभ्यते ध्यायस्तु ह्या  
एवात्राय विस्तरात् अत्र  
सर्वकर्मत्वात् योगे वि  
धास्यन् तन्नाश्रितेन ही  
नत्वमाशङ्क्य कर्मयोगं  
दाभ्यां स्तुवन्



तस्माद्यय्ययेननिरग्रिः अग्रिसाध्यश्रोतकर्मत्यागीनभवति त्रयापिसेत्या  
सीचयोगीचेतिमेतव्यः अथवाननिरग्रिर्नचाक्रियः संन्यासीयोगीचेतिमेतव्यः  
किंतुसाग्रिः सक्रियश्चनिकामकर्मानुष्ठापी संन्यासीयोगीचेतिमेतव्यश्चित्सूय  
ने अपशवोमेगोप्रसेभ्यः पशवोमेगोप्रसाशमेवप्रशंसालक्षणयाननृहयोप  
पत्तिः अत्रचाक्रियश्चनेनेनैवसर्वकर्मसंन्यागिनिलव्येनिरग्रिरिति व्यर्थंसादि  
मग्रिशब्देनसर्वाणिकर्माण्यपलक्ष्यनिरग्रिरितिसंन्यासीक्रियाशब्देनचित्तवृत्ति  
रीरूपलक्ष्यक्रियश्चनिरुद्धचित्तवृत्तिर्योगीचकथ्यतेनेननिरग्रिः संन्यासीमे  
तव्योनचाक्रियोयोगीमेतव्योश्चित्यथासंख्यमुभयव्यतिरेकोदर्शनीयः एवं  
सतिननृहयमप्यपत्रमितिद्रष्टव्ये १ ॥

सदानंदीटीका

पदं ध्यायेत् ध्यायेत् सज्जनमुनिर्वेद्ये मधुरिणोर्गुणान् स्मारे स्मारे भवजलधिपारंगमा  
यनः १ संपायेपाये पडपतिगिरावेदशिरसामतिभूयोभूयाममहरिपदाज्ञेप्रवि  
शत १ ज्ञानयोगः प्रशोक्तः संन्यासोविमुक्तिदः कर्मापिचित्तमुद्यर्थे शोक्ते।  
कृत्स्नार्चनपरं २ चित्तमुदावपीदानीविद्ये सतियोगिनां निर्वाणशान्तिरूपं यत्स  
खनस्यानंदजसा ३ येनोपायेन तत्सिद्धिः स्थापयः स उच्यते सूत्ररूपतया यो  
गः पंचमोतेयश्चरितः ४ सपवविस्तरेणात्रषष्ट्याध्यायेत् प्रपद्यते तत्रादौ कर्म।  
णाचित्तमुद्दिहेतुतयास्तुतिः ५ क्रियते कामत्यागाद्योगसंन्याससाम्यतः फ  
लाभिसंधिमुत्पन्नः स त्रिसं कर्म करोति यः ६ श्रोते स्मार्ते संन्यासयोगयोः फल।  
मक्रते निरग्रिः क्रियोयस्तु संन्यासस्तु यथाश्रमः ७ ननन्विषयो हरिणा क्रियते क  
र्मणास्ततो किंतु कामपरित्यागमात्रेण वास्य कर्मिणः ८ क्रियते स्तुतिरिमवमा  
शयोगस्य ते हेतुः फलाभिलाष संन्यागी विसाराधनतमरः संन्यासी फलत्या।  
गायोगी चित्तसमाधितः निरग्रिरित्यनेनोक्तः संन्यासी कर्मवर्जितः ९ अक्रिया  
श्चित्तसंरोधाद्योगीत्यत्रविवेचने ययपीदृक् कर्मस्तितथापिस्तुयतेतथा १० का  
मनात्यागसाम्येन संन्यासीत्यादिशब्दतः ११ ॥ १ ॥

नीलकंठीटीका

एवंप्रथायांते सूचिते ध्यानयोगविवरीतमिच्छंस्तत्राधिकारहेतुत्वात्कर्मयोगा  
वत्सुतोतिहाभा अत्राश्रितश्चि यः कर्मणां फलप्रनाशितोः नपेत्तमाणाः कार्ये  
वश्यकर्तव्यं निसं कर्म करोति सपदं फलसंकल्पत्यागात् संन्यासी च योगी च भव



गी.  
टी.  
४

ति न त निरग्रिये विधितः श्रौतस्मार्तकर्ममागी सपवंसेयासीनापि श्रुतियुक्ता  
कृवाञ्जनः कायक्रियपववायोगीति ॥

आनन्दीटीका

यः श्रुतीतानंतग्राह्ये हि योगधारणास्तत्फलं च प्रपंचयितं सत्यासत्समहावा  
होऽः त्वमासुमयोगतश्चियुक्तं तत्र संन्यासयोगशब्दयोरनिर्वचना  
दर्शनस्य च तर्थाश्रमे कर्मसंन्यासशंका निवारणार्थं श्रीभगवानुवाच  
कर्मणाः फलमनाश्रितः फलासंगो त्यक्त्वा कार्यं चोदितमवश्यकरणीये  
कर्म करोति स पवयत्र क्वाप्वाश्रमे वर्तमानः पुरुषः संन्यासी च कर्म कुर्व  
न्नेव फलत्यागात् संन्यासि शब्दाच्च भवति योगी च पुक्त्वा ज्ञानपूर्वक  
मां नृणां योगि शब्दाच्च भवति चकार ह्यमैकस्यैव कदादावेवा  
नुष्ठानं समुच्चयां न निरग्रिर्न चाक्रियः श्रुतित्यागात् कर्मत्यागाच्च संन्या  
सि शब्दाच्चो न भवति ॥

रामकंठीटीका

आत्मज्ञानविहितकर्मसमुच्चयानुष्ठानरूपस्य सकलप्रकरणासिद्धांतस्य  
प्रथमेनाध्यायेन प्रस्तावनामात्रमुपक्रांतम् द्वितीयेन ज्ञानकर्मणोः स  
रूपमुपदर्शितम् तृतीयेन तयोरेव ज्ञानकर्मणोर्भिन्नानुष्ठानविषयत्व  
भ्रांतिरपाहृता चतुर्थेनैवं विधिसमुच्चयानुष्ठानरूपस्य योगस्य परस्मात्  
कारणात्प्रवृत्तिरुपदर्शिता कर्मणा च नाना रूपत्वे पंचमेन तत्पवज्ञान  
कर्मणा सत्यासयोगाविति प्रदर्शितम् इदानीं तयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्च  
येनानुष्ठानव्यतयोपदिष्टयोः किं सर्ववर्णाः सर्वाश्च माञ्चाधिक्रियंते उत  
नियताः केचनेति संशयनिरसार्थं सर्वसाधारणमस्य प्रतिपादयितुम  
ध्यायंतरेणाह श्रीभगवानुवाच कर्मफलं तस्य तस्य कर्मणो यत्तारे  
क्रियमाणस्य फले स्वर्गादिभोगात्मकमनाश्रितो न भिसंधानादनालं  
वितः स न यः प्रमां कार्यं शास्त्रकर्तव्यमिति वर्णाश्रमनियमेन चोदितं क  
र्म करोति अनुतिष्ठति स संन्यासी त्यागवान् योगी च समाहित उच्यते  
तेन सर्ववर्णाः सर्वाश्च मिणाश्चात्र मोक्षफलसमुच्चयानुष्ठानेऽधिकृता ॥



इत्युक्तम् कर्मफलानभिसंन्धानमात्रेण संन्यासलक्षणं तद्विहित  
 कर्मोद्योगानेचयोगशतिसंग्रहेण सकलप्रकरणाप्रतिपाद्योर्थः सिद्धोती  
 कृतः ततश्च यथाप्रतिपादितात्मज्ञानैकतानतातुः करणतया व्यति  
 रिक्तसत्त्वात् सकलफलतिरिक्तकालः सन् गगादिशेषतिर्मक्तस्वभाव  
 त्वाधिकारकालात् प्रभृतिप्रसूते कर्मयोगोतिष्ठति सत्त्वात्तत्त्वोत्त  
 त्रियोवैश्यः शूद्रावाब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो यतिर्वा सर्वेष्वसंन्या  
 सीयोगीच भवति न पुनर्निरग्निरेवाक्रिययववा निरग्निप्रक्रियशब्दाभ्यां  
 ब्रह्मचारीयतिचलस्यते यतः केचिद्वनयोरेवाश्रम योरप्यालोचितप  
 रमार्थत्वाजैकर्म्याभिमानिनो मोक्ष हेतुत्वं मन्यमाना ब्रह्मचारियतौरे  
 व संन्यासिता योगितां च प्रतिजानते यो हि ब्रह्मचर्यादेव परिब्राजकथ  
 ममाश्रितः सदा परिग्रहाभावाद्नाहिताग्निः सन् मूलदेवपरिहृतय  
 तादिक्रियो ब्रह्मचार्यकः संन्यासी च योगी च तेष्वां मतः योवाश्रमत्रया  
 नुसृष्टः स्वाध्याययागदानाध्यायनयजनप्रतिग्रहादिकाः सकलाक्रि  
 याः परित्यज्य निराश्रितमाश्रममाश्रितः सयतिर्द्वितीयः संन्यासी यो  
 गी च तेष्वां मतः द्वयोरप्यनयोरेव वंधरेतूनां क्रियाणां त्यागे सति मो  
 क्षफलभागिनान्ते ~~तेन तेन तेन तेन तेन तेन तेन तेन तेन तेन तेन तेन~~

लालिती वसुमीरीका

एवं कर्मयोगेनापि ध्यानयोगविना मुक्तिमावहन् ज्ञानकाष्टाधिरोहो न  
 स्यादित्यतः षष्ठोऽध्याय आरभ्यते तत्र प्राकृतेनाध्यायगणेन साधितमर्थं  
 श्लोकद्वयेन श्रीभगवानवाच "यः कर्मफलेश्च नभिसंधानादनाश्रितः  
 कार्यमवश्यकर्तव्यं शास्त्रीये स्वाभाविके वा कर्म करोति सपवफलानभि  
 लाषेण संन्यासी सपवस्वस्वभाव विहिततया योगी बोध्यते इति शेषः त  
 उक्तं जलागोवे सर्वकर्मणि संत्यक्तं न शाकं देहधारिणा त्यजेत्कर्मफले  
 यो वा संन्यासीत्यभिधीयते अग्निशब्दः शास्त्रविहितकर्मोपलक्षकः तेन  
 निरग्निः शास्त्रीयकर्मत्यागो संन्यासी योगी वानमंतव्यः न चाक्रियः स्वा  
 भाविककर्मत्यागी उक्तपुत्रा संन्यासी योगी वा संतव्यः न निरग्निरित्या  
 दिनाय मर्थापि धन्यते निरग्निश्च न भवति निष्क्रियश्च न भवति अथ वसं



न्यासीत्यनुत्तरम् ॥

**पंचोलीटीका**

पंचमोऽध्याये ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रति श्रुतं रंगस्य साधनस्य स  
 त्रभूताः श्लोकाः स्पर्शान्कृते मादय उपदिष्टास्तथा हति स्थानीये यं।  
 षष्ठोऽध्यायः प्रारभ्यते न तत्र सम्यग्दर्शनं प्रति संन्यासात् ध्यानयोगो वद्वि।  
 रंगमपि कर्मयावन्न ध्यानयोगो रं हण समर्थ स्तावत् रं हस्ये न अथि  
 कृते न तमारो ह्युमिच्छन्ना प्ररुषेण कर्म कर्तव्यमित्यत संस्तौति प्रना।  
 स्थितेति यः कर्मफलमनाश्रितः कर्मफलेति स्मरः कार्यं नित्यं नैमिति  
 कं कर्म करोति च पुनः संन्यासी च पुनः स योगी चित्तसमाधान प्रकृ  
 तानव्यः च पुनः तन्निरग्रि द्रष्टृ साधक्यारहितः च पुनः नाक्रियः न  
 स्मार्त क्रियारहितः एवं संन्यासी योगी च भवति कथं कर्मफल संन्या  
 सा संन्यासी तं योगं गते न च कर्मानुष्ठानात् कर्मफल संकल्प स च।  
 चित्तविदोपदेष्टोः परिभागात् योगित्वेति १॥

रणावीरसमिद्धोत्थिनी॥

ॐ श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः अथ पूर्वरात्र्याय गगनेन प्रति-  
पादिते मन्त्रार्थे पुनरपि निश्चयदाष्टाष्टमभगवानुवाच अनाशि-  
त इति कर्मणां स्ववर्णाश्रमो वित्तानां पुद्गलदिव्यापाराणां फलं  
ज्ञाति हि सानन्यं पापमनाश्रितो मनसा कलयन् कार्यप्राप्तं रा-  
जोदनादवप्रपाचरणीयं कर्म स्ववर्णाश्रमो वित्तं पुद्गललक्षणं  
व्यापारं यः करोति श्रुतिरिति संन्यासी योगी च भवति अन्य-  
था प्रतिपन्नानां पापमेवाश्रयं दस्मान्कृतैतानां ततायिनः स्व-  
नंदिकथं दत्तासखिनः स्याम मायवेत्यादि रूपाणां संकल्पानां सं-  
न्यसनात् अवधानवत्वेनावप्रपाचरणीयेषु कर्मसु प्रवृत्तिलक्षणा



कोफलवत्वाच्च न निरप्रितिति निरप्रितनादितारप्रितकृतद्वार  
 परिग्रह इति यावत् पूर्वपरिग्रहस्वीकारेनंतरंतत्यागी वा त  
 यादिप्रप्रिशाहेनात्रगार्हस्थ्यलक्षणे तथाच अनेगार्हस्थ्यानि  
 क्रांतो निरप्रिर्द्वारदित्यागी संन्यासी न भवति संकल्पनामत्या  
 गात् न चाक्रिय इति क्रियाः स्वजात्युचिता व्यापारास्तद्वदितो  
 क्रियः स च योगी न भवति कर्ममात्ररहितस्य क्षणमप्यस्थितेः  
 प्रसीदयात्राप्रसिद्धे च कर्मणामवप्रयाचरणीयत्वे सिद्धे समादि  
 ततात्क्षणायोगा सिद्धे इति भावः अथाच निरप्रिरप्रिसाध्ये  
 एतत्कर्मत्यागी अक्रियो न प्रिसाध्य पूर्वार्थकर्मत्यागी च  
 न संन्यासीति योगीति च किंतु एते प्राचरन्नेव संन्यासी  
 विरुद्धसंकल्पत्यागात् योगी च तत्र सावधानमनस्कत्वादि  
 ति भावः १॥

अथ भाष्य

ज्ञानांतरंगं समाधियोगमादानेन ध्यायेन विवक्षितं सन्या  
 समाद योगेन सहनाश्रित इति चतुर्थीप्रमिणोप्यप्रिः कि  
 याचोक्ता देवमेवेत्यादौ अग्निर्ब्रह्म च तत्सजाक्रियान्यासाश्च  
 मेस्पृतेति च तस्मान्निरप्रिरक्रियः सन्यासी योगी च न भव  
 त्येव सन्यासीपियोगात् मृत इत्याद १







## भाषानुवाद

श्रीपरस्वामी कहें अध्यायके आरम्भमें वर्णन करते हैं कि मनुष्यों को चित्तशुद्ध होनेसे भी ध्यानके बिना केवल सञ्ज्ञासमावेशसे मुक्ति नहीं मिलती है इसी हेतु से श्रीभगवान् कहें अध्यायमें ध्यानयोग विस्तार करि कहते हैं कि पञ्चम अध्यायके अन्तभागमें संक्षेप से कहा गया जो ध्यानयोग सोई विस्तार करने को कहें अध्यायका आरम्भार्थान्त सर्व कर्माणि मनसा सञ्ज्ञासांसे सुखं वशी ३५ अध्यायके श्लोक से सब कर्म साग पूर्वक ज्ञाननिष्ठा की प्रशंसा करने से और कर्म अनुष्ठान क्लेशकारी है इससे हठान्त कर्मसाग की अवस्था बिना भी कर्म का साग मनुष्यों के मनमें होय उठे है सो तिसके निवारन के अर्थ कर्म को करने से कर्म करना अष्ट है यह कहि कर्मयोगकी वृद्धि करने ह्ये भगवान् कहते हैं कि अनाश्रित कहे कर्म फल की आकाङ्क्षा रहित होय कर सब कर्म अवश ही कर्तव्य हैं ३६ विचार से जो विहित कर्म का अनुष्ठान करें सोई सञ्ज्ञासी ओ सोई योगी है नहीं तो निरग्नि कहे अग्निसाध्य यत्नादि कर्म सागी ओ अक्रिय अर्थात् वेद्युक्ति के कर्म कुंओ ताल वावरी तिननतया दानादि कर्म सागी होके लोग अपनेको योगी समझेंगे किन्तु ऐसा नहीं है ना मर्य यह कि फल ही का साग उचित कर्मका साग नहीं अर्थात् उपर लिखे सब कर्म विसृष्टीत्यर्थ करना ही चाहिये सोई कहा अनाश्रितः कर्मफलं कर्ष्यं कर्म करोति यः १॥

देहा॥

कर्मफलप्राप्त्यत्यागके कार्य कर्म करे जोय सो संन्यासी योगी सो नदि निरग्नि अक्रिय होय १॥



## 5057106

4

4-1546

U.S. POST OFFICE STATION ST-611



ये सन्त्यासमिति प्रादुर्योगे ते विदिपा एव न स्य मे।  
स्य सन्त्यासमिति योगी भवति कश्चन २॥

शाङ्करभाष्ये

गोणमुभयेन पुनर्मुखा सन्त्यासितं योगितन्त्राभिमतमित्येतमर्थं दर्शयि  
तुमाह ये सन्त्यासमिति ये सर्वकर्मतत्परिमाणलक्षणपरमार्थसन्त्यासं स  
न्त्यासमिति प्रादुःश्रुतिस्मृतिविशेषयोगे कर्मानुष्ठानलक्षणं ते परमार्थसं  
न्त्यासे विदिजानीदि हे पाण्डव कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तदिपरीतेन नि  
वृत्तिलक्षणो न परमार्थसन्त्यासेन कीदृशं सामान्यमंगीकृत्य तद्भावउच्यते  
इत्यपेक्षायामिदमुच्यते अस्ति परमार्थसन्त्यासेन सादृश्यं कर्तृहारकं कर्म  
योगस्य यो हि परमार्थसन्त्यासी सत्यक सर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्  
फलविषयसङ्कल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणसन्त्यास्यति अयमपि कर्मयोगी  
कर्मकुर्यात् एव फलविषयसङ्कल्पसन्त्यास्यतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह नहि।  
यस्मादसन्त्याससङ्कल्पोऽसन्त्यासोऽपरिणतः फलविषयसङ्कल्पोऽभिसन्ध्यते न  
सोऽसन्त्याससंकल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्मी योगी समाधानवान् भवति न स  
भवतीत्यर्थः फलसङ्कल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात् तस्माद्यः कश्चन योगी कर्मी  
संयस्तफलसङ्कल्पो भवेत् संयोगी समाधानवान् भवति न विलिप्तचित्तो भ  
वति चित्तविक्षेपहेतोः फलसङ्कल्पस्य संयस्तत्वात् इत्यभिप्रायः योगादूते  
न कर्मानुष्ठानात् कर्मफलसङ्कल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेतोः परिमाणान्तेन।  
गित्त्येति सन्त्यासितं चेत्सभिप्रेतमुच्यते एवं परमार्थसन्त्यासकर्मयोग्याः  
कर्तृहारकं सन्त्याससामान्यमपेक्षयं सन्त्यासमिति प्रादुर्योगे ते विदिपा एव  
वेति कर्मयोगस्य स्तत्पर्यं सन्त्यासतमुक्ते २॥

शानन्दगिरिटीका

सम्भवति मुख्ये सन्त्यासितोऽपि किमिति गोणमुभयमभीष्टमित्याशङ्क्य  
त्यस्य कर्मण्यसम्भवाद्गोणमेव स्तुतिमिश्रं तदिष्टमित्यभिप्रेत्याह न पुन  
रिति चित्तवाकुलतद्देतुकामनायागावित्तसमाधानसिद्धेर्योगित्वे कर्मि  
णोऽपि पुक्तसंन्यासिते तत्तत्परिवर्तमानेति प्रादुःमाने प्रसक्तैरेव श्लोकमव।  
तारयति इत्येतमिति परमार्थसन्त्यासे प्रादुरिति सम्बन्धः इतीत्ये सन्त्यास  
स्य प्राप्तागिकाभ्युपगतत्वादिति शब्दोपयोगे योगफलत्वापरित्यक्तसमा



## अभिनवगुप्तीका

सं०

यं संन्यासमिति तथा च योगमंतरेण संन्यासो नोपपद्यते एवं कल्पसंन्यासं  
 तव संविना योगो न युज्यते तस्मात्संत संवदौ योगसंन्यासौ न निरग्निरिति  
 दिनायमर्थो ध्येते निरग्निसूनभवति निष्क्रियचनभवति अथ संन्या  
 सीत्युद्धते २ ॥

## परमार्थशपाटीका

अथ साहचर्ये प्रकटयन्नाहयमिति भोपां उवशक्तप्रकारेण संन्यासे  
 प्राज्ञः प्रकर्षेण प्रेष्टव्येनाहुस्ते योगे विदित्वा तत्कादणादसत्यस्तमे।  
 कल्पः न सत्यस्त संकल्पा येन स तथा कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठा वा तत्र कर्मनि  
 ष्टस्तस्य स्तफलसंकल्पः ज्ञाननिष्ठश्चासत्यस्तचित्तविद्ये पश्य संकल्प  
 पदेविधः कश्चि योगी न भवति अत्र भगवदभिमतः संन्यासशब्दार्थस्त।  
 न्य० सम्यक्प्रकारेण संनैचित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानमुत्पाद्य सततपव कर्मोपरमः क  
 र्मसंन्यासः न तत्कर्मत्यागः तत्कर्ममथात्ममीमांसायां सम्यक्न्यासः स  
 माप्तिर्विमलतरपियः कर्मणो संविदं संन्यासो यददधास्वयमुपरमति  
 ग्रामवक्त्रं प्रवेश्य रंभातावद्विहृतिभजतिफलभरं यावउच्चैः प्रसूते क्रासेप  
 श्चात्र ये वारतमभिलषतो ज्ञानमुत्पाद्य कर्मति भाष्येव सम्यक्प्रकारेण वि  
 मलतरपियः शुद्धांतः करणस्पृशः संविदो मोक्षज्ञानप्रोप्तो सत्यां कर्मणो या  
 समाप्तिः संपूर्णतासेव संन्यासशब्दवाच्यात तत्कर्मत्यागः अत्र दर्शयतां माह  
 यददिति यथा प्रधामार्गः पथिके ग्रामवक्त्रं ग्रामद्वारं प्रवेश्य स्वयमुपरम  
 ति यथैकेनापि ग्रामद्वारं प्राप्तिरिति रेकेण अंतरेव मार्गो न युज्यते किंतु मा  
 र्गः ग्रामद्वारं दर्शयित्वा स्वतयवोपरमति पुनर्दर्शयतां तत्र माह रंभेति रंभा  
 कदलीतावदेवोच्चैर्हृदि भजति यावत्फलभरं प्रसूते पश्चात्फलभरप्रसवा  
 नेतरे क्रासमुपरमे भजति तथैव अस्मत्तमोक्षे अभिलषतो मोक्षार्थिनः पुरु  
 षस्य कर्मज्ञानमुत्पाद्य स्वयमुपरमति २ ॥

## वचनमालीटीका

असंन्यासेपि संन्यासपदप्रयोगनिमित्तं गुणयोगमाह यमितिये कर्मतत्क  
 लपरित्यागे संन्यासमिति प्राज्ञः श्रुतयः पुत्रैषणायाश्च विषेयणायाश्च लोके  
 षणायाश्च युषयायाश्च भैत्यावर्ण्योचरेतीत्याद्याः योगे फलेकाकर्तृताभिमान।  
 योऽस्मागेन विहितकर्मवृत्तानां संन्यासे विदि अत्र दत्तेव स्य दत्तमिगाह तेव ये  
 मया मदेव स्य दत्तसदृशो यमिति न्यायादस्य वाचकशब्दो मत्र प्रयुज्यमानः साह

सं०



गी.  
टी.  
घ

शब्दोपयतिगोण्याहसा सादृश्यमेवाह नहीतिदियतोसंयस्तसंकल्पो  
त्यक्तफलसंकल्पः कश्चिदपियोगीनभवत्यपितसर्वोयोगीत्यक्तफलसं  
कल्पवभवतीतिफलत्यागसाम्यादसादृश्यवित्तवृत्तिनिरोधसाम्याच्चगो।  
एणाकमेवसेयासीचयोगीवभवतीत्यर्थः तदाहभगवान्यते जलिः योगा  
श्चित्तवृत्तिनिरोधश्च २ ॥

### ऊसंबेजयतीटीका

ननुसकलकरणावृत्तिवद्भिः प्रसरणात्मकेकर्मयोगेनिमित्तकरणावृत्ति  
निरोधरूपोत्तानयोगोभवताकयाशीमानीयते इतिचेत्तत्राह येसंयासमि  
तिहेपोउवपोउनेदनेनोतमकुलप्रसृततात्रवायंप्रश्नः समुचितपवेतिसु  
चितः येत्तानयोगेसंयासमित्यमुनाप्रकारेणप्राज्ञरूपः केत्तानयोगकर्म  
यायात्म्यस्वरूपताः तमेवत्तानयोगेमादवयोयोगेकर्मयोगमेवतेविदि।  
जानीहिरीतिदर्शयतिदियस्मात् असंयस्तसंकल्पः संकल्पस्तःपरित्यक्तः  
संकल्पः फलाभिलाषोभोगायभिलाषश्चयेतसतथातसंयस्तसंकल्पोः संयस्तसं  
कल्पोजनः कश्चनकश्चिदपियोगीकर्मयोगीनभवति किन्तुयः संयस्तसंक  
ल्पः सपवत्तानयोगीभवेत् सपवकर्मयोगीचापिभवेत् यदैववद्यस्याथा  
यकर्मणिनवदारेपरेदेहीनैवकुर्वन्नकारयन् कर्तृत्वेनकर्मणिलोकस्य  
सृजतिप्रभुरित्यायुक्तरीत्या तस्यायात्म्यत्वातेनप्रकृतौपरित्यक्तैदिकामुष्मि  
कफलभोगादिसंकल्पः पुरुषोभवेत्तदैवाभयात्तानकर्मणोः कर्तासभवे।  
आम्ययेतिभावः २ ॥

### नमस्तदनीटीका

असेयासेपिसेयासशब्द प्रयोगेनिमित्तभूतेगुणयोगेदर्शयितमाह येस  
र्वकर्मतत्फलपरित्यागेसंयासमितिप्राज्ञः श्रुतयः नासपवातिरेचयती।  
ति आसणाः प्रवेष्टाणायावित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्चयुमायायभित्ता  
चर्यचरेतीत्याद्यायोगफलत्वाकर्तृत्वाभिमानयोः परित्यागेनविहितकर्मा  
नुष्ठानेनसंयासेविदिहे पोउव अवस्यदनेवस्यदतमित्याहुः नेवयेसंयासहे  
वस्यदन्नसदृशोयमितिन्यायात्प्रशब्दः परत्रप्रयत्नमानः सादृश्येवोपयति गो  
ण्याहत्यातदावरोपेणावा प्रकृतेतकिंसादृश्यमितितदाह नहीति दियस्मा  
त् असंयस्तसंकल्पः अत्यक्तफलसंकल्पः कश्चनकश्चिदपियोगीनभवति



अपितु सर्वो योगीत्यक्त फलसंकल्प एव भवतीति फलसाग साम्यादिसाध्य  
 चित्तवृत्तिनिरोधसाम्याच्च गौणपादमाकर्मेव संन्यासी च योगी च भवतीत्यर्थः  
 तत्राहियोगः चित्तवृत्तिनिरोधः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयश्चित्ति  
 त्तवृत्तयः पंचविधाः तत्र प्रत्यक्षानुमानशास्त्रोपमानार्थापत्यभावाख्यानि।  
 प्रमाणानिषदिति वैदिकाः प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानिशीलीतियोगाश्च  
 तर्भाववदिर्भावाभासंकोचविकासौदृष्ट्यो अतएव तार्किकादीनामनभेदाः  
 विपर्ययस्तु मिथ्याज्ञानं तस्य पंचभेदाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः ता  
 एव पंचक्लेशां शास्त्रज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः प्रमाभ्रमविलक्षणः  
 सदर्थव्यवहारः शाश्वतविषाणमसत्पुरुषस्य चेतस्य मित्यादिः अभावप्रत्यया  
 लेवनाहृतिर्निद्रा च तस्मिन् हृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः कारणतमो गुणस्तदा  
 लेवनाहृतिरेव निदानतत्त्वज्ञानाय भावमात्रमित्यर्थः अनुभूतविषयाः संप्र  
 मासः प्रत्ययः स्मृतिः प्रतीतिरुभयसंस्कारजं ज्ञानमित्यर्थः सर्ववृत्तिजस्य तादेने  
 कथने लजादिहृत्तीनामपि पंचसेवांतर्भावोदृष्ट्यः पतादृशो सर्वासांचित्त  
 वृत्तीनां निरोधो योग इति वसमाधिरिति च कथ्यते फलसंकल्पस्तु रागाख्य  
 स्मृतीयो विपर्ययभेदस्तन्निरोधमात्रमपि गौणपादम्यायोग इति संन्यास इति  
 बोध्यते इति निरोधः २ ॥

सदा तदीतीका

असंन्यासेपि संन्यासशब्दयोग्यकारणं गुणयोगोदरिः प्राह मुमुक्षुणोदिता  
 यच्च १ ये कर्मफलसागं प्राह संन्यासमागमाः फलाभिलाषकरं ताभि  
 मानसागयोगतः २ योगोते विदितत्वाभौ साधनत्वस्य साम्यतः अकर्णक  
 णमिच्छादतेन मन्यामदेव ये ३ कर्णतलोयमितेवेत्यायाज्ञौ एषा प्रयुज्यते।  
 परंप्राहः परत्रैवेसादृश्यं ज्ञापने ज्ञेयः सादृश्यं प्रकृतेयस्तिकामयागोदि  
 कर्मिणाः नासक्तफलसंकल्पो योगी भवति कश्चन ५१ ॥

नीलकंठीटीका

केन साम्येनायं संन्यासी योगी चेति स्तूयते अतः प्राह यमिति यो हि यक्त  
 सर्वसंकल्पः संन्यासी तादृशश्च ध्यानयोगी अतो न तयोर्भेदः निःसंकल्प  
 स्मृत्यस्ति हेतुतमो दलक्षणमिति मैत्रायणी योपनिषद् कृतस्य मोक्षल  
 क्षणास्पतिः संकल्पतस्योभयत्रापि तस्य तात् अतोऽयमपि कर्मयोगी फ  
 लसंकल्पसागात् निःसंकल्पतसाम्यात् संन्यासी योगी च भवतीति स्तूय



गी.  
टी.  
घ.

तत्पर्यः योगाधिकारसिद्धयेनिकामकर्माण्यनुष्ठेयानीति सौकहयता।  
तत्पर्यः २ ॥

### आनदीटीका

पवसेत्यासि शब्दार्थं निरूपयिता योगिशब्दार्थमपि निरूपयति ॥ इति।  
प्रागुक्तनीत्यायं सत्यासं कर्मफलत्यागार्थमाहः तं कर्मणो क्रियमाणा  
नां ब्रह्मणि सस्य कृत्यानां सोऽयं जनायोगयोगशब्दार्थविद्धि कर्मयोग  
मेवोक्तनीत्यासं स्यात् शब्दार्थं जानीहीत्यर्थः अत्र हेतुमाहियस्मात्तनसं  
न्यस्तः संकल्पः फलास्पृहायेनेदृशः कश्चन योगी ज्ञानकर्म समुच्चया  
नुष्ठानात् भवति अथ च संयमेन यं सत्यासं जित्वा वशीकृताया भूमेरुत  
रभूमिजिगीषया त्यागमाह संयोगे वितवृत्तिनिरोधो जानीहीनसंन्य  
सेन निरुद्धसंकल्पवितवृत्तिर्येनेदृशः कश्चन योगी योगाभासी न भ  
वति इत्यर्थः (इति योगदर्शनसूत्रेण २ ॥

तदेतत्केवलज्ञानवादिमतमनुपपन्नं रामकंडीटीका मेवेति प्रतिपादयितुमाह ॥  
एते ज्ञानमात्रवादिनः सत्यासं संज्ञयानैककर्मज्ञानरूपं यमर्थं कथयंति  
तं योगं कर्मानुष्ठानमेव तं जानीहीत्यस्मात्संन्यासं विना योगस्तेषु ना  
स्ति किंतु सत्यासः संकल्पस्य फलाभिलाषस्यैवोपपद्यते न तु कर्म  
णः सर्ववर्गेषु सर्वाश्रमेषु च कर्माविरहात् यो किल यति ब्रह्मचारिणो  
परिव्राजको कर्मत्यागतेनाभिमन्यते तौ गृहस्थवानप्रस्थो वितं कर्मत्या  
जतः संतयति तादिसिद्धिकारणं कंचित्कर्माविशेषमनुतिष्ठतपवयथे  
ष्टाचरोऽहितयोर्विकर्मस्यैव पर्यवस्यति तस्मात्संकल्पमात्रसंन्यासि  
त्वात्संन्यासितं सिद्धीतीति योगीयः सर्वरासर्वथास्नाने रासुतनित्यत्वं  
रमात्मलक्षणो ब्रह्मणि प्रवृत्ताहं प्रत्ययतया संन्यस्तकर्मफलसंकल्पः  
स योगी कार्यकर्मणि समापिमान् भवति नान्यरति यथोक्तयोः संन्यास  
योगयोरेके परुषानुष्ठाननिष्ठयोः सर्ववर्गाः सर्वाश्रमिणा आधिक्यता  
अनेन श्लोकेन प्रतिपादिताः (इति योगदर्शनसूत्रेण २ ॥

### लासिकी टीका

संन्यासयोगशब्दावयवोपपत्तौ तथा च योगमंतरेण संन्यासेनोपपद्यते एवं  
संकल्पसंन्यासं विना योगो न युज्यते तस्मात्सततसंबद्धौ योगसंन्यासावित्याह ॥



ज्ञानमात्रादिनोयमर्थेनैकस्मिन्पुनस्तथासपवातिरोचयतीत्यादिश्रुतिर्वि-  
 माश्रित्यसंन्याससंज्ञायाकथयंतियोगसुक्तप्रस्तावकमनुष्ठानमेवतां संन्या-  
 संजानीहि ननुगुणासादृश्यादध्यारोपोचकिंसादृशमित्याह नहीतिन  
 संन्यासः कर्मफलयोः संकल्पाद्येनसो संन्याससंकल्पोयोगीनहिभवति  
 यपवसर्वदात्मनिप्ररूपाहं प्रत्ययतयात्कर्मफलसंकल्पः सपवयोगी  
 कार्यकर्मणात्मसमाधानवान् नायः कर्मत्यागीउक्तप्रस्तावकमविरहात्  
 तस्मात्संकल्पात्प्रागेनचित्तविलेपाभावात् योगस्यापिसंन्यासत्वे तज्ज्ञे  
 लागावे उत्पन्नसहजानंदस्तत्तज्ज्ञानरतः प्रिये सर्वसंकल्पसंन्यासः सवि-  
 द्वात्कर्मसंन्याजेत् ऋतं प्राप्ययथावृत्तः पञ्चेत्यजतिनिःस्पृहं तत्प्राप्यत-  
 थायोगीत्यजेत्कर्मपरिश्रममिति ~~यद्यपि दूतयसि कलने सत्यमिति चेन्न~~  
~~किंयसंन्याससंज्ञाविदं नवादि ॥~~

### पंचोलीटीका

गोणमुभयंनमुखं संन्यासितं योगितं चरति शुभिप्रायेदर्शयित्वाह ये  
 संन्यासमिति देपांडवश्रुतिसरतिविदः ये संन्यासं सकर्मतत्फलत्यागल-  
 त्वापरमार्थसंन्यासमिति प्राहुः ते योगं कर्मनुष्ठानलत्वापरमार्थसं-  
 न्यासं विद्विद्विद्यस्मादसंन्याससंकल्पः श्रित्यक्तफलसंकल्पः कश्चनयो-  
 गीनभवति २ ॥

### रत्नावीरसमिद्धोधिनी ॥

अथ संन्यासयोगयोरेकं प्रतिपादयति यं संन्यासमिति यं प्रा-  
 रभ्यमाराकर्मप्रव्यावकसंकल्पजातत्यागं संन्यासमिति संन्यास-  
 पदाभिधेयं प्राहुः कथयंति पंडिता इति शेषः देपांडव तं योगं  
 योगप्राज्ञाभिधेयमपिविद्धि ननु कृतो नयोरेकमित्यत आह नही-  
 ति दियतः असंन्याससंकल्पः अत्यक्तान्यथाप्रतिपन्नपापमेवा-  
 श्रयेदस्मानित्यादिरूपसंकल्पः कश्चियोगीसावधानो न भवत्यत-  
 पवचकर्मसुप्रवृत्तिमांश्च न भवति अयं भावः संन्यासं विना योग



स्यानिष्पत्तिरूपासिद्धिः योगं विना वसंन्यासस्य नैष्कल्या रूपसिद्धि  
रित्येकस्य सिद्धौ सत्यामन्यस्यापि सिद्धिरिति भाविनीति पर्याया  
वे वैताविति २ ॥

मधुभाष

यं संन्यासमिति कामसंकल्पाद्यपरित्यागे कथमुपायवान्स्या  
दित्याशयः कियत्कालं कर्मकर्तव्यमित्यत इत्याह २



### भाषा अनुवाद

यद सति अर्जन ने पक्का कि हे कस किस कारण से वे मनुष्य योगी औ सन्न्यासी नहीं है इसपर कर्म योगको सन्न्यास प्रतिपादन करते हुये कहते हैं कि हे पाण्डव अर्जन सन्न्यास मात्रही को जो सब श्रुतियोने श्रेष्ठ कहा है सोई फल सन्न्यास रूप कर्मको भी जानो जो कहो कि कैसे जाने तो कहते हैं कि इति शब्दसे कहे जो हे तबसे योगमें भी हैं सोई उक्त श्लोकसे कहते हैं कि कर्म निष्ठ या। तान निष्ठजो होय परफलकी इच्छा त्याग विना योगी नहीं इससे फल कामना में जिसका चित्त विद्विप्त नहीं सोई योगी औ सन्न्यासी है सोई कहा नयसन्न्यास सेकसो योगी भवतिकश्चन २॥

### दोहा

जाको जो संन्यास कर्हे निहयोगहुं पांडव जान नदिविनासं  
कल्पतर्जें कोउ योगी होत प्रमान २॥



Handwritten text in Devanagari script, likely a manuscript page. The text is dense and appears to be a continuous passage.

56

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥



शारुहृतोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते योगा।  
 रूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ३ ॥

शङ्करभाष्यं

ध्यानयोगस्य फलविरहेतः कर्मयोगो वहिरङ्गसाधनमिति तैस्य आसनेन।  
 स्तथाधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनमिदं शयति शारुहृतोरिति शारुह  
 तोगारोहमिच्छतः अनाङ्गस्य ध्यानयोगो वस्यात्तेशङ्कस्यैव तस्यः कस्य तस्या  
 रूहृतोर्मुनेः कर्मफलसम्प्राप्तिरित्यर्थः किमशारुहृतोर्योगं कर्मकारणं सा  
 धनमुच्यते योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यानिवृत्तिः  
 कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः यावद्यावत् कर्मभ्युप  
 रमते तावन्नावन्निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते तथा सति स  
 मुद्रितियोगारूढो भवति तथा चोक्तं व्यासेन नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं  
 यथैकता शमता समता च शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवे ततस्ततश्चोप  
 रमः क्रियाभ्यश्च ३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

परमार्थसम्प्राप्तस्य कर्मयोगान्तर्भावे कर्मयोगस्यैव सदाकर्तव्यत्वा।  
 मापद्येत तेनेतरस्यापि कृतत्वं सिद्धेरिमांशोक्तानुवादपूर्वकमुत्तरस्यो  
 कनात्यर्थमाह ध्यानयोगस्येति भाविन्या ह्यस्यामुनेर्योगारोहमिच्छोरि  
 ष्यमाणस्य योगारोहणस्य कर्महेतुश्चेदप्येतितं योगमारूढस्यापि तत्  
 फलशमो न देवकारणं भविष्यति तस्य कारणत्वे ह्यस्य शक्तिः आदिमांशो।  
 वाह योगारूढस्येति अनाङ्गस्येतेन स्यैवार्थस्फुटयति ध्यानेति मुनित्वे  
 कर्मफलसम्प्राप्तिमोपचारिकमिमाह कर्मफलेति साधनं चित्तमुद्रिह  
 राध्यानयोगशामीक्यायमिति शेषः तस्येति प्रकृतस्य कर्मिणो ग्रहणं प  
 वकारोभिन्नक्रमः शमशब्देन सम्बध्यते कस्यान्ययोगव्यवच्छेदेन शमो  
 हेतरिति तत्राह योगारूढत्वस्येति सर्वव्यापारोपरमरूपोपशमस्य योगा  
 रूढत्वे कारणत्वं विहणोति यावद्यावदिति सर्वकर्मनिवृत्तावायासाभा।  
 वाहशीकृतस्येन्द्रियशमस्य चित्तसमाधाने योगारूढत्वं सिध्यतीत्यर्थः  
 सर्वकर्मोपरमस्य उपशमसाधनत्वे योगारूढी सम्प्रतिमाह तथावेति।  
 एकता सर्वेषु भूतेषु वस्तुनो दैताभावोपलक्षितत्वमिति प्रतिपत्तिः श  
 मता तेष्वेवैवाधिकविशेषेण सन्नोति विविशेषत्वधीः समता तेषामेव हि



नवचने पीलेसुभावसम्पत्तिः स्थितिः स्वैर्येदणनिधानमहिंसने शार्जवम  
वक्रले क्रियाभ्यः सर्वाभ्यः सकाशाउपरनिश्चेयेतउक्तं सर्वयया यादृश  
मेतादृशे नामद्वास्त्राणस्य वित्तेप्रमर्शसाधनमस्ति तस्मादेतदेवास्यनिरति  
पाये प्रमर्शसाधनमित्यर्थः ३ ॥

[illegible]

तर्हि यावज्जीवं कर्मयोगयवप्राप्तत्वाशङ्कतस्यावधिमाह आरुरुक्षोः  
ति ज्ञानयोगमारुरुक्षुः प्राप्तुमिच्छोः पुंसः तदारोहे कारणे कर्मोच्यते चित्त  
शुद्धिकरत्वात् ज्ञानयोगमारुरुक्षुस्तस्यैव ध्याननिष्ठस्य शमः समाधिश्चि  
तविद्येयककर्मोपरमो ज्ञानपरिपाके कारणमुच्यते ३॥

ध्यानयोगस्य वदिरंगं कर्मति यावद्यातयोगारोहणसमर्पस्त्वावत् गृह  
 स्थेनाधिकृतेन कर्मकर्तव्यमतस्तौ तिभगवान् ननु किमर्थं ध्यानयोगा  
 रोहणसीमाकरणं यच्चानुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवने तदारुसतेयो  
 गमा रुरुत्तोरारोहमिहोक्तं मुनेः कर्मकारणं साध्यसाधनमुच्यते योगारू  
 ढस्य तस्यैव कर्मणः शमः उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगा  
 रूढस्य साधनमुच्यते इत्यर्थः आरुरुत्तोर्मुनेर्योगकर्मकारणमुच्यते इति  
 विशेषणादा रूढस्य च शमैव संबंधकरणात् आरुरुत्तोरारूढस्य च शमः  
 कर्मबोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत् अरुरुत्तोरारूढस्य चेति विशेष  
 षाणां विभागकरणं बोधयत एवेति चेन्न तस्यैवेति वचनात् नर्योगग्रहणा  
 द्ययोगारूढस्येति यासीत् सर्वमेवा रुरुत्तस्यैवा रूढस्य शम एव कर्तव्यं  
 कारणं योगफलं प्रमुच्यते इति श्रुतौ न यावज्जीवकर्मत्वं प्राप्तिस्तस्यापि  
 कर्मिणः योगभ्रष्टादिवचनाच्च गृहस्थस्यैव कर्मयोगो विहितः षष्ठे ध्याये  
 सयोगभ्रष्टः कर्मगतिकर्मफलं प्राप्नोतीति तस्या नाशं कानुपपन्ना  
 स्यादवशं कृतं कर्मकांक्षानित्यत्वात् तस्य नित्यत्वादनाशभ्यत्वेन संफलमा  
 रभते एव नित्यस्यैव कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात् फलेन भवितव्यमित्यवो

५ स्थान



कामः प्रत्ययावेदस्यानर्थक्यप्रसंगादिति न च कर्मणि सति उभयभ्रष्टव  
चनमर्थवत्कर्मणो विभ्रंशं करुणपपत्तेः कर्मकृतमीसरे संन्यस्यतः  
कर्तरि कर्मफलं नारभत इति चेन्न सरे संन्यासस्याधिकारफलहेतवोपप  
त्तेर्मोक्षायैवेति कर्मणो कृतानामीसरे संन्यासो मोक्षायैवन फलोत्तरा  
ययोगसहितो योगाच्च भ्रष्ट इति अतस्ते प्रतिनाशाद्युक्ते वेति चेन्न एक  
कीयत विनाशानिराशीरपरिग्रहः ब्रह्मचारिव्रते स्थित इति च ग्रहस्य वा  
नप्रस्ययोः कर्मसंन्यासविधानात्र वात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायाशंकायै नैका  
कित्वे विधीयत न च ग्रहस्य स्थितिराशीरपरिग्रह इति वचनमनुकूले ति  
हायकामान्यसत्ताममोक्षरति निस्पृहः सर्वारंभपरित्यागी इति तत्र त  
त्र वचना निदर्शितानि ते विरुध्येत च तर्थाश्रमप्रतिषेधस्तस्मान्मुनेर्योग  
मारुरुहोः प्रपन्नगार्हस्पत्याः ग्रिहोच्चारिकलनिरपेक्षमनुष्ठीयमाने ध्या  
नयोगारोहणसाधनत्वेन सत्तुष्टिः द्वारेण प्रतिपद्यते इति संन्यासी च योगी  
वेति श्रूयते ३ ॥

रामानुजभाष्ये

यस्य सर्वसमारंभाः कामसंकल्पवर्जिता इत्युक्तं हि कर्मयोगपराप्रमादेन यो  
गोऽप्यधीयते साह योगमात्मावलोकने प्राप्तमिच्छोर्मुक्तोः कर्मयोगय  
वकारणमुच्यते तस्यैव योगादृक् स्य प्रतिष्ठितयोगस्य शमः कर्मनिवृत्तिः  
कारणमुच्यते यावदात्मा लोकतत्त्वमोक्षप्राप्तिस्तत्कर्मकार्यमित्यर्थः ३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यद्यपि यत्तमसिंहासनं राज्यमिति प्रत्यावकेवलस्य निष्क्रियस्य संन्यासि  
तमुपपद्यत इत्युक्तं तथापि मुनेर्ज्ञानवतः कर्मकरणीये कारणे प्रापके  
शमः प्राप्तभूमावतु परमः कारणमत्र लक्षणम् ३ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ कर्मज्ञानयोरवधिमाह आरुरुहोरिति ॥ यमनियमादिसौषान  
मार्गेण आरुरुहोर्गतिप्राप्तमिच्छोः प्ररुषस्य कर्मकारणोऽप्युच्यते आरोह  
णावधिकर्मकर्तव्यं चित्तशोधकत्वात् अमुदचित्तस्य च वित्तपजनकत्वा  
त् तथा तस्यैवाद्दृष्टं प्राप्तिस्थानतिष्ठस्य ज्ञानपरिणकार्थशमः वि  
क्षेपो परमकारण ३ ॥

चेत्स्व

गवतास

५ ति

न

शंका

कर्म



गी  
टी.  
घ.

### वनमालीटीका

तत्र किं प्रशस्तत्वात् कर्मयोग एव यावत् जीवमनुष्ठेयस्तत्राह आरुरुक्षोरिति  
योगो भगवति विनैकाग्र्यं आरुरुक्षोरारोहमिकोर्मुनेः शास्त्रविहितमिहो  
त्रादिकर्म भगवदर्पणमपि याकृतं कारणमाहोसाधनमुच्यते अनुष्ठेयमु  
च्यते वेदमुखेन मया योगाहं स विनैकाग्र्यं प्राप्तं तस्यैव पाकमिहोपि।  
सतः शमः कर्मसमाप्त्यवधमगवदापरोक्षे मुखे कारणसाधनमुच्यते ॥

### ऊसमवैजयन्तीटीका

एवं सत्यस्तमेकलपवजनः कर्मयोगी भवति स एव संन्यासी चेत्सुक्ते दानीमे  
वं भूतोयः कर्मयोगः स एव ज्ञानस्यासाधारणसाधनं भवतीत्याह आरुरु.  
क्षोरिति योगमात्मदर्शनरूपं ज्ञानयोगाभिधमस्याङ्गं योगं आरुरुक्षोः आ।  
रोहमिकोर्मुनेरात्मस्वरूपमननशीलस्य मुमुक्षोः कर्मकर्मयोगः कारण  
निदानमुच्यते यः पूर्वमाह रुरुक्षस्तस्यैवाहं स एव तस्योः तत्करणमुद्धिक्त्वा  
धाननिष्ठायां मुमुक्षुत्वं वर्तयति अतस्तस्यैव कारणत्वमित्यर्थः यः पूर्वमे  
वाहं रुरुक्षस्तस्यैवाहं स एव ध्याननिष्ठा पात्रस्य समः कर्मोपरतिः कारणहेतु  
रुच्यते तस्माद्यावदात्मदर्शनेन भवेत्तावत् कर्मकुर्वित्यर्थः ॥

### मधुसूदनीटीका

तत्र किं प्रशस्तत्वात् कर्मयोग एव यावत् जीवमनुष्ठेय इति नेत्याह ॥ योग  
मेतः करणमुद्धिक्त्वा वैराग्यमाह रुरुक्षोः आरोहमिकोर्मुनेराहं स एव तस्योः तत्करणमुद्धिक्त्वा  
धाननिष्ठायां मुमुक्षुत्वं वर्तयति अतस्तस्यैव कारणत्वमित्यर्थः यः पूर्वमे  
वाहं रुरुक्षस्तस्यैवाहं स एव ध्याननिष्ठा पात्रस्य समः कर्मोपरतिः कारणहेतु  
रुच्यते तस्माद्यावदात्मदर्शनेन भवेत्तावत् कर्मकुर्वित्यर्थः ॥

### सरानंदीटीका

तत्किं कर्म प्रशस्तत्वात् अनुष्ठेयमाह तेः भवेत्तु मुद्धिक्त्वा वैराग्यमाह रुरुक्षोर्द्विकर्म  
तत् १ मुद्धिक्त्वा तस्यैव तस्यागोचानसाधनं अधिकारविभागेन कर्मतया  
गयोरपि २ कार्याकार्यव्यवस्थाप्रोक्ता भगवता मया ३ ॥

### नीलकंठीटीका

तत्र कर्मानुष्ठानस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति यावदियोगो यमनियमाद्य



हांगोपेतममौकं द्यादाशेष्टमिच्छति तावत्कर्मण्यनुतिष्ठेत् तस्य आ॥  
 रुहोर्मने ~~कारणं~~ कारणं तीव्रवैराग्योपादनद्वारा कर्म भवति तस्यैव यो  
 गारूढस्य योगांगानुष्ठाने प्रवृत्तस्य विज्ञेया सदस्य योगारोदे कर्मणां शमः  
 संशयः कारणमुच्यते न हि कर्मसंवाहनाः तस्य चित्ततया योगमनुष्ठा  
 तमीष्टे ३॥ **आनंदेरीका**

योगं कर्मणो ज्ञानसमुच्चयप्रक्रिया रुहोः वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव कार  
 णं **योगारूढ** स्वरमनिष्ठां प्राप्तमस्य शमसंकल्पविकल्पसंज्ञो भक्षयः  
 कारणं संकल्पविकल्पसंज्ञे भंतावत शारीरिक कर्मव **प्रतिबोदित** व  
 मपि कर्मो न वर्तते पवततः परं वहि संवेदनाभावे वापिंद्रिय व्यापारोपरम  
 वत्स्योत्तस्मात्तीनामप्युपरम इत्युपोद्घाते निर्गीतमेव अथ वसुनेर्मनन  
 शीलस्य योगमा रुहोः संयमेन पूर्वान्तिवैतरो भूमिमाक्रमितमिच्छोः  
 कर्मयोगांग एकस्य यमनियमादेस्सर्वने कारणं साधनमुच्यते योगारू  
 ढस्यार्थवत्संयमेनैव ऊर्ध्वकारयन्त्रितीयं प्रकारशमः कारणमुच्यते ५

॥ **रामकंदीरीका** यारुहोत्तावस्थत्वं संभवतीति च तत्कृतं तस्य भेदं प्रति  
 किं नृणां त्रयं योक्तुं योगविषयं पादयितुमा ॥  
 मुनेर्जगति प्राप्ता तज्ज्ञानतात्मन न निष्ठत्वा नुष्ठात यथा कृत्यो गमा  
 रुहो रारोढ कामस्य तत्र निर्विज्ञवां निष्ठां लिप्समानस्य कर्मवर्णाश्र  
 मक्रमसासा क्रिया कारणं योगारोहहेतुः तस्यैव तथा विधेस्सर्वकारण  
 भूतं कर्मो जहत्तप एव शृणुवत्सु शान्तिवन्निर्वादिना सर्वोपरि निर्व्य  
 वधानि नित्याभ्यासवशात् योगारूढस्य योगेलुप्रतिष्ठितत्वे सति पर  
 मात्मसमायत्रस्य शमः संकल्पविकल्पतो भक्षयः कारणं प्रयोजकं ति  
 मितं किं नृकं भवति आगममात्रेण प्राप्तोपदेशस्य प्राथमकल्पिकस्य यो  
 गिनो योगप्रतिष्ठालाभोत्सुकस्यापितत्यामि कारणं कर्मैवोपेयतया  
 वर्तते तस्मिंश्च प्रह्लादगर्भासम्पन्नस्य हिते ज्ञाते च प्रसादकांशे प्राप्ते त  
 त्कर्मात्पतत पवरोमः परमोपेयता कारणं संपद्यते ~~तस्यैव~~



गी. यद्यपि हतमसिंहासनं लासिकी इत्युक्तीटीका ज्ञमिति व निश्चितं यं संयासात्त्वप्रसिद्धं  
 टी. च नथापि मुनेर्बुत्थानेपिमननशीलस्येयोरवत्समागोमुखयोगमाहूदुर्मिच्छोः  
 तत्रावस्थातमसमर्थस्यैवारुरुक्षोर्भित्त्यर्थः कर्मोक्तपुत्राकर्मनष्टानेका  
 रणयोगारोहरे तुरुच्यतेमयातस्यैव मुखयोगकाभाभूतं कर्माजहत  
 एव योगारूढस्य परमात्मसमापन्नस्य शमः संकल्पविल्यरूपलोभत क  
 यः कारणानिमित्तमुच्यते वेदादिमुखेनमया ध्यानयोगनिष्ठस्य तस्यैव स  
 र्वविकल्पोपरतिः परमात्मसमापत्तेः प्रयोजकैत्यर्थः अथवा तस्यैवयोगा  
 रूढस्ययोगेमुखयोगेआरूढस्यलवप्रतिष्ठस्यशमः कारणोल्लगासुच  
 ते पंचोलीटीका ॥

### पंचोलीटीका

ध्यानयोगस्य कर्मफलनिरपेक्षः कर्मयोगः संयासासाधेतायावद्विरे  
 गसाधनमिति तं संयासत्तेन सुताप्रपुना ध्यानयोगसाधनं कर्मणो  
 पदर्शयति आरुरुक्षोः इति योगआरूढमिच्छतो मुनेः कर्मफलसं  
 यासितः कर्मैवकारणसाधनमुच्यते पुनः तस्यैवयोगारूढस्यश  
 मः कर्मोपशमः कारणहेतुः ३

### रत्नावीरसमिद्धेधिनी ॥

आरुरुक्षोरिति मुनेः शास्त्राचार्यो यदिष्टार्थमननशीलस्य वि  
 रुद्धसंकल्पानां त्यागाजोषमास्थितस्य वयोगं समतलक्षणा  
 मारुरुक्षोरारोह मिच्छोः कथमहं समतालक्षणां योगमा मुया  
 मित्तीकृतः कर्मकर्मिन्द्रियव्यापारः कारणस्वाभिलाषसाधन  
 मुच्यते योगारूढस्य सर्वं प्राप्तसमतादृश्ययोगस्य तस्यैव त  
 थाविधस्यैव कर्मकुरुतयवप्रामो मनो विकल्पत्यागः कारणं  
 बुजयेसाधनं कथ्यते अथमशभिप्रायः समतालक्षणायोगवि  
 षिष्टस्य स्वधर्माचरणेन चतुर्वर्गमिः फलमिति सिद्धं तः तत्र



केर्मद्वियव्यापारे सत्येव विद्याविनयेत्यादौ प्रतिपादितस्व  
रूपसमतालक्षणायोगसाफल्यं कथंभीष्मसदंसंख्येऽ  
त्यादिद्वयप्रारम्भमाणा प्रव्यावकमानसिकसंकल्पत्यागे  
नकर्मकौशललक्षणाकर्मयोगनिष्पत्तिरिति अतएवमु  
नेरितिसाकृतोक्तिः पञ्चार्थानैव किं चित्करोमीत्यत्र सु  
दीकृतोस्माभिः ३ ॥

मधुभाष्य

आरुरुक्षोर्मुनेरिति योगमाकुरुक्षो रूपाय मूर्तिमिच्छोः  
योगादृष्टस्य संप्रसंगोपायस्यापरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः कार  
णपरमसुखकारणं अयरोक्षज्ञानिनोपि समाध्यादिफल  
मुक्तं तत्र सर्वोपश्रमेन समाधिरेव कारणं प्राधान्येनेत्यर्थः  
तथापि यथा भोक्तव्योपरमस्तदैवसम्यगसंप्रज्ञातसमा  
धिर्जायते अन्यदा भगवच्चरितादौ स्थितिः तच्चोक्तं येषां  
पश्यन्ति भगवंस्तपवस्तुविनः परं तेषामेव वसमस्तु समा  
धिर्जायते तदृणां भोक्तव्यकर्मण्यदीरो जपेन कथयापि  
वा वर्तयन्ति मदात्मानस्त्वद्भक्तास्त्वत्परायण इति ३ ॥



...  
...  
...  
...  
...  
...  
...  
...  
...  
...

[illegible]



### भाषा अनुवाद

तो फेरि जावत जीवन कहे जिन्गीभर कर्मयोग ही करना चाहिये  
जो ऐसी शोका करो तो कर्मयोग की अवधि करने हैं कि ज्ञानयोग  
में श्राद्ध होने की शक्ती करने वाले पुरुष को उस राहके चढ़ने में  
कर्म ही कारण रूप कहा है क्यों कि निष्काम कर्म चित्तशुद्धि कर  
ता है और ज्ञानयोग श्राद्ध कहे ज्ञानी को शमकहे विद्वेषकारी ।  
कर्म सकल का मागही उचित जिसलिये माग ज्ञान परिष्कार का  
कारण रूप कहा है ३

### दोहा

योग अभिलाषी जो मुनि ताको हेतुक सो कर्म योगाद्वय होय  
तादिको समता कारण यम ३॥



51552-001

*[Faint handwritten Devanagari script, likely bleed-through from another page.]*

四

॥ १ ॥



यदाहिनेन्द्रियार्थेषु न कर्मसु नुषजते सर्वमे।  
कल्पसंन्यासी योगात्कृत्स्नोच्यते ॥

शंकरभाष्ये

अथेदानीं कदा योगात्कृत्स्नो भवतीत्युच्यते यदेति यदा समाधीयमानचित्तो भ  
वति योगीहीन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणामार्थाः शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्म  
सु च निवर्तते मितिककामप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभाववृत्त्या नानुषजते अनु  
षङ्गं कर्तव्यतावृद्धिं न करोतीत्यर्थः सर्वसंकल्पसंन्यासी सर्वान् संकल्पान्  
निहामुत्रार्थकामहेतून् सन्नसितंशीलेत्येतत्सर्वसंकल्पसंन्यासी यो  
गात्कृत्स्नः प्राप्तयोगश्चेतदा तस्मिन् काले योगात्कृत्स्नोच्यते सर्वसंकल्पसंन्या  
सीति वचनात् सर्वान् कामान् कामान्न कालं सर्वाणि च कर्माणि सन्त्यसे  
दित्यर्थः संकल्पमूला हि सर्वे कामाः संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्प  
सम्भवाः कामजानामिते मूलं संकल्पात्ते हि जायसे तन्ना संकल्पयिष्या  
मि तेन मे न भविष्यति इत्यादि श्रुतेः सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसा  
न्यासः सिद्धो भवति स यथा कामो भवति तत्कृतं भवति यत्कृतं भवति  
ति तत्कर्म कुरुते इत्यादि श्रुतिभ्यां यद्यदिकुरुते कर्म तत्तत् कामस्य च  
हितमित्यादिसूतिभ्यश्च न्यायाच्च न हि सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित् स्वरित  
मपि राक्तलस्मात् सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात् सर्वान् कामान् सर्वाणि  
कर्माणि च त्यजयति भगवान् ॥

शानन्दगिरिकृतटीका

योगप्राप्तौ कारणं कथ्यमानं तत्र तस्याभिकालं दर्शयिते श्लोकान्तरमवतार  
यति अथेति समाधानावस्थाय देस्यते अतएवोक्तं समाधीयमानचित्  
तो योगीति शब्दादिषु कर्मसु वानुषंगस्य योगारोहणप्रतिबन्धकत्वात् तदा  
भावस्य तदुपायत्वे प्रसिद्धमिति द्योतयितुं हीनोक्तं सर्वेषामपि संकल्पानां  
योगारोहणप्रतिबन्धकत्वमभिप्रेत्य सर्वसंकल्पसंन्यासीत्यत्र विवक्षितम  
र्थमाह सर्वानिति सर्वसंकल्पसंन्यासेऽपि सर्वेषां कामानां कर्मणां च प्रतिब  
न्धकत्वसम्भवे कृतो योगशान्तिरित्याशङ्क्याह सर्वेति सर्वसंकल्पपरित्यागे  
यथोक्तविधानुष्ठानमयत्नसिद्धमिति मनानः सन्नाह संकल्पेति मूलोन्मूल



गी.  
टी.  
ख.

नेवतकार्यनिवृत्तिरयत्नसलभेतिभावः तत्रप्रमाणमाह संकल्पमूलरिति  
तत्रान्वयव्यतिरेकावभिप्रेत्योक्तमुपपादयतिकामेति सर्वसंकल्पाभावेका  
माभाववत् कर्माभावस्यसिद्धयेपि कर्मणोऽकामकार्यत्वात्तन्निवृत्तिप्रयुक्ता  
मपिनिवृत्तिमुपयस्यति सर्वकामेति यत्तत्कर्मणोऽकामकार्यत्वेतत्रश्रुति  
स्मृतीप्रमाणयति सयथेति सप्ररुषः स्वल्पमजानन् यत्फलकामोभव  
ति तत्साधनमनुष्ठेयतयावुडो धारयतीति तत्कृतमभवति यच्चानुष्ठेयत  
यागृह्णाति तदेवकर्मवदिरपिकरोतीति कामापीने कर्मोक्तमितिश्रुत्यर्थः  
कामजन्यं कर्ममन्वयव्यतिरेकसिद्धिमिति योतयितेस्मृतौदिशाहः न्या  
यमेवदर्शयति नहिसर्वसंकल्पेति स्थापनावदर्शनादित्यर्थः नित्यनैमित्तिक  
कर्मानुष्ठाने हरनिरस्तमिति वक्तमपिशाहः श्रुतिस्मृतित्यायसिद्धमर्थमुप  
संहरति तस्मादिति ४॥

### स्वामिहृतटीका

कीदृशोसौयोगादृष्टोयस्यशमःकारणमुच्यतेइत्यत्राह यदाहीति इंद्रियभो  
गेषुशब्दादिषुतत्साधनेषुचकर्मसयदानानुषजते आसक्तिंनकरोतितत्रहे  
तुः आसक्तिमूलभूतात्सर्वाभोगविषयात्कर्मविषयोऽसंकल्पात्संन्या  
सितेतत्केशीलेयस्यसः तदायोगादृष्टोच्यते ४ ॥

### पिशाचभाष्यटीका

अथेदांजीकयोगादृष्टोभवतीत्युच्यते यदाहीति यदासमाधानचित्तो  
योगीन्द्रियस्मादिन्द्रियार्थेषुइन्द्रियाणामर्थाः शब्दादयस्तेषुइन्द्रियार्थेषुक  
र्मसुनित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषुप्रयोजनाभाववुपानानुषजतेअनु  
षंगकर्तव्यतावुडिनकरोतीत्यर्थः सकलसंकल्पसंन्यासीसर्वासंकल्पा  
निहृष्टार्थकामहेतुसंन्यासितेशीलेयस्यसर्वसंकल्पसंन्यासीयोगादृ  
ष्टःशमयोगादृष्टेतत् तदातस्मिन्कालेउच्यतेसर्वसंकल्पसंन्यासीतिभ  
गवद्वचनात्सर्वाणिकर्माणिचसंन्यासेत्यर्थः संकल्पमूलादिसर्वकामासं  
कल्पमूलाः कामावैयत्ताः संकल्पसंभवाः कामजानामितेमूलसंकल्पा  
किलजायसेनत्वासंकल्पविष्णामिसमूहोविनशिष्यसीतिस्रतेः सर्वसंक  
ल्पपरिणामे सर्वकर्मपरिणामः सिद्धोभवति सयथाकामोभवतितत्कृतः  
भवतितत्कर्मकुरुतरादिश्रुतिभ्यः यद्युद्विज्जुतेतत्तत्कामस्यवेष्टितमि

यत्कृतमभवति

कर्म



निस्सृतिभ्यश्च न्यायाच्च सर्वसंकल्पसंन्यासेन हि कश्चित्प्रेरितमपि शक्तः  
तस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासवचनात् सर्वाकामास्तर्वाणि च कर्माणि प्राजया  
तिव भगवान् ४ ॥

रामानुजभाष्ये

कदा प्रतिष्ठितयोगो भवतीत्यत्राह यदाहीति यदायं कर्मयोगी श्रान्तैका॥  
नुभवसंभावतया इन्द्रियार्थेष्वामवतिरिक्तप्राकृतविषयेषु तदाह ॥  
तस्मै वै धिषु कर्मसंचनानुषजते नू सगं मर्हति तदा हि सर्वसंकल्पसंन्यासी  
योगादूह इत्युच्यते तस्मादाह रूढो विषयानुभवाहं तया तदनुषंगभास  
रूपः कर्मयोग एव तिष्ठति कारणं प्रतो विषयानुषंगभास रूपं कर्मयोगा  
मेवाह रूढः ऊयात देवाह ४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

एष पदार्थः प्रकाशयते इन्द्रियार्थाविषयास्तदर्थानि च कर्माणि विषया  
जनादीनि (उच्यते) च बुद्ध्यावश्यमेवावधेयमित्याह ४ ॥

परमार्थप्रणालीका

अथ योगादूहस्य स्वरूपमाह पदेति यदायस्मिन्काले इन्द्रियार्थेषु परमा  
दिषु तया तत्कारणीभूतेषु कर्मसंचेषु सनसजते प्रासक्तिं न करोति अ  
थ न केवलं कर्मैन्द्रियनिरोधमात्रमित्याह सर्वेति सर्वविषयभोगानिमि  
तीभूताः संकल्पास्तान् संन्यस्तंशीले यस्य सतदा तस्या मवर्त्या यो योगादूह  
इत्युच्यते नाहः प्रतो विषयतागे मोक्षप्राप्तकैवंधपरमोलोचरागादिसं  
भावेत्येति दित्याह ४ ॥

वनमाली टी.

कदा योगादूहस्य तत्राह यदेति यदाचित्तसमाधानकाले इन्द्रियार्थेषु  
ह्लादिषु कर्मसंचेति यने मितिककाम्यनिषिद्धेषु नाषजते स्वस्वतो कर्तृ  
त्वानुसंधानादा विभूतस्वरूपानेदानुभवेन चेतस्य योजनाभावादहमेतेषां  
कर्ता ममेते भोग इत्यभिनिवेशरूपमनुषंगेन करोति हियतस्तस्मात्स  
र्वसंकल्पसंन्यासी सर्वेषां संकल्पानामिदं मया कर्तव्यमनेनेतत्कले भोक्तव्य  
मित्येवं शृणुणामनोवृत्तिविशेषाणां तद्विषयाणां कामानां तत्साधनानां च क  
र्माणां सागशीलसदाशह्लादिषु कर्मसंचानुषंगस्य तदेतोश्च संकल्पस्य योगा



गी.  
टी.  
प.

रोहणप्रतिबंधकस्याभावाद्योगेभगवतितैलधारावद्विषयामेकाग्रविषय।  
निमाहोयोगाह्नुच्यते ४॥

ऊसमवैजयन्तीटीका

ननुयोगाह्नुस्यमुमुक्षोः किंलक्षणं कदाच योगाह्नुको भवतीत्यपेक्षायामाह ।  
यदाहीति यदायस्यामवस्थायां हि निश्चयेनैदियार्येषु प्राकृतैः पुण्यैः विषये  
षुकर्मसचननद्विषयसाधनरूपेषु नानुषजते आत्मदर्शनानेदेन तच्छीक  
ताशेषप्राकृतविषयानुभवो मुमुक्षुरासक्तिं न करोति कीदृशः सर्वसंकल्पसं  
यासी सर्वानुबन्धस्य रुदेन्द्राद्यमरादीणां धातुपञ्चजनितसखभोगाभिलाष  
रूपात्मा कृतविषयकामसंकल्पात्सम्यक्क्याप्तितेपरिसक्तं शीलं यस्य सत  
या ईदृशश्च यदा भवति तदैव योगाह्नुः सखरूपपाननिष्ठ उच्यते कथ्यते ४॥

मधुसूदनीटीका

कदा योगाह्नुको भवतीत्युच्यते यदायस्मिन् चित्तसमाधानकाले ईदियार्येषु  
पुण्यैः विषयैः पुकर्मसचनित्यनैमित्तिककाम्यलौकिकप्रतिषिद्धेषु नानुषजते  
तेषां मिथ्यात्वदर्शनेनात्मनोः कर्तृभोक्तरूपमानंदादयस्वरूपदर्शनेन च प्र  
योजनाभावबुद्ध्याहमेतेषां कर्ता ममैते भोग्या इत्यभिनिवेशरूपमनुषंगेन  
करोति हियस्मात् तस्मात्सर्वसंकल्पसंयासी सर्वेषां कल्पानामिदं मया क  
र्तव्यमेतत्फलं भोक्तव्यमित्येवं रूपाणां मनोवृत्तिविशेषाणां तद्विषयाणां च  
कामानां तत्साधनानां च कर्मणां आगशीलः तदा प्राज्ञादिषुकर्मसचानुषंग  
स्य तदेतोश्च संकल्पस्य योगारोहणप्रतिबंधकस्याभावात् योगे समाधिसा  
ह्नुको योगाह्नु इत्युच्यते (योगो देवयोगाह्नुः सखरूपपाननिष्ठ उच्यते) ४॥

सदानंदीटीका

यस्मिंश्चित्तसमाधानकाले कर्मसतत्फले तन्मिथ्यात्वधियास्मात्कर्तृभो  
क्तधिया तथा १ अहं कर्ता स भोग्येतत्फलं मेवेति रेजनां न करोति परित्य।  
कसर्वकामतया मुनिः २ इहा मुञ्चार्थकामानां हेतूनां धासिकायतः संसक्तं  
शीलमस्यासौ प्राप्तयोगस्तदोच्यते ३ त्रीविधेषु सखरूपेऽवस्थायां यदा रूपाणां  
ननु सखरूपानि न यदा ननु यजन् यदा ननु हेतूनां हेतुनां इति यावत्तन्म ४॥

नीलकंठीटीका

४॥

४॥



ननुयोगपदेनमुख्याद्यस्यानिर्वीजः समाधिरुच्यते तमात्ररूपकर्मणोत्पा  
 गः सतः सिद्धतादविधेयश्चाशेषकप्रकृतेर्योगात्तदपदस्यार्थमाह पराहीति  
 इन्द्रियादिषु शास्त्रादिषु मणीषेषु कर्मसु च तस्यापि साधनेषु तदर्थे ननु सज्ज  
 तेवेग्यदास्वात्सक्तो न भवति नापि मनसा शदे मे भूयात् एतदर्थं मदमिदं कर्म  
 कुर्यामिति संकल्पयति तादृशं सर्वसंकल्पसंसात्तीयदा भवति तदा योगात्  
 कश्चिद्युच्यते यथा तीव्रबुद्धयोपेतो यत्र नीरागो व्यासंगो न संसृता भोजनात्  
 एव भवति तथा तीव्रा रुतावान् सर्वत्र वीतरागस्तत्सर्वकर्मयोगात्तदप  
 व भवति तावत्कर्मणि कर्तव्यं नित्यं पदे सा न्यानीमर्थः ४ ॥

ज्ञानं दीरीका

योगात्तदुल्लेखयति ॥

अविर्भूतेन्द्रियं जयस्य ग्रहाणादिपंचकसंयमार्थः ज्ञानकर्मसमुच्चयार्थश्च  
 सगमपदं

रामकंदीरीका

एवमाह- यदाहियस्यामेवावस्था यामिन्द्रियार्थेषु विरुद्धेषु विषयेषु इन्द्रियैः स्पृशमा  
 नेष्वपि कर्मसु वा तस्यातिहेतुप्रयत्नतः प्रवृत्तिषु क्रियमाणेष्वपि नानुब  
 जते सहजानंदतमितावासक्तिं भजते केवलं पवन इव पदार्थं जातं स्पृश  
 त्रपि सभावव्योमप्रतिष्ठपव भवति तदा सर्वेषां संकल्पानां फलाभिस  
 थानां संन्यासितात्पागिता योगात्तदुच्यते योगी कर्म समाधावाहणे लब्धप्रति  
 ष्ठ उच्यते तद्विषयं तस्य यत्नं न कर्तव्यं तदापि नित्यं योगात्तदुच्यते  
 तदापि नित्यं योगात्तदुच्यते ४ ॥

एवमप्यर्थः प्रकाशयते ॥ लासिकी वसुधालीरीका

वरायस्यामेवस्यायां विषयेष्विन्द्रियैः स्पृशमानेष्वपि तदर्थे प्रकर्मसु क्रि  
 यमाणेष्वपि नानुबजते आसक्तिं न भजते केवलं पवन इव भावजातं स्पृ  
 शत्रपि सभावव्योमप्रतिष्ठपव भवति अत्र हेतुगर्भितं विशेषणं सर्वेति  
 सर्वेषां कर्मणां फलानां च संकल्पसंन्यासने शीलं यस्य स तदा योगा  
 त्तदुच्यते योगे समाधावाहणे लब्धप्रतिष्ठ इति तद्विषयं तस्य यत्नं न कर्तव्यं  
 तदापि नित्यं योगात्तदुच्यते ४ ॥

पंचोलीरीका

कदासौ योगात्तदुच्यते कीदृशं नित्यं अभयमाह पराहीति दियस्या



गी.  
टी.  
४

तद्यदा नरेन्द्रियार्थेषु शब्दादिविषयेषु पुनः कर्मसु निमित्तैर्मितिककाम्य  
निमित्तैषु नानुषमते कर्तव्यता बुद्धिर्न करोति नरा सर्वसंकल्पसंयासी रा  
मुशार्थकामहेतुसर्वसंकल्पान्तरकशीलं यस्य सः योगादृक् योगशान  
उच्यते ४

### रागादीनामिहोद्योगिनी ॥

अथ योगादृक् स्वयमाह यदादीति द्विषाद्ये निमित्तयेना इन्द्रियार्थे  
स्थितिच्छेदः इन्द्रियार्थेषु वक्ष्यरादिशेषेषु पुत्रमित्रबंधादिसंबन्ध  
पादिषु विषयेषु यानिकर्माणि अर्थाच्चक्षरादीनां स्वस्वविषय  
दृशादृषदर्शनादिव्यापारास्तेषु सत्स्वपि नायोरुषलक्षणाविशि  
ष्टः क्षत्रियवीरः नानुषजते अर्थात् पुत्रमित्रबंधादिसंबन्धि रूपादिषु  
विषयेषु रागभयवीभत्ता मोहादिभिरपृहीतांतः करणो यदा न भ  
वति तदा योगादृक् इत्युच्यते ऊतो नासजत इत्यपेक्षायां हेतुग  
र्भविशेषणमाह सर्वेति सर्वान्संकल्पान् अयं समग्रः कथं हे  
तव्य एवं दत्तायोगतिं यास्यामि अयं वपुशेन वथार्हः एतद्वत्ता  
क्षरामपि जीवितास्थितेरित्यादिरूपात्मानसिकव्यापारान् सं  
न्यसितंत्यक्तं प्रीलं यस्य सः ४॥

### मधुभाष्य

योगादृक्स्यलक्षणा माह यदेति सम्यगनुषंगस्तस्यैव भवति  
उक्तं च स्वतो दोषलपोट्टावितरेषां प्रयत्नत इति सवयोगारो  
हः प्रयत्नेन कर्तव्य इत्याह ४॥



### भाषा अनुवाद

जो पूं को कि वह ज्ञानयोग शूद्र पुरुष जिसको वितेपकारी  
कर्मका त्याग कहा गया कैसा होना है तो कहते हैं कि जब  
इन्द्रियों के भोग जो विषय तिनमें और भोगके साथ न भूत कर्मों  
में आशक्त न होय और कर्म संकल्प को छोड़ सकें तब उसको  
जोगाशूद्र कहते हैं ४

होदा

जब नदि इंद्रिय विषय में कर्महि में बंध होय सभी कल्पना त्याग  
तब योगशूद्र क सो सोय ४॥



22

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥



उदरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् आत्मै  
वस्यात्मनो वत्थुरात्मैवरिपुरात्मनः ५ ॥

शंकरभाष्ये

यदैवे योगारूढस्तदा तेनात्मानोद्धृतो भवति संसारादनर्थव्यातादतः उदरे  
दिति उदरेत् संसारसागरे निमग्नमात्मनात्मानं तत उत ऊर्द्धरेत् योगारूढ  
नामाणादयेदित्यर्थः नात्मानमवसादयेत्त्रापो नयेत् नायोगमयेत् आत्मैव हि  
यस्मादात्मनो वत्थुर्नश्यः कश्चिद्वत्थुः संसारमुक्तये भवति वत्थुरपि ताव  
न्मोक्षे प्रतिप्रतिकूल एव स्नेहादिवत्थुना यत न त्वाजस्मा युक्तमवधारणमा  
त्मैवस्यात्मनो वत्थुरिति आत्मैवरिपुः शत्रुर्यो मोः प्रकारो वासः शत्रुः शोष्ण  
त्प्रपुक्त एवेति युक्तमेवावधारणमात्मैवरिपुरात्मनरिति ५ ॥

शान्तदगिरिकृतटीका

योगारूढस्य किंस्यादिमाशंकाह यदैवमिति योगारूढस्य दृष्टारक्षोपायेरव  
शक्यकर्तव्यताये मुक्तिहेतुत्वे तदिपर्ययस्याप्यतनहेतुत्वे वदनीयमिति श्रुतिरिति  
तत्र हेतुमाह आत्मैव हीति उदरेणापेक्षामात्मनः सूचयति संसारेति संसा  
रादूर्द्धरेत् कीदृगिमाशंकाह योगारूढतामिति योगशास्त्रावनास्थातन  
कर्तव्येत्याह नात्मानमिति योगशास्त्रपायश्चेन्नानुष्ठीयते तदा योगाभावे  
संसारपरिहारासम्भवादात्माधीनतः स्यादित्यर्थः नत्वात्मानं संसारे निम  
ग्नं तदा यो वत्थुस्तस्मादुदरिष्यति नेत्याह आत्मैव हीति कुतो वधारणमन्य  
स्यापि प्रसिद्धस्य वत्थोः सम्भवात्तत्राह न हीति अयो वत्थुः सन्नपि संसारमुक्तये  
न भवतीत्येतदुपपादयति वत्थुरपीति स्नेहादीत्यादिशब्दान्तराणां प्रवृत्ति  
विषयत्वे गत्येते आत्मानिरिक्तस्यापि शत्रोरपकारिणः सप्रसिद्धत्वादवधा  
रणमनुचितमिमाशंकाह यो न्यरिति ५ ॥

सामिकृतटीका

यतो विषयासक्तिनागे मोक्षेन दासकौचवैधेपर्यालोच्य रागादिस्वभावं यजे  
दित्याह उदरेदिति आत्मनाविवेकप्रक्तेनात्मानं संसारादुदरेत् तत्तवा  
सादयेत् अयो न नयेत् हियस्मादात्मैव मनः संगा उपरत आत्मनः स्वस्य वैध  
रूपकारको रिपु रपकारकश्च ५ ॥

पिशाचभाष्ये



गी.  
री.  
घ.

यदेवयोगाश्च सदांत्मा नोदुतो भवति संसारं दनर्थं प्रदाद नो उदरेदिति उ  
दरेति मयमात्मानमात्मानातनेरुधं हरेत् योगाश्च तासायादयेदित्यर्थः ।  
नात्मानमवसादयेत् नाथो नयेत् आत्मैव हियस्मादात्मनो वंधुसंसारमुक्त  
ये भवति वंधुरपितावन्मोक्षे प्रतिकूलभावे स्वेदति वंधनाय तननातस्यां युक्त  
मवधारणमात्मैव ह्यात्मनो वंधुरिति आत्मैव रिपुः शत्रुः योगोः प्रकारी वा  
सुः शत्रुः सोऽप्यात्मनियुक्त एवेति युक्तमवधारणमात्मैव रिपुः शत्रुः न शत्रुः ५॥

रामानुजभाष्ये

उदरेदिति आत्मना मनसा विषयाननुसन्धेनात्मानमुदरेत् विपरीतेन म  
नसा नात्मानमवसादयेत् आत्मैव मनश्चात्मनो वंधुस्तदेव हात्मनोरिपुः ५॥

अभिनवगुप्तकृतटीका उच्यते  
अस्यां च बुद्धावस्थायां मेवावस्थेयमित्याह उदरेति ५॥  
परमार्थप्रणटीका

अतो विषयत्वागे मोक्ष आ  
सक्तौ च वंधुत्वालोच्यमाण  
दिसंभावं त्यजेत्याह +

उदरेदिति विवेकयुक्तेनात्मना मनसा कृत्वा आत्मानं जीवदशापन्नं संसारा  
दुदरेत् परंतु न अवसादयेत् नाथः पातयेत् हियस्मात्कारणादात्मनो वंधु  
रुपकारकः रिपुः उपकारकः आत्मैव स्वयमेव नाथः मन एव मनुष्याणां ।  
कारणं वंधुमोक्षयोरित्युक्तत्वात् ५॥

वनमालीटीका

यो यदेव योगाश्चो भवति तदा तेनात्मनैवात्मा संसारा उदरेत इत्याह उदरेदि  
ति आत्मना वेदांतप्रवणादिनावसितेन मनसा आत्मानं स्वजीवं संसाराद्यो नि  
मग्नं उदरेत् विषयसंगपरित्यागेन योगाश्च तां प्रापयेत् न तु विषयासत्ताव  
सादयेत् तसंसारसमुदे मज्जेयत् हियत आत्मैव मन एवात्मनो जीवस्य वंधुः  
हितकारी संसारात् मुक्तिहेतुः आत्मैव मन एवात्मनः स्वस्य जीवस्य रिपुः हि  
तकारी मन एव मनुष्याणां वंधुमोक्षयोः वंधाय विषयासंगि मुक्तौ  
निर्विषयं मनश्चित्स्मृतेः ५॥

कारणं

रुसमवैजयन्तीटीका

यदेव योगाश्चो भवति तदा तेनात्मनैवात्मा संसारा उदरेत इत्याह उदरेदि  
ति आत्मना वेदांतप्रवणादिनावसितेन मनसा आत्मानं स्वजीवं संसाराद्यो नि  
मग्नं उदरेत् विषयसंगपरित्यागेन योगाश्च तां प्रापयेत् न तु विषयासत्ताव  
सादयेत् तसंसारसमुदे मज्जेयत् हियत आत्मैव मन एवात्मनो जीवस्य वंधुः  
हितकारी संसारात् मुक्तिहेतुः आत्मैव मन एवात्मनः स्वस्य जीवस्य रिपुः हि  
तकारी मन एव मनुष्याणां वंधुमोक्षयोः वंधाय विषयासंगि मुक्तौ  
निर्विषयं मनश्चित्स्मृतेः ५॥



इपावस्थातरंगतादिनेतलतोभ्रममानेकामादिषड्गानि कुर्यादग्रस्तंति  
रतिशयप्रवृत्तिवीर्यानिमिषोरगकवलीभूतेजीवमुदरेत् उद्वेगद्वरेत्  
कृतविषयमाजयित्वापरमात्मानेप्रापयेदिसर्गः विषयावरागारेजितेन  
धनधामदारायाशक्तेः तमनसात्मानंस्वभावसादयेत्संसारं नतिमज्जयेत्  
हीति निश्चयेनात्मनः स्वस्थामैव मनपवबंधुर्दिकारी आत्मनश्चात्मैवरिपुः  
शत्रुरिममेवार्थेपाराशरीस्मृतिरपिबदति तथाहि मनपवमनुष्यानांका  
रणंबंधमोक्षयोः बंधायविषयासंगिबुद्धौनिर्विषयेमनश्च ५ ॥

योयदेवंयोगारूढोभवतितदा मधुसूदनी टीका तेनात्मनेवात्माहुतोभवतिसंसारानर्थ  
ज्ञातादतः- आत्मनाविवेकयुक्तेन मनसा आत्मानं संजीवं संसारसमुद्रेनिमग्नं ततः  
उदरेत् तत उद्वेगयेत् विषयासंगपरित्यागेन योगारूढतामापादयेदिसर्गः  
नतविषयासंगेनात्मानमवसादयेत् संसारसमुद्रेमज्जयेत् हियस्मान्  
आत्मैवात्मानोबंधुर्दिकारी संसारबंधात्मोचनहेतुः नामः कश्चिद्लौकिक  
स्वबंधोरपिस्नेहानुबंधेनबंधहेतुत्वात् आत्मैवनामः कश्चिद्विपुः शत्रुरहित  
कारीविषयबंधनागारप्रवेशाकोशकारइवात्मनः स्वस्ववास्यपिरिपो  
रात्माप्रयुक्तत्वायुक्तमवधारणमात्मैवरिपुरात्मनः ५ ॥

सदानंदीटीका

योगारूढोपदाज्ञातस्तदैवात्मात्मनामुना अनर्थज्ञातसंसारबंधनात्मात्मा  
मुदतः १ संसारपंकनिर्मग्नमात्मानमतिपन्नतः उदरेतत ऊर्ध्वं नैराग्या  
दियुतः प्रमान् २ त्यागेनविषयासक्तेः समाध्यातृरुक्तानयेत् अनाद्यविष  
याप्यस्तदेहाद्यात्ममतिमज्जेत् ३ ब्रह्मात्मैवावबोधेनधीमात्याति समाश्र  
येत् संसारेत्येतवोरेस्मिन्नरागद्वेषादिसंक्रले ४ सात्मानंयातयेन्नैवविष  
यासक्तचेतसा बंधात्मोक्षकरोसात्मादितकारी स आत्मनः ५ नामः कश्चि  
द्वेदं ६ संसारादारणोत्तमः प्रसृतस्नेहपाशेनबंधुरमोत्तमार्थदः ७ आत्मै  
वादितकारिवादात्मनः शत्रुरुच्यते विषयासक्तिबंधेसकारागारेप्रवेशना  
त् ८ पुनर्जन्मपुनर्मृत्युः पुनर्भोगेषुदीनता सात्मात्मानाद्यतोदराणांतत ऊर्ध्वं  
नयेत्स्वयं ८ आत्मानंतत्त्वबोधेनवैराग्यादियुतेनच ५ ॥ ५ ॥

नीलकंठीटीका

उद्वेगद्वरेदिति पवेक्रमेणकर्मदाराचितशुद्धिसंयाययोगारूढोभ्यासवैराग्यव



गी  
री.  
ष

लेन आत्मानं उदरेत् द्वियस्मान्नात्मैव आत्मनो वेधुर्न पुत्रादय उदरेत्तमाः  
आत्मैवरिपरात्मनः न तमे शत्रवः संसारे मज्जयितु मेनेत्तमा उतर्थाः ५॥

प्रत्रप्रज्ञांजनयति ॥ आनंदी तन्त्रे कीटीका

आत्मना संयमस्मिरीकतेन मनसात्मानं ससुहरेत् पूर्वपूर्वाभूमिजितो  
तरासत्तरां प्रापय्य कृतिपुत्राभूतं कैवल्येन येदिति शेषं स्पष्टम् ५  
आत्मनो वेधुर्न पुत्रादय उदरेत्तमाः ५॥

तदेवं विधयः परमप्रज्ञां तद्वत्समायमकं कीटीका पत्तिकारणस्य योगाहूतत्वं स्यात्तमा

तिरेकेन वा संकिंचित्  
साधने भवितुमर्हति  
तः ॥

उर्वारहेतुप्रत्ययपवनपरितोभितभीषणाविकल्पकहेतुसहस्रं  
कुलापारगं भीरुभवसागरनिमग्नमात्मानं सभावमात्मनैव यथोक्त  
ज्ञानोपदेशप्रत्युदितोत्साहेनोदरेत् यथोक्तयोगलक्षणातीरेदेशमा  
रेय येत् न तेने विस्मृतसबलतयोपेतितं तत्रैवावसादयेत् मज्जयेत्  
यतोऽप्योदराणां वसादहततयोपकारीप्रतिकूल आत्मैव न्यायः ५॥

अस्यां बुद्ध्यावश्यमेवावधे लासिकी वसुधतीटीका

यमित्याह - आत्मानं ससभावमात्मानैव यथोक्तोपदेशेन प्रत्युदितोत्साहेनोदरे  
संसारान् न तेने विस्मृतसबलतयोपेतितं तत्रैवावसादयेत् मज्जयेत् पुन  
पस्यात्मन आत्मैव ससभावपवयतो वेधुर्न पुत्रादय उदरेत्तमाः  
संस्थापकारकः नात्मः कश्चित् यदुक्तं आत्मैव यदिनात्मानमहिते  
भो विचारयेत् को नोहितकरस्तस्माद्यपनेवारयिष्यति ५॥

पंचोतीटीका

यदेवं योगाहूतो भवति तदात्मना आत्मानं संसारानर्थसमूहाद् उदरे  
भवति इत्याह उदरेदिति आत्मना संसारसागरे निमग्नमात्मानं न न  
उदरेत् योगाहूतं नोपपादयेत् आत्मानं नावसादयेत् द्वियस्मादात्मै  
व आत्मनो वेधुर्न पुत्रादय उदरेत्तमाः आत्मैव न्यायः  
शत्रुः रिपुः पोषिवायः शत्रुः स आत्मा परायेनैव शत्रुत्वं भजते ५॥



## २१० वीरसमिद्धेयिनी॥

अतएवांतरायभूतं रागादिस्वभावं त्यजेदित्याहो हरेदिति आ  
त्मनानिश्चयामिकया बुद्ध्या धृत्या चात्मानं मनः पुत्रादिस्नेहाय  
रावे निमग्नमुदरेत् स्वयमर्चयन् रागानिश्चययुक्तीरभूमिकामा  
रोदयेत् न पुनरवसादयेत् मज्जयेत् अथवात्मना यत्नेनात्मा  
नं स्वशरीरं समारण्य निमग्नमुदरेत् परमैत्यजलानियतस्त  
तो विक्षिप्य प्रादं प्रापयेत् परमैत्यजलानियतस्ततो विक्षिप्य पा  
रं प्रापयेत् न पुनर्निष्क्रियते नाथोनयेत् परैर्वा तयेदितियावत्  
द्वियत आत्मैव बुद्धिधृतियत्नरूप आत्मनः स्वस्य बंधुः समारण्य  
बोद्धारकरणा उपकारी निश्चयामिकतया बुद्धेर्लब्ध्वा त अतए  
व धृतेश्च विरावस्यायित्वात् स्वजात्युचितस्य यत्नस्य निरर्गलं  
प्रवृत्तिसंभवात् आत्मैव बुद्ध्या दिव्यमेवात्मनः स्वस्य शत्रुः प्रति  
कूलः नरकादिप्रापनं देतवात् अनंतपरावादिष्ठानाध्यव  
सायलक्षणायाः संशयामिकाया बुद्धेः सद्योभ्रंशान् धृतेश्च  
निरालंबतया विरमनवस्यायित्वात् यत्नस्य च मध्यमववि  
ष्टित्वात् ५॥

मधुभाष्य

उदरेदित्यादिना कस्य बंधुरात्मेत्यत आह ५॥







## भाषा अनुवाद

देखो विषयों से रब्बा निवृत्ति होनेसे मोक्ष औ विषयोमे आशक्ति  
से बन्ध होता है यह विचारि रागद्वेषादि सभावसे रहित होना उचि  
त सोई कहते हैं कि विवेक युक्त आपही अपने आत्माको बुझिके ।  
द्वारा संसारसे उद्धार करेगा और अयोगति को न ले जायगा जिस  
हेतु कामना से निवृत्त जो आत्मा कहे मन सोई अपना वस्तु रूप उ  
पकारी है और कामनामे आशक्त जो मन सो शत्रु रूप उपकारी है  
तो अपना शत्रु मित्र आपही है ५॥

## दोहा

आपदि आपकहुं उद्धरेनदि आपदि पीउत जोय आपदि अपने  
बंधुहैं आप अपने दोष दोष ५॥



STATE OF TEXAS,  
COUNTY OF \_\_\_\_\_

श्रीगणेशाय नमः ॥ इति श्रीकृष्णार्जुनसंवादे  
 अर्जुनस्य दशैकादशोऽध्यायः ॥ १० ॥  
 अथ कुरुक्षेत्रे युद्धम् ॥ ११ ॥  
 अर्जुन उवाच ॥ पांडवस्य हतस्तथा  
 धर्मस्य च तत्त्वज्ञानं ॥ १२ ॥  
 अथ कुरुक्षेत्रे युद्धम् ॥ १३ ॥  
 अर्जुन उवाच ॥ पांडवस्य हतस्तथा  
 धर्मस्य च तत्त्वज्ञानं ॥ १४ ॥  
 अथ कुरुक्षेत्रे युद्धम् ॥ १५ ॥  
 अर्जुन उवाच ॥ पांडवस्य हतस्तथा  
 धर्मस्य च तत्त्वज्ञानं ॥ १६ ॥  
 अथ कुरुक्षेत्रे युद्धम् ॥ १७ ॥  
 अर्जुन उवाच ॥ पांडवस्य हतस्तथा  
 धर्मस्य च तत्त्वज्ञानं ॥ १८ ॥  
 अथ कुरुक्षेत्रे युद्धम् ॥ १९ ॥  
 अर्जुन उवाच ॥ पांडवस्य हतस्तथा  
 धर्मस्य च तत्त्वज्ञानं ॥ २० ॥

[illegible]



वभ्यरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मनाजितः श्र  
नात्मनस्तशत्रुत्वेवर्तेतात्मेवशत्रुवत् ६ ॥

शोकरभाष्यं

आत्मेवशत्रुत्वनोवभ्यरात्मेवरिपुरात्मनस्तत्त्वं तत्र किंलक्षणं आत्मा आत्म  
नोवभ्यः किंलक्षणं वा आत्मात्मनोरिपरिस्य च ते वभ्यरिति वभ्यरात्मात्मनस्त  
स तस्यात्मनः स आत्मावभ्ययेनात्मनात्मेवजितः आत्माकार्यकारणसंवा  
तो येनजितोवशीकृतो जितेन्द्रिय इत्यर्थः अनात्मनस्त अजितात्मनस्त शत्रु  
त्वेनशत्रुभावे वर्तेत आत्मेव शत्रुवत् यथानात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी न  
यात्मात्मनोऽपकारवर्तेत इत्यर्थः ६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

उक्तमन्यप्रश्नपूर्वकं सोक्तान्तरमवतारयति आत्मेवेत्यादिना एकस्यैवात्म  
नोमियोविरुद्धं वभ्यत्वरिपुतत्त्वं लक्षणभेदमन्तरणाप्रकृतिमिति वारिते वा  
शीकृतसंवातस्यात्मानं प्रतिवभ्यत्त्वमितरस्य शत्रुत्वमित्यविरोधं दर्शयति  
वभ्यरित्यादिना वशीकृतसंवातस्य विद्वेषभावादात्मनि समाधानसम्भवा  
दपपन्नमात्मानं प्रतिवभ्यत्त्वमिति साधयति तस्येति अवशीकृतसंवातस्य  
पुनर्विद्वेषोपपत्तेरात्मनि समाधानायोगादात्मानं प्रति शत्रुभावे प्रसिद्ध  
शत्रुवत् आत्मेवशत्रुत्वेन वर्तेतेत्यनङ्गव्याकरोति आत्मनश्चिदृष्टान्तं ना  
व्याचष्टेपथेति उक्तदृष्टान्तवशादवशीकृतसंवातः स्वसहितानावरणा  
दात्मानं प्रतिशत्रुरेवेति दार्ष्टान्तिकमाह तथेति ६ ॥

स्वामिकृतटीका

कथंभूतस्यात्मेवबंधः कथंभूतस्यचात्मेवरिपरिस्येतायामाह बंधुरि  
ति येनैवात्मेनैवात्माकार्यकारणसंवातरूपोजितोवशीकृतः तस्याभा  
तस्यात्मनः आत्मेवबंधः अनात्मनश्चजितात्मनस्तु आत्मेवात्मनः शत्रुत्वेन  
शत्रुवत् अपकारित्वेवर्तेतेतद ॥

विष्णवभाष्यं

तत्र किंवापुक्तलक्षणं आत्मनोबंधः किंवा लक्षणं वा रिपु रात्मनस्तत्रोच्य  
ते बंधरात्मात्मनस्तस्य आत्मातस्यात्मनोबंधः येनात्मेवात्मनाजितः आत्मा  
कार्यकारणसंवातः कार्यशरीरेकारणानीन्द्रियाण्येनसीकृतः जितेन्द्रिय



गी.  
टी.  
ष.

इत्यर्थः अनात्मनस्तु शत्रुभावे वर्तते तात्मेव शत्रुवत् यथा शत्रुनात्मनोः पका  
रीतयात्मनोः पकारी अयत्नत इत्यर्थः ६ ॥

रामानुजभाष्यं

येन पुरुषेण सैनैव समनो विषयेभ्योजिते तत्तनस्तु संबधुः <sup>ना</sup> अनात्मनः अजि  
तमनसः स्वीयमेव मनः स्वशत्रुवत् शत्रुमेव वर्तते तस्मिन्नेयसविपरी  
ते वर्तते इत्यर्थः यथोक्तं भगवता पराशरेणापि मन एव मनुष्याणां कारणं  
बंधमोक्षयोः बंधाय विषयासंगि सत्तै निर्विषये मन इति ६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अत्र चेनाय उपायः अपि तात्मेव मन एवेत्यर्थः जिते हि मनो मित्रं चोरतरा  
संसारोदरणं करोति अजिते तत्तीव्र निरययातना कृत्वा तं कुरुते ६ ॥

परमार्थप्रणीटीका

अथात्मनो बंधुत्वे रिपुत्वे वा प्रकटयन्नाह बंधुरिति ॥ तस्य पुरुषस्य आत्मा म  
नः आत्मनो जीवस्य बंधुः स रुद्रकः तस्य कस्य येन पुरुषेण आत्मनैव सैनै  
व आत्मा कार्यकारणसंघातद्वयो जीवो जीतः वशीकृतः अथ अनात्मनेः  
अजितात्मनः पुरुषस्य शत्रुत्वे आत्मैव स्वयमेव वर्तते नायः ६ ॥

वनमालीटीका

आत्मनः शत्रुत्वमित्रत्वे विवक्ष्योति बंधुरितियेन जीवेनात्मना धृत्वा आत्मनो  
देहेन्द्रियादिर्जितस्तथात्मनो जीवस्यात्मा मनो बंधुः अनात्मनो निर्जितम  
नस्तस्य पुरुषस्यात्मैव मन एव शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तते शत्रुवत् स शत्रुवत् ६ ॥

रुसमवेजयन्ती

ननु कस्य मनो बंधु कस्य वा शत्रुः स्यादित्यपेक्षायां जितमनस्तथा जितम  
नस्तस्य मित्रं शत्रुश्च मनो भवेदित्याह बंधुरात्मेति तस्य पुरुषस्य समुत्तारा  
त्मन आत्मामनो बंधुरूपकारी भवति कस्य येन पुरुषेण आत्मनैव सैनैवा  
त्मा मन एव जितस्तव शो कृतः अनात्मनस्तु अजितमनसः पुरुषस्य तत्रा  
त्मैव मन एव शत्रुवत् शत्रुत्वे अथ कारकत्वे वर्तते त एव वर्तते ६ ॥

मधुसूदनीटीका

इदानीं किं लक्षणं आत्मनो बंधुः किं लक्षणं वात्मनो रिपरित्यज्यते । आत्मा  
कार्यकारणसंघातो येन जितः स्ववशीकृत आत्मनैव विवेकयुक्तेन मनसैव



नतशस्त्रादिना तस्यात्मास्वरूपमात्मनोवंधुरुक्तं तल्लक्ष्मिभावेन सहितक  
रणात् अनात्मनस्तु अजिनात्मनश्चेतनं शत्रुतेशत्रुभावेपववर्ततेनात्मैव  
शत्रुवत् वायुरिप्रिवोक्तं तल्लक्ष्म्यास्यस्येनानिष्ठाचरणान् ६ ॥

सदानंदीटीका

बंधुरात्मात्मनः कीटककीटकशत्रुरितीर्यते कार्यकारणसंवातोयेनादौ स  
वशीकृतः १ विवेकबुद्ध्या तस्यात्माविषयाक्तिं वा रणात् बंधुरात्मात्मनः शा  
स्त्रप्रवृत्त्या मोक्षसंभारः २ आत्मैव शत्रुवत्तस्य मूकस्याप्यजिनात्मनः वर्तते  
शत्रुभावेन विषयासक्तिबंधनात् ३ उक्तं तल्लक्ष्म्या च स्यस्येनैव बंध  
नम् तन्निवृत्त्यास्य मोक्षोपि स्येति उच्यते ४ ॥ ६ ॥

नीलकंठीटीका

आत्मात्मनः आत्मनात्मनसा अनात्मनः अजितचेतसः आत्मात्मनएव शत्रुः ६ ॥

अनंदीटीका

आत्मनो वन्धुरिप्रोक्तं दर्शयति ६ ॥ स्पष्टमेतत्

रामकंठीटीका

कथमिच्छाह ॥

तस्य पुरुषस्य सेवन्धिन आत्मनः आत्मैव स्वभावपवबंधुः सर्वापत्प्रती  
काश्रक्तत्सजनः यदुक्तं आत्मैव यदिनात्मानमहितेभ्यानि वारयेत् ।  
कोनोहिततरस्तस्माद्यप्येव वारयिष्यतीति कस्यात्मैव बंधुः येन पुरुषेण  
स आत्मा स्वभावः आत्मनैव तानाभ्यासवद्वाराभ्यासवलेन नजि  
तः प्रत्यवमर्षगोचरापादनाद्वशीकृतः येन तसावात्मा प्रमादपेरेणास  
तोपेतितः सन्नजितो न वशीकृतस्तथाविधस्य तस्यायं शत्रुत्वै सर्वेच्छाया  
द्यातकारित्वे वर्तते तथा चोक्तम् नततर्ज्या रसिसीत्ताः सर्पो वायवि  
षोत्पत्ताः अरिर्वानित्यसंक्रुद्धो यदात्मादुरधिष्ठित इति ६ ॥

कस्यात्मैव बंधुः कस्य चात्मे लासिकी दत्तगुप्तीटीका वरिप्रित्पेक्षा यामाह ॥

येन पुरुषेणात्मा स्वभाव आत्मनैव तानाभ्यासवलेन नजितः प्रत्यव  
मर्षगोचरापादनाद्वशीकृतः तस्यात्मैवात्मनो बंधुः आनात्मनः प्रमा  
दपरतयोपेतितात्मनः पुरुषस्यात्मैव शत्रुत्वै वर्तते वायुशत्रुवत् तथा  
चोक्तं नततर्ज्या रसिसीत्ताः सत्पो वायविषोत्पत्तः अरिर्वानित्यसं  
क्रुद्धो यदात्मादुरधिष्ठित इति ६ ॥



गी.  
टी.  
४

### पंचोलीटीका

तत्र किंलक्षणं आत्मा आत्मनो बंधुः किंलक्षणं अत्मा आत्मनो रिपरिति  
उभयं दर्शयति बंधुरिति तस्यात्मन आत्मा बंधुः येन न आत्मना आत्मेव  
देहेन्द्रियसंज्ञातः जितः वशीकृतः तद्वत् अनात्मनः अजितदेहेन्द्रिय  
संज्ञातस्य शत्रुवत् आत्मेव शत्रुत्वे वर्तते ६

### रणवीरसमिद्धो धिती ॥

यत देव विहरणोति बंधुरिति तस्य पुंस आत्मा यत्नयव आत्मनः  
स्वस्य बंधुः सर्वायत्नीकारकस्वजनः समरार्णवपाशतरो  
साक्ष्यकश्च येनात्मनानिश्चयात्मिकया बुद्ध्या मेवांतः करण  
मेव जितः स्ववशो स्थापितः तद्वत् सहस्रो स्वात्मा कृतश्चि अना  
त्मनो जितांतः करणस्य त आत्मेव यत्नयवो योगयवेति यावत्  
प्राप्तुते सर्वेच्छा व्याघातकारित्वे वर्तते स्नेहादिवशात् मध्ये यत्न  
त्यागात्पराप्राप्तेर्मध्यपवनिमज्जनदेतभूतत्वात् अयं भावः य  
दि प्रारंभ एव तरो यत्नं न ऊर्यात्तस्यैव स्थितिः स्यात् तद्वत् न पुन  
हीनिरपि कृते त्वयत्ने समरार्णवमध्ये तत्यागेन पारप्राप्तिर्हे अ  
स्मामवस्थितिर्नोपि भ्रंशित्वा मध्यपवचनिमज्जयरादैरात्मा  
प्राप्तिरिति मरुमूर्खो यंयः प्रारंभ्य कर्माणि न समापयति अतए  
वाभिपुक्तैरुक्तं अनारंभो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणं आरब्ध  
स्यात्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणमिति ६॥

### मधुभाष्य

बंधुरात्मेति आत्मा मनः आत्मनो जीवस्य आत्मना मनसा आत्मा  
बंधुर्जीवं आत्मेव मनः आत्मना बुद्ध्या जीवेनैव वा सदि बुद्ध्या विजय  
ति उक्तं च मनः परं कारणमा मुनेति मन एव मनुष्याणां कारणं  
बंधुमोक्षयोः उदरेत्मनसा जीवं न जीवमवसादयत् जीवस्य बंधुः



प्राप्तुश्च मनः पवनसंघायः जीवेन बुद्ध्यादियदा मनोजितं तदा  
बन्धुः प्राप्तुश्च न्यत्र वास्य ततो जयेद्बुद्धिबलानरस्तदेवेतभक्त्या  
मधुकैटभारावित्यादिब्रह्मवैवर्ते अनात्मनः अजितात्मनः  
पुरुषस्य अजितमनस्कस्य सदपि मनोनुपकारीत्यनात्मा  
सन्नपि भृत्यो यस्य न भृत्यपदे वर्तते स भृत्यः तस्यात्मा मन  
पवप्राप्तुवच्छ्रुते वर्तते ६॥



*[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]*



## भाषा अनुवाद

अवशात्मा ही तो किसी मनुष्यका वशु औ किसीका रिपु है उस  
अपेक्षा पर कहते हैं जिसने अपने आत्मासे आत्माको जीता अर्थात्  
विज्ञानमय आत्मा करके कार्य कारणा मिलित रूप जो आत्मा स  
लसत्त्व शरीरादि वशीभूत होनी है सोई विज्ञानमयजीव अपना व  
शुद्ध और आत्मा कहे शरीरादि अवशीकृत जो है सोई आप अपना  
शत्रु तत्त्व है ॥ १ ॥

दीर्घ ॥

आत्मदिवंधुदे आत्मको जिद आत्मआत्मसें जीत जीत्योना जि  
न आत्मतिद आत्मावर्ते तुल्य असीत ॥ ६ ॥



आर्य समाज

३०  
...  
...  
...  
...  
...  
...  
...

॥ अर्थ ॥

...  
...  
...



जितात्मनः प्रज्ञानस्य परमात्मा समाहितः शीतो।  
स सखुः खेषु तथा मानापमानयोः ७ ॥

शाङ्करभाष्ये

जितात्मनश्चितात्मनः कार्यकरणादिसंज्ञात आत्मा जितो येन स जितात्मा  
तस्य जितात्मनः प्रज्ञानस्य परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तते इत्यर्थः  
किं वशीतो स सखुः खेषु तथा मानैः वमाने च मानावमानयोः पूजापरिभवयोः  
समः स्यात् इत्याध्याहारः ७ ॥

शान्तद्विगिरिकृतटीका

कथं संयत कार्यकरणस्य वस्युरात्मेति तत्राह जितात्मनश्चितात्मनः जितकार्यकर  
णसंज्ञातस्य प्रकर्षणोपरतवासाभ्यन्तरकरणस्य परमात्मा वित्तेषां पुनः पुन  
रुत्तमिभूयमानोतिरन्तरे चित्ते प्रयत्न इत्यर्थः जितात्मानं संयत्तु समस्तकर्मा।  
एवं प्रदर्शयैवांगानि दर्शयति शीतेति समः स्यादिसध्याहारः पूर्वाहं व्याचष्टे जि  
तेत्यादिना केवलं तस्य परमात्मा साक्षादात्मभावेन वर्तते किन्तु शीतो स्यादिभि  
रपि नामोच्चासते तत्त्वज्ञानादिसत्तगर्हविभजने किंचेति तेषु समः स्यादिति सम  
न्यः ७ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

जितात्मनः स्वस्मिते धुत्वं स्फुटयति जितात्मनश्चितात्मनः जितआत्मा येन तस्य प्र  
ज्ञातस्य रागादिरहितस्यैव परं केवलमात्मा शीतो स्यादिषु सत्सुपि समाहि  
तः सात्मनिष्ठो भवति नामस्य यदा तस्य हृदि परमात्मा समाहितः स्थितो भवति ७ ॥

पिशाचभाष्ये

जितात्मनः प्रज्ञातस्य कार्यकारणसंज्ञातो जितो येन स जितात्मा तस्य जितात्म  
नः प्रज्ञातस्य परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तते इत्यर्थः किं वशी  
तो स सखुः खेषु तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः समः स्यात् ७ ॥

रामानुजभाष्ये

योगारंभयोग्यावस्थोच्चाते जितात्मनश्चितात्मनः शीतो स सखुः खेषु मानापमानयो  
श्च जितमनसः प्रज्ञातस्य मनसि परमात्मा समाहितः सम्यगाहितः सूर्येणा  
वस्थितः प्रत्यगात्मात्रपरमात्मोच्चाते तस्यैव प्रकृतत्वात् तस्यापि पूर्वपूर्वाव  
स्थापेक्षया परमात्मत्वात् आत्मा परं समाहित इति वासंशेयः ७ ॥

प्रभिनवप्रमकृतटीका



गी.  
टी.  
घ

तत्र जितमनसश्चंद्रेण प्रशान्तो निरहंकारः परेष्वात्मनि शीतोऽस्मादिषु चाभेद  
धीः न रागादेषौ ज्ञानमभ्युत्पत्तिः विविधं ज्ञानं यत्र तद्विज्ञानं प्राप्नुयति  
कर्म ७ ॥

### परमार्थप्रणीटीका

अथ जितात्मनस्तस्मिन् वेधुत्वं प्रकटयति जितात्मन इति ॥ जितात्मा मनो  
येन तस्य प्रशान्तस्य रागादिरहितस्य परं केवलमात्मा शीतोऽस्मादिषु सत्त्वपित्त  
शामानात्मा यो रूपस्थितयोः सतोऽपि समाहितः स्वात्मनि स्थो भवति नायस्य ॥  
॥ ७ ॥

### वनमात्मीटीका

जितात्मनो वेधुत्वं माह जितेति शीतोऽस्य सखदुःखेषु चित्तविक्षेपकरोषु सत्त्व  
पित्तशामानात्मा योऽज्ञानादरयोऽस्मिन् विक्षेपहेतोः सतोऽपि तेषु सम  
त्वेन जितात्मनः प्रागुक्तजितमनस्कस्य प्रशान्तस्य रागादेषु चित्तविक्षेपकरोषु सत्त्व  
परमेश्वरः समाधिविषयो भवति अतो जितात्मा प्रशान्तश्च भवेदिति भावः ७ ॥

### ऊसमवेजयन्तीटीका

प्रयुक्तेषु सखदुःखादिषु तया तेन प्रकारेण सामानात्मानयोश्च मानमादरोपमा  
नमनादरस्योऽथ जितात्मनः जितात्मा मनो येन स तया तस्या विकृतमन  
सः प्रशान्तस्य रागादेषादिवर्जितस्य मुमुक्षोः पुरुषस्य परममर्थं यथा ज्ञानं या  
ज्ञात्मा सत्त्वः समाहितः समगाहितः सत्त्वः रूपस्थितः समाधिविषो भवती  
त्यर्थः यदा परमात्मा वा सा च परमात्माः उपरमात्मा शब्दो जीववाचको नती  
स्वरपरः तस्यैव प्रकरणात् पूर्वापरग्रन्थसाम्येनैव ७ ॥

### मधुसूदनी

जितात्मनः स्ववेधुत्वं विवृणोति । शीतोऽस्य सखदुःखेषु चित्तविक्षेपकरोषु सत्त्व  
स्त्वपित्तशामानात्मा योऽज्ञानादरयोऽस्मिन् विक्षेपहेतोः सतोऽपि तेषु सम  
त्वेनेति वा जितात्मनः प्रागुक्तजितेन्द्रियस्य प्रशान्तस्य सत्त्वसमव्याप्य रागादेषु चित्त  
विक्षेपकरोषु सत्त्वपरमात्मा स्वप्रकाशान्न सभावश्चात्मा समाहितः समाधिविषयो यो गात्रको  
भवति परमिति वा केदः जितात्मनः प्रशान्तस्यैव परं केवलमात्मा समाहितो भवति  
नायस्य तस्माज्जितात्मा प्रशान्तश्च भवेदित्यर्थः किं ७ ॥

### सरानेदीटीका

तु यस्यायोगारम्भः  
नयेत् सा कावस्थे त  
तायां ता माह विभिः  
तात्पर्येन इति शीतोऽस्य  
खदुःखेषु शीतोऽस्मादि



जितात्मनः स्वंपुत्रे विवृणोति रमापतिः सत्सविते पकेषु शीतोत्सादि  
 पुयस्यतुः १ न जहाति समन्तं पीरात्मतत्त्व समीक्षणात् जितेन्द्रियस्य शान्तस्य  
 रागद्वेषपरित्याग २ समाधि विषयस्य स्वप्रकाशोद्गमिर्भवेत् नायस्य सा  
 प्रायो विलोसल्लाच्छातो भवेत्सुनिः ३ संसारदुःखदुष्कारणमाधि वीजं भोते  
 र्द्वे विविधकामभयादिमूलं चित्तेति यत्तमचिरात्प्रभवेति धीरायमादप्य  
 निरतः सद्विर्ममेष्टः ४॥७

नीलकंठीटीका

मनसोजयेफलमाह जितात्मन इति शीतोत्सादिषु ग्रामेषु जितात्मनः नि  
 विकारचित्तस्य आत्मा चित्ते परं उक्तं षण्मादितः समाधिग्रामो भवति अ  
 तः समाधिसिद्धये मनोजेतव्यमेवेत्यर्थः ७॥

आनेदीटीका

परमात्मसुपरदेहे सदेहे च समात्मात्मनि भवति स्मृते च श्रुतौ धर्मस्य  
 वसंश्रुतावेवावधारय आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ७॥

रामकंठीटीका

यथोक्तस्यात्मनयस्य फलमाह जिते यथोक्तेन प्रकारेणावशीकृतया  
 त्मायेन तस्य जितात्मनः अतएव प्रशान्तस्य स्वभावनिर्दोषपरमात्मस्य  
 मापतिवशां निवृत्तविकल्पविस्रवस्य परेष्वप्यतिरिक्तत्वेन प्रतिपन्नेषु सर्व  
 देशेषु तथात्मन्यहंतया प्रतीयमाने तस्या सामान्यसंविदेकस्वरूपग्रा  
 हिणी मतिर्भवति तथा शीतोत्सादुःखादिषु बाष्पाभ्यंतरनिमित्तजेषु  
 प्रयुज्यमाने माने दोषसु च तथा परेषां पूजायां तथा च तथावमाने पराभवे तथैव सा  
 मानामतिर्भवति न तस्य स्वमतिः सर्वगतादेकस्मात्संभावनिर्विकारात्  
 रमात्मनो हं प्रतीतिर्यतिरिच्यते नानाविधेषु विकारकारणेषु स्थितेषु  
 पितृसमये स्वात्मन्यवसंधाने लोकवन्नविच्छिद्यते इत्यर्थः ७॥

यथोक्तस्यात्मनयस्य फलं लोसिकी वसुधतीटीका

तसमा

माह - जित उक्तविधयावशीकृतया त्मायेन तस्या तएव प्रशान्तस्य परमापतिवशा  
 निवृत्तविकल्पस्य शीतोत्सादुःखादिषु सत्सपि मानापमानयोः सत्तोर  
 पि परमात्मा इति समाहितः स्वात्मनि शो भवति साक्षादात्मभावेन वर्त  
 ते इत्यर्थः विकारहेतुस्य सत्सपि स्वात्मन्यवसंधाने लोकवन्नविच्छिद्यते इति



मी.  
टी.  
घ.

पर्वविषययोगाङ्गस्य लक्षणास्य संहरति ॥

पंचोलीटीका

जितात्मनः स्वस्मिन्नेधुने स्पृष्टयति जितात्मनः निशीतोत्सखः  
खेडनयामानापमानयोः पूजाभिभवयोः समस्य जितात्मनः जितः  
देहेन्द्रियसंचातस्य प्रणतस्य रागादिदोषरहितस्य परमात्मा समाहि-  
तः स्वस्वरूपनिष्ठो भवति ॥

रागादीरसमिहोथिनी ॥

जितात्मन इति जितात्मनः स्वायत्तीकृतांतः करणस्या तयव प्र-  
णतस्य प्राग्भ्यमाणकर्मप्रवृत्तिदेतभूतयापमेवाश्रयेदस्मान्  
कथंभीष्ममहंसंखेइत्यादिसंकल्पप्रणमवतः परंकेवलमात्मा  
तः करणं समाहितः सावधानो भवति न विकृतिमापयते निश्च-  
यान्न प्रसवलतीति यावत् कदापि तोलादिषु सत्त्वपितृपरप्र-  
युक्तदिमांशुदेवतासंज्ञातदिमकरकादिहस्त्युत्पन्नं प्रीतं यस्मि-  
न्सतिजलादिद्रवद्रव्याणि प्रयायते उच्चैर्ध्वजकालिकमाध्या-  
ह्निकरविकिरासंतापः परप्रयुक्तानेयायस्त्रजनितमोक्षं सु-  
खं प्राप्नुवथादिजनिता नंदः दुःखं स्वकीयादिमरणजनितो विषादः  
मानः स्वकीयकृतादरः श्रवमानः परकृततेजोवधादितक्षणः य-  
द्वाप्रीतरूपसखं उल्लादिहृषं उः खं च मानः तादृशमहाप्रासप्रहण-  
दिना संज्ञातव्यथपरकृतः साधुमहावीरसाधु सत्यं क्षत्रियो सि-  
धुनः प्रदरेत्येवं रूपप्रासुखावभासमानमादरः श्रवमानश्चानंत-  
रं विधीयमानो दर्शयस्वयौ कृषमनंतं महाराविषयीभूतस्त्वनभ-  
विष्यसीत्येवं रूपेणादरः श्रयवप्रीतोलादिषु सत्त्वपिप्रणतस्य  
विकृतांतः करणस्य प्रहृत्यंतगयभूत सुखं कलक्षणसंकल्पानां  
प्रणमनात्स्वजात्युचितधर्माचरणो वर्तमानस्येति यावत् यतो-  
जितात्मनः स्वायत्तीकृतांतः करणपरमात्मा परमेश्वरः समाहितः



सम्यगासमंतादितोभवति तदभिलषितं संसाधयती  
तिभावः ७॥

मधुभाष्य

जितात्मनः फलमाह जितात्मन इति जितात्मादिप्रपांते  
भवति न तस्य मनः प्रायो विषयेषु गच्छति तदा च परमात्मा  
सम्यग्गृह्यदितः सन्नितो भवति अपरोक्षज्ञानी स भवती  
त्यर्थः अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति प्रीतो मेत्यादि  
ना प्रीतोऽस्मादिह कृतस्यः ज्ञानविज्ञानरूपात्मा विजितेन्द्रिय  
इति कृतस्य त्वेदेतः विज्ञानं विशेषज्ञानं अपरोक्षज्ञानं वा  
तच्चोक्तं सामान्यैरेव विज्ञेया विशेषाममगोचराः देवादी  
नां तत्तद्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितं अवरणात्मन नाशे वयं  
ज्ञानमुपजायते तद्ज्ञानं दर्शनं विज्ञानं विज्ञानं भुवन्वती  
विज्ञानं ज्ञानसंगादे विशिष्टं दर्शनं तथेत्यादि कृतस्यो नि  
विकारः कृतवत्स्थित इति व्युत्पत्तेः कृतमाकाशः कृतं  
खं विदलं व्योम संधिराकाश उच्यते इत्यभिधानात् यो  
गीयोगं बुवन् युक्तः योगसंपूर्ण एव भूतो योगाबुद्धात्  
योगसंपूर्ण उच्यते इत्यर्थः स एव च सर्वस्मादिषिष्यते  
साधुपायादिषु समबुद्धिर्जीववितः परमात्मनः सर्वस्य  
तन्निमित्तत्वस्य च सर्वत्रैकदृष्टेः विदूषा एव हि जीवाः  
विशेषस्त्वंतः करणकृतः सर्वेषां च साधुत्वादिकं सर्वमी  
श्वरकृतमेव स्वतो न किं विदपि उक्तं चैतत्सर्वं स्वतः सर्वं  
पि विदूषाः सर्वदोषविवर्जिताः जीवास्तेषां त्रयोदशस्तः  
उपाधिकृता मताः सर्ववैश्वर्यतत्तेषां न किंचित्स्वतः एव  
तु समापवसतः सर्ववैश्वर्यमिति सम्भवं एवं समानजी



३  
वास्तुविशेषो देवतादिषु स्वाभाविकस्तु नियमादत एव सना  
तनः असुरादेस्तथा दोषानित्याः स्वाभाविका अपि गुरा दो  
षो मनुष्याणां नित्यो स्वाभाविको मतौ गुरोः कमात्रवृत्त्यास्तु  
देवा एव सदा मता इति ब्रह्मे न तसाधुपापादीनां पूजादि  
साध्यं तत्र दोषस्मृतेः समात्ता विषमा पूजा विषमाणां स  
मात्तया क्रियते येन देवोपि स्वपदाद्भूयते पुमानिति या मे  
वित्तं वंधुवयः कर्मविधा चैव पंचमौ यत्नानि मान्यस्या  
नानि गरीयो पुनरोत्तरमिति वामने गुरा नुसरणी पूजां  
समदृष्टिं च योनः सर्वभूतेषु ऊरुते तस्य विस्रः प्रसीदति  
वेषम्यं मुत्तमस्य तददाति न संवयात् पूजाया विषमादृ  
ष्टिः समासास्यं विडः स्वममिति ब्रह्म वेवर्ते सहृदादिषु  
प्राज्ञोक्त पूजादि कृतिरन्यनाः न धि कार्या सापि समा म  
तातदप्याद यथा सहृत्स कर्तव्यं पितृप्राप्तुतेषु च तथा  
करोति सृष्टि समुद्दिः स उच्यते इति गारुडे प्रत्युपकार  
निरपेक्षयोपकारकृत सहृत्के प्राप्नोति निरूप्य योरक्षां  
करोति समित्रं अरिर्वधादिकर्ता कर्तव्ये उपकारे प्रयका  
रेण उदात्तं स उदासीनः कर्तव्यं सुभयमपि यः करोति स  
मध्यस्थः अवासित कृद्देषः आदवैतत् हेय अवासित  
कृत्कार्यमात्रकारी तु मध्यमः प्रियकृत्प्रियोऽनिरूप्यापि  
कृत्प्रायः परिरक्षति समित्रसुपकारं तु स नेपेक्ष्योपका  
रकृत यत्नतः सहृत्प्रोक्तः प्राप्नुयादपि वधादि कृदि।  
ति समाधि योग प्रकारमाह ॥७॥



### भाषा प्रस्ताव

जिनात्म पुरुष को जो अपने आत्मा में बन्धुता है सो एतन्नासा करिके कहते हैं कि जिसने आत्मा जो शरीर आदि तिसको जीता अर्थात् अपने अधीन किया केवल वह प्रीति विरोध आदिसे रहित मनुष्य का मत प्रीति उस सब दुःख आदिमें समाहित कहे सावधान रहता है अर्थात् वही आत्मनिष्ठ है अथवा उसीका हृदय परमात्मा में समाहित अर्थात् विद्वेष रहित निश्चल होता किसीका ओर है नहीं हो सकता है ७

दीदा ॥

आत्मजितको प्राप्तको ईश्वर समताज्ञान प्रीति स सुख दुःख में  
तथा मान अपमान ॥







ज्ञानविज्ञानतत्त्वात्माकूटस्थोविजितेन्द्रियः पुनरु  
च्यतेयोगीसमलोष्टाश्मकाचनः ८॥

शंकरभाष्यं

ज्ञानेति ज्ञानविज्ञानतत्त्वात्माज्ञानेशोक्तपदार्थानां परिज्ञानं विज्ञानतत्त्वा  
स्तोज्ञानानां तथैव स्वातन्त्र्यकरणं ताभ्यांज्ञानविज्ञानाभ्यां तत्तः संज्ञानाले  
प्रत्ययशब्दान्तःकरणं यस्य सज्ञानविज्ञानतत्त्वात्माकूटस्थः प्रकम्पोभवति तस्य  
र्थः विजितेन्द्रियश्च य ईदृशोऽक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते स योगीसम  
लोष्टाश्मकाचनः लोष्टाश्मकाचनानि समानियस्य सः समलोष्टाश्मकाचनः ८॥

आनन्दगिरिकृतटीका

चित्तसमाधानमेव विशिष्टफलं वेदिषं तर्हिकथं भूतः समाहितो व्यवक्रियते  
तत्राह ज्ञानेति परोक्षपरोक्षाभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां संज्ञानाले प्रत्ययोऽक्रियो हर्ष  
विषादकामक्रोधादिरहितो योगी पुनः समाहित इति व्यवहारभागी भवतीति  
पादत्रयव्याख्यानं दर्शयति ज्ञानमिमादिना सच योगी परमहंसपरिव्राज।  
कः सर्वत्रोपेक्षाबुद्धिरतिशयवैराग्यभागीति कथयति स योगीति ८॥

स्वामिकृतटीका

योगाङ्गस्य लक्षणं श्रेष्ठं चोपपद्यते संहति ज्ञानविज्ञानेति ज्ञानमौपदे  
शिकं विज्ञानमपरोक्षानुभवस्वाभ्यां तत्त्वोतिराकोत्तशब्दाचित्ते यस्य प्रतः कू  
टस्थोतिर्विकारः प्रतो विजितानीन्द्रियाणि येन प्रतपवसमानिलोष्टादीनिय  
स्य मतिरुपाषाणसर्वोपदेयोपादेयबुद्धिभूतः स पुनो योगाङ्गस्य उच्यते ८॥

पिशाचभाष्यं

ज्ञानं विज्ञानेति ज्ञानेशोक्तपदार्थानां परिज्ञानं विशेषतो ज्ञानं स्वातन्त्र्यकर  
णोर्तभ्यां तत्त्वात्माकूटस्थः प्रकम्पो भवतीत्यर्थः विजितेन्द्रियश्च ईदृशः पुनः  
समाहितः स उच्यते समलोष्टाश्मकाचनः ८

रामानुजभाष्यं

ज्ञानेति ज्ञानविज्ञानतत्त्वात्मा आत्मसत्त्वविषयेण ज्ञानेन तत्त्वप्रकृतिवि  
ज्ञानीयाकारविषयेण च विज्ञानेन तत्त्वमर्तकूटस्थः देवाद्यवस्थासु न वर्तमा  
नः सर्वसाधारणज्ञानेकाकारात्मा निश्चितस्तत्त्वविजितेन्द्रियः समलोष्टा  
श्मकाचनः प्रकृतिविविक्तसत्त्वनिष्ठतया प्राकृतवस्तुविशेषे प्रभोग्यताभा



गी.  
ही.  
घ.

वात् लोष्टाशमकांचनेषु समप्रयोजनोयः कर्मयोगी सप्रकृत्युच्यते आत्माव  
लोकनरूपयोगाभ्यासादः उच्यते ८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका।

ज्ञानमभ्यासावुद्विर्विधं ज्ञानं यत्र तद्विज्ञानं परमार्थप्रकाशं नैवास्ति तद्विज्ञानं ॥ ८ ॥

अथ योगादिकृतमुपपाद्योपसंहरति ज्ञानवित्तानेति ॥ ज्ञानं शास्त्रगुरूपदि  
ष्टे विज्ञानमनुभवस्ताभ्यां तस्मै निरपेक्ष आत्माचित्तं यस्य अतः कूटस्थानिर्विका  
रः अतएव विजितेन्द्रियः अतएव समलोष्टाशमकांचनः रत्निं उपायाणां सुव  
र्णेषु समः हेयोपादेयबुद्धिस्त्यः सप्रकृतो योगादिकृत्युच्यते ८ ॥

वनमात्मीटीका

ज्ञानं शास्त्रीये विज्ञाने अवगमननिदिध्यासना ज्ञाने भगवदपरोक्षे ताभ्यां त्  
मः संज्ञाताले प्रत्यय आत्माचित्तं यस्य स तथा कूटस्थो विषयसंनिधा च पिविका  
रश्चरः अतएव विजितानि रागद्वेषादिकविषयग्रहाणां चर्तितानि दीपानि  
येन सः अतएव हेयोपादेयधीश्वरत्वेन समानि रत्निं उपायाणां कांचनानि य  
स्य सः योगी भगवति निरुद्धचित्तः सप्रकृतः योगादिकृत्युच्यते ८ ॥

कृष्णमद्वैतयन्त्रीटीका

किंच ज्ञानवित्तानेति ज्ञानवित्तान् तस्मात् ज्ञानं स्वस्वरूपविषयके विज्ञाने  
प्रकृतिविजातीयाकारविषयके ताभ्यां तमः संतद्व्यात्मा मनो यस्य स तथा य  
दा ज्ञानं शास्त्रजनिते विज्ञानमात्मस्वरूपविषयके ताभ्यां तममनाः यदा ज्ञानं  
शास्त्रजनितचेतनाचेतनविषयके विज्ञानमपरमात्मविषयके ताभ्यां तमम  
नाः कूटस्थः कूटेषु प्रकृतिकार्येषु सरनरायाकारेषु स्वात्मैकज्ञानस्वरूपसभा  
वानुभवते नात्मनिति हतीति स तथा अतएव जिनेन्द्रियः विशेषेण जिज्ञानसि  
वशीकृता नींदियाणि वायाभ्यां तमः उपायानि येन स तथा विजितेन्द्रियता  
देव समलोष्टाशमकांचनः लोष्टं रत्निं उपायाणां कांचनं स्वर्णं समानि  
तस्यापि लोष्टाशमकांचनानि यस्य स तथा प्रकृतिविप्रकाशस्वरूपानुभवानेद  
तेनैव नदितरेषु प्राकृतेषु लोष्टादिषु वस्तुषु कष्टकृष्टकस्वरूपदर्शनविवेका  
भावात् तत्पट्टि रित्यर्थः तर्हि किं बालः न यतस्स योगी कर्मयोगी कर्मयोगवा  
न् बालस्तद्विवेकपूर्वके कर्मकर्तृमशंसित्यर्थः ईदृशोयः सप्रकृत आत्मा वलो  
कनाभ्यां योगप्रकृत्युच्यते एवैककथ्यते ८ ॥

॥ ८ ॥



## मधुसूदनी

किं च

स

ज्ञाने शास्त्रोक्तानां पदार्थानां पदेषु किं ज्ञानं विज्ञानं तदशास्त्राणां शोकानि  
शुद्धकरणफलेन विचारेण नैवेद्येनोक्तानां भवेनापरोक्षीकरणेनाभ्यासः  
संज्ञातानां प्रत्ययश्रुतचित्तेन सतया कूटस्थो विषयसन्निधावपि विकार  
शून्यः अत एव विजितानि रागद्वेषपूर्वकादिष्वग्रहणाद्यावर्तितानि इन्द्रिया  
णि येन सः अत एव हेयोपादेयबुद्धिः शून्यतैः समानि मत्पिंडपाषाणकोचौ न  
नानियमसः योगी परमहंसपरिव्राजकः परमवैराग्यप्रक्तो योगादृक्कृतस्य  
द्यते तत्त्वज्ञानादिपुस्तकजडविज्ञानं नैवेद्येनैव समाहृतं ८ ॥

### सदानेदीटीका

शास्त्रोक्तानां पदार्थानां ज्ञानं सादोपदेशिकं असादिग्याविपर्ययसंविज्ञानं स्वा  
नुभूतितः १ ज्ञातानां प्रत्ययश्रुतचित्तेन सतया सन्निधानेपि भोगा  
नां निर्विकारेति धीरधीः २ यावर्तितानि भोगेभ्यो येन सर्वेन्द्रियाणि सः हेयो  
पादेयधीशु सतया यस्य समानि च ३ मत्पाषाणसुवर्णानि वीतदस्मानि जात  
वित् ईदृशो प्रकृतिज्ञायोगादृक्कृतनीयते ४ ॥ ८ ॥

### नीलकंठीटीका

समाधिसिद्धेरपि किं फलमतश्चाह ज्ञानेति ज्ञाने शास्त्रोपदेशजा बुद्धिः वि  
ज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानजः प्रमादो नुभवस्ताभ्यां तमः संज्ञातानां प्रत्ययश्रुतचित्तेन  
सतया सतया विज्ञानतत्त्वात्मा यतस्तत्त्वात्माः तः कूटस्थोः प्रकं पः संसारता  
पानास्कंदितो भवतीति समाधिफलं अस्य लोकप्रसिद्धं लक्षणमाह विजि  
तेन्द्रिय इति समलोकाश्रमकोचन इति एव विधौ योगी सप्रकः प्राप्तयोगात्स्य  
द्यते विद्वद्भिः ८ ॥

### ज्ञानेदीटीका

योगीदृक्काम्यस्तयोगः चित्तेन्द्रियः ग्रहणादिपंचकसंयमवान् कूट  
स्थो मनोहंकारबुद्धीनां परतत्त्वावलम्बनेन शैलशिखरश्चोच्चपदेर्निर्लेपे  
स्थितः शास्त्रात्यर्थार्थधारणं ज्ञानं शास्त्रावधृतस्य साक्षात्कारो विज्ञानं  
ताभ्यां तमः इतरस्पृहाहीना आत्मा तः कर्मायस्येदृशः तीरात्तेतयः ज्ञा  
तज्ञेयः समलोकाश्रमकोचनः बहिसंवित्रिविरहेण ज्ञानोपादानोपेक्षाहा  
ने निर्विकारः प्रकृतः परब्रह्मणि योजित इत्युच्यते ॥



गी.  
टी.स.

सर्वे विधे योगाह उच्यते इत्या रामकंठी टीका  
ह- ज्ञानेशास्त्रतः स्वरूपावगममात्रविज्ञानं शास्त्रावगतस्य तत्त्वस्य साक्षात्  
कारः ताभ्यां तसौ निराकांक्ष आत्मा स्वभावो यस्य स तथा तत्त्ववत्कृतः  
स्यः प्राप्तये मायानित्यात्मप्रत्ययत्वात् कृतस्यः शैलादिवन्निष्कं पः  
यतो विजितेन्द्रियः वशीकृतवाच्यातः करणानततद्वशः पंचलोभा-  
दिदोषरहितत्वात् समौलोष्टाश्मानौ मूर्तिर्दया धारणौ कांचने वहेम-  
यस्य स तथा विधोऽप्युक्तो योगाह उच्यते ८॥

१ पंचविधस्य योगाहस्य लक्षणमुपसंहरति

लासिकी टीका

ज्ञानमोपदेशिकम् विज्ञानमपरोक्षानुभवः ताभ्यां तसौ निराकांक्ष आ-  
त्मा स्वभावो यस्य सः अतः कृतस्यो विविंकारः यतो विजितेन्द्रियः वशी-  
कृतवाच्यातः करणानततद्वशः अतएव समानि हेयोपादेयबुद्धिभूत-  
तया लोष्टादीनियस्य सः पंचविधोऽप्युक्तो योगाह उच्यते ८॥

पंचोली टीका

योगाहस्य लक्षणं प्रेष्य कमुपसंहरति ज्ञानेति ज्ञानविज्ञानरमा-  
त्मा ज्ञानं शास्त्रविषयं शास्त्रजनितं विज्ञानं शास्त्रसाक्षात्कारस्वरूपं ता-  
भ्यां तसः शास्त्राग्रतः करणं यस्य सः कृतस्यः अयं कं पः विजितेन्द्रियः स-  
मलोष्टाश्मानकांचनः पुनः समाहितः स न योगी कथ्यते ८

रामावीरसमिद्धो धिनी ॥

ज्ञानेति ज्ञां निश्चयात्मिकां बुद्धिमानयति प्राणायतीति ज्ञानं बुद्ध्या क-  
र्षयायकं विज्ञानं शास्त्रार्थविषयो बोध्यत्वेन तस्य शास्त्राबुद्धिर्धैर्य-  
सज्जनविज्ञानरमात्मा शास्त्राचार्योपदेशो निश्चयदाह्यवानित्यर्थः  
अथवा ज्ञानमर्थशास्त्रादितस्तदर्थवगममात्रं विज्ञानं शास्त्रावग-  
तस्य तत्तदर्थज्ञातस्य साक्षात्कारस्ताभ्यां तसौ निरंतराभ्यासवशा-  
न्निराकांक्ष आत्मा तः करणं यस्य त्वर्थः विजितेन्द्रियः निपुणो दीनव-  
त्तरो दीन्द्रियः कृतस्यः कृतेशैलसंगवदत्युच्चैर्यत्ननादौ तिष्ठती



तिक्रुदस्यः स्पंदनादावाक सप्राप्तुसन्नुत्वं प्रस्थित इति यावत् अथ  
 चक्रदशवतिष्ठतीति धौलादिवन्निष्प्रकं पश्यत्यर्थः यत्तादृशश्च  
 कर्मयोगीयुक्त इति पुरुषार्थवत्तद्वययोग्य उच्यते यतः समलो  
 षाश्रमकांचनः लोष्टलोष्टवटपेक्ष्य उदासीनः अप्रमायायाणा  
 यः पिंशदिवदतिकहोरत्नेन पीडाजनकोदेयो विपुवर्गः कांच  
 नं सुवर्णादिवटपादेयः स्नेहपात्रभूतः पुत्रमित्रादिवर्गः ते त्रयो  
 पिसमावध्यतायां लूपा आततायित्वमाशयस्य सः यथोक्तं  
 आततायिनमायांतंदन्यादेवाविचारयनिति अथवा युथायभा  
 वे लोष्टाश्रमानौ प्रसिद्धौ कांचनं च सुवर्णं यत्नं कृतं पाप्मायापु  
 थं स्पंदनाद्यवयवोवेत्येतत्रयं समं प्रदास्यानेत्यमापुथं यस्ये  
 ति निराश्रये पि वीरे सति युद्धादनिवृत्तिः प्रतिपादिता ८॥

मधुभाष्य



54

*[The text in this image is extremely faded and illegible.]*

15



## भाषा अनुवाद

योग ग्राह्य पुरुष के लक्षण ओ श्रेष्ठता कहते हैं कि ज्ञान कहे ।  
साक्ष से अथवा ग्रह के उपदेश से जो होय ओर विज्ञान जो अनुभव ।  
सिद्ध अर्थात् हम सोई ब्रह्म हैं यह प्रमत्त ज्ञान इन दोनों से जिसका  
प्राप्ति कहे चित्त सन्नष्ट है और जिस ने श्रद्धागण को जीता है तथा  
केला पश्य सोना ये जिसको समान अर्थात् लेने को देने की बुद्धि जि  
से नहीं ऐसा जो निरपेक्ष निर्विकार कृत्य कहे अचल के तत्त्व नि  
अचल पुरुष सोई उक्त योगी कहे योगाग्रह है ८

## दोहा

ज्ञान विज्ञान से तत्प्रमत्ति कृत्य जितें दिज्ञान युक्त कदापि  
गी सम जिह्म है मस्तक पाषाण ८॥



2000 2001

[illegible]

45

॥ ७ ॥



सहस्रत्रयं दत्तं मध्यं देव्युष साधुषु च  
पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥

शंकरभाष्ये

किंच सहस्रदिति सहस्रदिनादिस्मोकार्धमेकपदे सहस्रदिति प्रत्ययकारमनपेक्षो  
एकमीमितं स्नेहवान् अरिः शत्रुः उदासीनो न कस्यचित् पक्षे भजते मध्यस्थो यो वि  
रुद्धयोरुभयोर्हितैषी देव्यः आत्मनोऽपियो वयुः सम्बन्धी तेनेषु साधुषु शास्त्रानु  
वर्तिषु च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः कः किं कर्म मय्यह  
तबुद्धिरित्यर्थः विशिष्यते विमुच्यत इति वा पाठान्तरं योगार्हकानां सर्वेषाम  
यमुत्तम इत्यर्थः ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

योगार्हकस्य प्रशस्तत्वं मध्यमेत्य योगस्याङ्गान्तरदर्शयति किंचेति पदच्छेदः  
पदार्थोक्तिरिति व्याख्यानार्हे सम्पादयति सहस्रदिति अरिर्नामपरोक्षमपकार  
कः प्रत्यक्षमपियो देव्य इति विभागः समबुद्धिरिति व्याचष्टेकः किमिति प्र  
थमो हि प्रज्ञाज्ञातिगोत्रादिविषयः द्वितीयो व्यापारविषयः उक्तप्रकारेणाह त  
बुद्धित्वे सर्वोक्तर्षो वा सर्वोपायविमोक्षो वा सिध्यतीत्याह विशिष्यत इति पाठद्वये  
पि सिद्धमर्थं संहर्य कथयति योगार्हकानामिति ॥

सामिकृतटीका

सहस्रत्रयं दत्तं मध्यं देव्युष साधुषु च  
नेव हि ता शंसीमित्रं स्नेहवशेनोपकारकं अरिर्वातकः उदासीनो विवादमानयो  
रुभयोरपि उपेतकः मध्यस्थो विवादमानयोरुभयोरपि हिताशंसी देव्यो देव्यवि  
षयः वयुः संबन्धी साधवः सदाचाराः पापादुपकारा एतेषु समारागद्वेषभ्यावुद्धि  
र्यस्य सतु विशिष्यते ॥

पिशुनभाष्ये

किंच स्मोकार्धमेकपदे सहस्रदिति प्रत्ययकारमतपेक्ष उपकतीमित्रं स्नेहवान्  
अरिः शत्रुः उदासीनो न कस्यचित् पक्षे भजते मध्यस्थो विरुद्धयोरुभयोः हिनेषी।  
देव्यः आत्मनोऽपियो वयुः संबन्धी तेनेषु साधुषु शास्त्रार्थानुवर्तिषु च पा  
पेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः कः किं कर्म मय्यह तबुद्धिरित्यर्थः  
विशिष्यते योगार्हकानां सर्वेषां युक्ततम इत्यर्थः ॥

रामानुजभाष्ये



गी.  
टी.  
घ.

तथाच सद्दिति वयोविशेषानेगीकारेणहितैषिणः सद्दः सवयसोहितैषिणो  
मित्राणि अरयोन्निमित्ततोः नर्थकवः उभयदेतनाभावा उभयरहिता उदासीनाः  
जन्मतयोभयरहिता मध्यस्थाः जन्मतयोवानिष्टेकवोदेष्याः जन्मतयवहितै  
षिणो बंधवः साधवो धर्मशीलाः पापापापशीलाः श्रान्तैकप्रयोजनतया सद्दः।  
मित्रादिभिः प्रयोजनाभावादिरोपाभावाच्चेतेषु समवुद्धियोगाभावाद्देनेविशि  
ष्यते ५॥

अभितवगुप्तकृतटीका

सद्दयस्योतंकराणामेवशोभनेरुदये मित्रतमयोः अहितेपरसरे उदासीनयन  
उपरहितः मध्यस्थकेनचिदेशेनमित्रेकेनचिच्छत्रः देषादीदेष्टमशक्तोदेष्यः बंधुः  
पुत्रादिसम्बन्धेनयनेषु सर्वेषु समधीः पदेषाधुपुपापेषु च सविशिष्यते क  
मात्कर्मसंसारान्तरति ईदृशैश्च वचरोः ~~सर्वेषु समधीः पदेषाधुपुपापेषु च सविशिष्यते क~~  
इदं वसन्तपिशारीरसंबन्धेसर्गाजितस्साव्यावस्थान्तात्संसारस्य संबन्धकत्वेजी।  
वन्मुक्तिर्येषां साम्यहितेप्रतिष्ठिताः साम्येचवस्य ५॥

परमार्थप्रकाश

अथ समवुद्धित्वमनंविशिनष्टि सद्दिति सद्दत्तभावेनैवहिताशंसीमि  
त्रः स्नेहवशेनोपकारकः अरिर्वातकः उदासीनोविवरमानयोरुभयोरप्युपेत  
कः मध्यस्थः तयोरुभयोरपिहिताशंसीदेष्टुयोगोदेष्यः बंधुः पदेषाधुपुपापेषु च स  
दावाराः पापादगवाराः एतेषु समारागदेष्य ~~रहिता उदिर्यस्य सविशिष्यते~~  
विशिष्टोभवति ५॥

वनमालीटीका

सद्दत्तस्यपकारमनपेक्ष्य सर्वस्वेसंबन्धेचविनेवोपकर्ता मित्रंस्नेहेनोपकार  
कः अरिः स्नेहापकारमनपेक्ष्यसभावकौयेणापकर्ता उदासीनोविवरमान  
योरुभयोरप्युपेतकः मध्यस्थविवरमानयोरुभयोरपिहितैषी देष्टुः स्नेहा  
तापकारमपेक्ष्यपकर्ता बंधुः संबन्धेनोपकर्ता एतेषु साधुपुपापेषु च सविशिष्यते क  
पुपापेषु शास्त्रनिषिद्धकारिष्वकारादन्येषु च सर्वज्ञानर्यामिणोदृष्ट्याजी  
वानोसमनदृष्ट्याचसमः रागद्वेषादयः सविशिष्यते सर्वतः उत्कृष्टोभवति  
एतादृशसमनवुद्धिर्मातेष्ट्रेष्टसाधनमिति सामसाध्यमनीयेतिभावः ५॥

कृतमवेजयतीटी.

किंच सद्ददितिसमलोपाशमकावनादपियोगिनः सकाशाद्यतः सद्दत्तादिषु  
समवुद्धिः सविशिष्यतेष्ट्रेष्टोभवतितत्रैवयोविशेषाद्यनपेक्ष्यसभावनेवहि।

इतिवैजयिःसर्गायेषां साम्येस्थितं मनः  
स्नेहवदिसमं वस्य तस्माद्वस्य एतस्मिन् २

वि.



तेष्वावसेसदः यानिकेनापि स्वेहे न हि तेषां मित्राणि सर्वयोगसिद्धानि मित्राणि ये निमि  
 त्तो न ये च वसेः २ यः ये विवदमानयोर्द्वयो रनयेत्तकोस्त उदासीना ये विवदमा  
 नयोस्तयोर्विवादापहारार्थिनस्ते मध्यस्थाः ये जन्मनपदानिष्टे च वसेदेषाः ये ज  
 न्मनपवदितैषिणस्ते बन्धवः ये धर्मशीलास्ते साधवः ये पापशीलास्ते पापाः स्ता  
 न्मेकदर्शनपयोजनया सह रादिभिः प्रयोजनाभावादिरोधाभावाच्च ते प्रसमबु  
 द्धिरित्यर्थः ५ ॥

सहान्मित्रादिप्रसमबुद्धिस्तु मधुसूदनी टीका सर्वयोगश्रेष्ठतया ॥  
 सहस्यस्य प्रकारमनपेक्षपूर्वे स्वेहे सेवेयं विनैवोपकर्ता मित्रं स्वेहेनोपकर्ता  
 अरिः स्वकृतापकारमनपेक्षस्वभावजो र्येणापकर्ता उदासीनः विवदमानयो  
 रुभयोरपि उपेतकः मध्यस्थो विवदमानयोरुभयोरपि हितैषी हेयः स्वकृ  
 तापकारपेक्ष्यापकर्ता बन्धुः सेवेयेनोपकर्ता एतेषां प्रसमबुद्धिः स विदितकारि  
 षण्येषु शास्त्रप्रतिषिद्धकारिषु पि च कारादमेषु च सर्वेषु समबुद्धिः कः कीद  
 कं कर्मैतत्प्रसमबुद्धिः सर्वत्रागदेषश्च विद्यते सर्वत उत्कृष्टो भवति मुच्यते  
 त इति वा पाठः ५ ॥

### सदानंदी टीका

विना प्रत्येकारेणामपकर्ता सहस्यस्यः स्वेहवान्मित्रमित्युक्तमरिः स्यादप  
 कारकः १ उदासीनोदयोः प्रेसादेषादिवदमानयोः पक्षपातविहीनत्वा उभ  
 योरप्युपेतकः २ मध्यस्थो हितात्वेषीदयोर्विवदमानयोः स्वस्यापियोभ  
 वेदेयः सेवेयी बंधुरुच्यते ३ एतेषां प्रसमबुद्धिः कर्मकारिषु साधुषु पापेषु शा  
 स्त्रमर्यादासमुल्लेखप्रवृत्तिषु ४ वादमेषु पिसर्वेषु समबुद्धिर्विमुच्यते कः किं  
 कर्मेति पीड्य उत्कृष्टः समतोमम ५ ५ ॥

### नीलकंठी टीका

समत्वमेव स्तोति सहदिति सहस्यप्रत्येकारमनपेक्ष उपकर्ता मित्रं स्वेहवा  
 न् अरिः शत्रुः उदासीनः उभयत्र पक्षपातशून्यः मध्यस्थः उभयद्वितैषी हेयश्चा  
 त्तनोः प्रियः बंधुः सेवेयी तेषां प्रसमबुद्धिः कर्मकारिषु साधुषु पापेषु शा  
 स्त्रमर्यादासमुल्लेखप्रवृत्तिषु ५ वादमेषु पिसर्वेषु समबुद्धिर्विमुच्यते कः किं  
 कर्मेति पीड्य उत्कृष्टः समतोमम ५ ५ ॥

### ग्रानंदी टीका

योमीदृकापक्षयोः भेदोऽस्ति स ह्यसंभावतस्सहस्यदयः मित्रं करणावशात्  
 म्यत्र प्रीतिः अरिः करणावशादेष्टा उदासीनः तारिः न मित्रं मध्यस्थः कारणा  
 वशां मित्रत्वेश्च ते च संभाव्यः देवजातिवैरी च बंधवः मातृलपितव्यादयोऽस्तौ



गी.  
री व

तयः साधनसदाचारः पापादराचारः पतेषु समबुद्धिर्योगधारणावशात्  
सामरस्यप्राप्तौ सौहार्दादिज्ञानसूत्र्यः विशिष्यते ब्रह्मप्राप्तिविशिष्टो भवती  
त्यर्थः ॥ तदेवं मनोवृत्तिहंकाराणां ध्यानधारणा समाधिभिर्हृतिनिरोधा-  
त्याप्यायां सम्प्राप्य परमयोगावस्थायां स्थिरपदप्राप्तये स उपपायं यमनियमा  
सनादिप्रकारकं वहिरंगमाह ॥

रामकंदीरीका

यस्य सख्यदरिप्रभृतिषु प्रीतिद्वेषहेतुना नाविधेयस्य मित्ररूपेण जंत  
षु समाब्रज्य त्वत्तानां निविशेयैकतत्त्वदर्शनादेकरूपावृद्धिः स विशिष्यते नै  
कर्मयोगिनः सकाशात् कर्षेत्लभते सहियहस्तसमाधिप्रतिपत्तत्वात्परि  
हरतियच्च तदानुगुणात्स्वीकुरुते ताभ्यां तस्य द्वेषप्रियाभ्यां रागद्वेषोपका  
शयेते यस्तु सर्वसाम्यप्राप्तः सक्रिया सवर्तमानोपि समबुद्धिताद्वत्प्रभृतप  
वेति विशिष्यत इत्युक्तं सख्यदादीनां भेदो वाग्यायते सख्यः स्वभावतः शो  
भनख्यदयः मित्रं मैत्रीकरणा निवृत्तसौख्यं श्रुतिः शत्रुः कारणावशाद्द्वेषाद्द्वेष  
स्तु विनापिकारणमप्रियः उदासीनो न मित्रं न शत्रुः मध्यस्थः केनापि प्र  
कारेण मित्रत्वममित्रत्वं वा प्रियत्वमर्हति वंशतोत्तानयः साधवः शास्त्रोदित  
सदाचारतिरताः पापास्तु हि परीताः उदाचारसंकल्पास्तेषु सर्वेषु समबु  
द्धित्वमस्य कर्मयोगिनो पववोदयं यत्तु भावं प्रतिपन्नेषु शास्त्रोदितता  
म्यापवधारिकर्मप्रवृत्तावपि निर्विकारैकात्मनिष्ठत्वं न तत्रात्रोशास्त्रा  
विहितत्वादप्याप्यामित्रं प्रतिपत्तिः यद्येवमभविष्यत्तत्र तत्रात्मज्ञानमर्त  
नस्योपदिश्यतस्माद्यथा सत्सुपसंहारेनाभ्यधास्यत तस्मात्कर्मयोगिनः  
स्तुततद्वर्गाश्च मक्रमगतानां शास्त्रोदितानां क्रियामनतिक्रमत्तपवसर्वसा  
म्यभावनाविवक्षिता ॥

लासिकी रामकंदीरीका

सख्यतु सभावेन हि तांशो सी मित्रं स्नेहवशेनोपकारकं श्रुतिः चातकः उ  
दासीनः विवदमानयोरुभयोरपि हि तांशो सी द्वेषः द्वेषविषयः वंशः संवे  
धी साधवः सदाचारः पापाः उदाचारः पतेषु समानि विशेषैकरशीता  
देकरपागागद्वेषमूल्यावावृद्धिर्यस्य सख्यविशिष्टः यस्तु तदानुगुणात्स्वी  
कुरुते तस्य द्वेषप्रियाभ्यां रागद्वेषव्यक्तेर्मिथ्याचारत्वमेव ॥

७ इति तैजिनः सौम्येयसंस्थानः निर्वोदिसंवेदनसमावृत्तिर्नोपि ताः  
इति रासिनेव विविधविशेषाकारिणि पीदेव नैतैः सर्गः पुनर्भवेति तोषः कृतः  
वेधोऽप्यापुति यदि ते सौम्ये सर्वभावाभेदे मनश्चित्तस्थितं तत्र वृत्तिषु वृत्तैः फलितै  
षमकारणभूत रागादिहितताभिर्दोषमनसि देव समं सर्वदा सर्वथा सर्वत्र वि  
रुद्धमात्रैव संपन्नस्तथा सौम्यस्थिता ते वृत्तयैव स्थिता इत्युक्तम् ॥ ५

विवदमानयोरुभयोरप्यु  
पेक्षकः मध्यस्थः



~~येन विना यत्तु वास्तविकं नैवेद्यं चानिवाप्यते मेनीनादिना तमे  
निर्गन्धो नास्ति चेन्नैवेद्यं वैश्वदेवि~~

## पंचोलीटीका

सहस्रमित्रादिषु समनुदितोऽपि श्रेष्ठमाह सहस्रमित्रेति सहस्रमि  
त्रार्थदासीनमप्यस्य देवबंधुसहस्रदिति प्रमुपकारमनपेक्षोपकर्ता  
मित्रेस्ते हवन् अरिः उदासीनो न कस्यचित् सत् भजते मध्यमो यो विरु  
द्धयो रूभयोर्हितैर्षी देव्यात्मानोऽप्रियः बंधुः सेवपी रमेतेषु साधुषु  
वशास्वार्थानुवृत्तिषु अपि वपापेषु प्रतिनिविष्टकारिषु सर्वेष्वेतेषु स  
मनुदितैस्त्वत्प्राप्तिवरिजादिकं स्वरूपं प्रविचारयन् सममेव ब्रह्मैव प  
श्यन्ति शिष्यते श्रेष्ठो भवति ५ ॥

रत्नावीरसमिहोयिनी॥

उक्तमेवार्थं स्पुटयति सहृदिति सहृत्त्वभावतएव षोभनहृद  
योदिताशंसीच मित्रं मैत्रीकरणनिवृत्तसौहृदमतएव स्नेहवशे  
नोपकारकं अरिः कारणावपाद्वेष्टा उदासीनोविवदमानयोः  
भयोरप्युपेक्षकोतएवनमित्रं नशत्रुः मध्यस्थोविवदमानयोर  
पिदिताशंसीप्रतएव केनापि प्रकारेण यो मित्रत्वं चाप्रयितुमर्ह  
ति द्वेषो विनापि कारणमप्रियः बंधवो ज्ञातयः साथवः शास्त्रोदि  
तसद्वारनिरताः पापास्तद्विपरीता उष्ट्वारसंकल्पाः तेषु सर्वे  
द्याततायिषु सत्सु समाशास्त्रोक्तत्वा न्यायवधादिकर्मप्रवृत्ताव  
पि निर्विकारा बुद्धिर्यस्य सः न पुनः प्रज्ञौ मित्रं प्रतिपद्यमानः शा  
स्त्राविदितत्वेन तादृशप्रतिपत्तेरन्याय्यत्वादिति भावः सववि  
शिष्यते सर्वस्माज्जंतवर्गादिति शेषः २५॥

मधुभाष्य





ឯង ក៏ដឹងដែរហើយ តើបង គិតថា បង គួរតែ ទៅ ជួយ ម៉ែ ឬ ទេ?

1. *Alfred Hitchcock's "The Birds" (1963)*

1993

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

...  
...  
...

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

1950

05 1986年1月

45. 1954年10月10日

with 100% of 100000

पुस्तकालय संरक्षण विभाग, दिल्ली

...  
...  
...



### भाषा अनुवाद

और शत्रु मित्र आदि में जो समदर्शी मनुष्य सो योगी से भी अधि  
कहें यह कहते हैं कि सद्गुरु कहें स्वभाव ही से हितकारी औ मि  
त्र जो स्नेह वशने उपकारीऔ अधि कहें चातक जो शत्रु औ उदासीन  
अर्थात् उपकार अणकार दोनों से अलग निरपेक्ष जो औ मध्यस्थ कहें  
पक्षपात विना दोनों और हितकारी औ द्वेष अर्थात् निःप्रयोजन श  
त्रु जो प्रकाशण कोभी औ वशु जिनसे कुछ सम्बन्ध है औ साधकहें स  
शील सदाश्रम आचरण जिनका है तथा पाप जो उदासीन इन सब के  
विषे जिसकी बुद्धि समान कहें प्रीति विरोध रहित है सो विशिष्ट क  
हे योगीसे अधि कहें ५ ॥

दोहा ॥

सद्गुरु मित्र उदासीन प्रियमध्यम बंधु लेख साधु प्रसाधु के वि  
षे सममति कसो विशेष ५ ॥



37502 1914

[illegible]

11 卷

॥१॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
 ॥२॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥



योगीयुज्जीतसततमात्मानंरहसिस्थितः एकाकी  
यतचित्तात्मानिराशीरपरिश्रमः १॥

शंकरभाष्यं

अतएवमुक्तफलश्रमयेयोगीति योगीध्यायीयुज्जीत समादध्यात सतते  
सर्वदात्मानमनःकरणरहस्येकान्ते योगीगिरिगुहादोस्थितः सत्रेकाकी अस  
हायो रहसिस्थित एकाकीचेतिविशेषणान् सत्रासं कृतेत्यर्थः यतचित्तात्मा  
चित्तमनःकरणमात्मा देहसंयतो यस्यसयतचित्तात्मा निराशीर्वीतरहस्योः  
परिश्रमश्च परिश्रमरहित इत्यर्थः सत्रासित्वेपिसति यत्तत्सर्वपरिश्रमः सन्  
युज्जीतेत्यर्थः १॥

आनन्दगिरिकृतटीका

यद्योक्तविशेषणावतो योगाश्रयेष्टमते योगानुष्ठाने प्रयतितव्यमित्यङ्गाभि  
धानानन्तरं प्रधातमभिदधाति अतएवमिति आदरेनैरन्तर्यदीर्घकालने वि  
शेषणत्रये योगस्यसूचयति सततमिति तस्येवपञ्चांगानुपपन्नसति रहसीमा  
दिता सर्वदेसादरदीर्घकालयोरुपलक्षणं प्रमगात्मानं यावर्तयति अन्तःकरण  
मिति गिरिगुहादिव्यादिशब्देन योगप्रतिबन्धकउर्जनारिविधुरोदेशोऽग्न्य  
ने विशेषणदपस्य तात्पर्यमाह रहसीति योगेयुज्जानस्य सत्रासितो विशेष  
णान्तराणि दर्शयति यतेति सतिसत्रासित्वे किमिसपरिश्रमश्चरणमा  
यंपुनरुक्तेरिमाशंका कौपीनाच्छादनादिष्वपि शक्तिनिवृत्त्यर्थमिमाह सत्रासि  
त्वेपीति १॥

स्वामिकृतटीका

एवंयोगाश्रयफलक्षणमुक्तेरानीनस्यसंगयोगोविधत्ते योगीमादिनासयोगी  
परमोमत इत्यनेनग्रन्थेनयोगीयोगाश्रयमात्मानंमनोयुज्जीतसमादितेऽर्थात्  
सततेतिरन्तरंरहसि एकांतेस्थितः सन्एकाकीसंगम्यः यतंसंयतचित्तमा  
त्मादेहस्ययस्यनिराशीर्निराकांतःपरिश्रमश्च १॥

अपरिश्रमः

विष्णुभाष्यं

अतएवायमुक्तफलश्रमयेयोगीध्यायीयुज्जीतसमादध्यातसततमात्मानमनः  
करणं रहसिस्थितः एकांतेगिरिगुहादोस्थितस्तत्पकाकीग्रसहायः एकाकी  
तिविशेषणान्तरासं कृतेत्यर्थः यतचित्तात्मानिराशीर्वीतरहस्यः अपरिश्रमश्च  
परिश्रमरहितः सत्रासित्वेपियत्तत्सर्वपरिश्रमस्सर्वंयुज्जीतेत्यर्थः १॥

रामानुजभाष्यं

यतंचित्तमनःकरण  
मात्मादेहस्य संयतो  
यस्य स यतचित्तात्मा



योगीश्वरप्रकारकर्मनिष्ठः सततमदरदर्योगकालेशात्मानं ये जीतयुक्तं कर्तुं  
तत् स्वदर्शननिष्ठं कर्तुं ते तथैवः रहसिजनवर्जितेतिः शब्ददेशे स्थितः एकाकी  
तत्रापि न सद्वितीयः तत्रापि न चिन्तात्मा यतचित्तमनस्कैः निराशीः शास्त्राभा  
सान्तिरिक्ते कृत्स्नवस्तुनि निरपेक्षः अपरिग्रहः तद्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिदपि संसृ  
तारहितः १॥

अभितवगमकृतटीका

ननु जितात्मनश्च्युते तत्त्वान्तर्जयं श्याशं कुरुत देवः कश्चिदुपायः का परमार्थप्रणा य समद्धारकः चित्तसंयम इयदिश्यते  
आत्मानवचित्तवधुञ्जातिसाधी कुर्वीत सततमितिनपरीभितक्लाल पक्षद्वित यवेयोगाङ्गकृतदशा निरूपेदा नीयो गी पुंजी तेसा दितस्तथा मयोगी परमो  
दिषु सत्सेतयु ज्यन्ते नान्यथा ॥१०॥ मतरस्यंततश्चतर्विंशतिभिः श्लोकैः सांगमभ्यासयोगे निरूपयति योगीति

यवेयोगात्कृतदशानि रूपे दानी यो गी पुं जी ते सादित स्तथा सयोगी परमो  
मत्त रस्य ततश्च तविंशतिभिः श्लोकैः सांगमभ्यासयोगे निरूपयति योगीति  
योगशास्त्रे तावद्योगत्रयमुपदिष्टं तत्र प्राणापानयोगो मनः पवनयोगो जीवच्च  
ह्यणो योगश्च एतत्क्रमेण योगत्रये श्रममिदं रात्मानं मनः सततं पुं जी तस  
साहिते कुर्यात् अथ चित्तोभकाभावसामग्रीमनुवदेति रहसि एकांते प  
काकी संगम्यः एतं नियमितं आत्मा शरीरं येन निराणी निराकांक्षः अपरि  
ग्रहः परिश्रादम्यः ॥ १० ॥

## वतमालीटीका

योगाश्च सलक्षणफलं बोधयन्त्यसौ योगो विद्यते योगीत्यादिस योगी पर  
मो मतः संतेन योगी योगाश्चः आत्मानं चित्तं सत्तमं निरंतरम् युजीतस्मिन्  
मूकवित्तिसममित्रयपरिभागेनैकाग्रनिरोधभूमिभ्यां परमानंदे भगवत्सि  
मादितं कुर्यात् तिस्रे मूकवित्तिसमेकाग्रनिरुद्धमिति चित्तभूमयश्च न योगभा  
ष्ये अर्थः तिस्रे रजसा विषयेष्वेव हतिमत् मूकं तन्मसानिद्रादि हतिमत् ।  
तिस्रादि शिष्टे वित्तिसं सत्ताधिकोन समरथदपि चित्ते रजोमात्रं यात रं हतिम  
त् एकस्मिन्नेव विषये अये शिखायस्य चित्तदीपस्येव काग्रं संप्रज्ञात समाधि  
शामे निरुद्धं निरुद्धसकल हतिकं संस्कारमात्रं शेषमसंप्रज्ञात समाधिं शम  
मित्यर्थः २८ सिगिरि गृहादौ योगप्रतिबंधक दुर्जनादिवर्जिते देशस्थितः एका  
कीत्यक्त सर्वग्रहपरिजनः चित्तमंतः करणमात्मा देहश्च संयतो योगविरोधि  
या पारम्योपस्य सः निराणीर्वराग्यदोषैर्न विगततल्लः अतएवापरिग्रहः  
शाखाभ्युत्तातेनापि योगविरोधिपरिग्रहेण शून्यः १॥

# रुसमवेजयनीटीका

अथैवं भूतस्य योगिनः साङ्गे योगसाधनप्रकारमाह योगीत्यारम्भात्तौ पश्येन स  
वैवेत्येतेन प्रयेन योगी प्रेजीतेति योगी उक्तकर्मयोगनिष्ठः सततमहरह्योगा  
नुष्ठांसमये आत्माने मनः प्रेजीत समाधिप्रकृतं कुर्यात् किं कुर्वन् रदसिज्ज।



नवर्जितेशब्दशून्ये च देशस्थितः सन्नत्राप्येकाकी द्वितीयरहितः तत्रा  
पि यत्तच्चित्तात्मानोचिते देहो येन स तथा प्राणायामादिना चित्तस्य यम  
नियमासनप्रत्याहारादिना देहस्य च संकोचे यत्त्ववानित्यर्थः यतो निरा  
शीः विषयवैराग्यातिशयत्वेन तत्रानिःस्पृहः यद्वा आत्मावलोकनैक  
कामतयेतरप्राकृतविषयाशारहित इत्यर्थः अतएवापरिश्रमः आत्म  
व्यतिरिक्तस्ववस्तुनः संग्रहशून्यः १० ॥

मधुसूदनी टीका

एवं योगारूढस्य लक्षणं फलं चोक्ता तस्य संगं योगं विधत्ते योगीत्यादिभिः  
स योगी परमो मत इत्येते स्वयो विशत्याश्लोकैः तत्रैवं उत्तमफलप्राप्तये ॥  
योगी योगारूढः आत्मानं चित्तं सततं निरंतरं जीतति प्रमूढवित्तिप्रभू  
मिपरित्यागेनैकाग्रनिरोधभूमिभ्यां समाहितं कुर्यात् रहसिगिरिगुहादौ  
योगप्रतिबंधकउर्जनादिवर्जिते देशस्थितः एकाकीत्यक्तसर्वपरिश्र  
मपरिवर्जनः संन्यासी चित्तमंतःकरणमात्मादेहस्य संपन्नो योगप्रतिबंध  
यकव्यापारशून्यो यस्य स यत्तच्चित्तात्मा यतो निराशीः वैराग्यदार्ढ्येण विग  
तत्स्मः अतएवापरिश्रमः शास्त्राभ्युत्तातेनापि योगप्रतिबंधकेन प  
रिश्रमेण शून्यः १० ॥

सदानंदी टीका

अतउत्कृष्टतासिद्धौ यत्तत्तद्व्यभितीर्यते श्रुत्यावेदांतवाक्येभ्यो मत्वा स उ  
पपत्तिभिः १ आत्मतत्त्वं तत्तत्संनिधिद्विधासनतत्पराः चित्तं समाहितं क  
र्यान्नित्यमेकांतदेशगः २ त्यक्त्वा विज्ञेयकारित्वात्समस्तं ममतास्पदं सं  
यतो चित्तं देहोचयेन सोत्पंतनिश्चलः ३ परवैराग्यदार्ढ्येण निराशीवी  
तत्स्मकः चित्तविज्ञेयकत्वा योगी योगीत्यक्तपरिश्रमः ४ १० ॥

नीलकण्ठी टीका ॥

योगीति योगी योगाभ्यासपरः रहसि एकांतस्थितः सन्न आत्मानं बुद्धिं ये  
जीत समादधात् सततमिति नैरंतरमुक्तं निराशीर्योगसिद्धेरन्यदप्रार्थ  
यानः तदेकनिष्ठ इति यावत्तेन सत्कारउक्तः एकाकी असहायः संन्या  
सीत्यर्थः यतो स्थिरीकृतो चित्तमनः आत्मा सेंद्रियं शरीरं येन स यत्तच्चि  
त्तात्मा तथा अपरिश्रमः एकाकित्वेऽपि कथाउक्तकादिवहुपरिश्रमशू  
न्यः १० ॥

आनंदी टीका ॥

तदेवं मनोबुद्ध्यहंकाराणां ध्यानधारणसमादिभिर्हृतिनिरोधात्प्राप्यायां  
सम्प्राप्य परमयोगावस्थायामस्थिरपदप्राप्तये स दुपायं यमनियमासनादिप्र



गी.  
टी.  
घ.

कारकंबहिरंगमाह यतनिरुद्धवृत्तिवित्तंयस्येष्टगात्मायस्यसमात्मनि  
समाहितचित्तइत्यर्थः निराशीः शब्दादिविषयस्यहासून्यवतपवापरिग्र  
हः ममेदमित्यभिमानरहितः १० ॥

रामकंदी टी.

अथयथोक्तसाम्यानतिक्रमसमाहितस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणम  
पियोगमितरक्रियावदहोरात्रमथैववस्थितापिताभ्यासकालेविशि  
ष्टेति कर्तव्यतान्वितमपिकर्मयोगिनः श्लोकषट्केनाभ्युज्जानत्राह  
क्रमेणैतद्याख्यायते योगीप्रबंधप्रतिपादितप्रतिपादयिष्यमाणस्य  
रूपेण प्रस्तुतव्याख्यातेयागांतरविलक्षणपरिकर्मणा सर्वकालदेशा  
विरोधिना समाधिविशेषनिरेपज्ञाणसमस्तान्तर्वहिकरणप्राणवृत्ति  
षपिनिरुद्धप्रसरेण कर्मयोगेन योगवान् शास्त्रविहितत्वात् आत्मान  
मंतःकरणजीवात्मानंवासततप्रत्यहं व्यवस्थापितनियतकालन  
तिक्रमेण रहस्येकाग्रवायकरहिते देशस्थितेयत्रयकाकीकेवलः ।  
तथायतचित्तात्मा यतनिरुद्धीतचित्तं मनोयेन तादृश आत्मा क्षेत्र  
ज्ञायस्य स तथाविधः सत्परमात्मनि समाधीतचित्तवृत्तिनिरोधल  
क्षणमपियोगमनुतिष्ठेदित्यर्थः किंतु निराशी आशिषः फलाशंस  
नो निष्क्रान्तः मोक्षलक्षणेपि फलार्थनादेस्वरहितस्तथा परिग्रहः  
सर्वत्र समत्वाभिमानरहितः तथामश्चित्तत्वादिवक्ष्यमाणधर्मयुक्तेषु  
जीतेत्यनेन कर्मयोगसमाधानाप्रमत्तेनायं योगो भ्यसनीय इत्युक्तम् १०

लासिकी टी.

अथ कर्मयोगिनश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणं ध्यानयोगमारुह्यैतोरितर  
क्रियावदहोरात्रमथैववस्थिताभ्यासकालेविशिष्टेति कर्तव्यतान्वितम  
पियोगीत्यादिना सयोगीपरमोमतइत्येतेनयं येनोपदिशति योगीउ  
क्तविधयानित्यसमाहितः आत्मानं सततं प्रत्यहं व्यवस्थापितनिय  
तकालानतिक्रमेण ये जीतसमाहितं ऊर्यात् प्रत्यवमृशतकीदृशः  
रहसि एकाग्रवायकरहिते एकांते देशस्थितः एकाकी असहायः  
तथायतचित्तात्मा यतनिरुद्धीतचित्तं मन आत्मा शरीरं च येन मः नि  
राशी निर्वाका तो परिग्रहो ममता सून्यः स चित्तत्वादिवक्ष्यमाणधर्मयु  
क्तेषु जीतेत्यनेन कर्मयोगसमाधानाप्रमत्तेनायं योगो भ्यसनीय इत्यु  
क्तम् एकाकीत्वादियुक्तत्वेन युज्यते नान्यथा १० ॥



पंचोली टी.

एवंयोगाहूतसलक्षणैश्चसुक्तातस्यसर्वोत्तमफलप्राप्तयेसांख्य  
योगविधत्तेयोगीयुंजीतइत्यारभ्यसयोगीपरमोमतइत्यंतनय्येना  
ह योगीति एकाकीप्रसहायः संयतोऽंतःकरणबुद्धायसमयत  
चिन्तात्मानिराशीः विगततृष्णायोगीथानवान् अपरिग्रहः रहसि  
गिरिगुहादोस्थितः आत्मानंमनःकरणंयुंजीतसमाधियुक्तं कुर्या  
त् १ ॥

रणवीरसमिद्धेयिनी ॥

योगीति योगीकर्मयोगीरहसिरहस्येगुह्यदिष्टेयनुर्विधामार्गे  
स्थितः कृतस्थितः एकाकीमहावीरत्वेनसहायानयेत्तोयतवि  
तात्मानिदृतीतमनोथीदियः निराशीः पुत्रादिविषयजीविताशं  
सारदितः सिद्धसिद्धोः समश्च अपरिग्रहः अः केषावेनियेथेवेत्ये  
काक्षरकोशादकारोवैविस्वरितिमुनेश्च अः विस्वः परमेश्वरः सप  
वपरिग्रहोयस्यसः परमेश्वरमेवप्रारणीकृत्यप्रवृत्तइतियावत्  
स्त्रीपुत्रादिपरिवारंपरित्यज्यगुह्यभूमिमागतइतिवा अतएव वी  
रसोऽेकान्केवलपचानेकवीरप्रतिभटत्वेस्थितः सततंसर्वका  
लेपप्रपञ्चएवमित्यत्रप्रतिपादितास्वनेकविधास्ववस्थासुआ  
त्मानंबुद्धियुंजीतसमादितं कुर्यात् अथव आत्मानं वर्धतइत्यल  
क्षितानिदस्तादिकर्मैदियाणि युंजीतायुधादिनासंयोजयेदिति १ ॥

मधुभाष्य

योगीयुंजेत्यादिना युंजीतसमाधियोगयुक्तं कुर्यात् आत्मा  
नमनः योगसमाधियोगंयुंज्यात् निर्वीणपरमांशरीरत्यागो  
त्तरकालीनां अनशनादिनिषेधोः प्राप्तस्य उक्तं हि निदुष्टानभ  
यसामवेष्टातद्यादिवर्जनं कृतवानिमीलिताक्षतप्रकोथाय



असिधतीति नारदीये युक्तादायविहारस्य सोपायादरादेर्यवता  
श्रमाद्यभावो भवति तावदाहारादेरित्यर्थः आत्मनि भगवति आ  
त्मनः भगवद्विषययोगं आत्मना मनसा आत्मनि देहे आत्मानं  
भगवंतं पश्यन्तु ततो भगवद्गुणतः उः स्वसंयोगो येन विपुन्यते  
स उः स्वसंयोगवियोगः न केवलं मुन्यते उः स्वनापायति उत्पति  
मेव निवारयतीति दर्शयति संयोगशब्देन निश्चयेन योक्तव्यः  
योक्तव्य एव बुभूषणेत्यर्थः सर्वान् सर्वविषयान् अशेषतः एक  
विषयोपिकामः स्वस्यः कादाचित्कोपिन कर्तव्य इत्यर्थः मन  
सैव विनियतं प्रकृतं नानेत्येव शब्दः बुद्धेः कारणत्वं मनो नियदे  
आत्मरमणे च यतो यतो यत्र यत्र यतो यतो यावतीत्यादिना प्र  
योगात् आत्मन्येव वशं नयन् आत्मविषय एव वशीकुर्यादि  
त्यर्थः सर्वोक्तस्योक्तं प्रपंचयति १॥



असिधतीति नारदीये युक्तादायविहारस्य सोपायादादादेयीवता  
अमाद्यभावो भवति तावदादादेरित्यर्थः आत्मनि भगवति आ  
त्मनः भगवद्विषययोगं आत्मना मनसा आत्मनि देहे आत्मानं  
भगवन्तं पश्यन्तु ततो भगवद्गुणान् उः स्वसंयोगो येन विद्युज्यते  
स उः स्वसंयोगवियोगः न केवलं मुत्पन्न उः स्वनाशायति उत्पत्ति  
मेव निवारयतीति दर्शयति संयोगशब्देन निश्चयेन योक्तव्यः  
योक्तव्यपवबुभूषणोत्यर्थः सर्वान् सर्वविषयान् अशेषतः एक  
विषयोपिकामः स्वत्यः कादाचित्कोपिनकर्तव्य इत्यर्थः मन  
सैव विनियन्तं शक्यते नानेत्येव शब्दः बुद्धेः कारणत्वं मनोनिग्रहे  
आत्मरमरोच यतो यतो यत्र यत्र यतो यतो धावतीत्यादिना प्र  
योगात् आत्मन्येव वशानयेत् आत्मविषयपववशीकुर्यादि  
त्यर्थः सर्वोक्तस्योक्तं प्रपंचयति १०॥



### भाषाप्रनुवाद

योगी के लक्षण कहिकर अब उसका अङ्ग-रूप जो योग से इस।  
श्लोक से लेकर इसी अध्याय के स योगी पंचमो मतः इस ३२ श्लोक १२  
तक कहते हैं कि योग शरीर पुरुष सङ्ग रहित होय जिस के अ-  
नःकरण ओ शरीर वशीभूत हैं सो निराकांक्ष सर्व परिग्रह रहित  
एकान्त मे अकेला सावधान वैदिकर अपने आत्माकहे मनको नि-  
रन्तर भगवत के मनन मे युक्त करे १०

### दोहा

योगीयुक्त है आत्मको सदा एकांत स्थित होय एकाकी जित  
इंद्रियो अटस अऊटुंवी सोय १०॥



सवितासुतः ॥ १ ॥

५०

॥ १ ॥ सवितासुतः ॥ १ ॥  
॥ २ ॥ सवितासुतः ॥ २ ॥  
॥ ३ ॥ सवितासुतः ॥ ३ ॥  
॥ ४ ॥ सवितासुतः ॥ ४ ॥  
॥ ५ ॥ सवितासुतः ॥ ५ ॥  
॥ ६ ॥ सवितासुतः ॥ ६ ॥  
॥ ७ ॥ सवितासुतः ॥ ७ ॥  
॥ ८ ॥ सवितासुतः ॥ ८ ॥  
॥ ९ ॥ सवितासुतः ॥ ९ ॥  
॥ १० ॥ सवितासुतः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ सवितासुतः ॥ ११ ॥  
॥ १२ ॥ सवितासुतः ॥ १२ ॥  
॥ १३ ॥ सवितासुतः ॥ १३ ॥  
॥ १४ ॥ सवितासुतः ॥ १४ ॥  
॥ १५ ॥ सवितासुतः ॥ १५ ॥



शुचौदेशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः नात्युक्ति  
तेनातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं ॥१॥

शंकरभाष्ये

अथेहान्तीयोगोपेक्षत आसनाद्विहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः  
शान्तयोगस्य लक्षणं तत्फलादि चेत्तत आरभ्यते तदासनमेव तावत् प्रथमम्।  
यत्ने शुचाविति शुचौशुद्धे विविक्ते सभावतः संस्कारतो वा देशस्याने प्रतिष्ठाप्य स्थि  
रमचलनमात्मनः आसनं नात्युक्तिं नातीवोक्तिं नाप्यतिनीचं तच्च चैलाजिन  
कुशोत्तरंचैलमजिने कुशाश्चउत्तरं यस्मिन्नासने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरं  
पावक्रमात् विपरीतोऽत्र अनुक्रमश्चैलादीनां ॥१॥

आनन्दगिरिकृतटीका

योगयोगागानि चोपरि शोत्तरसदर्थस्य तात्पर्यमाह अथेति योगस्वरूपकतिप  
यत्तद्वत्प्रदर्शनात्तत्पर्यमप्यशङ्क्यः विहारादीनामिमादिशब्देन यथोक्तासना  
दिगतान्तरभेदग्रहणं तत्फलादि चेत्तादिशब्देन योगफलं सम्यक्ज्ञानं च तत्फ  
लं कैवल्यं ततोऽध्वस्यात्मनिकाविनष्टमिमादि ग्रहणे एवं समुदायतात्पर्ये रश्निते  
किमासीनः शयानस्तिष्ठन् गच्छन् कुर्वन् वायज्जीतेत्यपेक्षार्यमनन्तरमोक्तताम  
र्थमाह तत्रेति निर्देशणो सप्तमी प्रथमं योगानुष्ठानस्य प्रधानमासीनः सम्भवा  
दिति आयादिति यावत् विविक्तलं देहा विभजते सभावत इति आसनस्यैव न  
शोपविश्य योगमनुतिष्ठतः समाधानयोगात् योगसिद्धिरित्यभिसम्प्राय वि  
शिनष्टि अवलनमिति आसनेस्मिन्निति युगतिमनुष्ठिताह आसनमिति आत्म  
नरिति परकीयासनमुदाहार्यं पतनभयपरिहारार्थं नात्युक्तमित्युक्तं नाप्यतिनीच  
मिति मूलतलपाषाणादिसंश्लेषे वातलोभाग्रिमन्त्यादिसम्भवि तद्देशानिगमार्थं चे  
लं वस्त्रमजिने चर्मपशूनां तच्चरगस्य कुशादर्भास्ते चोत्तरेयस्मिन्नुपरिष्ठादाभ्य  
तथाचोक्तं प्रथमं चैलं ततोऽजिने ततश्च कुशा इति प्रतिपन्नक्रममापानिकं क्र  
ममतिक्रम्यादौ कुशास्तनोजिने ततश्चैलमिति क्रमेविवित्तिनाह विपरीतोऽत्रे  
ति ॥१॥

स्वामिकृतटीका

आसननियमं दर्शयन्नाह द्वाभ्यां शुद्धे स्थाने आत्मनः स्वस्यासने स्थापयित्वा कीदृशं स्थि  
रमचलं नातीवोन्नतं नवातिनीचं चैलं वस्त्रमजिने वा वादि चर्मचैलाजिने कुशोत्त  
तरेयस्मिन् कुशानामुपरि चर्मत उपरि वस्त्रासीर्यस्यार्थः ॥



गी.  
टी.  
प.

### पिशाचभाष्यं

अथेदानीयोगेयुजानस्याहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः प्राप्तयोगस्य लक्षणफलं चेत्सादिवक्तव्यमित्येतद्वारभ्यतेतज्ज्ञानमेवतावत्प्रथममुच्यते अत्राविति अत्रौचित्यिकेस्वभावतस्संस्कारतोवादेशेस्थानेप्रतिष्ठाप्यस्मिन्मवलमात्मनःशात्मसमानेनासृद्धितेनातिनीचं तस्यचैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनेकुशाशोत्तरायस्मिन्नासनेतदासनेचैलाजिनकुशोत्तरंविपरीतक्रमः ॥॥॥

### रामानुजभाष्यं

अथौदेशेअमुविभिः पुरुषैरपरिग्रहीतेष्वमुचितवस्तुभिरसृष्टेष्वपवित्रभूतेष्वौदेशे वा वादिनिर्मितेनासृद्धितेनातिनीचं कुशाजिनचैलोत्तरसासनं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्मनः प्रसादकरं समाश्रय उपविष्याद्याकुलमेकाग्रं मनः कृत्वा ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका उपक्रमे ॥ आसनं स्यैषात्कृतस्यैषं चित्तं

अथासननियमं दर्शयति +

### परमार्थप्रणा टी.

+ अथौदेश इति हाभां । अथौपवित्रेतीर्थादिसन्निहिते देशे शीतलतरुच्छायां वृषवाह मनोरमे प्रदेशे आत्मनः स्वस्य स्मिन्मवलं मुखकक्षोरकाद्युपद्रवशून्यं यथा भवति तथा आसने प्रतिष्ठाप्य किंभूतेनासृद्धिते नासृद्धे कदापि पतनसंभवात् तथा नातिनीचं भूंसंचटनेन गात्रोपद्रवात् अतो मध्यममित्यर्थः अथासनरचनामाह चैलेति चैलेव संजिनेयाच्चादिवर्मचैलाजिने कुशोभ्य उत्तर उपरि स्थिते यस्मिन् कुशानामुपरि चर्मत उपरिवस्तुमित्यर्थः ॥॥

### वनमात्मी टीका

तत्रसननियममाह अत्राविति हाभां अथौस्वभावतः संस्कारतो वा अथेदं गंगानदं गङ्गादेशे समे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्मिन्निमित्तं नासृद्धितेनासृद्धे नाप्यतिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमज्जसंजिने मज्जयाच्चादिवर्मते कुशोभ्य उत्तर उपरित नेयस्मिन् तत् आसने स्मिन्निमित्तं नासृद्धितेने उपरि चैलमित्यर्थः आत्मनश्चित्तियरासनवाहमर्थं ॥॥

### ऊरुमवेजयती टी.

किंच आसनविधिमाह हाभां अथौदेश इति अथौस्वतः अथेदं गंगायमुनादि तटे गोवर्धनादिगिरिगङ्गादौ वा देशे मधुवनपुष्करप्रपागायोध्यादौ आत्मनः स्वस्य सनेन स्वाभिमतदेशे स्वाभिमतमासने कुर्यात्परेच्छया तयो गस्य प्रतिकूलं स्यादिति सूचितम् आशानमुपवेशने प्रतिष्ठाप्य संस्थाप्य कीटशे स्मिन् निरुपद्रव



तास्यस्यानादनुमानेदंशह्यिकसर्पादिविद्यभयायाकुलमिमर्थः पुनःकी  
 दृशेनासुक्लितस्यतनादिभयात्रासुचंनानिनीचभूमेः शीतोलादिगुणमेवार  
 भयात्रातिनिम्बम् चैलाजिनकुशोत्तरं चैलेथोतसूत्रवसमजिनेमृदुमगवा  
 चादिचर्मकुशोदर्थः कुशश्च अजिनेवचैलेचतेअलातरमितिस्त्रेणचैलस्य  
 र्वनिपातोऽभर्हितेचैमनेनकुशादजिनस्यर्वनिपातरति चैलाजिनकुशाउ  
 त्तरेयस्मिंस्तत् यदाअजिनसुतरंयस्मात्सोजिनोत्तरः सचोसोकुशश्चेतिमध्यम  
 पदलोपीसमासः अजिनकुशाउत्तरमजिनकुशोत्तरंचैलमजिनकुशोत्तरंय  
 स्मिंस्तत् यदाकुशाजिनेचाजिनकुशोअभर्हितत्वादजिनस्य पूर्वनिर्तः अ।  
 जिनकुशाभ्यामुत्तरमजिनकुशोत्तरंचैलमजिनकुशोत्तरंयस्मिंस्तत् यदा अ  
 जिनेचचैलेचचैलाजिनेः स्यात्तरत्वाच्चैलस्य पूर्वनिपातः कुशाउत्तरेकुशोत्तरेच  
 लाजिनेकुशोत्तरेयस्मिंस्तत् कुशोपरिअजिनेतउपरिचैलमित्यर्थः ॥ ॥

सप्रसूदनीटी.

तत्रासननियमंदर्शयन्नाहदाभ्या ॥ अथौसभावतः संस्कारतोवापुडेजनसमुदा  
 यरहितेनिर्भयेगेगातदगुह्यदोदेषोसमेस्थानेप्रतिष्ठाप्यस्थितेनासुक्लि  
 तेनासुचंनानिनीचंचैलाजिनकुशोत्तरं चैलेमृदुवसं अजिनेमृगवाचादिच  
 र्मेतेकुशोभ्यउत्तरेउपरितनेयस्मिन् तदास्यतेस्मिन्निपासनं कुशमयहस्यपरि  
 मृदुचर्मतउपरिमृदुवस्यरूपमित्यर्थः तथाचाह भगवान्पतेजलिः सिरसा  
 खमानमिति आत्मनश्चिपरासनयाहमर्थेपस्यापिपरेकानियमाभावेनयोग  
 वितेपकरत्वात् ॥ ॥

सुदानंदीटीका

आसनादारनियमानाहेतानीजगद्गुरुः स्वभावतः संस्काराहापुडेदेशोस्थिरं  
 यः १ प्रतिष्ठाप्यासनं स्वस्थानासुचंनानिनीचकं कौशाहंसीसमास्तीर्यमृदुवम  
 कुशोपरि १ चर्मोपरिमृदुसकं वस्यमास्तीर्ययोगिराह १ ॥

नीलकंठीटीका

योगेपुंजीतेत्युक्ते तत्तयमिमाकांतायांतदंगायासनादीत्याह अथौदेशोश्चादि  
 ना अथौसभावतः संस्कारतोवापुणेदेशोस्थानेप्रतिष्ठाप्यस्थितेकृतास्थिरंनि  
 स्थले आस्तेस्मिन्निपासनंस्थितेनिश्चलमित्यनेनमृदुमयमेवस्थितेनतकाहम  
 यंपीठं आसनमितिपरासनयाहमर्थे नासुक्लितेनासुचंनानिनीचंचैलाजिनकु  
 शाःउत्तरे उपर्यपरिपस्यतचैलाजिनकुशोत्तरं अजिनाउपरिचैलेकुशोभ्यउपरिअ



गी.  
टी.  
ष

जिनेस्येडिलसोपरिक्रुशारत्यर्थः ॥१॥

आनन्दी टीका

१॥ सप्तार्धम्

रामकंठी टीका

अस्येदानीपरिकर्माभिधीयते किं कृत्वा पुंजात् आत्मनः सुचो  
देशेयत्वाद्यपेक्षया पुण्यसहितपरिसरगिरिगुहादौ गृहस्थापेक्षया  
सुपलिप्तविविक्तसदनोदोविशुद्धे स्थाने आसनं समाधिविष्टं प्र  
तिष्ठाप्य स्थितिं प्राप्य कीदृशं स्थिरं निश्चलं तथा सखवत्त्वार्थं  
व्यायनिप्रत्वा निशय रहितं तथा चैलं वस्त्रमजिनं मृगादिचर्म  
कृशादर्भाः तदुत्तरं तस्य धाने तेन गृहस्थस्य चैलाजिनोत्तरम् ॥१॥

लासिकी टीका

अस्येदानीपरिकर्माभिधीयते किं कृत्वा पुंजादित्याह ॥  
सुभावतः सस्कारतो वा पुद्गे स्थाने आत्मन आसनमास्यते सिन्नित्वा सने प्र  
तिष्ठाप्य स्यापयित्वा कीदृशं सखार्थं नातीवोन्नतं न चातिनीचम् स्थिरं निश्च  
लं तथा चैलाजिनकृशेभ्यः उत्तरेषां उत्तरं कृशमयहस्यपरि मृदुधर्मं तदु  
परिमृदुवस्त्रमास्तीर्य तस्य स्थिरमिति तौकादिव्याहृत्यर्थं तदुक्तं स्थिरं सख  
मासनमिति ॥१॥

पंचोली टीका

अथेदानीयोगपुंजातस्याः सनाहारविसारादीनां योगसाधनत्वेन नियमे  
वक्तव्ये आसननियमं तावत्प्रथममाह सुचो देशेति द्वाभ्यां आत्मनः प्रास  
नेनास्य कृतेन अतिनीचे चैलाजिनकृशोत्तरं पूर्वकृशास्तेषां उपरि कृत्वा  
जिनेस्येडिलसोपरिवस्त्रं एवेति स्थिरमात्मासनं प्रतिष्ठाप्य ॥१॥

राजवीरसमिद्धोपिनी ॥

सुचो देशे ३ ति सुचावति मेध्ये देशे ऊरुक्षेत्रादिके विषये आत्मनः स्व



स्यप्राप्तनं प्राप्तेस्मिन्निति व्युत्पत्त्याख्यादिकं प्रतिष्ठाप्यप्रतिष्ठितं  
 कृत्वा तत्रैवासने उपविश्य मनसैकाग्रं प्रारभ्यमाणकार्यैकवि  
 षयंकृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः यतानियमिताश्रितस्येन्द्रियारणो  
 चक्रियाः संशयस्तेरादयोदर्शनादयश्च व्यापारायेन तादृशोयो  
 गीयोगं मुख्यतैसंधीयतेथनृषीतियोगः प्रागदिसंयुज्याहनुषि  
 संदधीत किमर्थं आत्मविशुद्धये आत्मनः स्वस्य विशुद्धिः परकृत  
 वैरनिर्यातनं तदर्थं अथवा विशुद्धिरनेकजन्मान्नितपायप्रोथ  
 नेतदर्थं पुद्गेनैव क्षत्रिया निरुतकल्मषमोक्षाय कल्मसेति हि  
 प्रसिद्धं अथवा प्रारभ्यनिवृत्तेः संशयमाना ययशोनरकादिल  
 क्षणमलापसारणार्थमिति कथं भूतमासनं स्थिरचलादिव  
 चालयितुमशकं गौरवदाय्यादिशुण्युक्तमिति यावत् तथा  
 नात्युच्चितं नातिनीचं अत्युच्चस्य उरारोदत्वात् अतिनीचस्य स  
 र्वैः क्षोदनीयत्वात् उच्चायावनत्यतिप्रायश्चित्तं किं तयथोवि  
 तो - प्रमाणं तथा चैलाजिने कुशोत्तरं चैले क्षोमादिवस्त्रं अजि  
 ने हीप्पादीनां चर्म ऊष्णदुर्भीः चैलाजिने कुशोभ्य उत्तरेयस्मिन्  
 कुशोपरि चर्मणा तदपरिवस्त्रेण चास्तीर्णमित्यर्थः यविर  
 तथा कुशादीनामास्तरणप्रयोग इति बोध्यं यद्वा चैलं कस्व  
 लायं वस्त्रं अजिने हीप्पाय चर्म ऊष्णलोदप्रालाकास्त उत्तरं त  
 तथा वृत्तमिति यावत् कांबलहैप्पादयोदिरथाः प्रसिद्धाः ऊष्ण  
 वृत्तं च परैर्द्वारोदता उर्भयता व्यंजकमिति ११ ॥

मधुभाष्य



ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥



### भाषा अनुवाद

उसी योगका आसन ओ नियम आदि दिखाने हूये सो श्लोकसे कहने हैं कि पवित्र स्थानमें अपने आसन पर बैठने के अनन्तर योग आभ्यास करे आसन कैसा रहिये कि जो अचल ओर बढ़त उठा न अति नीचा होय ओर चेल कहे वस्त्र अग्निन व्याघ्रचर्म अर्थात् नीचे कुशा तन चर्म उपर वस्त्र ऐसा आसकरे ॥ ॥

### टीका

स्वच्छ स्थानमें आसन अपना स्थिर कर लेहिं नाऊचें ना नीच अति चेल अग्निन कुशा जेहिं ॥



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥  
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥



तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः उपविष्टा  
सनेष्टं योगमात्मविशुद्धये ११ ॥

शोकभारभाष्यं

न

प्रतिष्ठाप्य किं तत्रेति तत्र तस्मिन्नासने उपविष्टो योगोऽष्टांगः कथं सर्वविषये  
भ्य उपसंहरन्मैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः चित्ते च श्रद्धया च चित्तेन्द्रि-  
याणि तेषां क्रिया संयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रियः सक्रियं योगं षष्ठ्यादिना  
हात्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य शुद्ध्यर्थमिति तत् ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

यथोक्तमासने समाप्य किं कर्तव्यमिति प्रश्नसर्वकं कर्तव्यं तन्निर्दिशति प्रतिष्ठा-  
प्येति योगोऽष्टांग इति कर्तव्यताकलापं पृच्छति कथमिति सर्वभेदाविषयेभ्यः  
सकाशात् प्रत्याह तस्य मनसो यदेकस्मिन्नेव ध्येयविषये समाधानं यच्चित्तस्येन्द्रि-  
याणां च वासकियाणां संयमनं तत्र भवेत् कृत्वा योगमनुतिष्ठेदिति तद् सर्वेति आ-  
सने यथोक्ते स्थित्वा यथोक्तयागीत्यायोगानुष्ठानस्य प्रश्नसर्वकं फलमाह सक्रि-  
यमर्थमिति तदिना ११ ॥

स्वामिकृतटीका

तत्रेति तत्र तस्मिन्नासने उपविष्टोऽष्टांगो विद्यते परहितं मनः कृत्वा योगोऽष्टांग इति  
सेत् यता उपरताश्चित्तस्येन्द्रियाणां च क्रिया यस्य आत्मनो मनसो विशुद्धये उपशान्तये ११ ॥

विशाखभाष्यं

प्रतिष्ठाप्य किं तत्रैकाग्रमिति चैलाजिन ऊपोत्तरं तत्र तस्मिन्नासने उपविष्टो यो-  
गोऽष्टांगः कथं सर्वविषयेभ्य उपसंहरन्मैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः  
सक्रियं योगं षष्ठ्यादित्यत आह आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य विशुद्ध्यर्थमिति  
तत् ११ ॥

रामानुजभाष्यं

सर्वात्मनोपसंहरन्तचित्तेन्द्रियक्रियः आत्मशुद्धये वैधविमुक्तये योगं निषेज्यात्  
आत्मवलोकने कुर्वीत ११ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

परमार्थप्रपाटी

चित्तक्रियाः संकल्पात्मानः अन्त्याश्चेन्द्रियक्रियाः  
नयताः नियमनीयाः १२

तत्र तस्मिन्नासने उपविष्टो यथा विष्टोऽष्टांगो विद्यते परहितं मनः कृत्वा योगोऽष्टांगः ।  
किं भूतः यताश्चित्तेन्द्रियक्रिया येन स तथा आत्मनो मनः शुद्धये उपशान्तये ११ ॥



ग्री.  
टी.  
ब.

# वनमालाटीका

ततः कित्वाह तत्रेति तस्मिन् वासनेन उपविष्टो वततः शयानस्तिष्ठन्वा आसीनः  
संभवादि निसृजान् यताः संपत्ताश्चित्रस्यंदियाणां च क्रियावृत्तयो येन सतया योगं  
भगवति समाधिं युंजीताभ्यसेत् आत्मनश्चित्रस्य लयविक्षेपश्च यत्नेना निसृज्यते  
यासि रत्नेन चेश्वरसात्कारयोग्यत्वाय दृश्यते तत्र प्रयावुष्यात्सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शि  
भिरिति श्रुतेः किं कृत्वाभ्यसेत्वाह एकाग्रं राजसतामसमिश्रभूमित्रयपरिणा  
गेनैकविषयकथारावाहिकानेकवृत्तिप्रतिसृष्टिरुसत्वं मनः कृत्वा भगवदा  
कारमनो हतिप्रवाहं निदिध्यासनाख्यं योगमभ्यसेदित्यर्थः ॥१॥

॥ सुमैव जयन्ती टीका ॥ उपविश्य

किंच तत्रेति तस्मिन्मनः प्रसादकरे आसने समाश्रय उपनिविश्ये सने नो विष्ट  
यानेति सूचितं सूत्रकारेणैवमेवाह आसीनः संभवारतिपकाग्रं मनः कृत्वा आ।  
कं विषयेभ्यः स्वरूपस्य मनः कृत्वा आत्मविशुद्धये आत्मतत्त्वस्वरूपस्य प्रकृतिसं  
सर्गदोषेणामतिनन्तात् तस्य विशुद्धिरुदितविकृतानस्य यदा आत्मनोऽन्नकरण  
स्य विशुद्धये विषयवासनानि हृतये प्रकृतिकृणां स्यान्निशयनिर्मलत्वे  
नाति सूक्ष्मत्वेन चार्द्धमवलोकनार्द्धत्वे स्यादसाचेत्यर्थः दृश्यते तत्र यावत् स्यात्सूक्ष्म  
या सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रवणात् यन्नचित्तेन्द्रियक्रियः यन्नानियमिताश्चित्तैर्दा  
यानामाभ्यन्तरवासकं एतानां क्रियायां यागयेन सतत्यानियमितारितिलैन्द्रियया  
पारो योगी योगमात्मदर्शनरूपं समाधिं युंज्यात्कुर्यात् ॥ १२ ॥ ५२

## मधुसूदनीटीका

पवमासने प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादिति तत्राह ॥ तत्र तस्मिन्नासने उपविश्यैव न तत्र  
यानस्थित्वा आसीनस्यैव ध्यानसंभवादिति सायान् यताः संयता उपरताः चि  
तस्येन्द्रियाणां च क्रियावत्तपो येन सयतचित्तेन्द्रियक्रियः सन् योगो समाधिर्गुणो  
नाभ्यसेत् किमर्थमात्मा विमुक्तये आत्मनोतःकरणस्य सर्ववित्तेष्वभ्यस्यते ता  
निसूक्ष्मतया ब्रह्मासात्तात्कारयोग्यैरुपपत्तेर्गुणावध्याससूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शि  
भिरिति श्रुतेः किं कृतायोगमभ्यसेदिति तत्राह एकाग्रराजसतामसबुद्धाना  
मप्यग्रागुक्तभूमिकात्रयपरिमाणेनैकविषयकधारावाहिकानेकहृतिप्रकृत्या उ  
दित्तसत्प्रकृतमनःकृत्वा रूढभूमिकेन प्रयत्नेन संपाद्य एकाग्रताविहृत्यैव योगो  
संप्रज्ञातसमाधिमभ्यसेत् सच ब्रह्माकारमनो हृतिप्रवाहपवनिदिध्यासनाम्नः  
तत्तत्तं ब्रह्माकारमनो हृतिप्रवाहोदं कृत्वा विना संप्रज्ञातसमाधिः स्यात्ताभ्या  
सप्रकर्षतरति यत देवाभिप्रेतप्राप्ताभासप्रकर्षे दधे भगवान् योगीश्वरीतस



ततं यं ज्ञायोगमात्मविशुद्धये युक्तश्रामीतमपररक्षादिवद्भक्तः ॥ ११ ॥

सरानंदीटीका

उपविष्णुसनेतस्मिन्ननः संयम्य सर्वतः कृतैकाग्रं सचित्तानां मिंद्रियाणां।  
वृत्तजयः १ सम्यग्गुणैरतापस्य समाधिं संभवेत् निर्विद्वेषतया ब्रह्मसा।  
दाकारैकमिदये १ नशयान्नानवातिष्ठन्नपविशेति शब्दतः १ ॥ ११ ॥

नीलकंठेटीका

प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादिति तत्राह तत्रेति तत्रासने पद्मसंस्तिकाय मत्तमेनास  
नेनोपविश्य यताः निरुद्धीताः चित्तस्य क्रियाः विषयाणां स्मरणानि इंद्रिय  
क्रियास्तैषां ग्रहणं येनासौ यतचित्तेन्द्रियक्रियः अतएव मनः बाह्याभ्यंतरा  
विषयानुपरक्ततया एकं धेयमेव प्रत्यक्तं अये यस्य स्फुरति नास्य तत्तदेकाग्रं तं  
वृत्तं तत्रानेतरं तत्र ब्रह्मैकारहति प्रवाहिकृता आत्मविशुद्धये चित्तशुद्धये यो गच्छे  
ति प्रवादस्यापि निरोधं पुंजात् अनुतिष्ठेत् चित्तस्यैव तत्पादनेन ॥ ११ ॥

आनंदीटीका

तत्रैकाग्रमनः कृत्याय तच्चित्तेन्द्रियक्रियः आसनतया हं हानां शीतोष्मादी  
नामनभिचात उतितत्रासने उपविश्य सक्तिकय आदिकं शारीरमासनेव  
हायतानिरुद्धा चित्तस्य क्रिया संकल्पविकल्पौ इंद्रियाणां क्रिया अवगारि  
कं वचनादनादिकं येनेदृशः आत्मनो देहेन्द्रियादिसंचातो तर्गतस्य जीव  
स्य विशुद्धये समरसत्तापादनाय योगमष्टांगं पुंजीत समादधीत ॥ ११ ॥

यमकंटीटीका

यत्पादेः ऊशोत्तरमेवं तत्र स्थिरसुख आसन उपविशेपेकाग्रं धेयत्वेन प  
रित्यहीतैकवस्तुनिष्ठं मनश्चित्तं कृत्वा तत्पवयत चित्तेन्द्रियक्रियः यताः सि  
विद्धवह्निष्पसराः चित्तेन्द्रियाणां मनमोक्षाणां च क्रियाः संकल्पविकल्प  
शब्दादिग्रहणरूपाणि कर्माणि येन तथाविधः सन्न योगं चित्तवृत्तिनि  
रोधात्मकं पुंजात् समादधीत किमर्थमात्मविशुद्धये आत्मनोतः करण  
स्य बाह्योपरागलक्षणमलक्षालनाय तत्र तत्र सवादेहाद्यहंप्रत्ययरूपक  
लकपरिमार्जनाय ॥ लासिकी वराहसीटीका ॥ ११ ॥

एवं सति - तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य न तत्र शयानः तिष्ठत्वा श्रामीतः संभवादिति न्याया



जी  
री व

त यतचित्तैर्द्वियक्रियः पुरुषः यताउपरतानिर्गृहीताश्रितक्रियाः संकल्पा  
त्मानैर्द्वियक्रियाश्च येन समनो मननात्मकं श्रंतः करणमेकाग्रं ये यवस्तु  
निष्कृत्वा योगं साधयं समाधिपुंशं तदभ्यसेत् किमर्थमात्मविशुद्धये के  
वत्यायदेहादेभावनिमज्जनायेत्यर्थः **पंचोत्तरीटीका**  
चित्तं यतचित्तं सौम्यं यतचित्तं सौम्यं यतचित्तं सौम्यं यतचित्तं सौम्यं यतचित्तं सौम्यं ॥१॥

### पंचोत्तरीटीका

तत्रासने उपविश्य यतचित्तैर्द्वियक्रियः यतचित्तैर्द्वियक्रियाश्च या  
रो येन सः एकाग्रं सर्वविषयेभ्यः उपसेह्य मनः आत्मपरं कृत्वा श्रंतः  
करणशुद्धयं योगं कुर्यात् अभ्यसेत् ॥१॥

ररावीरसमिद्धोयिनी ॥

स्यष्टार्थः ॥१॥

मधुभाष्य

॥१॥



### भाषा अनुवाद

और जिसका चित्त और इन्द्रिय निष्क्रिय कहे व्यापार रहित हैं सो मन की शान्ति कहे सुदिके अर्थ उक्त आसन पर बैठने के बाद मन को यकाग्र विक्षेप रहित कर के योग अभ्यास करें ११

### टीका

तामे मन यकाग्रसें जित चित्त इन्द्रि जोय बैठे आसन योग के साथे मन सुदि कोय १२॥



53

...  
...  
...  
...  
...

...  
...  
...  
...

...



# समेकायशिरोग्रीवधारयन्त्रचले स्थिरः संप्रेक्ष्य ना। सिकाग्रं सेंदिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

शाङ्करभाष्यं

वाद्यसाधनमासनमुक्तं प्रथमा शरीरस्थधारणं कथमित्युच्यते सममिति समं  
कायशिरोग्रीवं कायस्थशिरोग्रं ग्रीवाच्च कायशिरोग्रीवं तत्समेधारयन् प्रचलेच  
समेधारयन्प्रचलेन समभवत्प्रतीतिरिति युचलमिति स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः सना  
सिकाग्रं संप्रेक्ष्य सम्यक् प्रेक्षणादपीते कृतेवेनीवशाद्बालमोदष्टयो न हि सनासिका  
ग्रसंप्रेक्षणमिह विधिमिते किंतर्हि वस्तुषोऽष्टिसन्निपातः सन्नानः करणसमाधा।  
नापेक्षो विवक्षितः सनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं मनस्वेव समाधीयेत ना  
त्मनि आत्मनि हि मतसः समाधाने वस्तुमात्मसंस्थं मनः कृतेति तस्मादिवशाद्बालोपे  
नात्तानोऽष्टिसन्निपातपव संप्रेक्ष्यमुच्यते दिशश्चानवलोकयन् दिशाञ्चानवलोकनम  
कुर्वन्निमेवमन्तरा कुर्वन्निमेतन् ॥ १३ ॥

शान्तद्विगिरिकृतटीका

उक्तमन्त्रधनन्तरस्मोकस्यापुनरुक्तमर्थमाह वासेति समत्वस्य तत्त्वं कायः शरीरम्।  
धो अचलमिति विशेषणमवतार्य तस्य तात्पर्यमाह सममिति कार्यकरणापो  
विषयपारवश्यमन्यन्तमचलत्वेत्यर्थं किमितीवशाद्बालोपोत्र कल्प्यते सनासिका।  
ग्रसंप्रेक्षणमेव योगाद्भूतेनात्र विधिमिते किंतस्यादिताशंकाह न हीति तर्हि कि  
मत्र विवक्षितमिति प्रश्नपूर्वकमाह किंतर्हीति दृष्टिसन्निपातोऽष्टेष्टसोऽष्टादि।  
विषयप्रवृत्तिरादित्ये कथं सावनायासेन सिध्यति तत्राह नचेति समाधानस्य शा  
धामेनात्र विवक्षितत्वादृष्टेर्वर्हि विषयत्वेन तद्भूतप्रसंगात्तस्याविषयेभ्यावाहमान्  
रेव सन्निपातो विवक्षितो भवतीत्यर्थः तथापि कथं सनासिकाग्रसंप्रेक्षणमत्र यु  
तमविवक्षितमित्याशंकाह सनासिकेति तत्रैव मनः समाधानेकादाहिरित्याशं  
कावाकशेषविशेषात्तैवमित्याह आत्मनि हीति किंतर्हि संप्रेक्ष्यमादौ विवक्षित  
मित्याशंकाह तस्मादिति दत्तितोत्तरवत्सोऽर्थो दृष्टिसन्निपातादिसंख्याद्वैमुखे  
नान्तरेव सन्निपातनमत्र सूचीयं नासिकाग्रं नासिकात् संप्रेक्ष्येति विवक्षितमि  
त्यर्थः तत्रैवोत्तरमपि विशेषण मनुकूलमित्याह दिशश्चेति अनवलोकयन्ना  
सीदित्युत्तरत्र समस्यः अन्तरादिर्णमवलोकनमपि योगप्रतिबन्धकमिति त  
त्प्रतिषेधः ॥ १३ ॥

स्वामिकृतटीका



गी.  
टी.  
ख.

चित्तेकाग्रोपयोगिनीदेहादिधारणादर्शयन्नाह हाभ्यो सममिति कायश्चिदेहमध्य  
भागोविवक्षितः कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूलाधारद्वारभ्यमूर्धनपर्य  
न्तं सममवकमचलनिश्चलधारयन् स्थिररूपप्रयत्नोभूतात्मीयेनासाग्रं संप्रेक्ष्य  
धेनिमीलितनेत्रयर्थः ॥ १३ ॥

विशाचभाष्यं

वायुमासनमुक्तेप्रधनाशरीरधारणमुच्यते समं कायशिरोग्रीवमिति कायश्च शिर  
श्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवे कायशिरोग्रीवेन तत्संधारयन् प्रचलं समंधारयतोपि च  
लनं भवतीत्यतो विशिनष्ट्यचलमिति स्थिरः स्थिरो भूतेत्यर्थः संप्रेक्ष्य समं कोलांगं मे  
दर्शयन् कृतेवेति शब्दो लक्ष्यो दृश्यः स्वनासिकाग्रं संप्रेक्ष्य तन्मिह न विधीयते किं  
नर्दिचक्षुषो दृष्टि मन्त्रिणातः संवातः करणसमानायेताविवक्षितः संप्रेक्ष्य मेव  
वेदिवक्षितं नर्दि मनस्तत्रैव समाधीयेत आत्मनिदि मनस्समाधानं किं तव सति आत्म  
संस्थ मनः कृतेति तस्मादिवशात्तलोपस्तेनालोर्दृष्टिपातपव संप्रेक्ष्यो मुच्यते स्वयेदिश  
श्चानवतोकयन् स्वयेदिशां ताव लोकने कुर्वन्निमेतत् ॥ १३ ॥

समानुजभाष्यं

सममिति कायशिरोग्रीवं सममचलं समाश्रयतया स्थिरं धारयन् दिशश्चानव  
लोकयन् स्वनासिकाग्रं प्रेक्ष्य ॥ १३ ॥

प्रभिनवगुप्तकृतटीका उपक्रमे ॥ १३ ॥ धारयन्पद्मेन नासिकाग्रं स्पृ  
क्ष्यनेदिशामनवलोकां नमः ॥ १३

परमार्थप्रपाटीका

अथ चित्तेकाग्रोपयोगिनीदेहाधारणमाह सममिति हाभ्यो कायेदेहमध्यः शि  
रश्च ग्रीवा चेति समाहारः कायशिरोग्रीवं सममवकं यथा भवति तथा धारयन् धा  
रणं कुर्वन् आसीतेत्युत्तरेणान्वयः अयमर्थः योगशास्त्रप्रकारेणानुपपत्तेरु  
ल्लिङ्गांतरे स्थितादाधारचक्रात्मलवंधादिवंधव्यसिद्धौ आधिष्ठाधिमनोवेगोपशा  
मे सति कायग्रीवाशिरसां समन्तं स्थाप्य तं वदन्तं प्रचलन्तं च भवति एवं देहाधारण  
मुक्तादिधारणमाह दिशश्चिदि दिशः समंततः अनवतोकयन् पश्यन् नर्दिदेहदृ  
ष्टिरवशिष्टात्ममपि निषेधयति स्वनासिकाग्रं संप्रेक्ष्य अनेन चित्तेकाग्रोपलक्षणमु  
दितं ॥ १३ ॥

वनमालीटीका

वायुमासनमुक्ताधुना तत्र कथं शरीरधारणमित्युच्यते कायः शरीरमध्यं शिर  
श्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूलाधारद्वारभ्यमूर्धनपर्यन्तं सममवकं प्रचलमकं  
पंधारयन् स्थिरः रूपप्रयत्नोभूतात्मीयेनासिकाग्रं संप्रेक्ष्य वलयवित्तेपरादि।



सातविषयाप्रवृत्तिरनिमीलितनेत्ररम्यः दिशश्चानवलोकयन् ग्रेतरो  
तरादिशोचावलोकनमकुर्वन् योगविरोधितानस्य एवंभूतः सत्रासीत्तत्र  
रेणान्वयः २३ ॥

### ऊसमवेजयनीटीका

नन्वासनेकेनप्रकारेणोपविष्टेदिग्पेक्षायामुपविष्टस्यशरीरधारणप्रकारमा  
ह सममिति कायशिशोःश्रीवंकायश्चशिरश्चश्रीवाचैशंसमाहारः कायशिशोःश्री  
वं शरणंगत्वात्समाहारोतदोषावहः समंवरहितम् अवलोक्यरहितंका।  
यशिशोःश्रीवंधारयन् धारणोक्तुर्वन्सन्स्थिरः सन्विज्ञादिनाः वाक्यः सन्सं  
स्वकीयेनासिकाग्रंसेपेक्ष्यसेदृश्यमनसोलयविक्षेपशान्तयेनासाग्रपवह  
क्षिप्तलेमर्षः वपुनः दिशः पूर्वादीः प्रतवलोकयन्नितस्ततोः समीक्ष्यसत्रा  
सीदिसत्रेणान्वयः २३ ॥

### मधुसूदनीटीका

तदर्थं वासमासनमुक्ताधुनातत्रकथंशरीरधारणमित्युच्यते ॥ कायः शरीरम  
थं सचशिरश्चश्रीवाचकायशिशोःश्रीवं मूलाधारदारभ्यमूर्धान्तपर्यन्ते समंवरं  
अवलोक्यमकंपधारयन्नेकतत्वाभ्यासेनविक्षेपसहभावेः रामेजयन्ताभावेसेपा  
दयन्स्थिरः दृक्प्रयत्नोभूत्वा किंचस्वस्वीयेनासिकाग्रंसेपेक्ष्यवलयविक्षेप  
रादिनायविषयप्रवृत्तिरहितोऽनिमीलितनेत्ररम्यः दिशश्चानवलोकयन्  
ग्रेतरोतं तरादिशोचावलोकनमकुर्वन् योगप्रतिबंधकत्वात्तस्य एवंभूतः सत्रासी  
तेत्युक्तेरेणान्वयः २३ ॥

### सदानंदीटीका

सत्तासनेयोगसिद्धेरेहधारणमुच्यते समंवरंकायशिशोःश्रीवांकायंमध्यंस्थिति  
मले मूलाधारतमारभ्यमूर्धान्तधारयन्स्थिरः सदृक्प्रयत्नोभूत्वा निष्कपोणे  
गतयः ३ लयविक्षेपशोभ्यं नासिकाग्रमवेक्ष्य कृतेवदर्शने समगिव  
२४ शब्दस्यलोपनात् नासासंप्रेरणंनाविवक्षितमिति शितः दिग्दीक्षाणामकुर्वन्  
अयोगस्यप्रतिबंधकम् ४ एवंभूतः सत्रासीतेत्युक्तेरेणान्वयोमतः ५ ॥ ॥

### नीलकंठीटीका

आसनउपविष्टेसुक्तंनक्तयमित्यत आह सममिति कायः शरीरमथंशिरःश्री  
वाचकायशिशोःश्रीवंसमंमूलाधारमारभ्यमूर्धान्तंअवलोक्यअवलंतिष्कंपधारयन्स्थि



गी.  
टी.  
घ.

१: भूत्वा संप्रेत्य नासिकाग्रं समितिनासिकाग्रावेत्तां न विधीयते किंतु निमी  
लने लभ्यं उन्मीलने विक्षेपभयमतेरिशोपिस्त्रादिविक्षेपकविषयदर्शनभया  
दनवलोकयन् धौन्मीलितनेत्रासीतेति उत्तरेणात्वयः १३॥

आनेदीरीका

बद्धासनस्य चित्तैर्नैकाग्र्यसाधनाय

देहस्थानमाह - कायः कंठादयः शरीरे च शिरश्च ग्रीवा च समस्तजुधारयत् एवमासनवत्  
मुक्ता

रामकेदीरीका

एवं चित्तसमाधानमभिधाय तत्साधनभूतं कायसंस्थानं माह का  
यः कंठादयः शरीरे शिरोमूर्धा ग्रीवा कंदरा कायशिरो ग्रीवं तत्समम  
वक्रमृजुधारयन् विभ्रत् तथा रूपोऽप्यचलो निष्प्रकंपोगमेजयत्वा  
द्विचित्तविक्षेपकारणरहितः स्थितस्तथा संनासिकाग्रं द्वाणं प्रांते  
संपश्यन् अतएव च दिशः काष्ठा अवनवलोकयन् अंप्रेत्यमाणः दि  
क्षु द्वा विक्षेपपरिहारार्थं नासिकाग्रं संदर्शनमुक्ता न ततस्तत्कीक  
र्तव्यमित्यभिधायः १३ ॥

आसनस्यैर्वाकायस्यैर्वचित्तस्यै लासिकी वसुधतीरीका र्थमित्यत आसनस्यैर्वायचित्तैर्काग्या  
पयोगिदेहसंस्थानमाह - इतस्ततो दिशो प्रक्षमाणाः संनासिकाग्रं संप्रेत्य अर्धे निमीलितनेत्र इत्य  
र्थः दिक्षु द्वा विक्षेपपरिहारार्थं नासिकाग्रावलोकने न ततदेवलक्ष्यमित्य  
र्थः तथा कायो देहस्य भागो विवर्तितः कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशि  
रो ग्रीवं मूलाधारद्वारभ्य मूर्ध्या तपर्यंतं समं निष्प्रयत्नतया नात्यजते नाति  
नम्रेयथा भवति तथा धारयन् आसने उपविष्टः तदुक्ते प्रयत्नशैथिल्या  
नंत्यसमापतिभ्यामिति कीदृशमवलं चित्तविक्षेपकारणांगमेजयत्वा  
दिरहितं एवं स्थिरो भूत्वा एवं विधे संस्थाने तु व्यर्थमपि नातिक्रमन्यो  
गोपेयादिति पूर्वोक्तसंबंधः



## पंचोलीटीका

विज्ञेयायोगयोगिनोदेहादिधारणं दर्शयति सममितिहा।  
भाकायशिरोग्रीवंकायःशिरोग्रीवाचयेनग्रयंसममेवक्रमचले।  
क्रियारहितंधारयन्स्थिरोभूतादिशश्रुतवलोकयन्नासिकाग्र  
मेवसंप्रेक्ष्य १३ ॥

## रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

कर्णभूतःपारं संदधीतेत्याह सममिति कायोदेहमभ्यभागः  
सचशिरश्चग्रीवाचकायशिरोग्रीवंसमं वक्रतारहितं सरलमिति  
यावत् अचलं पर्वतनिश्चलं धारयन् स्थिरोदृढप्रयत्नोभूतासं  
नासिकाग्रं संप्रेक्ष्येत्यनेनार्थनिमीलितनेत्रताव्यज्यते हरस्य  
लक्ष्यपातेदिशामप्रच्युत्यर्थं नेत्रार्थनिमीलनं विधायेत्यर्थः अ  
थवा न संतेकोदित्येनासामान्येन कीदृशवशाद्यवदंत्यस्यामिति  
नासायुहभूमिः यद्वाग्रासनमासागुरोश्चदलइत्यप्रत्ययः न  
विद्यते आसाग्रासनं विप्रमोयतेति नासायुहभूमिरेव न समा  
सः नासेवनासिकास्वार्थसंज्ञायां वाकः यद्वाग्रासनमासिका  
पर्यायार्थबुभू न विद्यते आसिका यतेति नासिकायुहभूमिरे  
व तस्याग्रं मूर्धनं स्वस्वात्मानं च स्वकीयं सारण्यादिकं च संप्रे  
क्ष्य सम्यक्प्रमादरादित्येन प्रेक्ष्यदिशश्चानवलोकयन् योगं या  
वादिकं युजीत संदधीतेति प्राक्नेनान्वयः दिशामनवलोक  
नं च सावधानं चित्ततावज्जकं यद्वा नासिकाग्रमिति छेदः ना  
योरुषलक्षणविशिष्टः कर्मयोगी स्वमसिकाग्रं असिप्रहोज  
दत्त्वार्थः पादादिकमपिलक्षयति तथा च सामान्यं हृत्पायुह  
प्रलक्ष्य भूतं प्रतिपक्षं संप्रेक्ष्येत्यर्थः १३ ॥



मपुभाष

93

54



### भाषा अनुवाद

प्रवचनकी प्रकाशता के उपयोगी जो देह धारणादि सो दो श्लोक से कहने हैं कि काय कहे शरीर का मध्यभाग औ शिर ग्रीवा अर्थात् मूल आधार से ले मस्तक पर्यन्त शरीर अनि यत्न से सीधी राखि। के औ निश्चल कस्के धारणा के बाद अपनी नासिका के अग्रभाग में अर्द्ध उन्मीलन पूर्वक दोनो दृष्टी लगाय समाहित सावधान होय और दिशों में दृष्टि न देय ११ ॥

### दोहा

सूये देह धार ग्रीवको धार अचल स्थिर होय देखत नासा अग्र  
निज दिशादि न देखें सोय १२ ॥



510000 12345

*[Faint, illegible handwritten text]*

1575

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥  
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥



प्रशान्तात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः मनः  
संयम्यमच्चित्तोयुक्तश्चासीत्तमत्परः १४ ॥

शंकरभाष्यं

किंचप्रशान्तेति प्रशान्तात्माप्रकर्षणशान्त आत्मानःकरणयस्यसोयंप्रशा  
न्तात्माविगतभीर्विगतभयः ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः ब्रह्मचारिणोव्रते ब्रह्मचा  
रिव्रते ब्रह्मचर्यं गुरुमुश्रुषमिताभुक्तादि तस्मिन्स्थितस्तदनुष्ठानाभवेदित्य  
र्थः किंचमनःसंयम्यमनसो हृत्तैरुपसंहारोमेतत् मच्चित्तोमपि परमेसुरेति  
नेयस्यसोयंमच्चित्तोयुक्तः समाहितः सन्नासीतोपविशेत् मत्परोऽहं परोयस्य  
सोयं मत्परोभवति कश्चित् रागीस्त्रीचित्तो नतस्त्रियमेव परत्वेन गच्छति किं  
तर्हि राजानेमहादेवं वा अयन्तमच्चित्तोमत्परश्च १४ ॥

आनेदगिरिकृतटीका

योगेयुंजानस्य विशेषणान्तराणि दर्शयति किंचेति अन्तःकरणस्य प्रशान्तिः  
रागद्वेषादिदोषराहित्यं तस्याश्च प्रकर्षणरागादिहेतोरपि निवृत्तिः विगतभयत्वे  
सर्वकर्मपरित्यागे शास्त्रीयनिश्चयवशात्तः सद्विषयबुद्धित्वं भित्ताभुक्तादीमादि  
शास्त्रेण विषयवन्त्वात्तद्विशेषणान्तरमाह किंचेति उपसं  
हृत्य योगनिष्ठाभवेदिति शेषः मनोहृत्सुपसंहारे ध्यानमपि न सिध्येत्तस्य तद्  
माहृत्त्रिरूपत्वादित्याशङ्काह मच्चित्तमिति विषयान्तरविषयमनोहृत्सुपसंहारेणा  
मयेव तत्रियमनात् ध्यानानुपपत्तिरित्यर्थः मच्चित्तत्वेनैवमत्परत्वमिदन्तात् म  
त्परमिति प्रत्येकविशेषणमनर्थकमिमाशङ्काह भवतीति अन्तःकरणशुद्धिः।  
योगशास्त्रान्तरफले १४ ॥

स्वामिकृतटीका

इतस्ततोदिशश्चानवलोकयन्निष्ठासीनेत्यन्तरेणानयः प्रशान्तेति प्रशान्तश्चात्मा  
चित्तं यस्य विगताभीर्भयं यस्य ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्यस्थितः सन् मनःसंयम्य  
प्रसादनमयेव चित्तं यस्य अहमेव परः परुषार्थो यस्य सः मत्परः एवमुक्तो भू  
त्वा आसीत्तितिहेतु १४

पिशाचभाष्यं

प्रशान्तात्माविगतभीः विगतभयः ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः ब्रह्मचारिणोव्रते ब्रह्म  
चर्यं गुरुमुश्रुषमिताभुक्तादितस्मिन्स्थितस्तदनुष्ठानाभवेदित्यर्थः किंचमन



गी.  
टी.  
घ

संयम्य मनसो हतिमुपसंरुपमस्वितो मयि परमेष्ठिने यस्य सो ये मस्वितः पु  
नः समाहितः सन् आसीत् उपविशोत्तमपरः कश्चिद्वागीसीवितोपिनस्त्रियमेव  
परमेष्ठिने न गृह्णाति किं न हि गजाने महादेवं अयेत मस्वितो ममरश्च १४ ॥

रामानुजभाष्ये

प्रशान्तात्मा येन निर्वृत मनः विगतभीः ब्रह्मचर्ये युक्तो मनः संयम्य मस्वितो पु  
नः अवदितात्मा ममरश्चासीत् सो मेव चित्त यत्रासीत् १४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका उपक्रमं १४ मत्परमतया युक्त आसीत् पूर्वमा

अथ मनोधारणमाह+

परमार्थप्रयाटीका

+ प्रशान्तात्मीति प्रशान्तोतिः संकल्पग्रात्मा चित्तं यस्य विगतभी निरस्तभयः नि  
र्जनेयकाकिना कथं स्यात्तथमिति भयम्भयः यदा विगतभीरित्युपलक्षणं की  
धीभीरित्येतत् सर्वमनपवेति श्रुतेर्मनो धर्मरहितः अथावसरमाह ब्रह्मवा  
रिणो यद्ब्रह्मेतत्स्थितः समासग्रहणात् पूर्वमेवेत्यर्थः अथैवेति महाकाये प्र  
हृतस्याश्रयव्यतिरेकेण विज्ञोपशमः कथं स्यादित्याह मस्वितरिति मयि चित्तं  
यस्य निरंतरं मत्स्मरणवान् न हि तावदेव मत्प्रयोजनमिच्छाह ममरश्च इति अह  
मेव परंप्राप्त्यं परं यस्य सतया तत्कमकुलागमे सुखासने समासीन  
स्तत्वाभासं समाचरन् सदाभासेन तत्कुर्यात्परतत्प्रकाशने । आसने प्रा  
णसेरोधग्रहाहारेण धारणा ध्यानं समाधिरेतानि योगांगानि वगतने प  
कांते विजने रम्ये गृह्यां पुण्यभूमिके रहिते मशकैर्दंशैर्देवायतनकेपि वा  
सिद्धेते महातीर्थे ध्यानसिद्धिः प्रजायते तत्र सिद्धासने बद्धाः कुरुकायं तका  
रयेत् ॥ ऊर्ध्वमेष्टदयोनाभेः कंदोऽपि रिवस्थितः तत्र नासं समुत्पन्नः सहस्रा  
णि दिसमतिः ५ कृतिरपि शातपथी दिताना मना सोदासमति सहस्राणि  
हृदयात्परीततमस्तिभि प्रतिष्ठेत्तति अत्र परीततमिति हृदयाकाशे नाडी  
भिर्निर्मितं स्थानं शेषं स्पष्टं ॥ तथा प्रधाना प्राणवाहि  
यो भयस्तत्र दशस्मृताः १ श्वापि गलाचे वनयाचे वपशास्त्रिनी २ अलेवुकाकु  
ह्येव शोखिनी दशमी तथा पतत्रादी मयं वक्रं तिस्रस्तत्र प्रवाहिकाः ३ श्वापि  
गलाचे वसुष प्राणवाहिकाः ४ श्वामे स्थिता भागे पि गलादतिगोस्थिता ५  
स मर्म मध्यदेशे तत्र प्राणमार्गाः स्युः मताः प्ररयेदामनायाचरे च ये दशयान  
तः ५ तथैव प्ररयेद्भयः प्ररयेत्कं भवततः पवमभासयोगेन नाडी मुद्दिः प्रजा।



यते १० चेदंगे प्राणमभ्यस्य सूर्यो गेः पानमभ्यसेत् <sup>ता</sup> श्रीभुसूर्योर्मध्ये चित्तये  
 मरमेष्टरे ॥ सप्तमोतर्गतं देवं चिरं भावयेत्सदा प्रणवतारकं वदति  
 मंध्यायेति योगिनः १२ तज्यानेन त्वाणात्तिर्ज्जीयते नात्र संप्रायः प्रणवा  
 भ्यासतो योगो मया तस्यो वरा नने १३ योगमातेरे योनिस्थानकमप्रिमूल  
 रुटितं कृत्वा टकं विमसेत्ते देपादमथैकमेव नियतं धृत्वा समे विग्रहे स्था  
 णः संयमितेन्द्रियोः चलदृशा पश्येत्पुनरेतरे चैतन्मोक्षकपाटभेदजन  
 कंसिद्धासनं प्रोचते १ वामोरुपरि दत्तां वचरणं संस्थाप्य वामेन थाद  
 होरुपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां टकौ ग्रंथोद्दये निधाय चिबु  
 कं नासाग्रमालोकयेद्देन द्याधिविकारनाशियमितं पद्यासनं प्रोचते २ आधा  
 रे प्रथमे चक्रं स्थापित्वा नैदितीयकं योनिस्थानं दयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते ३  
 अथान्तराण्योरैकांतयो मूर्त्तपुरीषयोः पुनर्भवति हृदोपि सततं मूलबंधना  
 त् ४ पार्श्वभागेन संपीड्यो निमाकुंचयेद्भुदे अथान्तरा मूर्त्तमाहृत्य मूलबंधो  
 निगद्यते ५ उदरपश्चिमे भागेनाभेदं निगद्यते ३ उदियाणोऽयं वेधः कं  
 ठः खौचताशनः बंधी तीक्ष्णरोतालमधो याति न भोजले ततो जालो धरे  
 बंधं कंठसंकोचलक्षणः ७ जलोपरकृते बंधे कंठसंकोचलक्षणे नपीष्वं  
 पतमशोनववायुः प्रकुण्ठति ८ कपालकुहरे निष्ठा प्रतिष्ठा विपरीतगा  
 भुवोरंतर्गतारुष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ९ मुक्तासनं समाहृत्य समकं पशि  
 रोधरः नासाग्रदृष्टिरेकांते जपेदोकारमव्ययं १० भूर्भुवःस्वरिमलोकाः  
 सामसूर्यप्रदेवताः यस्य मात्रा सतिष्ठेति तस्योतिरोमिति ॥ आस  
 नेन रुजं हेति प्राणायामेन पानकं विकारं मानसं योगी प्रमादोरेण संव  
 ति ११ धारणाये मनो धेये ध्याने निश्चितमद्भुते समाधेर्मातमाप्नोति मुक्ता  
 कर्मप्रभाप्नुमे १२ प्राणायामद्विषद्वेन प्रमादारः प्रकीर्तितः प्रमादार  
 द्विषद्वेन धारणा जायते मुभा १४ धारणादादृश ध्याने प्रोक्तं ध्यानविशा  
 रदेः ध्यानदादृशके नैव समाधिरभिधीयते

### वनमालीरीका

प्रकर्षेण शांतो रागादिरोषरहित आत्मा मनो यस्य स शास्त्रीय निष्कपरा  
 र्हादिगताभीः सर्वकर्मणां गुरुकृत्वा युक्तनशंका च यस्य सः ब्रह्मवतिव  
 ते स्थितः ब्रह्मचर्यं गुरुश्रुत्वा भिताभाजनादो स्थितः सन्मनः संयम



गी.  
टी.  
घ.

विषयाकारहृतिशून्यं कृत्वा मयि मरुतेत गणालये सकलवेदांतप्रतिपाद्यं  
तर्कामिणिसर्वेष्टे शरणगतवत्सले विषयांतरे विहाय चित्तं यस्य सः प्रज्ञातो  
प्रियोतरे चित्तनीये विद्यमाने तेष्वेव कथंचित्तवृत्तिः स्यात्तत्राह मरुतः अहमे  
वपरमानंदरूपत्वात्परः पुरुषार्थो यस्य सः तदेतत्स्यैवः प्रज्ञात्वे यो विज्ञात्वे यो  
यस्मात्सर्वस्मादेतरतरे यदयमात्मेति कृतेः कश्चित्सीचित्तो ननु सियमागध  
तेन गृह्यति किंतु राजदेवादिकं कश्चिदाज्जदिकमागधत्वेन ननु तदनिशोतदे  
कचित्तः अयेनागधत्वेन मोरकृतदनिशोतैलपारावत् प्रवादेन मदेकचि  
तस्येति भावः १५

**ऊसमवैजयन्ती**

किंच प्रज्ञात्वात्मेति प्रज्ञात्वात्मा प्रकर्षेण शान्तौ विषये रसभित्तश्रामो  
यस्य सतथा सवशीभूतमनाः विगतभीः विगताभीर्भयं यस्मात्सतथानिह  
मजन्ममरणादिभयशून्यः ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मपरब्रह्मस्वस्वरूपे वा मायां वा  
वेदे वा चरित्तु ज्ञातेशीले ये चोत्तेन याते चोत्तेना मदमादि साधनेन स्मिं स्थितः  
सावधानतया वस्थितः मच्चित्तः हि भुजवत भुजादि रूपे मयि चित्तं यस्य सतथा  
मरुतः मये वै कस्मिन् मरुतः आत्मात्मीयभरमा सो यस्य सतथामनः सेयमवासा  
विषयादाकृष्य प्रकृतस्वरूपशकस्तनयोगी प्राप्तीत् एवं भूतस्तेति हेदि।  
मर्थः १६ ॥

**मधुसूदनी**

किंच

निदाननिवृत्तिरूपेण प्रकर्षेण शान्तः रागादिदोषरहितश्रामांतः कर।  
णो यस्य सः प्रज्ञात्वात्मा शास्त्रीयनिश्चयता द्वादिगताभीः सर्वकर्मपरिणामो  
प्रकृता प्रकृतशंका यस्य स विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मवर्षं गुरुशुश्रूषाभि  
ताभोजनारौ स्थितः सन् मनः सेयमविषयाकारहृतिशून्यं कृत्वा मयि परमे  
ष्टे प्रत्यक्षितिसृष्टौ निर्गुणे वा चित्तं यस्य स मच्चित्तो मदिषयकपारावादि  
कचित्तवृत्तिमान् प्रज्ञातो प्रियो चित्तनीये सति कथमेवं स्यादत आह मरुतः अ  
हमेव परमानंदत्वात्परः पुरुषार्थः प्रियो यस्य सतथा तदेतत्स्यैवः प्रज्ञात्वे यो  
विज्ञात्वे यो यस्मात्सर्वस्मादेतरतरे यदयमात्मेति कृतेः एवं विषयाकारसर्ववृ  
त्तिनिरोधेन भगवदेकाकारचित्तवृत्तिप्रकृतः संप्रज्ञातसमाधिमानाः सीतोः  
पविशेद्यथाशक्ति नतसेक यावुतिहेदिमर्थः भवति कश्चिदाजीसीचि



ज्ञानतुल्यमेव परतेनाशयतेन गृहणाति किंतु हिंसा नानेवादेवं वाच्यं न।  
 मच्चित्तो मत्परश्च सर्वाशयतेन मामेव मत्पर इति भाष्यकृतां व्याख्या  
 व्याख्यातेषु मेनात्र भाष्यकारेणातस्यता ऐजायाः किं न देवैकतलागेदे।  
 पितृस्यता

### सदानंदीटीका

रागादिदोषशून्यत्वाद्धोतात्मा ध्यासवर्जितः शुक्लाशुक्लत्वसंदेहः कर्मसा  
 गोभयंस्मृतं १ तच्छ्रुत्योतिर्भयोभवायदासर्वभयो जितः ब्रह्मचर्यं विनाचि  
 तं हृदितं स्त्रीतणादिभिः २ निश्चलं न प्रतीचिन्ना ब्रह्मचर्यं मतस्यरेत् नारा।  
 यणोपगोभक्तिं विना ब्रह्मादये मतः ३ नक्षत्रं निश्चलं स्यात्तं भक्तिः कार्या न  
 तो हरेः यत्तद् हृदि ति ध्यायाद् ब्रह्मचारीति माधवः ४ गुरुशुश्रूषणं भि  
 ता ब्रह्मचर्यं मया परं यद्यद्वत्तं भवेद् ब्रह्मचारिणस्तत्र वसितः ५ मनो नि  
 र्विषये कृत्वा वासदेवो मयी चरे प्रसक्तै न तस्य रूपे चित्तं यस्य समन्मनाः।  
 अहमेव परानंदं दृश्यते न परप्रियः सर्वस्मा जीव पर्यंतः परुषार्थः समत्परः  
 एवं चित्त निरोधेन ब्रह्माकारा कृता यदा चित्तवृत्तिः स आसीत् तत्तु तिष्ठेत्स्ये  
 ततः ८४

### नीलकंठीटीका

एवमासने उपविष्टेन यत्कर्तव्यं तदाह प्रशान्तात्मेति योगशुक्लो योगी  
 ब्रह्मचारि ब्रते भैतवर्षा योऽस्मिन्तः संयासीत्यर्थः मच्चित्तो मयि परमं चित्तं य  
 मस्य एवं भूतो मयेव मनः संयम्य मत्पर आसीत् तत्प्रशान्तात्मा भूत्वा विगत  
 भीर्भवतीति योजना भवति हि कश्चिदात्मनो न्यमीश्वरं मत्वा तच्चित्तं स्तमेवारा  
 ध्यते नाभिगतः तत्रैव च मनसः संयमं करोति तत्तत्सत्परस्तमेव परमपुरु  
 षार्थं तथा प्राप्यते न मयने किंतु तस्मीमांसे देवफलं कामयते अयं तमच्चित्तो  
 मयेव मनः संयम्य मत्परो मामेव सर्वोत्तरे प्रत्यगदयं कामयत इति यतो म  
 त्परोः तत्पदं प्रशान्तात्मा प्रकर्षणवाद्याभ्यंतरविषयत्यागेन समाधिमावा  
 स्वादत्यागेन च शान्त उपरतः आत्मा विज्ञेयस्य सोऽस्मिन्नामात्रावशेषो विगत  
 भीर्भवति इयमेवावस्था सत्पुरुषा यत्तात्वातिरिति ब्रह्मसाक्षात्कार इति  
 च विकल्पते सर्वथा तस्योसिद्धायां पुरुषः परमपुरुषार्थभाग भवति ८५

### आनंदीटीका

यमनियमादिसेवामाह ॥



मी.  
टी. व.

युक्तो योगमभ्यसितं प्रवृत्तः प्रशंते हिंसादिभ्यो निवृत्त आत्मानं  
कराण्यस्येति हिंसासत्यास्तेयानां यमानां प्रदणं तथा प्रशंते निर्म-  
ल आत्मा यस्येति शौच संतोष येन हं विगतभीर्द्वंद्वमहना ज्ञपसाग्रह  
गो ब्रह्मचारिव्रते स्थित इत्यस्य संयमः ब्रह्मचर्यस्य स्वाध्यायाख्यस्य च  
नियमस्य प्रदणं मनः संयम्य विषयग्रहणात् निर्वर्त्य परिग्रहस्य यमस्यो-  
क्तिः मस्मिन्तो मयि परमेश्वरे प्रणिहितचेताः अहमेव परः प्राणो यस्येह  
शः आसीते तीक्ष्णप्रणिधानम् तथा च योगसूत्रे अहिंसा सत्यास्तेय-  
ब्रह्मचर्या परिग्रहा यमाश्चोचमंतेषु तेषु स्वाध्याये च प्रणिधानानि निय-  
मं इति १४ ॥

सा

इत्येव हि तसमस्तसमाधिपरिगमकं टीटीका करस्य परमात्मसमाप्ति  
लक्षणमोक्षप्राप्तिहेतुं विशेषणं प्रतिपादयितुमाह प्रशंतात्मा प्रशान्तः  
सदेहादिविकल्पदोभरहित आत्मा तः कराण्यस्य स तथा सर्वमात्मनो नाव-  
गम्य सर्वतश्चराचराद्भुतादिगतभीः निवृत्तसाधुसः तथा ब्रह्मचारिव्रते स्थि-  
तः ब्रह्मचारिणः कामसंकल्पवर्जनव्रतं तस्मिं स्थित इति सर्वार्थविषयप्रार्थ-  
नारहितत्वेन न विशेषणोक्तम् इत्यमनः संयम्य सर्वतश्चिन्तेनियमयेव  
परमात्मन्येकस्मिन् स्थिते चित्तं संवेदनं यस्य स तथा विधायुक्तः समाहितः संस्तन्यस्तथा

विधायोगादनन्यविषयम  
नाश्रासीततिष्ठेत् १४ ॥

एवं बद्धपरिकरस्य समाधुप लासिकी वसुती टीटीका योगीनि विशेषणन्याह ॥  
प्रशंते रागादिकलंकृत आत्मा श्रंतः कराण्यस्य सः अतएव विग-  
तभीर्निर्भयः ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्यादौ स्थितः ब्रह्मचारिव्रतग्रहणेन  
यमादयोऽप्युत्पन्ते तदुक्तं अहिंसा सत्यास्तेये ब्रह्मचर्या परिग्रहा यमा इति  
शौच संतोष तपः स्वाध्याये च प्रणिधानानि नियम इति मस्मिन्तो म-  
यि प्रत्यगात्मनि युक्त्याने चित्तं यस्य सकर्मयोगी मत्परो मां परमेश्वरेभ-  
क्ता समाश्रितः मनोमननात्मकमेतः कराण्यस्य सस्य युतिशून्य  
तयानिरुध्य फलः प्रत्यवमृशनासीततिष्ठेत् एवं ध्यानयोगार्थसक-  
लमाह १५ ॥



## पंचोलीटीका

प्रशान्तात्मेति प्रशान्तात्माशान्तचित्तः ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्यगुरुषु  
श्रुतिभिराभोजनादिके स्थितः तदानुष्ठानाभावेन किंचित्तनसोऽपि  
पारंति यतं मत् परायणः पुक्तः समाधिपुक्तः सन् उपविशेत् ॥ १४

रागादीरसमिहोधिनी ॥

प्रशान्तात्मेति प्रशान्तोऽहं संकल्पेभ्यः प्रतिनिवृत्तप्राप्तावित्तं य  
स्य अतएव विगतभीः परेभ्यः सकाशादसंजातसाधुसः ब्रह्म  
चारिव्रते ब्रह्मण्यनुर्वदेन चरति व्यवहरति जीवति वा तच्छी  
ला ब्रह्मचारिणः क्षत्रियप्रवरास्तेषां व्रते पुष्टादिका वारे स्थितः  
अथ च पुष्टकाले विस्मृतस्यादिविषयत्वेन प्रथमाश्रमस्यः म  
नोतः करणसंयस्य स्ववशो विधाय मयि परमेश्वरे वित्तं चेतो य  
स्य परमेश्वरो मे साध्यसिद्धिं करोति यि यरमेश्वरसमर्पितस्व  
कार्यभरसिद्धिरित्यावत् पुक्तः कर्मसु प्रवृत्तः कर्मयोगी आ  
सीत् तस्यादौ स्थितिं ऊर्यात् कथं भूतो मत्परः अहमेव परः पृथा  
लनसुरण्योरिति धातुनुसारात् पालयिता सुरयिता बलाया  
यकश्चयस्येति ॥ १४ ॥

मधुभाष्य



1951

61

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS  
54 EAST 57TH STREET, NEW YORK, N.Y. 10022  
LONDON: ROUTLEDGE KEGAN PAUL LTD, 11 BEDFORD SQUARE, W.C.1

1970年1月

*[The page contains extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]*



### भाषा अनुवाद

जिस का चित्त प्रशान्त और जो निर्भय ओ ब्रह्मचर्य व्रतमे स्थित  
होके अपने मन को सब तरफसे खींच मेरे मे लगाया है और जि  
सको सही परमपुरुषार्थ रूप कहे श्रेष्ठ हैं ऐसे मन्त्रायण पुरु  
ष उक्तमत योगमे समाहित रहता है १४

### टोका

प्रान्तिचित्त निर्भय सदा ब्रह्मचर्य व्रतस्थित मनहिंसेकें युक्त  
होय मोक्षतयसो चित्त १४॥







युज्जनेव सदात्मानं योगीनियतमानसः शान्तिं  
निर्वाणपरमां मत्सेष्यामधिगच्छति ॥ १५ ॥

शाङ्करभाष्ये

अथेदानीं योगफलमुच्यते युज्जनिति युज्जन समाधानं कुर्वन्नेवं य  
थोक्तेन विधानेन सदा योगीनियतमानसः नियतं संयतं मनो यस्य सो  
यं नियतमानसः स शान्तिमुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्तस्य  
रमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमां निर्वाणपरमामत्सेष्यां  
मदधीनतामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

संप्रति परमफलकथनपरत्वेनानन्तरश्लोकमादत्ते अथेति योगसंज्ञं न  
दङ्गमासनमपितर्कतुविशेषणमित्यस्यार्थस्य प्रकथनानन्तरमित्यथशा  
ब्दार्थः आत्मानं युज्जनिति सम्बन्धः आत्मशब्दो मनोविषयः यथोक्तो विधि  
रामनादिः उक्तविशेषणत्रयद्योतनार्थं सदेतत्तं योगी ध्यायी सत्यासीत्य  
र्थः मनः संयमस्य योगे प्रत्यसाधारणत्वे दर्शयति नियतेति शान्तिशब्दो  
तोपरतेः सर्वसंसारनिवृत्तिपर्यवसापितं मत्ता विशिनष्टि निर्वाणेति  
यथोक्ताया अर्कवृत्तसंज्ञावस्थानादनर्थात्तरत्वाद् मत्सेष्यामिति स  
दधीनो मदालिकामित्यर्थः ॥ १५ ॥

स्वामिकृतटीका

ततो योगाभ्यासफलमाह युज्जनितियवमुक्तेन प्रकारेण सदात्मानं म  
नो युज्जन समाहितं कुर्वन् नियतं निरुद्धं मानसं चित्तं यस्य स शान्तिं संसा  
रोपरमं प्राप्नोति कथं भूतो निर्वाणपरमं प्राप्यं यस्यां तामत्सेष्यां मदुपेणा  
वस्थितिं ॥ १५ ॥

पिशुनभाष्ये

अथेदानीं योगफलमुच्यते युज्जनेवमिति युज्जन समाधानं कुर्वन्ने  
वं यथोक्तेन प्रकारेण योगीनियतमानसः नियतं संयतं मानसं यस्य सः  
शान्तिमुपरतिं निर्वाणपरमं निर्वाणं मोक्षः परमानिष्टायस्याः शान्तेस्तं  
निर्वाणपरमामत्सेष्यां मदधीनतामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

रामानुजभाष्ये



गी.  
टी.  
म.

एवंमयिपरमिच्छन्नाणि पुरुषोत्तमे मनसः शुभाश्रयीभूते सदात्मानं  
मनोपुंजत्रियतमानमो निश्चलमानसः मत्सर्गपवित्रीकृतमानसत  
यानिश्चलमानसः मत्संस्था निर्वीणपरमोऽतिमधिगच्छति निर्वी  
णकाशरूपो मत्संस्था मयि सस्थितोऽतिमधिगच्छति १५

पतः पूर्णंति जीयते यस्यां संस्थां ध्येत काष्ठा मत्प्राप्तिः योगो अभिनवशुभकृतरीका स्पष्टार्थ १५ परमात्मानं युंजतस्माद

+ अथयोगाभ्यासफलमाह

63

युंजत्रिति एवममुताप्रकारेण योगी शुभाश्रयतयात्मानं मनः युंजन्  
मादिते कुर्वन् नियतं स्वार्थं न मानसं यथाविधः सन् पूर्णंति संसा  
रोपरममधिगच्छति किंभूतो निर्वीणपरमोऽतिमधिगच्छति यस्यां म  
यि संस्थास्थितिर्निर्यासा मदाकारेण संस्थानमित्यर्थः श्रुतिरपि तेतिरी।  
यके युंजतः प्रथमं मनस्तथाय सविताधिपरति भाष्यं प्रथममारेभेम  
नो युंजतः स्वार्थं न कुर्वीणः अनेतरं तयायात्मशामयेधियः बुद्धी युंजा  
नः पुरुषः सविता सर्वस्य प्रसविता स्वयमात्मेव भवति १५

वनमालीटीका

ततः किंसादतश्चाह युंजत्रिति एवमुक्तप्रकारेणात्मानं मनोपुंजत्रभा  
सवैराग्याभ्यासमादिते कुर्वन् योगी सदायोगाभ्यासातिशयेन नियतेति  
रुद्धं मानसं मनोयेन सः निर्वीणालिंगदेहनाशात्परमाशुतरकालिकी  
शांतिर्विदेहमुक्तिमधिगच्छति न केवलं जीवन्मुक्तिमेव मत्सं  
स्था मत्संस्था रूपमित्यर्थः १५।

रुसुमवैजयन्तीटीका

एवंभूतस्य योगिनः फलमाह पुनश्चैवमिति एवमुक्तप्रकारेण मयि।  
सर्वेश्वरपरमपुरुषे सदा प्रतिदिने आत्मानं मनोपुंजन्तयन्तु सन् नियत  
मानसः विनियते यश्च लं मानसं चित्तं यस्य स तया मदङ्गस्य री  
तया प्राकृतविषयात्तत्र भित्तचित्तस्यार्थः योगी योगवान् निर्वीणपर  
मो निर्वीणस्य मोक्षस्य परमो काशरूपो मत्संस्था मयि सस्थितोऽतिमधिगच्छति  
मयि संस्थास्थितिर्निर्यासा मत्संस्थातो मत्संस्था रूपसाम्प्रतिमित्यर्थः शा  
न्तिं सखमधिगच्छति लभते तमेव विदित्वा तिस्रसुमेतीति श्रुतेः १५॥

गच्छति

मधुसूदनीटीका

एवंसंप्रज्ञातसमाधिना सीतस्य किंसादित्युच्यते एवमसौ वस्यानादि



विद्युत्

५ समाधिः



गी.  
टी.  
ष.

64

सुर्वापरानुसंधानशब्दार्थोलेखमन्येनयदाभावनाप्रवर्तनेनानिर्वित  
र्कः यत्तावुभावप्यत्रवितर्कशब्देनोक्तौ तन्मात्रांतःकरणलक्षणसूक्ष्मेविष  
यमालेख्यतस्यदेवाकालधर्मावच्छेदेनयदाभावनाप्रवर्तनेतदासविचारः  
अस्मिन्नेवालेखनेदेशकालधर्मावच्छेदेविनाधर्मिमात्रावभासितेनयदाभाव  
नाप्रवर्तनेनानिर्वितर्कः यत्तावुभावप्यत्रवितर्कशब्देनोक्तौ तथाचभाष्ये वि  
तर्कश्चित्तस्यसूक्ष्मेवालेखनेयाभागाः सूक्ष्मेविचारश्चि इत्येवायसमापत्तिरि  
तिव्यपदिश्यते यदास्तस्मैलेखनविदुर्मतः करणसत्त्वाभावनेतदाग्रण  
भावाच्चिकेकेः सखप्रकाशमयस्यसत्त्वभावमानस्योदेकान्तमानंदः  
समाधिर्भवति अस्मिन्नेवसमाधौयेवइष्टतयस्तत्तानरेप्रधानपुरुषरूपेन।  
पश्येतिनेविगतदेहाहंकारत्वात् विदेहशब्देनोच्यते इत्येवदृष्टासमापत्तिः त  
तः परंरजस्तमोलेखनभिभूतेषुइसत्त्वमालंबनीकमयाभावनाप्रवर्तने  
तस्यांशस्यसत्त्वस्यसुगभावाच्चित्तशक्तेरुदेकान्तमात्रावशेषत्वेनसा।  
माधिः सास्मिताश्च्यतेनर्वदेकारास्मिनयोरभेदः प्राकृतीयः यतोयज्ञांतः  
करणमहमित्युल्लेखेनविषयावेदयतेसोदेकारः यत्रनेतुंरुतयाप्रतिलो  
मपरिणामेनप्रकृतिः लीनेवेतमिसमात्रावभासित्वासास्मिन्नेवसमाधौ  
येकतपरितोषास्तेपरंपुरुषमपश्यंतश्चेतसः प्रकृतौलीनत्वात्प्रकृतिल  
याश्च्यते सेयंग्रहीतसमापत्तिरस्मितामात्ररूपग्रहीतनिष्ठत्वात् येतप  
रेपुरुषविविद्यभावनायोप्रवर्तनेतेषामपिकेवलपुरुषविषयविवेकत्वात्  
गृहीतसमापत्तिरपिनसास्मितासमाधिविवेकेनास्मितायास्वागात् तत्रगु  
हीतृ भातसर्वकमेवग्रहणाभावेतत्पूर्वकेसूक्ष्मशब्दभावेतत्पूर्वकेचस्य।  
लशब्दभावनमितिस्तत्त्वविषयोदिविधोपिवितर्कश्चतुष्टयावुगतः द्वितीयेवितर्क  
विकलचित्तयावुगतः तृतीयेवितर्कविचाराभांविकलोद्वितीयावुगतः चतुर्थे  
वितर्कविचारानंदैर्विकलोस्मितामात्रश्चित्तरवस्योयेप्रज्ञानश्चि एवंसवि  
तर्कः सविचारः सानंदः सास्मितश्चसमाधिरंतथानादिसिद्धिहेतुतयासुक्ति।  
हेतुसमाधिविरोधितादेययवमुमुक्षुभिः गृहीतग्रहणयोरपिचित्तवृत्तिवि।  
वयतादशायांशकोरोतिहेतुपादेयोपादेयविभागकथनायशास्यसमापत्ति  
रेवविहतासूत्रकारेणचतुर्विधादिशास्यसमापत्तिः सूक्ष्मशब्दगोचरादिवि।  
थासवितर्कानिर्वितर्काव सूक्ष्मशब्दगोचरोपिदिविधासविचारानिविचाराव  
तत्रशब्दार्थज्ञानविकल्पैः सेकीर्णासवितर्काशब्दार्थज्ञानविकल्पसेभिन्नास्य।



लार्थावभासश्चासवितर्कसमापत्तिः स्यात्तत्र गोवरासविकल्पकवृत्तिरिति।  
 तस्यैः सति परिशुद्धैस्वरूपप्रत्येकार्थमात्रनिर्भासानिर्वितर्कानस्मिन्ने  
 व स्थलानेवनेशद्वयस्य सति प्रविलये प्रत्युदितस्य प्रयासाकारप्रतिभा  
 सतया मग्नतत्तानेवनेशानस्वरूपस्यैव निर्वितर्कसमापत्तिः स्यात्तत्र गो  
 वरा निर्विकल्पकवृत्तिरित्यर्थः एतदेव सविचारनिर्विचारावस्थविष  
 याख्याता सूक्ष्मसमाश्रयि विषयो यस्याः सा सूक्ष्मविषया समापत्तिरिति  
 विधासविचारनिर्विचारावस्थविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन एतदेव स  
 वितर्कयानिर्वितर्कयावस्थविषयया समापत्त्याख्याताः शब्दाश्च  
 तानविकल्पसहितत्वेन देशकालधर्माद्यवच्छिन्नः सूक्ष्मैः प्रतिभाति।  
 यस्यासंविचारशब्दाश्च तानविकल्परहितत्वेन देशकालधर्माद्यन  
 वच्छिन्नत्वेन च धर्मिमात्रतया सूक्ष्मैः प्रतिभाति यस्यासा निर्विचारा  
 सविचारनिर्विचारयोः सूक्ष्मविषयतविशेषणतः सवितर्कनिर्वितर्क  
 योः सूक्ष्मविषयतमर्थाख्याताने सूक्ष्मविषयतल्लिङ्गपर्यवसानेन।  
 विचारायानिर्विचारायामसमापत्तेर्यत्तसूक्ष्मविषयतमुक्तं तदलिङ्गप  
 र्यंतदृष्ट्यं तेन मानेदसास्मितयोग्यदीदृशप्रमाणसमापत्तेरपि शास्यम्।  
 मापत्तावेवांतर्भाव इत्यर्थः तथा हि पाथिवस्याणोर्गंधतन्मात्रं सूक्ष्मावि  
 षयः प्राप्यस्यापिरसतन्मात्रं तेजसस्पृष्टतन्मात्रं वायवीयस्य स्पर्शत  
 न्मात्रं भ्रमः शब्दतन्मात्रं तेजोमहंकारः तस्य लिङ्गमात्रं महत्तत्वेन तस्या  
 प्यलिङ्गप्रधाने सूक्ष्माविषयः सप्रानामपि प्रकृतीनां प्रधानं च सूक्ष्म  
 ताविशोनेस्तस्यैतमेव सूक्ष्मविषयतमुक्तं यद्यपि प्रधानादपि पुरुषः  
 सूक्ष्मास्ति तथाप्यन्यकारणत्वाभावात्तस्य सवीत्यधिकारो प्रधानप  
 रानेन सूक्ष्मतामहंति अन्यधिकारणत्वावित्तायांतपुरुषोपि सू  
 क्ष्मोभवमेवेति दृष्ट्यं नाप्यवसवीजः समाधिः नाश्रयतः समापत्तयो  
 यासेणावीजेन सद्वर्तते तन्निसवीजः समाधिवितर्कविचारानेदास्मि  
 नानुगमात्संप्रज्ञातश्रुतिश्रुताः सूक्ष्मे सवितर्कनिर्वितर्कः सूक्ष्मे  
 सविचारो निर्विचार इति तत्रातिमस्य फलमुच्यते निर्विचारवैशारद्येणा  
 त्प्रसादः सूक्ष्मविषयत्वेन तस्यैव सवितर्कशब्दाश्च तानविकल्पसंकीर्णम



गी.  
टी.  
घ.

65

येत्यतद्वदितस्य निर्विकल्पकस्य निर्वितर्कस्य प्राधान्यं ततः सूक्ष्मवि  
षयस्य सविकल्पकप्रतिभास उपस्य सविचारस्य ततोऽपि सूक्ष्मविषयस्य  
निर्विकल्पकप्रतिभास उपस्य निर्विचारस्य प्राधान्यं तत्रैवोक्त्याणां नि।  
विचारार्थता निर्विचारफलत्वेनैव फलवत्त्वं निर्विचारस्य तत्र प्रकृष्टाभासव  
त्वाद्देशादयस्त्वेतस्मान्भिन्नसत्त्वादेकस्य ध्यात्मप्रसादः केशवासना  
रहितस्य चित्तस्य भूतार्थविषयः क्रमानुरोधी सुदृढः प्रज्ञा लोकः प्रादुर्भवति  
तथा च भाष्यं प्रज्ञाप्रसादमारुह्य प्रज्ञायाः शोचतो जनान् भूमिस्थानिव।  
शैलस्यः सर्वान् प्राप्नोतु पश्यतीति कृतं भगवत्प्रज्ञातत्तस्मिन् प्रज्ञाप्र  
सादे सति समाहितचित्तस्य योगिनो या प्रज्ञा जायते सा कृतं भगवत्प्रज्ञा  
मेव विभजितं तत्र विपर्ययसंगोऽप्यस्तीति योगिने वेद्यं समाख्यासा चोक्त  
मेव योगः तथा च भाष्यं प्रागमेवानुमानेन ध्यानाभासरसेन च त्रिधा प्रक  
ल्पयन् प्रज्ञा लभते योगसुतमिति सानुक्रान्तानुमानप्रज्ञाभ्यामनविष  
या विशेषार्थज्ञानं कृतमागमवित्ताने तत्सामान्यविषयमेव न द्विवि  
शेषेण सदकस्य चित्तं शब्दस्य संगतिर्गृहीतेश्च ते तस्मात्क्रान्तानुमा।  
नविषयो न विशेषः कश्चिदस्ति न वा स सूक्ष्मवदितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो  
किं लोकप्रसङ्गेण ग्रहणमस्ति किंतु समाधिप्रज्ञानि शोच्यं सविशेषो भव  
ति भूतसूक्ष्मगतो वा प्रकृष्टगतो वा तस्मान्निर्विचारवैशारद्यसमुद्भवा  
योऽक्रान्तानुमानविलक्षणयोऽसूक्ष्मवदितविप्रकृष्टसर्वविशेषविषा  
यायाः तत्रैव सत्त्वात् कृतं भगवत्प्रज्ञायां योगिनो मदान् प्रयत्नप्राप्त्या  
यश्चार्थः तनुति प्रमूढ विदिमाख्यं बुद्धान् संस्काराणां मेकाग्रता  
यामपि सवितर्कनिर्वितर्कसविचारज्ञानां संस्काराणां वसद्भावो नैवास्त्य  
मानस्य चित्तस्य कथं निर्विचारवैशारद्यपूर्वकाद्यात्मा प्रसादलभ्या कृतं।  
भगवत्प्रज्ञाप्रतिष्ठिता स्यादतश्च तज्ज्ञः संस्कारोऽयं संस्कारप्रतिबंधी तथा  
कृतं भगवत्प्रज्ञा जनितो यः संस्कारः सततविषयया प्रज्ञया जनितो  
न वलवत्तादयान् बुद्धान् ज्ञानान् समाधिजोऽयं संस्कारान् प्रतत्तविषयप्र  
ज्ञा जनितत्वेन उर्वेतान् प्रतिनिवृत्तिस्वकार्यात्मानं करोति नाशयती  
ति वा तेषां संस्काराणां मयि भवात्तत्प्रभवाः प्रत्ययानभवेति ततः ततः।  
निवृत्तिरिति ततः समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञा



कृताः संस्कारा इति न दोषः संस्कारातिशयोक्त्येते न तत्र प्रज्ञात तत्र सं  
 स्कारा इति न त्रुभवत व्युत्पन्न संस्काराणां मतं तत्र विषय प्रज्ञा जनिता नोत  
 तमात्र विषय संज्ञात समाधि प्रज्ञा प्रभवेः संस्कारे प्रतिबंधः तेषां तसं  
 स्काराणां प्रतिबंधकाभावादेकाग्रभूमावेव सवीजः समाधिः स्यात् न  
 नु निर्वीजोतिरोधभूमाविति तत्राह तस्यापि निरोधे सर्व निरोधा विर्वी  
 जः समाधिः तस्य संज्ञातस्य समाधेरेकाग्रभूमिजस्य अपि शब्दात्ति  
 प्रसूत विदितानां मपि निरोधे योगि प्रयत्न विशेषेण विलये सति सर्व नि  
 रोधात् समाधेः समाधिजस्य संस्कारस्यपि निरोधा विर्वीजो निरा लेवनोः।  
 संज्ञात समाधिर्भवति सर्वसोपायाः शक्यं विनो विराम प्रत्ययाभ्यास  
 पूर्वः संस्कारो बोधोऽस्ति विरम्यते नेनेति विरामो विकर्त विचारानेदास्ति  
 तादिश्च चिन्तायागः तस्य प्रत्ययः कारणं परं वैराग्यमिति यावत् विरामया  
 सो प्रत्ययः चित्तवृत्तिविशेष इति वा तस्याभ्यासः पौनः प्रयेन चेतसि नि।  
 वेशतं तदेव सर्वं कारणं यस्य सतया संस्कारमात्र विशेषः सर्वथा निवृत्ति  
 कोऽयः पूर्वोक्ता तसवीजादिलक्षणो निर्वीजोः संज्ञात समाधिरित्यर्थः  
 संज्ञातस्य हि समाधेर्द्वावुपायावुक्तावभ्यासो वैराग्यं च तत्र सालंबनत्वा  
 दभ्यासस्य न निरा लेवन समाधिर्हेतुत्वं वदत इति निरा लेवने परं वैराग्यं।  
 मेव हेतुत्वेनोच्यते अभ्यासस्तु संज्ञात समाधिद्वारा प्रणाद्योपपन्नाने  
 तत्तत्तं उपमेतरेगं पूर्वभ्यः धारणा ध्यान समाधि रूपे साधनत्रये यमनि।  
 यमासन शान्त्या याम प्रसाधारूप साधनपंचकापेतया सवीजस्य समाधे  
 रेतरेगं साधने साधनकोटौ च समाधि शब्देनाभ्यासपरोच्यते मुख्यस्य  
 समाधेः साधनात् तदपि वदितरेगं निर्वीजस्य निर्वीजस्य त समाधेस्तदपि  
 त्रयं वदितरेगं परंपरयोपकारि तस्य त परं वैराग्यमेवातरेगमित्यर्थः अथ  
 मपि हि विधो भव प्रत्यय उपाय प्रत्ययश्च भव प्रत्ययो विदेह प्रकृतिलयानां  
 विदेहानां सानंदानां प्रकृतिलयानां च साक्षिनां वेदानां प्रागव्याख्याता  
 नानाविशेषादौ च धि विशेषात्तमे त्रविशेषात्तपो विशेषादायः समाधिः  
 स भव प्रत्ययः भवः संसारः आत्मानां मविवेकाभावश्च प्रत्ययः कारणं  
 यस्य सतया तस्मात्तदेतको वा पतिनामा काशगमनवत् पुनः सं।  
 मादेतत्तान् मुमुक्षुभिर्देय इत्यर्थः अज्ञावीर्य इति समाधि प्रज्ञा सर्वक

न  
 मात्र

५१



गी.  
टी.  
घ.

66

६१

इतरेषां ज्ञेयौषधिमेतत्तयः सिद्धियतिरिज्ञानात्मात्मानात्मविवेकदर्शि  
नान्तयः समाधिः सञ्ज्ञादिपूर्वकः अहादयः पूर्वउपायायस्य सतयाउपा  
यप्रत्ययस्यार्थः तेषु अज्ञायोगनिषेधेचेतसः प्रसादः साहिजननीवयेमि  
नेपाति ततः अज्ञानस्य विवेकार्थिनोवीर्यमुत्साहउपजायते सञ्ज्ञा।  
तवीर्यस्याप्यात्मासभूमिपुस्करतिरुस्यते तत्स्मरणानुचितमानाक  
लेसत्समाधीयते समाधिरत्रैकाग्रतासमाहितचित्तस्य प्रज्ञाभावाच्च  
राविवेकेन जायते तदभ्यासात्तरात्रैवैराग्याद्भवत्यसंप्रज्ञातः समाधिर्मुमु  
क्षुणामिसर्थः प्रतिललापरिणामिनोहिभावात्तेचितिशक्तेरितिमाये  
नतस्यामपि सर्वहृत्तिनिरोधावस्थायांचित्तपरिणामप्रवादः तत्तत्संस्क  
रप्रवादश्चभवत्येवैतत्संस्कारशेषरमुक्तं तत्सर्वसंस्कारस्यप्रयोजनमुक्तं  
ततः प्रज्ञातवादितासंस्कारादिति प्रज्ञातवादितानामाः हृतिकस्यचित्तस्य  
निरिंधनाश्रितत्वतिलोमपरिणामेनोपशमः पश्चात्समिदासायाज्जतिप्र  
हेषेववक्रिरुत्तरउत्तरहृद्याप्रजलतिसमिदादित्येतप्रथमस्तोकिंविक्का  
म्यति उत्तरोत्तरस्तोत्राधिकमधिकंशाम्यतीतिक्रमेणशान्तिर्वर्धतेतथा  
निरुद्धचित्तस्यात्तरोत्तराधिकः प्रशमः प्रवहति तत्रैवैवंप्रशमजनितः  
संस्कारपवोत्तरोत्तरप्रशमस्यकारणतत्वाच्च निरिंधनाश्रितचित्तक्रमेणो  
पशाम्यन्त्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारैः सहसंस्तोत्रकृतौलीयते तदाव  
समाधिपरिणामप्रभवेनवेरोत्तवाक्येनसम्यग्दर्शनेनाविषयांनिहना  
यांतदेतकं दृश्यसंयोगाभावाद्दोषेवविषयामपिनिहतायांस्वरूपप्रति  
ष्ठः प्ररुषः शुद्धः केवलोमुक्तइत्युच्येततत्तत्तत्तदादृष्टः स्वप्नेवस्थानमिति त  
दसर्वहृत्तिनिरोधेहृत्तिदशायां तुनिमापरिणामिवैतत्तत्प्रत्येनतत्सर्व  
दाशुद्धनेप्यनादिनादृश्यसंयोगेनाविषयकेनान्तःकरणतादात्म्याभ्यासादे  
तः करणहृत्तिसाक्ष्यंशामुवत्तः भोक्तापिभोक्तेवत्तः खानोभवतितत्तत्तत्तत्  
तिसाक्ष्यमितरत्र इतरेहृत्तिप्रज्ञाभीष्टेयतदेवविहृतं दृष्टदृष्टोपरकंचि  
त्तसर्वार्थचित्तमेवदृष्टदृष्टोपरकंचिद्विषयिविषयनिर्भासेचेतनांस्वरूपाप  
त्रैविषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनमपिचेतनमिवस्फटिकमणिक  
ल्पंसर्वार्थमित्युच्यते तदनेनचित्तसाक्ष्येणश्रोताः केचित्तेदेवचेतनमित्याहुः  
तदसंख्येयवासनाभिः चित्तमपिपरायंसंदहसकारित्वात् यस्यभोगापवर्गा

चेतना



र्थतत्त्वस्य परः चेत्तन्नो संदत्तः पुरुषो न तददादिवत् संदत्तकारि चि  
 त्तं चेत्तन्नमित्यर्थः एवं विशेषदर्शिनश्चात्मभावभावनानि वृत्तिर्ये  
 तः करणपुरुषो विशेषदर्शी तस्य योतः करने शागविवेकवशादा।  
 त्मभावभावनासीनस्या निवर्तते भेदशीने समदभ्रमानुपपत्तेः सत्पुरु  
 षो विशेषदर्शने च भगवदर्थितनिका मकर्मसाधे तल्लिगे योगभा  
 षे दर्शिते यथा शास्त्रविराणां ऊरस्यो देदेन तदीज समानुमीयते तथा मोक्ष  
 मार्गश्रवणेन सिद्धं तद्विवक्षात् यस्य लोमहर्षी सुपातौ दृश्येते तत्रापि  
 विशेषदर्शनवीजमपवर्गभागीये कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते यस्य  
 तत्तादृशं कर्म वीजेनास्ति तस्य मोक्षमार्गश्रवणे सर्वपक्षकृत्पुरुषविभवं  
 पुरुषविश्रुतिं तद्विषयं तस्य कोदमासंकथमदमासमित्यादि आत्मभा  
 वभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते सा तद्विशेषदर्शिनो निवर्तत इति एवं सति  
 किं स्यादित्यत आह तदाः विवेकनिमित्तं केवल्यशागभावेति निमित्तजलप्रवा  
 हणयोग्यो नीवेदेशः शागभास्तरयो ग्य उच्च प्रदेशः चित्तं च सर्वदा प्रवर्त  
 मान इति प्रवाहेण प्रवहजलतस्येन त्यागात्मानात्मविवेकप्रविमार्गवा  
 दिविषयभोगपर्यंतमस्या सीदकनात्मानात्मविवेकमार्गवाहिकेवल्य  
 पर्यंतं संपद्यत इति अस्मिन् विवेकवादिनिचिते येन रायाः ते सदेतानि  
 वर्तनीयानि स्यात् सत्ताभ्यां तद्विषयं प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः सत्त्वमेव  
 केवल्यमुक्तं तस्मिन् विवेकवादिनिचिते किं देष्टव्यं तद्विषयं प्रत्ययान्तराणि  
 युक्तान्तराणां एव ममेवेष्टव्यानि युक्तानुभवजेभ्यः लोपमाणेभ्योपि  
 शास्त्रभवेति पञ्चवसेस्काराणां केशानामिव दानमुक्तं यथा केशाप्रविष्टा  
 दपोत्तानाग्रिद्वयवीजभावानुपनः चित्तभूमौ प्ररोहेण प्रवर्तितस्याज्ञाना  
 ग्रिनाद्वयवीजभावाः संस्काराः प्रत्ययान्तराणि न प्ररोहमर्हन्ति तानाग्रि  
 संस्कारास्तथावच्चित्तमनुशरत इति एवं च प्रत्ययान्तरानुदयेन विवेकवा  
 दिनिचिते स्थिरीभूते सति प्रसंख्यानैष्य ऊसीदस्य सर्वथा विवेकत्वात्  
 धर्ममेवः समाधिः प्रसंख्यानं सत्पुरुषात्प्राप्तव्यतिः शुद्धात्मज्ञाना  
 मितियावत् तत्र बुद्धेः सन्निके परिणामे कृतसंयमस्य सर्वेषां गुणपरि  
 णामानां स्वामिव दानमणः सर्वाधिष्ठातृत्वे तेषां सर्ववशात्तो दिनाद्यपदे  
 शाधर्मितेन स्थितानां यथावद्विवेकज्ञानं सर्वज्ञानत्वं च विशेषात्तानां ममि  
 दिः फलं तदेवार्थं च केवल्यमुक्तं सत्पुरुषात्प्राप्तव्यतिमात्रस्य सर्व

६ अ



गी.  
टी.  
घ.

67

भावाधिष्ठातृत्वे सर्वज्ञात् तच्च तद्देवगणादपि दोषवीजतये कैवल्यमिति।  
सुखाभावेन तदुच्यते तस्मिन् सत्त्वात् सत्त्वप्रकृतेरस्य फलमलिसोः प्रस  
योत्तराणामनुदये सर्वप्रकारविवेकख्यातेः परिपोषा इमे मेवः समाधिर्भ  
वति। अथाचारदमादि सादानसाध्यायकर्मणो अयेतपरमो धर्मो यत्तयो  
गेनात्मदर्शनमिति स्मरतेः धर्मप्रत्यक्षस्यैव सात्तात्कारमेव इति सिंच  
तीति धर्ममेवः तत्तसात्तात्कारहेतुरित्यर्थः ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः  
ततो धर्ममेवात्तसमाधेर्धर्मादाक्लेशानां पंचविधानामविद्यास्मितारागद्वे  
षाभिनिवेशानां कर्मणो च क्लेशसमुक्ता क्लेशो मुक्तभेदेन विविधानामवि  
द्यामूलानामविद्या तये वीजतया दासं तकी निवृत्तिः कैवल्यं भवति का  
रणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरासंति का उचितत्वादित्यर्थः पंचस्थिते ये जने वेस  
दात्मानमिदमेतत् संप्रज्ञातः समाधिरेकाग्रभूमावुक्तः नियतमानसश्च  
सतेन तत्फलभूतोः संप्रज्ञातसमाधिर्निरोधभूमावुक्तः शान्तिमिति  
निरोधसमाधिजसंस्कारफलभूता प्रज्ञातवादिता निर्वाणपरममिति  
धर्ममेव स्य समाधेस्तत्तत्तानां दारां कैवल्यहेतवे सत्संस्थामिमनेनोप  
निषदाभिमतं कैवल्यं दर्शयते यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात्तन्मदना।  
प्रयत्नेन तस्मादयेदित्यभिप्रायः। (इति योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जसंवादे योगनिष्ठायाः  
सदाचेतसोः ॥

सदानेदीदीका

पंचपूर्वोक्तरीत्यादियोगाभ्यासपरोक्षनिः वैराग्याभ्यासयोगेन मनः।  
कुर्वन्समाहितं। अथासातिशयेनैव निरुद्धयेन मानसं हृत्तिरणाविका  
रावानिरुद्धयेन मानसाः। स ह्यसुपरतिशान्तिर्निर्वाणपरमा तथा तत्ततो  
धसमुत्पत्तिदारेणात्तानमातरं। स कार्यमपवाप्यामुमुक्तिपर्यवसायि  
नी मत्सुखपरानंदरूपं तिष्ठोत्तमं श्रुते। ॥ १५ ॥

नीलकंठीदीका

अस्याफलमाह अंतर्जितिवचनेन प्रकारेण सदानिरेतरं दीर्घकालं च  
प्राप्त्वा तं मनोपुंजनसमाध्याने योगी नियतेत्यादि फलादपि निरुद्धीतं  
मानसं येन स नियतमानसः शान्तिपरमवैराग्यवलात्त्यातिमपि निरु।  
धनिर्विकल्पं पदेति वाणं मोक्षस्तदेव परमानिष्टाय साः शान्तेस्तो मत्संस्थाम  
येव संस्थापकीभावेनावस्थाने समाधिर्वा यस्यास्तो अधिगच्छति प्राप्नोति







गी  
टी व

68

रावनात्म्यात्मप्रत्यायादितोभुविरतिर्यानिर्द्वितीः परमं प्रकृतफल  
तया स्थिते यस्यो सा तथोक्ता ताम् ~~सिद्धयन्तमेव गच्छन्तमेव सन्ति~~  
~~सन्ति तन्मोक्षं तन्मोक्षं तन्मोक्षं तन्मोक्षं तन्मोक्षं तन्मोक्षं तन्मोक्षं तन्मोक्षं~~  
~~तन्मोक्षं तन्मोक्षं तन्मोक्षं तन्मोक्षं तन्मोक्षं तन्मोक्षं तन्मोक्षं तन्मोक्षं~~ ॥

एवं ध्यानयोगाभासफलमाह ॥ लसिकी ~~चतुर्गुणी~~ टीका  
योगी उक्तोपपत्त्यानित्यसमाहितः कर्मयोगी नियतमानसः निय  
तं प्रत्यापत्त्यात्मनि निरुद्धं प्रत्यागात्मानं पुंजस्य त्ववमृशान् शान्तिं सर्व  
विकल्पोपशमं प्राप्नोति ननु स पुंजस्य मोक्षदावपि विकल्पोपरतिरस्ती  
त्यत आह मत्संस्थो मर्त्येणाहं तया सम्यक्स्थितो एवं विधायाः शान्  
तेः फलमाह निर्वाणपरमां निर्वाणमोक्षः परमं प्राप्याप्येत काष्ठा  
यस्यास्तो ~~सिद्धयन्तमेव गच्छन्तमेव सन्ति~~ ॥ १५ ॥

पेंडोली टीका

अथेदां नीयोगफलमुच्यते पुंजत्वेवमिति योगी ध्यानवाननियत  
मानसः संयतमनाः सदात्मानं पृथक्पृथक् उक्तप्रकारेण पुंजसमाधि  
कृत्वा निर्वाणपरमां मोक्षफलं शान्तिं निर्द्वितीं मत्स्यां मर्यादां मा  
धिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५

रावीरसमिद्धोधिनी ॥

पुंजत्वेवमिति योगी कर्मयोगी एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सदा स  
र्वास्ववस्थासु आत्मानं चित्ते पुंजनं समाहितं कृत्वा नियतमा  
नसो निरुद्धचित्तः मत्संस्थो सम सर्वेशितः संस्थां मर्यादां म  
या प्रवर्तितां समरचर्यामधिगच्छति सर्वप्रकारैर्जानाति प्र  
वर्तयति च कथं भूतां मत्संस्थां शान्तिं वेदिकासुष्मिकसत्फल  
साधनभूतत्वात्सखपरिणामां तथा निर्वाणपरमां च वयोरेका  
निर्वाणानिरागुथाश्च ते यराः प्राव्रवस्तात्मीनातिदिनस्तीति नि  
र्वाणपरमां तानिरागुथरिपुवातसंयादिकामित्यर्थः ॥ १५ ॥



मधुभाष

१५॥



1875/1876

1875

69



### भाषा प्रवृत्ति

अब योगाभ्यास करने का फल कहते हैं कि सर्वोक्त प्रकार से सदा प्रात्मा मे मन को प्ररु करने नियत करे निरुद्ध है मानस ।  
अर्थात् चित्त जिस का सोई शान्ति करे संसार निवृत्ति को प्राप्त हो  
ता है वह शान्ति किमर्थ है सो कहते हैं कि जिस से परम नि  
र्वाण प्राप्त होय है सोई शान्ति और मत्संस्था करे मेरे रूपमे ।  
अवस्थिति सो भी उसको मिले है १५

### दोहा

जोउत यदविधचित्तको योगी सदा मनरोक निर्वाणशान्तिकों  
परमको सो पदलहे विनशोक १५॥



2000年12月

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥  
 ॥ १ ॥



नात्यश्रुतस्त्वयोगोऽस्ति नचैकान्तमनश्चतः  
नचातिस्वप्रशीलस्य जायतेनैव चार्जन १९

शाङ्करभाष्ये

इदानीं योगिन आसारादिनियम उच्यते नात्यश्रुत इति न अत्यश्रुत  
आत्मसंमितमत्रपरिमाणमतीत्याश्रुतः अत्यश्रुतो न योगोस्ति न च ए  
कान्तमनश्चतो योगोस्ति यदुक्तं आत्मसंमितमत्रे तदवति तत्र हिनस्ति यदुक्तं हिन  
स्ति तदुक्तं कर्णीयो न तदवतीति श्रुतेः तस्मात् योगी आत्मसंमिता  
इत्यादधिकं सूत्रे वाच्योपादयवा योगिना योगशास्त्रपरिपठितादत्रपरि  
माणान्तरिमात्रमश्रुतो योगो नास्ति अत्रेति अर्द्धमश्रुतस्य तृतीयमुदकं <sup>सर्वजनस्य</sup>  
स्य तु वायोः सन्तरणार्थं चतुर्थमवशेषयेदिति परिमाणं तथा ।  
नचातिस्वप्रशीलस्य योगो भवति नैव चातिमात्रं जायते योगो भवति  
चार्जन १९ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

आसारादीत्यादिशब्देन विहारजागरितादि बोध्यते आत्मसंमितमत्र  
परिमाणमष्टासादि आहारनियमे शतपञ्चश्रुति प्रमाणयति य  
दिति तदत्रे अत्यमाने यदुक्तं इति प्रसिद्धा अत्यमानुदितमवतनुशान  
योग्यतामापाद्यानुशानद्वारेण भोक्तार इति न पुनस्तदत्रमस्यानर्थो  
य भवतीत्यर्थः यत्तु आत्मसंमितात् भूयोधिकतरं शास्त्रमतिक्रम्य भु  
ञ्जते तदात्मानं हिनस्ति भोक्तारनर्थाय भवति यथात्रे कर्णीयोऽत्यन्तरे  
शास्त्रतिश्रयाभावादयत्ने तदत्रमनुशानयोग्यतादिहाश्रुतं न रक्षितं तमेत  
तस्मादत्यधिकमस्य कर्त्रे योगमाहुरुत्तता नात्यमित्यर्थः श्रुतिसिद्ध  
मर्थे निगमयति तस्मादिति नेत्यादेर्वाक्यानान्तरमाह अथवेति किं  
तदत्रपरिमाणं योगशास्त्रोक्ते यदधिकं सूत्रस्याभिव्यवहरोयोगा  
नुपपत्तिरित्याशङ्काह अत्रेति श्रुतेर्येदशनेनाह तृतीयमुदकेनत वा  
योः सन्तरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेदिति वाक्यादिशब्दार्थः यथा ना  
त्यन्तमश्रुतोऽनश्चतस्रयोगो न सम्भवति तथा अत्यन्तस्वपतो जायतस्य न  
योगः सम्भवतीत्याह तथेति १९ ॥

स्वामिकृतटीका



गी.  
टी.  
ख.

नात्पञ्चत इति

दत्ता

योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह नात्पञ्चत इति असेतमधिकं भुंजा  
नस्यैकांतमसेतमभुंजानस्यापियोगः समाधिर्न भवति तथातिहाशील  
स्यातिजाग्रतश्चयोगो नैवास्ति १९॥ परिमाणमतीत्यञ्चतः अत्पञ्चतो न योगो लिनवे  
कोतमत्र अतो योगो लियडहवा आत्मसंमित  
पिशाचभाष्य मत्र तदवति तत्र हि न लियडहवा हि न लिततय

कनोयो

योगिनः आहारनियमउच्यते नात्पञ्चतः आत्मसंमितमत्र दत्ता  
नेवातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति  
मितादधिकं तूनेवास्तीयात् अथवा योगिनो योगशास्त्रपरिमिताद  
त्रपरिमाणादतिमात्रमभुनो योगो नास्तीत्युक्तं अथमत्र स्पष्टं ज्ञानस्य  
दृतीयमुदकस्य तवायो संवारणार्थं तत्र तथैव शेषेदिमादिपरि  
माणं तथानवातिस्वमशीलस्य योगो भवति चार्जन १९॥ नेवातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति

रामानुजभाष्य

एवमात्मयोगमारभमाणस्य मनो नैर्मल्यहेतुभूतो मनसो भगवति।  
शुभाश्रये स्थितिमभिधायात्पदपियोगोपकरणमाह नात्पञ्चत इति  
अमशानानशने योगविरोधिनीश्रुतिविहारा सरोव तथात्माया।  
सानायासो १९॥

शुभिनवगुमकनटीका स्वार्थार्थम्

आत्मानेवचितं च दुर्गतीका ग्रीक्यात् सज्जतिनिवपरिहितं काले य  
काकित्वादियसंज्ञेतमुपनेतात्पञ्चा आत्मसंसेयीत्तात्पञ्चैवेयं चितः  
संसेयं चित्तक्रियासेकात्मात्मानः अस्याद्येदियक्रियायेन यता निय  
मेनीताः धारयित्वा नैव नादिकायस्यावलोकोदिशा नतवलोकेने  
मत्परमतयायुतयासीन एवमात्मानेपुनतः समारयतः शान्तिजा  
यते यस्यासेस्यापयेतकाहामत्वाभिर्योगीसीति १९॥

परमार्थप्रणटीका

अथाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह नात्पञ्चत इति हाभां अ  
तिअसेतमश्चातिजेमतितस्य तथाप्येकांतमसेतमनश्चतउपोषितस्य  
तथा असेतेस्वप्रशीलस्यानिदासक्तस्य अथवासेतेजाग्रतयोगोऽखहा  
उः खोपशमायनभवति १९॥

वनमालीटीका

एवमभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह तातीतिहाभायउक्तं सती



यति शरीरस्य च कार्यतां संपादयति तदात्मसंमितमत्रे तदतिक्रम्य लो-  
भेनाधिकमश्रुतो न योगोस्ति अजीर्णदोषेण व्याधिपीडनात् न चैकोनम-  
नश्रुतस्य कृत्वा रस्य योगोस्ति निराहारदसस्याहारवदेहपोषणाभावेन  
देहस्य कार्यात्मत्वात् यदुदवाशात्मसंमितमत्रे तदवति तत्र दिनस्त्रिय  
द्वयो दिनस्त्रिय कर्तव्यो न तदवतीति कृतेः अतो योगीनात्मसंमिताद-  
त्रादधिकं मूत्रं वा श्रियादिसर्गः यदाहरयेदशने नाहं रतीयमुरकेन न  
वायोः संवरणार्थं तत्र तर्ह्यमवशेषयेदिसादियोगशास्त्रोक्तपरिमाणद-  
धिकं मूत्रं वा अतो योगो न संपद्यत इत्यर्थः तथातिनिद्राशीलस्यातिजा-  
ग्रतश्च योग्यो नैवास्ति एकश्च शब्द उक्ताहारतत्कृतमसमुच्चयार्थः यथाकं-  
माकं देये ताभातः क्षपितः अतो न च व्याकुलचेतनः पुंजीतयोगं ग-  
जेंद्रयोगी सिध्यर्थमात्मनः नानिशीते न चैवं सेतुं देनातिताति-  
ते कालेषु नेषु पुंजीतनयोगो ध्यानतमर इति १५॥

रुसमवैजयन्तीटीका

एवं योगाभासं कृतवतो योगिनो भोजनादिनियमप्रकारमाह हाभा-  
म् नास्य न त इति तन्निश्चयेन एव कारस्य नास्तीति क्रियापदेन सर्वत्र सम-  
न्वः हेर्जनश्च मननतः अतिशयभोजनं कुर्वतो योगिनो योगश्च पुनः एका-  
नैकेवलमशनतो भोजनमकुर्वतस्तस्य भोजनयोगश्च पुनः अतिसमशी-  
लस्यातिशयशयनसंभावस्य परुषस्य योगश्च पुनः जाग्रतोतिशयजाग-  
राशीलस्य जनस्य योगो नास्तीति १६॥

एवं योगाभासनिष्पन्नाहारा मधुसूदनीटीका दिनियममाह हाभा ॥

यदुक्तं तज्जीर्यति शरीरस्य च कार्यतां संपादयति तदात्मसंमित-  
मत्रे तदतिक्रम्य लोभेनाधिकमश्रुतो न योगोस्ति अजीर्णदोषेण व्याधिपी-  
डितत्वात् न चैकोनमनश्रुतो न योगोस्ति अनाहारादसस्याहारसपोष-  
णाभावेन शरीरस्य कार्यात्मत्वात् यदुदवात्तमसंमितमत्रे तदवति तत्र दिनस्त्रिय  
द्वयो दिनस्त्रिय कर्तव्यो न तदवतीति शातपथ कृतेः  
तस्माद्योगीनात्मसंमितादत्रादधिकं मूत्रं वा श्रियादिसर्गः अथवा पूरा-  
येदशने नार्थं रतीयमुरकेन न वायोः संवरणार्थं तत्र तर्ह्यमवशेषयेदि-  
सादियोगशास्त्रोक्तपरिमाणदधिकं मूत्रं वा अतो योगो न संपद्यत इत्यर्थः



गी.  
टी.  
घ.

१७

तथातिनिद्राशीलस्यातिमायतस्ययोगो नैवास्ति हे प्रज्जनसावधाने भवेत्तमि  
शायः एकः चकार उक्तादारातिक्रमसमुच्चयार्थः प्रयोगशत्रु कदोषसमुच्च  
यः यथा मार्केडेयपुराणे नार्धतः क्षपितः श्रोतो न च व्याकुलचेतनः प्रेम्णी  
तयोगे गार्जेदयोगी सिद्ध्यर्थमात्मानः नातिशीतेन चैरोसेन दंढेनानितान्  
विते कालेते प्रयेजीत न योगे ध्यानतत्परश्चादि ~~द्विर्लोकसिद्धिर्लोकसिद्धि~~  
~~द्विर्लोकसिद्धिर्लोकसिद्धि~~ ॥

सदानंदीटीका

योगाभ्यासैकनिष्ठस्याहारादिसंयमे भुक्तं सजीर्यति स्वस्य यदत्रे  
हृधारणे १ तदात्मसंमिते ते येन दतिक्रमलोभतः अधिकं वा श्रतो ना।  
स्तियोगो जीर्णादिदोषतः २ प्रसक्त्यहारातो नास्ति नास्पनाहारतः सब प्र  
चवायोगशास्त्रोक्तमाहारेनैव लेखयेत् ३ परयेदशनेनाईरतीयमुदके  
नत वायोः संवरणार्थं तव नयं मवशेषयेत् ४ निद्रया कोतचित्तस्य योगा  
भ्यासो न संभवेत् ततो नास्ति निद्रालो योगो नास्ति जायतः ५१९ ॥

नीलकंठीटीका

एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाहृहाभ्या नाम श्रुतं इति एकां  
ते प्रतिशयेन प्रतिजायत इत्यत्रापि निशब्दो योगः १९ ॥

ग्रान्दीटीका १९ सप्तार्थम्

+ इत्यमस्य योगस्य कर्म समाधिलक्षणं रामकंठीटीका महायोगोत्तरवर्तिनो यथा कौटिल्ये तात्पर्यज्ञान  
निष्ठतया उच्येत यथा + पश्य यथा कौटिल्ये यथा वेदविधस्यानुष्ठानेनैवास्ति नैव संभवति कीदृशस्यास्य  
व्युत्पत्तौ तस्यान्यदपि प  
रिक्तमप्रतिपादयितुम  
ह ॥ +

याति स्वप्रशीलस्य नित्यं निद्रा रतस्य तथा सदैव जायत उन्निद्रस्यापि नास्ति  
अत्यशनादिका यगो रवमूलाभिषं रादयो दोषाः विज्ञमकर्मण्ये संपाद  
यंति अत्यंतानशनाश्रपातक्षयादयः शक्तिज्ञानमावहंति अतिसमादा  
लस्यादय उद्योगभंगमत्पत निद्रापहाराजीर्णादयो दोर्मनस्यादिकमाया  
दयंति १९ ॥

लक्ष्मीवसुतीटीका

अथ ध्यानयोगनिष्ठस्याहारादिनियम  
माह - अत्यश्रुतः सौहित्यपर्याप्तारात्मसंमितादजादधिकं भुंजानस्य तथैकोत  
मत्यर्थमभुंजानस्यापि यथा कौटिल्ये योगः समाधितोति तथातिस्वप्रशीलस्य



नित्यं निद्रातस्य तथैव जाग्रत उन्निद्रस्यापि न भवति ~~निद्रातस्य योगो~~  
अदलीनस्य १५॥

### पंचोलीटीका

इदं तीयोगिनः आहारादिनियममुच्यते नात्यश्ननमिति तृप्तनः अत्यश्न  
तः आत्मीयाराहारादधिकं भुंजानस्य योगो नास्ति तथा अतिश्ननमप्यशील  
स्यो नास्ति तथा अतिस्वप्नशीलस्य योगो नास्ति जाग्रतस्य देहप्रज्ञेन यो  
गो समाधिर्नास्ति कथं भूतस्य योगो भवतीत्युच्यते १६

### रणावीरसमिद्धोपि नी॥

कर्मकौशल लक्षण योगाभ्यासरतस्याहारादिनियममाह नात्य  
श्नतस्ति तिष्ठभ्या अत्यश्नतस्ति पश्यंतं भुंजानस्य योगः कर्मसु  
प्रवृत्ति लक्षणाः कर्मयोगो मनःसावधानता लक्षणमनास्ति न  
संभवति अत्यश्नादिका यगोरवसूलाभिर्ष्यंदादयो दोषाश्चित्त  
मकर्मण्यं संपादयंति तथैकांतं सर्वथा नश्नतोऽपि नास्ति अत्यंता  
नश्नाद्विधातुलयादयः शक्तिरानिमावदंति तथातिस्वप्नशी  
लस्य नित्यं निद्रातस्यापि नास्ति अतिस्वप्नाद्यालस्यादय उद्योग  
भंगं संपादयंति तथा सदेव जाग्रत उन्निद्रस्यापि न भवति अत्यं  
तनिद्रापदाराह्यजीर्णादयो दोर्मनस्यादिकमापादयंति १६॥

मधुभाष्य







## भाषा अनुवाद

योगाभ्यासी को आहार शयन आदिका नियम कहते हैं कि हे  
अर्जुन अत्यन्त अधिक आहारी और अत्यन्त निगहारी इन दोनों को  
भी योग जो समाधि से नहीं हो सकती है और प्रतिनिद्रा कर  
ने वाला तथा निद्रासागी इन को भी समाधि नहीं होती है १५

दोहा

योग नहि अतिभक्षसें अतिअभक्षसें नाहि नहि अतिनिद्रा पु  
नसें जाग्रत अर्जुन पादि १६॥



74

ॐ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ अथ श्रीगणेशस्तोत्रम् ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥



**पुक्ताहारविहारस्य पुक्तवेष्टस्य कर्मसु पुक्त  
स्वप्नावबोधस्य योगो भवति उः खदा २७ ॥**

**शाङ्करभाष्य**

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते पुक्तेति पुक्ताहारविहारस्य पुक्तवेष्ट  
स्य श्रुतिर्नैव इमादौः विहारो विहारः पादक्रमस्योपक्रमो निय  
तपरिमाणो यस्यस्य पुक्ताहारविहारस्य पुक्तवेष्टस्य तथापि च पुक्ता  
नियता वेष्टायस्य कर्मसु तथा पुक्तस्वप्नावबोधस्योपक्रमो स्वप्नाव  
बोधस्य नो नियतकालो यस्य तस्य पुक्ताहारविहारस्य कर्मसु पुक्त  
स्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति उः खदा उः खानि सर्वाणि हा  
नतीति उः खदा सर्वसंसारः उः खदयत्कृद् योगो भवति इत्यर्थः २७ ॥

**आनन्दगिरिकृतटीका**

आहारविहारनियमविरहितो योगश्च निरेकमुक्ता तत्रियमवतो ।  
योगाख्ये व्यावहेक्ये पुनरिमादिना पुत्रस्य नियततमर्द्धमशानस्ये  
मादि विहारस्य नियतत्वं योजनाच्च परंगच्छेदिमादिकर्मसु वेष्टाया  
नियतत्वं वाऽनियमादि शौचं प्रथमतो दशचटिकापरिमिते का  
ले जागरणं मध्यतः स्वपनं पुनरपि दशचटिकापरिमिते जागरण  
मिति स्वप्नावबोधोर्नियतकालतमेव प्रयतमानस्य योगिनो भवति  
योगस्य फलमाह उः खदेति सर्वाणीत्याध्यात्मिकादिभेदभिन्नानीत्य  
र्थः यथोक्तयोगमन्तरेणापि स्वप्नादौ उः खनिवृत्तिरस्तीति  
विशिनष्टि सर्वेति विशुद्धविज्ञानद्वारेति शेषः २७ ॥

**स्वामिकृतटीका**

तर्हि कथं भूतस्य योगो भवतीत्याह पुक्ताहारेति उपक्रमो नियत आहारे वि  
हारश्च गतियस्य कर्मसंकार्येण पुक्ता नियतैव वेष्टायस्य उपक्रमो नियतोऽस्य  
स्वप्नावबोधो निदा जागरणं च तस्य उः खनिवृत्तौ योगः सिध्यति २७

**पिशाचभाष्यं**

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते पुक्ताहारविहारस्य आहारेणैव इमादौ  
रात्रे विहारो विहारः पादक्रमस्योपक्रमो नियतपरिमाणो हारविहारो



तथा

गी.  
टी.  
व.

यस्य तथानियतावेष्टायस्य कर्मसंपुक्तस्य प्रावबोधस्य योगिनः योगो भवति तः स्वहा सर्वसंसारः स्वहा यत्तु योगो भवतीत्यर्थः १॥

तमानुजभाष्ये

मिनाहारविहारस्य मितायासस्य मितास्मावबोधस्य सकलः स्वहावेष्टायनाशको योगः संपन्नो भवति १॥

ग्राहारेष्टाद्विद्यमाणेषु विषयेषु विहारः उप अभिनवप्रसक्तरीकाहरी १॥  
योगाय प्रवृत्तिः तस्याश्च युक्तत्वेनात्यन्ता सक्रिन्ता परमार्थप्रपाटीका  
नपरिवर्जन एव सर्वत्र स्पष्टादिषु जागरण इत्यादिषु  
नेः प्रमाणत्वाद्देव किंतु पुकेति पुक्तौ निमित्तग्राहारे भोजनेयस्य विहारश्चेष्टायेन तथा  
न एवमत्रापि ॥

कर्मसुकार्येषु तथा पुक्तनिदाप्रबोधस्य पुरुषस्य योगोऽः स्वहाऽः स्वनि  
हृत्वा सिद्धिरो भवति १॥

वतमालीटीका

पुक्तौ नियतपरिमाणो ग्राहारेष्टाद्विद्यमाणेषु विहारो यस्य प्रणवादिजपोपनिषदाव  
र्तनादिषु कर्मसंपुक्तानियतकालावेष्टायस्य पुक्तौ नियतकालोत्पत्ति  
दावबोधो जागरणस्य तस्य योगो भवति साधनपाटवान् समाधिर्भ  
वति तास्य योगफलमाहऽः स्वहा तिसंसाररूपऽः स्वोक्तेरकरमर्थः १॥

ऊसमवेजयनीटीका

किंच पुक्ताहरेति पुक्ताहारविहारस्य ग्राहारेष्टाद्विद्यमाणेषु विहारो ग्राहारेष्टाद्विद्यमाणेषु  
पुक्तौ मिता ग्राहारेष्टाद्विद्यमाणेषु सतस्य स्वल्पभोजनवगमनादिकस्य  
र्थः पुक्तवेष्टस्य कर्मसुक्रियमाणेषु नित्यनेमिनिकादि व्यापारेषु पुक्तामि  
तावेष्टावागादीद्विद्यमाणेषु सतथा तस्य नियमपुक्तमेष्टस्य  
कर्मद्विद्यमाणस्यार्थः पुक्तस्मावबोधस्य पुक्तौ स्मावबोधोऽष्टाय  
नजागरो यस्य सतथा तस्य सनाशयं जागरणस्यार्थः ईष्टास्य योगिनो  
योगोऽः स्वहाऽः स्वनि ग्राहारेष्टाद्विद्यमाणेषु निजन्ममरणदीनिवाहनीति  
तथासः प्रकृतिसेसर्गजनिता तिल ॥ ३ः स्वनाशको योगो भवतीत्य  
र्थः १॥

एवमाहारादिनियमविरहितो मधुसूदनीटीका गवतिरेकं पुक्तावृत्त्यमवतो योगान्  
यमाह - ग्राहियत रयाहारेष्टाद्विद्यमाणेषु विहारः पादकर्मः तौ पुक्तौ नियतपरिमा  
णौ यस्य तथा अन्येषु पि प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिषु कर्मसंपुक्तानि  
यतकालावेष्टायस्य तथा स्वमितिदाप्रबोधो जागरणो तौ पुक्तौ नियत



२  
५ अर्थमशानस्य सव्यं जनस्य  
१ तृतीयमुदकस्य तु

[illegible]

## सदानेदीदीका

अत्रेतिद्वारं यस्य नियते परिमाणतः तथा परिमितावेशानिदाजा  
गरणमिते १ सर्वतः तद्वये हेतुस्तस्य योगोस्ति सन्मतेः अभिपुक्तैस्त  
येनोक्तं योगिनो योगसिद्धये २ अत्र सारार्थं कर्म कुर्यादनिर्धेयं कुर्यादाह  
रं प्राणसंधारणार्थं प्राणाः संधार्यास्तत्तज्जितासनार्थं तत्तज्जितासंयेन  
भूयो न उरुः ३ रजसामध्यमौ यामौ कुर्यान्निद्रां नवाग्रदा विना प्रयोजने  
वेशानं कुर्यादस्तपादयोः ४ ह्येषा वेशा ह्येषा कर्म भवेत्कैदधियो रणा  
दिते मेधं मितं यस्य भोजने प्राणधारकं ५ गुरुसेवाश्रये यस्य कर्मण्ये  
वाञ्छि संक्रमः मितानिद्रामितावाणी यस्य भागवत्स्य च ६ योगस्तस्य।  
सकार्यस्याज्ञानस्य स्यादिना कृतं ७ १३ ॥

## नीलकंठीटीका

युक्तापरिमिताः शालागदयो यस्य स तथा २० ॥

ग्रान्दीलीका १० स्पष्टार्थम्

# राम के लीले का

अतोयुक्ताहारविहारस्य युक्तौ हितमात्रकालावच्छिन्नता उपपन्न आहारो भो  
जनविहारमंत्रमगादि र्यस्य तादृशस्य तस्मात् कर्मसदृशादृशविषयेषु व्या  
पारेषु युक्तावितशरीरानवसादित्वपर्यवसायिनी चेष्टामतः कायव्यापातो  
यस्य तस्य तादृशस्य तथा युक्तौ यथाकालभाविताया यौ सुमवो धो निद्रा  
जागरौ यस्य तस्य तादृशस्य योगिन पषयौ गोडः खहा भवति अभ्यस्यमानः



गी.  
टी. घ.

न. क्लेशेहंतिसखेतसम्पद्यते इत्यर्थः विकारानियमोऽत्र च्छांदसः संस्कृते  
मन्यास्तु पटंगिणो जयंति ॥

तर्हिकथं भूतस्य योगो भू लासिकी दत्त उन्नीटीका

वतीत्याह - युक्तो रितमात्रं कलावच्छिन्नत्वात् उपमन्याहारो भोजनं विहारं क्रम  
गादिर्यस्य तथा कार्येषु कर्मसु युक्ता वित्तशरीरानवसारिनी चेषायस्य  
तथा यथा कालभाविता म्यायो निद्रा जागरो यस्य ईदृशस्य योगिनः प  
ययोगोऽऽवहा भवति अभ्यस्यमानः क्लेशेहंति सखेतं संपद्यते इत्यर्थः  
आहारसिद्धिः सिद्धिर्दयसा ज्ञाया योगिना स्वयं परीक्षितं यन्नात्र  
रूपयोगवद्विशेषेणानियमो नियंत्रितः समानेनोक्तं सर्वत्र युक्तम्  
तथा च श्रुतिः यद्वहात्मसंस्मितमत्र तदवतितत्र हि न स्ति यद्भूयो हि  
न स्ति तद्यत्कनीयो ततदवतीति ५ ॥

पंचोलीटीका

युक्तेति युक्ताहारविहारस्य आक्रियतरसादरोऽत्र तत्रियतं प्रवृत्तमत्र  
स्य रतीयो भागः पाणीयस्य चतुर्थो नाप संचरणस्य पंचमं चतुर्थोऽदरं  
पूरयेत् योगिनो नियताहारपादचक्रमणंतदपि नियतं कर्मसु कार्येषु  
नियतं चेषस्य सकलसंसारः खल्यकृतयोगो भवति १० ॥

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

अतो युक्ताहारविहारस्य युक्तो नियत आहारो भोजने विहारो  
वृत्तिर्यस्य युक्तं च नात्यंतासक्तिर्नात्यंतपरिवर्जनं च तथा  
कर्मसु कार्येषु युक्तानियतैव चेषायस्य तथा युक्तो यथा काल  
भाविता न्यायो स्वभावबोधो यस्य रात्रौ स्वप्नो दिवा जागर  
णं चेति नियमः तादृशस्य च कर्मयोगिनो योगोऽऽवहा भव  
ति ३ः खं क्लेशेहंतीति क्लेशनिवर्तकः संपद्यते १० ॥

मधुभाष्य

१० ॥



### भाषा अनुवाद

तो फेरि कैसे पुरुष को समाधि हो सकती है इस अपेक्षा पर कहते हैं किनियत रूप आहार और विहार है जिसका तथा कर्मा में परिमित वेषा कहे व्यापार हैं जिसका और यथा उचित हैं सोवना जागना जिसका उसी को योग कहे समाधि होनी है और इत ह्य करनी हैं १७

### टीका

युक्ताहार व्यवहारमें युक्तकर्म करें जोय युक्तशयन जाग्रता करें योग इवहा होय १७॥



Handwritten text in Devanagari script, likely a historical document or manuscript. The text is arranged in several lines, with some characters appearing to be in a different script or dialect. The document is aged and shows signs of wear.



यदाविनियतं चित्रमात्मन्येवावतिष्ठते निष्पृ  
हः सर्वकामेभ्योऽपुक्तश्च्यते तदा १८ ॥

शाङ्खभाष्यं

अथापुना कदा पुक्तो भवतीत्युच्यते यदेति यदा विनियतं चित्रं वि  
शेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्रं हितावासे चित्रं दात्ममेव  
केवलेऽवतिष्ठते स्वात्मनि स्थितिलभतरत्यर्थः निष्पृहः सर्वकामेभ्यो  
निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहादस्या यस्य योगिनः सपुक्तसमादि  
तश्च्यते तदा तस्मिन् काले १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

सफलस्य साङ्ख्यस्य योगस्योक्तानन्तरं यदाहीत्यादापुक्तकालानुवादेन  
पुक्ते लक्षयितुमनन्तरमोक्तप्रवृत्तिं दर्शयति अथापुनेति विशेषेण सं  
यतत्वमेव संक्षिप्यति एकाग्रतामिति आत्ममेवेमेवकारणं कथयति।  
हितेति केवलत्वमहितीयत्वं तस्यात्मस्थितिं विहणोति स्वात्मनीति  
चित्रस्य हि कल्पितस्यात्मैव तत्त्वं तत्सवरस्यतः सर्वतो निवारितमपि एषा  
ने निमग्नं तिष्ठतीति भावः तस्यामवस्थायां सर्वेभ्यो विषयेभ्यो व्याहृत  
रस्योऽपुक्तो व्यवक्रियत इत्याह निष्पृह इति १८ ॥

स्वामिकृतटीका

कदा निष्पृहयोगः पुरुषो भवतीत्यपेक्षायामाह यदेति नियतं संयतं चि  
त्रं यस्यात्ममेव यदा निष्पृहं तिष्ठति तदा शास्त्रयोगश्च्यते १८ ॥

विशाखभाष्यं

अथापुना कदा पुक्तो भवतीत्युच्यते यदेति यदा विनियतं चित्रं विशेषे  
षेण नियतं संयतं एकाग्रतामापन्नं चित्रं हितावासे चित्रं दात्ममेव केवलेभ्यो  
वति स्वात्मनि स्थितिलभतरत्यर्थः निष्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहादृ  
ष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहादस्या यस्य योगिनः सपुक्तसमादितश्च्यते  
तदा १८ ॥

रामानुजभाष्यं

यदेति यदा प्रयोजनविषयं चित्रमात्मन्येव विनियतं विशिष्टेणानि  
युतं निरतिशयप्रयोजनतया तत्रैव निश्चितं निश्चलमवतिष्ठति ततः स  
र्वकामेभ्यो निष्पृहः सपुक्तश्च्यते योगारूढश्च्यते १८ ॥



गी.  
टी.  
४

अभिनवगुप्तकृतटीका <sup>अस्यवयोगिनश्चिद्रूपं आत्मन्येव नियतम</sup>  
परमार्थप्रणटीका <sup>नानाविदपि स्पष्टयते ॥ २८ ॥</sup>

अथ निष्पन्नयोगस्य परीक्षा माह यदेति विनियते निरुद्धं चित्तमात्मने  
वतिष्ठतेति हति यदा च सर्वकामेभ्यो निःस्पृहो भवति तदा पुक्तो निष्पन्न  
योगाश्नुयते ॥ २८ ॥

वतमालीटीका

योगसंश्रुतिकालमाह यदेति यदा यस्मिन्काले वैरागाभ्यासाभ्यां निय  
ते निरुद्धं विगतं रजस्तमस्कं चित्तं विषयो तदा दयत्नादेव व्याहृतमात्मने  
वपरमानंदवने सर्वे चरेम्येवावतिष्ठते तदा तस्मिन्काले स पुक्तः समा  
हितश्नुयते कोयः सर्वकामेभ्यो निःस्पृहः निर्गत दोषदर्शनेन सर्वेभ्यो  
दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहादस्मादयस्य सः ॥ २८ ॥

रुसमवेनयनीटीका

ननु सिद्धयोगो योगी कदा भवेदिति स्पष्टायामाह यदा विनियतमिति य  
दा यस्यामवस्था यो योगाभ्यासं कुर्वतो योगिनो विनियते निष्पन्नं स चित्तं  
मनो निरतिसया लैकप्रयोजनतया आत्ममेव स्वस्वरूपे यवावतिष्ठते स्मि  
रं भवति तदा तस्यामवस्था यो सर्वकामेभ्यः सकल प्राकृतभोगकामेभ्यो  
निष्पृहः सन् निर्गता स्पृहा वां कायसादेवं भूतः स न योगी पुक्तः सिद्धयो  
गाश्नुयते इत्येवं कथ्यते ॥ २८ ॥

एवमेकाग्रभूमे संप्रज्ञात समाधि मधुसूदनीटीका मभिधाय निरोधभूमाव संप्रज्ञातं समाधिं वक्तु  
उपक्रमते - यदा यस्मिन्काले परवैराग्यवशादि नियते विशेषेण नियते सर्वहृतिभूम  
तामापादिते चित्तं विगतं रजस्तमस्कं मंतः करण सत्ते सत्त्वत्वात् सर्वविष  
याकारग्रहण समर्थमपि सर्वतो निरुद्धं हृत्तिकत्वात् आत्ममेव प्रत्यक्षं चित्तं  
नातमानुपरके हृतिरादिमे पिसुतः सिद्धस्यात्माकारस्य वारपितमशना  
त्वाच्चित्तं शोधयान्तरात् सत्त्वत्वेन सदवतिष्ठते निष्पले भवति तदा तस्मिन्सर्वा  
हृत्तिनिरोधकाले पुक्तः समहितश्नुयते कः यः सर्वकामेभ्यो निःस्पृहः निर्  
गता दोषदर्शनेन सर्वेभ्यो दृष्टादृष्टविषयेभ्यः कामेभ्यः स्पृहादस्मादयस्य  
ति परवैराग्यमसंप्रज्ञात समाधेरंतरंगं साधनमुक्तं तथा च व्याख्यातं शा  
कं <sup>सदानंदीटीका</sup>

सदानंदीटीका



यस्मिन्काले विशेषेण सक्तत्वात्त्रिभुले मनः प्रतीचैव निरुद्धत्वात्त्रि  
यमेनावतिष्ठते १ दृष्टादृष्टास्य देभ्यश्च कामेभ्यो रोषदर्शनात् तस्या।  
विनिर्गतायस्य परवैराग्ययोगतः २ तदा समाहितो योगी सिद्धिं लभ  
यते उच्यते १८ ॥

### नीलकंठीटीका

निर्वाणपरमो शांतिं प्राप्तम्यलक्षणमाह यदेतादिभिः षड्विः विनि  
यते विशेषेण यकाग्रताभूमेरपि निरुद्धे प्राप्स्यति प्रसंगात्सत्येवावति  
ष्ठते तत्तस्मिन्दिश्येण उदिच्यते तदा योगी सर्वेभ्यः जाग्रत्प्रबीजस  
माधिष्ठयस्थितेभ्यः लब्धोपपेचमी सावीर्यप्राप्तयेव तान् प्राप्य तेषु।  
निस्सहो भवति तदा प्रकृतौ निर्विकल्पकसुखं यते १८ ॥

### आनन्दीटीका

योगस्य परियाक कालमाह तदा तस्मिन्काले प्रकृतौ योगसिद्धिं प्राप्त  
इत्युच्यते १८

एवमाहारविहारनियममुक्त्वा सिद्धिं रामकंठीटीका लक्षणयोगस्याह ॥  
यदा स योगिनः समाध्यासकाष्टां प्राप्तम्यवित्तं विनियतं निरुद्धं ते  
सत्सम्यक्ता तसमाधिभूमिकाः वितर्कविचारान्दृष्टान्तानुगताः अति  
ज्ञानं सत्सुलसुल्लेख्येषु लब्धं यमत्वात्तानि त्यक्त्वा एकस्मिन्ध्ये  
ये आत्मन्येव स्वभावपदावतिष्ठते अवस्थितिं प्रतिष्ठां संयमं लभते तदा  
तस्योदशाया मात्मैकारासत्ता सर्वभोग्यातिरिक्तेभ्य भोगेभ्यः स्वरस-  
हितो निरभिको तः सन् असौ प्रकृतः सम्यग्निर्वीजसमाधिरित्युच्यते त  
स्यात्मध्यातनिष्ठस्य योगिविज्ञस्यैव योगशब्दात्प्रसोपमाह १८ ॥ नमः

### लासिकी लक्ष्मीटीका

अथ सिद्धयोगस्य लक्षणमाह - यदा स योगिनः स्मिन्ने विनियतं विशेषेण निरुद्धं सदात्मन्येव प्रतीचैवा  
वतिष्ठते प्रतिष्ठां लभते तदा सौ प्रकृतः प्राप्तसमाधिरित्युच्यते कीदृशो  
सुखो नेतिः स्वरः सर्वकामेभ्यश्चि ॥ यदा विनियतं विशेषेण निरुद्धं सदात्मन्येव प्रतीचैवा  
वतिष्ठते प्रतिष्ठां लभते तदा सौ प्रकृतः प्राप्तसमाधिरित्युच्यते १८ ॥



गी.  
री.  
घ

### पंचोलीटीका

अथ नाकदायुजो भवतीत्युच्यते यदेति यदा विनियतं विशेषेण सं  
पत्रं चित्तं वासचित्तं हि त्वाशात्ममेव केवलेषु वनिष्ठते स्थिरं भवति ।  
किंच सर्वकामेभ्यः ऐहिकाशुभिकभोगेभ्यो निःस्पृहः विगतहसो भ  
वति तदा स पुनः समाहितचित्तश्च मुच्यते १८

### राजीवसमिद्धोद्यिनी॥

यदेति यदा यस्मिन्काले सर्वकामेभ्यः सर्वेभ्यो दुष्टसंकल्पे  
भ्यः कामयव क्रोधयव ईत्यादिना पूर्वप्रतिपादितेभ्यो विनि  
यतं प्राप्या व तितं चित्तमात्मन्येव यत्नपवावतिष्ठते निश्चलं  
भवति तदा निःस्पृहः पुत्रमित्रादिस्पृह रहितः केवलं स्वयं  
मां चरणे पवावदितो युक्तश्च मुच्यते योगादूढश्च कथ्य  
ते प्राप्नोति समतां रूपयोग इति यावत् १८॥

### मधुभाष्य

१८॥



## भाषा अनुवाद

कौन समयमें योग सम्पन्न अर्थात् समाधि सिद्ध होगा सो कहते हैं कि जब पुरुषका चित्त एकाग्र कहे अर्थात् सब ओर से सककर अर्थात् वास कहे बाहर के सकल विषयों को छोड़ कर केवल आत्मामें निश्चल रूप से लगे अर्थात् अपने आत्मा में स्थिति करें और सब मनोरथ की शक्का न रहे अर्थात् देवी सुनी जो संसारिक विषय चित्त की कामना में सह्य कहे दृष्टा न उड़े तब वह योगसिद्ध कहे एक समाहित कहा जा ताहे सोई कहा कि यदा विनियते चित्तमात्ममेवावतिष्ठते ३ ति १८ ॥

## टीका

जबदि निवर्ते चित्तजो आत्ममें स्थित होय निरकांक्षतसभ कामसे मुक्त कहावे सोय १८ ॥







यथादीपोतिवातस्योनेद्ने सोपमास्तता यो  
गिनोयतचित्तस्य पुञ्जतो योगमात्मनः १५ ॥

शोकभाष्ये

योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते यथेति यथा दीपः प्रदीपो  
तिवातस्योतिवाते वातवर्जिते स्थाने नेद्ने नैजति नचलति सा उपमा  
उपमीयते नयेत्यपमा योगनैश्चित्तप्रकारदर्शिभिः स्तताचिन्तिता योगि  
नो यतचित्तस्य संपत्तान्तःकरणस्य पुञ्जतो योगमनुतिष्ठत आत्मनः  
माधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः १५

श्रुतदगिरिकृतटीका

उपमा योगिनश्चित्तस्येयं सोदाहरणमित्यर्थः उपमाशब्दस्य प्रदीपः  
विषयतुल्यसिद्धयर्थं करणस्य तन्निर्देशयति उपमीयत इति योगिनो य  
थोक्तविशेषणवतश्चित्तस्येयं सोतिशेषः १५

स्वामिकृतटीका

आत्मैवाकारतयावस्थितचित्तस्योपमानमाह यथेति वातस्येदेपोऽस्ति  
तो दीपो यथानैगतेन विचलति सा उपमा दृष्टान्तः कस्यात्मविषययोगम  
भ्यस्यतो योगिनो यतेनियतं चित्तं यस्य तस्य निष्कंपतया प्रकाशकतया चाच्च  
तच्चित्तं न दतिष्ठत इत्यर्थः १५ ॥

पिशाचभाष्ये

योगिनस्माहितस्योपमोच्यते यथा दीपोतिवातस्योतिवाते वातवर्जि  
ते देपोऽस्ति तैगतेन चलति सोपमा उपमीयते नयेत्यपमास्तता  
योगनैश्चित्तप्रकारदर्शिभिः चिन्तिता योगिनो यतचित्तस्य संपत्तान्तः  
करणस्य पुञ्जतो योगसमाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः १५

रामानुजभाष्ये टी.

यथेति तिवातस्यो दीपो यथानैगतेन चलति प्रचलः सप्रभस्तिष्ठति  
यतचित्तस्य निवृत्तसकलेतरमनो हतेर्योगिनः आत्मनियोगे पुञ्जतशा  
त्मस्वरूपस्योपमा तिवातस्य तया तिष्ठत प्रभदीपवन्निवृत्तसकलेतर  
मनो हतितया निवृत्ततानप्रभः आत्मा भासत इत्यर्थः १५

श्रुतिनवगुप्तकृतटीका

आहारेष्टाक्षरिणमारोप्य विषयेषु विहार उपेया गायप्रवृत्तिः तस्यावपु  
यथा दीपो न चलति पर्वयोगीचलनमस्य विषयादीनामर्जनादयः प्रयासाः १५



गी.  
टी.  
ष.

कृतं नास्ति सक्तिर्नास्ति परिदुर्जनं एवं सर्वत्र स्पष्टं गिष्टं जायत इत्याद्य।  
युनेः प्रमाणान्नादेव ते पदमन्यपि अस्मवयोगिनश्चिदंशान्मेवनि।  
यत्तन्नास्ति किंचिदपि स्मृतं यत्ते २५ ॥

परमार्थप्रवादीका

अथात्माकारतया स्थितस्य चित्तस्योपमानमाह यथेति वातश्रमे स्या  
नेति वातं तत्र स्थितो दीपो यथानैगतेन चलति तत्र मे पदार्थमात्रं स्पष्टतया  
प्रकाशयति प्रकृतं सा उपमादृष्टांतः स्मृतः कस्य आत्मनो योगे जेतो।  
भ्यस्तनो योगिनो विद्वेषश्च चित्तस्य २५

वनमालीटीका

भगवत्सेका प्रसवस्येतरश्च स्य चित्तस्योपमानमाह यथेति दीपचल  
न हेतुना वातेन रदिते देशे स्थितो दीपो यथानैगतेन चलति सोपमा स्मृ।  
ता सदृष्टांतस्थितिर्ना योगज्ञैः कस्य यमुपमा योगिनः भगवति संप्रज्ञा  
तसमाधिमतः यत्तचित्तस्य तत्रैवामे प्रज्ञातसमाधिमतः संप्रज्ञातस  
माधौ भगवद्देगादिविषयकचित्तवृत्तयो जायन्ते असे प्रज्ञातसमाधौ वा  
तः करणवृत्तिमात्रस्योपरामो भगवत् प्रसादात् स्वस्वपाकादिका विद्या  
याः शैथिल्येनाविर्भूतस्वरूपभूतज्ञानेन भगवन्ते स्वस्वरूपानंदवानुभव  
ति स्वरूपज्ञानस्याविर्भूतस्य तद्विषयकत्वस्याभावात् असे प्रज्ञातसमा  
धौ वायांतरज्ञानसाधनस्याभावेन ज्ञानज्ञानासंभवात् अतः करणवृ।  
संतगीकारे संप्रज्ञातांतयोर्भेदस्योक्तिमात्रत्वापत्तेः असे प्रज्ञातसमा ना  
धावाविर्भूतत्वज्ञानानंगीकारे तस्य पुनरनर्थत्वापमानदर्थप्र  
यत्नानापत्तेः कीदृशस्येतादृशसमाधिसुगह आत्मनः परमानंदमूर्तेः  
परमात्मनो योगे जेतः विषयंतरतो वैराग्येण चित्तवृत्तीवाहस्य भ  
गवदेकाकारः ऊर्वतः २५

संपन्न

रुसमवैजयन्तीटी.

निष्पन्नयोगस्य योगिनस्सदृष्टान्नास्थितिप्रकारमाह यथा दीप इति  
यथा शब्दोत्र सादृश्ये यथा वन्निवातस्यः निर्गतो वातो वायुर्गन्तास्ति  
वातो देशविशेषस्तस्मिन्निष्ठतीति स तथा दीपः प्रदीपः नेरुतेन चल।  
ति आत्मनः स्वस्वरूपस्य योगे ध्याने पुञ्जतोः नुतिष्ठतो यत्तचित्तस्य निवृत्त  
तिविलचित्तवृत्ते योगिनो निष्पन्नयोगस्य सदीप उपमा उपमानं स्मृता चिं।  
ति तो योगो यस्य भिन्नैरिति शेषः सोपमेयसो विलोपे वेमादपूरणमिति







गी  
टी. ४

यमास्मृतायेनेपमाप्रकारेणानिवातस्योदीयेनं गते १६ ॥

रामकंठीरीका

आत्मनि निरुद्धे ये योगे समाधिं पुंजानस्य योगिनः सर्वतः प्रत्याहृत  
त्वात् यत्नेति दृष्टीतं चित्रं येन तादृशस्य सोपमा उपमानेन तत्त्वज्ञः स्मृ  
तम् यथा दीपः प्रयेत कोतिवृत्तवाते देशे स्थितः सन्ने गतेन प्रकम्पते तथै  
वात्मलंबने समाधौ स्थितं योगिचित्रं न प्रकंपयत इत्यप्यमेव वाक्यमप्या  
हार्यं अनेन दीपोपमानेन प्रत्यासन्नप्रबलविपत्तत्वाद्यत्तु संरक्षणीयं  
योगिचित्रस्य प्रतिपादितं ॥

अथ निरुद्धसर्वचित्तवृत्तिकस्यानासिकी वस्तुपत्तीरीका त्वनिसमाहितस्य योगिन उपमान  
माह - अथ वातस्यैव देशे स्थितो दीपो नेद्वेतेन कंपते आत्मनो योगे समाधि  
मभ्यस्यतो यतचित्तस्योपरतचित्तस्य योगिनः सोपमा दृष्टोत उक्तस्तव  
ज्ञैः तद्वयोगीनिश्चलः स्वप्रकाशमतिष्ठतीत्यर्थः १६ ॥

पंचोलीरीका

योगिनः आत्मोकाग्रतया वस्थितस्य उपमानमाह यथा दीप इति य  
था दीपो निवातस्यः ने गतेन चलति आत्मनः मनसो योगे समाधानं कृ  
त्वा यतचित्तस्य संयतमनसः योगिनो ध्यानवतः सा उपमाने योगज्ञैः क  
थिता १७ ॥

रघवीरसमिद्धोद्यिनी ॥

वद्येति निवाते वातस्यैव प्रदेशे तिष्ठतीति निवातस्योदीयः  
प्रदीपो यथाने गतेन कंपते सा योगिन उपमा स्मृता कर्मयो  
ग्यपि दीपवत्प्रकंपते इत्यर्थः कथं भूतस्य योगिनो यतचि  
त्तस्य संकल्पान्तरेभ्यो निवर्तितचेतसः तथात्मनः त्यज्योपे  
पंचमीयं आत्मानं बुद्धिसंस्थाप्य योगं प्रादीनां पुंजतः प्रपुं  
जानस्य अथ समिद्धः यथानिवातस्यैव दीपस्यैकाकार  
तया स्थितस्य निष्प्रकंपतया प्रशामभावेन स्वकार्यस्य प्रका



प्राज्ञस्यावप्रयसिद्धिः पर्वयतचित्तत्वेन बुद्धिपूर्वप्रागदिकं  
थनुषसंदधानस्यकर्मयोगिनः संकल्पांतरैरचात्यतया  
लक्ष्यपवसमाहितस्यावप्रयनयोभवतीति १५ ॥

मथुभाष

१५ ॥



*[The text in this image is extremely faded and illegible.]*



## भाषा अनुवाद

आत्माकाराकारितरूप अवस्थित चित्त कहे आत्मरूप ता को प्राप्त  
 जो चित्त जिसका दृष्टान्त कहते हैं कि जैसे निर्वात स्थान में दीपशि  
 खा हलचल नहीं होती सोई उपमा कहे दृष्टान्त जानो यह कि।  
 सका दृष्टान्त है जो एको तो कहते हैं कि आत्मविषयक योगाभा  
 सी योगी पुरुष जिसका चित्त वशीभूत हैं उसीका चित्त निर्वात स्था  
 न स्थित दीपशिखा के समान आत्मामें स्थिर हैं यहां चित्त शब्द का  
 अर्थ अन्तःकरण है सो अन्तःकरण हृत्ति भेद से चार प्रकार  
 का है संकल्पात्मक कहे संकल्प रूप अन्तःकरण की हृत्ति कहे।  
 सभावको मन कहते हैं और निष्प्रणात्मक अन्तःकरण की हृत्ति  
 को बुद्धि कहते और अनुसन्धान कहे किसी वस्तुके जानने के लिये  
 ये तदस्त रूप हो रहना अनुसन्धानात्मक अन्तःकरण हृत्ति को  
 चित्त कहते हैं और अभिमान पुन अन्तःकरण अहंकार कहा जा।  
 ता है १५॥

## टीका

ज्यों दीपक निर्वातस्थित कंयन उपमा सोय योगी की जित  
 चित्त की योगदि बुद्धि धरें जोय १५॥



2020年12月

*[The text in this image is extremely faded and illegible.]*

[illegible]



यत्रोपरमतेचित्तेनिरुद्धयोगसेवया यत्रैवेवा।  
त्मनात्मानेपश्यन्नात्मनित्यति २० ॥

शाङ्ख्यभाष्यं

एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रिभूते निवातप्रदीपकसं सत् यत्रेति यत्र य  
स्मिन्काले उपरमते चित्ते उपरतिं गच्छति निरुद्धे सर्वतो निवारितप्रवा  
रे योगसेवयायोगावस्थानेन यत्रैव यस्मिन् काले आत्मना समाधिप  
रिमुद्धेनात्तःकरणेन आत्मानेपरं चेतसं सर्वतो ज्योतिःस्वरूपं पश्यन्नुपल  
भमानः सेवतात्मनि तस्यति तद्धिभजते २० ॥

शान्तद्विगिरिकृतटीका

द्विविधः समाधिः संप्रज्ञातोः संप्रज्ञातश्च ध्येयैकाकारसत्त्ववृत्तिर्भेदेन क  
थञ्चित् तायमानः संप्रज्ञातः समाधिः कथमपि दृश्यगतायमाना सेवस  
त्त्ववृत्तिरसंप्रज्ञातः समाधिरुत सामायेन समाधिलक्षणमभिधायासंप्र  
ज्ञातस्य समाधेरभूता लक्षणं विवक्षन्नाह परमिति काले समाधुपल  
तिते एवकारस्तुष्यतीत्यनेन समर्थते एकारस्य समर्थमाह यस्मिन्नेति  
कालस्त एववत् कर्मकारकत्वेन निर्दिष्टमात्मानं तत्पदार्थत्वेन याव  
द्दे परमिति आत्मनीत्यस्य तं पदार्थविषयत्वमाह सेवेति परमात्मा  
नं प्रतीत्येव तदावेनापरोक्षीकृतं तद्धिदेतन्भावात्तस्यैवेत्यर्थः तस्मि  
न्काले योगसिद्धिर्भवतीति शेषः २० ॥

स्वामिकृतटीका

यस्येवासमिति प्राज्ञर्योगं तं विद्विषां उव इमादौ कर्मैव योगशब्देनोक्तं ।  
नामप्रत्यययोगोस्तीमादौ समाधिर्योगशब्देनोक्तः तत्र मुख्ययोगः ।  
कश्चपेक्षायां समाधिमेव स्वरूपतः फलतश्च लक्षणं सपवमुख्योयो  
गशब्दाद यत्रोपरमते इति सार्थं सिद्धिः यत्र यस्मिन् वस्याविशेषे योगाभा  
सेन निरुद्धे चित्ते उपरते भवतीति योगस्य स्वरूपलक्षणमुक्तं तथा च पा  
तं जलसूत्रं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति इष्टप्राप्तिलक्षणेन फलेन तमेव  
लक्षणं यति यत्र यस्मिन् वस्याविशेषे आत्मना विमुद्धेन मनसा आत्मानमे  
व पश्यति न तदेहादिपश्ये आत्ममेव तस्यति न तविषयेषु यत्रेत्यादीनां एकद्वानां  
तै योगसंज्ञिते विद्यादिति च तर्थात् नान्यः २० ॥

पिशचभाष्यटीका



गी.  
टी.  
स.

यवेयोगाभासवत्तादेकार्थभूतंतिवातप्रदीपस्मन्पस्मिकालेउपरतेचित  
मुपरतिगकंतिनि<sup>५</sup>इसर्वतोनिवारितप्रवाययोगसेवयायोगानुष्ठाने  
न यत्रचैवयस्मिंश्चकाले आत्मनात्मानं परं चैतमेयोतिस्वरूपं पश्यन्नुप  
लभमानः स्वयवात्मनित्यतितष्टिभजेते २० ॥

गमानुजभाषे

योगसेवयाहेतुतासत्रिरुडेचित्तंयत्रयोगोउपरमते अतिशयितंस्वस्मि  
दमेवेतिरमते यत्रचयोगेशात्मनामनसात्मानं पश्यन्नुपरमतिरपेक्षमात्म  
सेवतव्यति २० ॥

अभिनवेष्टकृतटीका

यथादीपोनवलति एवं योगी तत्तनमस्मिन्पाटीनामर्जनादयः प्रया  
साः इहानीतस्यस्वभावस्यब्रह्मणोवदन्तरविशेषणादारेणस्वरूपंति  
रूपते तीर्थोतरकलितेभ्योऽपेभ्योऽतिरेकः २० ॥ यत्रमनोन्निरुद्धमुपरमतेस्वयमेवेति

परमार्थप्रपाटीका

अथनिष्पन्नयोगस्वरूपमाह यत्रेमादिचतुर्भिः यत्रयस्यामवस्थायां।  
योगसेवयानिरेतराभासेननिरुडेचित्तेपरदितेसउपरमतेउपरमेविष  
येभ्योऽपेभ्योऽतिरेकः यत्रचआत्मनेवशुद्धांतकरणेनआत्मानंपश्यन्  
तानरस्यानुभवन् आत्मनेवस्वरूपंस्वरूपेत्यतिसावरूपतयातिष्ठति ॥

यथादीपोनवलति एवं योगी तत्तनमस्मिन्पाटीनामर्जनादयः प्रया  
साः इहानीतस्यस्वभावस्यब्रह्मणोवदन्तरविशेषणादारेणस्वरूपंति  
रूपते तीर्थोतरकलितेभ्योऽपेभ्योऽतिरेकः २० ॥ यत्रमनोन्निरुद्धमुपरमतेस्वयमेवेति

यथादीपोनवलति एवं योगी तत्तनमस्मिन्पाटीनामर्जनादयः प्रया  
साः इहानीतस्यस्वभावस्यब्रह्मणोवदन्तरविशेषणादारेणस्वरूपंति  
रूपते तीर्थोतरकलितेभ्योऽपेभ्योऽतिरेकः २० ॥ यत्रमनोन्निरुद्धमुपरमतेस्वयमेवेति

वनमालीटीका

यवेसामायेनयोगशुक्ताविस्तरेणनिरोधसमाधिविवरीतमारभते  
यत्रेति यत्रयोगसेवयायोगाभासपादेवेनयोगपरिणामेजातेसति।  
चित्तंनिरुडे एकविषयकहतिप्रवादरूपामेकाग्रतांयत्काविरिधनाशि  
र्षी पशाम्यतिर्हतिकंसउपरमतेयत्रचविज्ञोपरमावस्थायां आत्मना  
भगवत्प्रसादादाविर्भूतस्वरूपज्ञानेनात्मानंस्वभूगवेतेचपश्यन्नात्मन्या  
विर्भूतस्वरूपानंदेस्मिन्भगवतिवातव्यति तंसर्वचित्तद्वित्रिनिरोधश्च  
येयोगोविद्यादितिपरेणान्वयः यत्रयोगसेवयाचित्तंनिरुडेसर्वहतिनि  
रोधश्चेणपरिणामेभवति यत्रचयस्मिंश्चपरिणामेसति आत्मनोतःक  
रणेनात्मानंप्रत्यक्षं चैतनंपरमात्माभिन्नेसच्चिदानंदमनेतमहितीयंयः।

तितयवित्तं यो



अपनवेदोतप्रमाणजनययाहमासात्तात्तुर्वेत् नात्ममेवतत्पतीति  
 तदसत् प्रमाणेविनाचित्रतेरसंभवात् हतिरूपविनापरिणित  
 तितावस्थानेमानाभावान् किंचिद्विषयक हतिरूपवद्विचित्रस्यप  
 रिणामः प्रसंपत्तानसमाधौहमात्मकतेज्ञानरूपक्रियाभावेनातः  
 करणोमानाभावाच्च जीवपरेशयोरभेदस्यस्वरूपभिन्नस्यसमाधौभावे  
 संपत्तानतद्वानिभेदस्यस्वरूपात्मकतेस्वरूपस्यतन्मते ज्ञानाद्यपि  
 ज्ञानतयासत्त्वादिसाक्षितयासदाभानात्साधनवैयर्थ्यात् एकस्मिन्नि  
 विशेषेसच्चिदानंदमहितीयमित्यादिपदानांवैयर्थ्यात् सत्तादीनां  
 ब्रह्मभिन्नानांभावेतदेतद्भावेः वेदांतजनयहृत्तेरसंपत्तानसमाधावभा  
 वेनवेदांतेसुक्तेस्तत्कत्वाच्च अहमितितानेचैतयमात्रस्यभानात्तदधि  
 कस्यवेदांतजनयहृत्तावप्यभानादेदांतप्रवणादेरपिवैयर्थ्याच्च नच।  
 विशिष्टमेवचैतयंप्रसक्तभासनेनअहमितिवाचं विशिष्टभावेविशे।  
 षाभानस्यावश्यकत्वात्तद्विद्वेदितिभावेप्रकृत्यनभासनेयोगश्चिन्नह  
 त्तिनिरोधः सचद्विविधः संपत्तानोसंपत्तानश्चेति संपत्तानेपेयाका  
 रचितहतिरस्यसंपत्तानेहृत्भावः सचचित्तस्यावस्थाविशेषपव अ  
 भावस्याधिकरणात्मकत्वात् ननुयत्किंचिद्वतिनिरोधः सदैवास्तिह  
 तिसामान्याभावाच्चसंपत्तानसमाधौनास्तीति योगचित्तहतिनिरोधः  
 इतिलक्षणमसंभवीतिचेन्नयदादृष्टः स्वरूपेवस्थानमित्यग्रिमस्वरूपा  
 हिमेनैतत्स्वरूपलक्षणबोधकत्वात् दृष्टस्वरूपावस्थितिहेतुश्चित्तह  
 त्तिनिरोधोहितलक्षणे अस्थानकालिकोनिरोधश्चनतदेतः संपत्तान  
 निरोधश्चासंपत्तानद्वारास्वस्वरूपावस्थानेहेतुः तत्तुक्ते संनिरोधेत  
 संपत्तानः समाधिः तस्यलक्षणविधित्सयेदंस्वरूपयोगश्चित्तहतिनिरो  
 धः सर्वशब्दपुटणात्संपत्तानोपियोगारण्यात्पाय नरतिर्योगितस्ते  
 षामस्मत्तुक्तपदार्थेनात्यर्थंस्वमेवद्विप्रकृत्यर्थं नततुः स्वाभावस्तस्या  
 त्मनाशेपिसंभवेनबोदाभिमततात्माशोपिमेतः स्यात् रसीवे रसे  
 हितव्यानेहीभवति ग्रानेदेवद्यणोविदानविभेतिरुतश्चनसोऽकृतेस  
 वात्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेत्यादिश्रुत्या सब्रह्मयोगप्रज्ञात्मास  
 त्वमदायमश्नते सत्त्वमात्यंतिकंयत्तुदिशासमतीदियमित्यादिभग



गी.  
दी.  
घ.

वदन्त्यावसावस्येवपुरुषार्थत्वमिदं ननुः स्वादिविषयकसाक्षि  
पत्तानस्यतिमत्वेननाशासंभवेनानुभवनाशाविनासंस्कारानुपत्ता।  
कालान्तरेतीतः स्वादिस्मरणानुपपन्निरितिचेत्तान्तेययोः संबंधना  
शस्येवसंस्कारजनकत्वात् संबंधनाशश्चात्यन्तरसंबंधिनाशांकवित्  
संबंधिनोः सत्तोरपिसंबंधिविचटकसंनिधानात् ३ः स्वादीनांसाक्षिवि  
षयाणां नाशासंस्कारोत्पत्तिः स्मरणोत्पत्तिश्च यत्र संस्कारस्मरणोत्पत्ति  
स्तत्र स्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेन तान्तेयसंबंधस्य नाशः संज्ञान्तेयसं  
बंधनाशस्तदाश्रयोत्तान्तेयेव तदाश्रयोत्तः करणेतदेव संस्कारस्म  
रणोत्पत्तिकरणं सप्रमोस्वरूपसुखमेव गृह्यते तद्वययपिनिमित्तानम  
पिस्वरूपभूतं नित्यं तथापि विषयतात्त्व्यसंबंधप्रयोजकस्य नाडीविशे  
षस्य भगवन्मूर्तिविशेषसंबंधस्य जायदादावभावात्संभवति विषयता  
त्त्व्यसंबंधनाशः ततश्च संस्कारः न चान्तःकरणनिष्ठेन साक्षिणा कथं त  
त्र संस्कारोत्पत्तिरनुभवसंस्कारयोः समानाधिकरणत्वनियमादिति वा  
च्ये प्रमाणपरिमाणस्य साक्षिणोत्तः करणतिष्ठत्वं संभवात् साक्षिणोत्तः  
तः करणे सामित्वादिकमेव वा विलक्षणः फलवत्कल्पसंबंधः न  
च गृहीते च तर्गहीते मनस्य आदि क्रियासु प्रमावेतः करणत्वयुक्तः  
संकल्पविकल्पादिश्रुतः कर्णवृत्तीनां लयोक्तेः न च सप्रमावेतः करण  
मत्वे ज्ञानज्ञानापत्तिः ज्ञानज्ञानमात्रप्रयोजकत्वगात्संबंधाभावात् न  
चेद्विज्ञायाणोरात्मनो नाडीस्य भगवन्मूर्तेः प्रवेशात् प्राप्तेनात्मनासं परि  
मको न वा संवेदनांतरमिति श्रुतेः वा संज्ञादिवत्तरादिनाशोत्तरेः स्वा  
दिके मनसा च न वेदेत्यर्थः मुक्तौ प्रलयादीनां दृशविषयता नित्यामकसंबे  
धाभावात् सखप्रकाशः स्वमेतद्बुद्धसंस्कारसहकृतेन मनसा केषोचि  
त्यदर्शानोकेषोचितसाक्षिणा प्रकाशः जागरेच साक्षिणा केषोचित  
केषोचितप्रमाणोत्तरेः प्रकाशः समायो संप्रज्ञाते मानसमेव ज्ञाने प्रसे  
प्रज्ञाते वस्वरूपवत्काविद्यानाशे शेषे वा समाविर्भूतस्वरूपभूत  
ज्ञानेन स्वस्वरूपान्तेदस्य परमेस्वरस्य च विषयीकरणं ततस्तानस्य वस्तुग  
मासस्वरूपेस्वरूपस्वरूपविषयकत्वात् सप्रमाविव भगवन्मूर्तिविशे  
षसंबंधो विषयता नित्यामकः मुक्तौ वेदांतजन्म भगवदपरोक्षज्ञानप्राग



भावधर्मोविषयतानियामकः २० ॥

रुसमवैजयन्ती

ननुनात्यस्यतस्यादोयोयोगाभवताशोकस्तस्यकिंसास्त्रपेकिंवाक  
लेस्यादिस्येताया माह साहचर्येणयत्रोपरमतरति योगसेवया  
योगाभासहरेणहेतुनानिरुद्धेनिवृत्तवद्विगमनेतित्रैमनोयत्रयस्मियो  
गे उपरमतेप्राकृतविषयेभ्योनिरतिशयसत्तेप्राणयत्रैवमज्जेतरमर्थः  
यत्रैववचपुनः यत्रैवयस्मियोवास्तनाविषयवाशनाभ्युपेनमनसा आत्मा  
नेस्त्वस्त्रपेपश्यन्मन्त्रलोकयस्मन्मनसेवावुदष्टव्यः दृश्यतेनग्रा  
यावुद्येत्यादिश्रुतेः आत्ममेवस्त्वस्त्रपयवतष्यति अस्मादयत्रशरीरादौ  
परमेश्वरः स्वमेवभवति अस्मिन्स्त्वतिरवधिकानेदजलधौममसत्त्वमेवस्या  
दिमेवेमेतद्योभवतीत्यर्थः २० ॥

एवंसामान्येनसमाधिपुक्ता मधुसूदनीटीका निरोधसमाधिविस्तरेणविवरीतमा  
रभते यत्रयस्मिन्परिणामविशेषेयोगसेवयायोगाभासपादवेनजातेसति  
चित्तेनिरुद्धेएकविषयकवृत्तिप्रवाहद्वयामेकाग्रतांमत्तातिरिधना।  
प्रितरपश्याम्यन्निवृत्तिकतयास्त्वहृत्तिनिरोधहरेणपरिणामेभवति य  
त्रयस्मिन्परिणामेसति आत्मनारजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्त्वमात्रे  
णांतः करणोनात्मानंप्रत्यक्षैतत्परमात्माभिज्ञेसच्चिदानंदचनमने  
तमदितीयंयस्यनवेरोतप्रमाणजयाहमासात्तातकुर्वन् आत्ममेव  
परमानंदचनेतष्यति नदेहेदियसेवातेनवातज्ञाये यत्रपरमात्मद  
शनेसत्त्वतश्चिदेतत्भावात्तद्यमेवेतिवातमेतः करणपरिणामेसर्व  
चित्तवृत्तिनिरोधहरेणयोगविद्यादितिपरेणान्वयः यत्रकालरतितया  
त्वानमसाधुतज्ज्ञान त्वयात् २० ॥

सदानंदीटीका

एवंसामान्यतोयोगंशोच्येदानींविशेषतः समाधिविस्तरेणाहभगवा  
योगिनोगतिः १ परिणामविशेषेदियस्मिन्त्रभासपादवात् जातेचित्ते  
निरुद्धेसत्त्वोतेनिस्त्रेहदीपवत् २ यस्मिन्परिणामेसत्त्वान्दानंदेचिद  
द्वयेवेरोतमानसेजातवृत्त्यापश्यंश्चिदात्मनि ३ त्वयात्मासत्त्वादयतो  
षहेतोर्भावतः आनंदः परमवात्माभेदसेसर्गवर्जितः ४ सपवस्व  
स्त्रपेणव्यज्यतेप्राणकर्मभिः यावयावतमोपेतिबुद्धौधर्मसमाहते



गी.  
टी.  
घ.

तावतावद्विषयः स्वास्येतावतावत्सखोत्रतिः ६ २० ॥

नीलकंठीटीका

यत्रेति एवंचित्तमेकाग्रीभूतं सत् योगसेवयानिरुद्धं यत्र यस्यामवस्थाया  
उपरमते विलीनं भवति यत्र वा आत्मना चित्तेन आत्मानं निर्विकल्पं पश्य  
आत्मनि तद्व्यतिनवासायैतद्विभजते २० ॥

ग्रानेदीटीका

योगसेवनात्तिरुद्धवेतोयत्रोपरमते प्राप्तप्राप्यं विप्रोतं सत् ततः परं  
ज्ञेतव्याभावात्प्रयत्नसत्त्वजति यत्र च परस्य कारणास्याभावादात्मने  
वर्करो न परस्य क्रिययेति तत्तमस्य कर्मणोप्यभावादात्मानं पश्यन्  
शून्यक्रियया प्राप्यं ऊर्वन् एवं परस्याभूमिकाया प्रभावादात्मनो वा  
विश्रामभूमौ तद्व्यति विश्राम्यति ते योगसंसितं विचारितियरेणान्वयः  
एतेन कर्तृकरणा कर्माधिकरणात्तामैकात्म्यं दर्शितम् २० ॥

अथास्य परस्य योगस्य लक्षणमा रामकंठीटीका

ह- ते योगसंसितं समाध्यात्म्यमर्थं विद्याज्जातीयत्वं कर्तव्यं यस्मिन्निरुद्धं नि  
रुद्धवद्विषयवारतया नियमितं चित्ते योगसेवना योगस्य समाधेः प्राप्यस्या  
त्यस्य सेवनादाश्रय ग्राह्यत्वं परमोपेयत्वात्तत्रैव विप्रोतं स योगोत्तरं  
विषयं प्रयत्नसत्त्वजति तस्यैव योगस्य निरुद्धरत्वात् अत एव तस्यामव  
स्थाया योगीयत्वात्मानं वात्मानं पश्यन् स्वसंवेदने न स्वस्वमनुभवन् आ  
त्मनि स्वभावपदाधिकरणाभूते तद्व्यति यं प्रीतिं प्रतिययते तं योगं विद्या  
दिति संबंधस्तदानीं हिति वृत्तसकलवात्सोपरागं विज्ञमात्मसमापन्नं स  
क्कुडसंवेदनस्वत्वात्तद्वमत्वेनावतिष्ठेत् २० ॥

लासिकी च सप्तमीटीका

यत्र यस्मिन्नवस्था विशेषे योगस्य प्रत्यक्षमर्शस्य समाधानस्य सेवयाभ्या  
सेन निरुद्धं निरुद्धवद्विषयवारतया सर्वतो नियमितं सच्चित्तं तमशिला  
गलितजलविन्दुवत् स्वयमेवोपरमते निरुद्धव्यापारं भवति विकल्पा  
त्मकं स्वस्वरूपं जहातीत्यर्थः तदानीं शिवित्तं विकल्परूपं नो विहायात्  
मरूपं संपद्यते अत एव यत्र आत्मनैव स्वसंवेदने तैव स्वस्वभावं पश्यन्  
साक्षात्कृत्वा तन्मैव स्वस्वरूपे पवतु व्यति प्रीतिं भजते तं योगसंसितं  
तं विचारितिवर्तुर्था नान्वयः आत्मनो यतो यत्तत् २० ॥

अथ समाधि रूपस्य श्रवणं  
योगस्य लक्षणमाह



### पंचोलीटीका

एवं योगाभ्यासवलादेकाग्रिभूतनिवातप्रदीपकस्य चित्तादिरूपे नि  
रूपयन् आत्मनावस्थाविशेषं सुखयोगस्वरूपे निरूपयति यत्र परम  
ने सादृष्टिभिः यत्र यदाचित्तयोगसेवया योगाबुद्धानेन निरुद्धं सर्वतो  
निवारितयापारं उपरमते उपरतिं गच्छति च पुनः यत्र आत्मना समाधि  
परिशुद्धे मातः करणेन आत्मानं परं वैतयं ज्योतिः स्वरूपं पश्यन् तस्मिन्  
आत्मनि तद्धिं भजते २॥

### ररावीरसमिद्धोधिनी

अथ योगलक्षणमाह सार्धं सिद्धिभिः तं शरादिसंथानावस्था  
विशेषं योगं संसितं विद्याजानीयादिति च तर्धेन सदा न्वयः  
तं कमित्यपेक्षाया माह यत्र यस्मिं शरादिसंथानावस्थाविशेषे  
य योगसेवया योगस्य विद्याविनयेत्यादौ प्रतिपादितस्वरू  
पस्य समतां लक्षणं सेवया निरंतरं मभ्यासेन निरुद्धं संक  
ल्यांतरेभ्यः प्रत्यावर्तमानं मारुतो धितं कर्मण्येवस्थापितं  
उपरमते अनुवितकर्मोत्तरं प्रयत्नमुत्सृजते यत्र च आत्म  
नेव निश्चयात्मिकया बुद्ध्या आत्मनियत्वे विषये आत्मानं भु  
तिमेव साधनं यत्प्रपन्निवारयन् अयं कर्मयोगी तस्यति  
संतोषमेति २॥

### मधुभाष्य



### पंचोलीटीका

एवं योगाभ्यासवलादेकाग्रिभूतनिवातप्रदीपकस्य चित्तादिरूपे नि  
रूपयन् आत्मनो वस्थाविशेषं सुखं योगसुरूपे निरूपयति यत्रोपरम  
ते सार्धैस्त्रिभिः यत्र यदाचित्ते योगसेवया योगाबुद्धानेन निरुद्धं सर्वतो  
निवारितयापारे उपरमते उपरतिं गच्छति च पुनः यत्र आत्मना समाधि  
परिशुद्धे मातः करणेन आत्मानं परं वैतयं ज्योतिः सुरूपं पश्यन् तस्मिन्  
आत्मनि तद्धिं भजते २॥

### रत्नवीरसमिद्धोपिनी

अथ योगलक्षणमाह सार्धैस्त्रिभिः तं प्रागदिसंथानावस्था  
विशेषं योगं संसितं विद्याजानीयादिति वृत्तार्थेन सदा न्वयः  
तं कमित्यपेक्षाया माह यत्र यस्मिं प्रागदिसंथानावस्थाविशेषे  
य योगसेवया योगस्य विद्याविनयेत्यादौ प्रतिपादितं स्वरू  
पस्य समतां सस्य सेवया निरंतरं अभ्यासेन निरुद्धं संक  
ल्पान्तरेभ्यः प्रत्यावर्तमानं भ्यमारणो धितकर्मण्येवस्थापितं  
उपरमते अनुवितकर्मंतरं प्रयत्नमुत्सृजते यत्र च आत्म  
नेव निश्चयात्मिकया बुद्ध्या आत्मनियन्ते विषये आत्मानं धृ  
तिमेव साधनं यमप्यन्विचारयन् अयं कर्मयोगी तस्यति  
संतोषमेति २॥

मधुभाष्य



Handwritten title or header in Devanagari script.

First block of handwritten text in Devanagari script, consisting of approximately 5 lines.

Second handwritten title or header in Devanagari script.

Second block of handwritten text in Devanagari script, consisting of approximately 10 lines.



### भाषा अनुवाद

यत्सन्नासमिति शब्द योंगे तदिदि पाण्डव इसी अध्यायके इस द  
सरे श्लोक से योगही को कर्म कहा है और नामधनस्वयोगोक्ति  
इससे लहे श्लोकसे योग शब्दसे समाधि कहा तो इनमे मुख्य यो  
ग किसको कहें इस अपेक्षामें फल और स्वर्ग तथा लक्षण क्रम  
से समाधि हो मुख्य हैं यह साढ़े तीनि श्लोक से कहते हैं कि ।  
जिस अवस्था में योगाभ्यास से निरुद्ध कहे एकाग्रचित्त होना है और  
जिस अवस्था में आप अपने स्वर्ग को देखते हुये सन्तुष्ट हो  
ता है ऐसी जो समाधि कहे चित्तवृत्ति की एकाग्रता सोई योग है  
सोई पातञ्जलसूत्र में कहा कि योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः २० ॥

### टिप्पणी

जब दि३वाटें चित्त जो योगाभ्यास तिंदरीक जहां आत्मसे आत्म  
लखें आत्मतृष्ट कहें लोक ॥ २० ॥







सुखमात्मनिकं यत्र बुद्धिश्चासमतीन्द्रियं वेत्ति  
यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः २१ ॥

शाङ्ख्यभाष्यं

किञ्च सुखमिति सुखमात्मनिकमसत्तमेव भवतीत्यात्मनिकं अनु-  
त्तमिमर्थः यत्र बुद्धिश्चायं बुद्धेर्वेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिर्ग्रह-  
मतीन्द्रियं गोचरातीतमविषयजनितमित्यर्थः वेत्ति तदीदृशं सुखमनुभ-  
वति यत्र यस्मिन् काले न च यत्र प्रये विद्वानात्मसंश्लेषे स्थितस्तस्माच्चैव च-  
लति तत्त्वतः तत्त्वसंश्लेषात् प्रचयवत् इत्यर्थः २१ ॥

आत्मनिरुक्तिरती-

योगसिद्धिकाले प्रकारान्तरेण प्रकटयति किञ्चेति बुद्धिश्चायं स्वातन्त्र्य-  
वविषयः इन्द्रियनिरपेक्षस्वातन्त्र्यवगम्यतोक्तेरतीन्द्रियमिति अनुक्तमि-  
मांशकादह प्रविषयेति पदच्छेदः न चेन्मादि प्रपेक्षितशरणं आत्मसंश्लेष-  
पश्यति तस्मात्तत्त्वत इति सम्बन्धः नैवेत्येवकारसंबन्धोक्तिः चकारः सम-  
स्या सम्बन्धतीयः पश्येति पूर्ववत् सम्बन्धः २१ ॥

स्वामिकृतटीका

आत्मन्येवतोषदेतमाह सुखमिति यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे यत्र किम-  
पिनिरतिशयमात्मनिकं सुखं वेत्ति ननु तदा विषयेन्द्रियसंबन्धाभावात्क-  
तः सुखस्यान्तर्गताह अतीन्द्रियविषयेन्द्रियसंबन्धातीतं केवलं बुद्धेर्वात्मा  
कारनयाश्चासमतपवयत्र स्थितः सन्नतत्त्वतः आत्मतत्त्वाच्चैव चलति २१

पिशाचभाष्यं

किञ्च सुखमात्मनिकमसत्तमेव भवतीत्यात्मनिकं अनुत्तमिमर्थः यत्र  
बुद्धेर्वेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिश्चासमतीन्द्रियमिन्द्रियगोचराती-  
तं तदविषयजनितमित्यर्थः वेत्ति तदीदृशं सुखमनुभवति यस्मिन् काले न चै-  
वायं विद्वानात्मसंश्लेषे स्थितस्तस्माच्चलति तत्त्वतः तत्त्वसंश्लेषात् प्रचयवत् इ-  
त्यर्थः २१ ॥

रामानुजभाष्यं

सुखमिति यत्र तदीन्द्रियमात्मबुद्धेर्कशासमात्येति कं सुखं यत्र च योगे  
वेत्ति अनुभवति यत्र च योगे स्थितः सुखातिरेकेण तत्त्वतस्तद्वाच्यं चलति २१

मिन्द्रिय

नित्यं



गी.  
टी.  
घ.

अभिनवप्रसक्तटी. आत्मनिकं विवक्ष्य कृतकालुष्याभावात्सुखं  
वचनेति २१  
अपरोक्षलोभो धनदारापदादीनां च त्रियोगलक्षणेन योगः अयमसुखं  
निवर्तते चेति वस्तुतया भावो यमिसर्गः २२ ॥

परमार्थप्रकाशटीका

अथात्मसुखस्य विषयसुखातिरिक्तमुक्तदृष्टं च दर्शयति सुखमि-  
ति अयं योगीपदार्थं तिकं सर्वोक्तं सुखं चेति अनुभवति ननु दिशये  
केवलं बुद्धेर्वात्माकारतया शसमनुभवतीये न तत्र विषयेन्द्रियजसुखं वि-  
नाह अतीन्द्रियमिति विषयेन्द्रियसंबंधातीतं यथा सुषुप्तौ तथा चातीन्द्रि-  
यपदेन विषयसुखादौ तत्तत्तदं दर्शितं आत्मैकमिति पदेनोक्तदृष्टं दर्श-  
नमिसर्गः अथ पुनरुक्तं मेव यन्न कियतेति यत्र यस्मिन् सुखे तत्ततो  
निश्चयेन स्थितः स्थिरीभूतः सन्नेव चलति सुखं न रंभापेक्षते परमानं  
देतदानं दानां मंतर्भूतत्वात् तत्र कर्मधात्ममीमांसायां जाग्रदामंत-  
रात्मा विषयसुखकृतेः नेकयत्नातिशयात् न आत्मसर्वेन्द्रियोक्तोऽपि गतम-  
पि सुखं विस्मरन्त्यातिनिदां विश्रामायात्मरूपेण तत्तरसलभं तेन चानी-  
दियेन्द्रियैः सर्वोक्तं मस्यात्परिणतिविरसान् इन्द्रियोऽप्यात्मसुखाचेति २१

वनमालीटीका

आत्ममेव तोषे हेतमाह सुखमिति यत्र यस्मिन् च वस्याविशेषे आत्मैकं  
परिपूर्णं सुखं यत् तत्र बुद्धिशास्त्रे भगवत्प्रसादाविर्भूतसुखं यत्तानेनेव  
शास्त्रे सुखं योगीवेति अतीन्द्रियमिन्द्रियजमत्तानां विषयं आत्मसुखस्य  
मनसा सदा ग्रहे परिपूर्णं न दत्तस्याविर्भूतसुखं यत्तानेनेव शास्त्रात् अयं  
तादृशसुखानुभविता यत्र वस्यायं स्थितस्तत्तत्र आत्मसुखात् पूर्णाने  
दृष्टान्न चलति ते योगसंसृतिं विद्यादिति परेणावयः यद्यपि तत्सुखं  
सुषुप्तावपि भासते तथापि सुषुप्ताववराणां नारी विशेषस्य भगवन्  
मूर्तिमात्रिणेन किंचित्प्रशेषमात्रेण किंचिदेव सुखं स्फुरति न तत्सुखं  
यभूतज्ञानस्याविर्भावो नाशेषसुखं भासते २२ ॥

रुसमवेजयती

किंच सुखमिति यत्र दिति यमिडेयत्र यस्मिन् स माधियोगे आत्मैकं ति  
मं बुद्धिशास्त्रे बुद्ध्यात्माकारतया शसं ग्रहाण योग्यमतीन्द्रियवासोन्द्रियविष-  
य रहितं सुखं मयं योगीवेमनुभवति यत्रैव च पुनरयं स्थितः स न तत्ततः



स्वस्वरूपान्नैवचलतिवायविषयंनैवगच्छति २५॥

आत्मन्येवतोषेहेतुमाह ॥ सधुसूदनीटीका

यत्रयस्मिन्नवस्थाविशेषेआत्मंतिकमनेनेतिरतिशयंयत्रस्वरूपेआ  
नीदियंविषयंदियसंयोगानभिद्यंयंबुद्धिआसंबुद्धेवरजस्तमोमल  
रहितयासत्त्वमात्रवादिन्याशासंख्येयंवेतिप्रबुभवति यत्रवसि <sup>मी</sup>  
तोयंविदोस्तत्त्वतश्चात्मस्वरूपान्नैवचलतिनेयोगमंसितेविद्यादितिप  
रेणालयःसमानः प्रजापतिकमितिब्रह्मसुखस्वरूपकथने प्रती  
दियमितिविषयसुखव्यावृत्तिः तस्यविषयंदियसंयोगसापेक्षत्वा  
त् बुद्धिआसमितिप्रमसुखव्यावृत्तिः सुप्रमोबुद्धेर्लीनत्वात् समाधौ  
निर्हृत्तिकायास्तस्याःसत्वात् तत्रकंगौरपादेःलीयतेतत्सुप्रमोतत्रि  
गृहीतेनलीयतरति तथाचश्रूयते समाधिनिरुतमलस्यवेतमोनिवे  
शितस्यात्मनियत्सुखेभवेत् नशक्यतेवर्णयितुमिगितदापरेतदेतः  
करणोनगरसतइति प्रेतःकरणोननिरुदसर्ववृत्तिकेनेत्यर्थः हस्यात्  
सुखास्वादनेगौराचार्यैः तत्रप्रतिषिद्धेनास्वादयेत्सुखेतत्रनिःसंगः  
प्रज्ञाभावेदितिमहर्दिदंसमाधौसुखमनुभवामीतिसयिकस्यकवृ  
त्तिरूपाप्रज्ञासुखास्वादः तेषुस्यानश्यत्वेनसमाधिविरोधित्वायोगी  
नरूपान् अतएवेतादृशप्रज्ञासहसंगपरिमज्जेतोनिरुंध्यादित्य  
र्थः निर्हृत्तिकेनतचित्तेनस्वरूपसुखानुभवसौः प्रतिपादितःस्वस्यं  
शोतेमनिर्वाणमकण्यं सुखमुत्तममितिस्पष्टंवेत्तुपरिष्ठात्करिष्य  
ते

संज्ञानदीटीका

यत्रवस्थाविशेषेचिह्ननानेतादयंसुखे विषयंदियसंयोगानभि  
द्यंयंधियाकया १ सत्त्वमात्रप्रवादिन्याशासंचानुभवस्ये यत्रयेव  
स्थितोविदनात्मतत्त्वस्वरूपतः २ नैवप्रचयतेनेचविद्यादिसत्त्वयोग  
ना ३२५ ॥

नीलकंठीटीका

किंच सुखमिति आत्मंतिकंअनेनेयत्सुखेतत्केवलेबुद्धिआसंसौप्र  
मसुखवयतोःतीदियंरेदियागोचरंयत्रसुखेस्थितोयंनवेतिवेद्याभा  
वानकिंचिदनुभवतिनापितत्त्वमलति बुद्धितारात्वाध्यासकालेच



गी.  
टी.  
घ

लनीवेतिभानिपरंततत्तोनचलति तथावश्रुतिर्धायतीवलेला।  
यतीवेतीवशाहंप्रयंजानाध्यानादेरतातिकर्तृदशयति बुद्धोप्यायमा  
ध्यायतीवेतिलेलायमोलेलायतीवेतिश्रुत्यर्थः यदातत्सर्वंयशयेन  
वैवदेतिकिमपिनैवश्रुतभवति यत्रेत्यादिभिन्नंवाक्यं २॥

आनंदीरीका

यत्राययोगीश्रात्यंतिकंसांवेदः।वासम्मिश्रम् अतींद्रियमिंद्रियसखा  
दतिशयितेबुद्धिशास्त्रेवेतिश्रुत्ये योगीयत्रयोगे स्थितः नचैवत्यवति  
नाथः पततितेयोगसेतितेविद्यात् २॥

शमकंदीरीका

तथायत्रात्यंतिकमनेतरुपमसखातुभवच्चमत्कारमयंसखेसह  
जग्रांनंदोभिव्यज्यते कीदृशंसखमतींद्रिये श्रोत्रादीनितात्मानंदीया  
ण्यतीतमतिक्रान्तम् अतएवबुद्धिशास्त्रेव्यातकालिकयाबुद्धिलक्षणा  
यात्मनःसुखात्तैवशास्त्रेसंवेद्यम् अयंयोगीवेतिजानातितेयोगेविद्या  
त् तथायत्रस्थितोयस्मिन्लब्धविश्रान्तिरयंयोगीतत्ततः परमात्मरूपात्  
परमार्थोत्रत्यवतेनविपुज्यते २॥

आत्मन्येवतोषमाह ॥ लासिकीदशजतीरीका

यत्रावस्थाविशेषेयंयोगीश्रुतींद्रियमिंद्रियैरशास्त्रबुद्धिशास्त्रे तात्कालि  
कया बोधरूपात्मशक्त्यासंवेद्यमां तिकमनेतेयत्किमप्यतिर्वाच्यं ॥  
सखमानंदेवेति आत्मतयोपलभते तथावश्रुतिः समाधितिर्हितमल  
स्यचेतसोनिवेशितस्यात्मनियतसखंभवेत् नशक्तेवर्गीयितं गिरात  
दास्यंतरेनः करणानश्रुते तदुक्तं विनूमात्रं प्रयातस्यतीर्णमृत्योः  
सवेतसः योभवेत्परमानंदः केनासाधुपमीयतेइति तथायत्रस्थितः क  
दाबिहृत्तुविश्रान्तिः सत्रयंयोगीतत्ततः परमार्थतत्त्वात्रैवचलतिनचा  
वते व्युत्पानेपिविपरीतभावतोनभजतेइत्यर्थः अतींद्रियमिति विष  
यसखव्यावृत्तिः तस्मिंद्रियसंयोगजन्मत्वात् २॥ ॥ ॥



## पंचोत्तरीका

आत्ममेवतोषदेतमाह सात्वमिति यत्र आत्मनिकं निरवधिं अनी  
द्विपमिद्विपयापारानीते बुद्धिग्राह्यं केवलपादं द्विपनिरपेक्षपादं  
द्येवग्राह्यं नदीदृशं सखं यस्मिन्काले वेति तदात्मस्वरूपे स्थितः अये।  
ततः परमार्थस्वरूपात्रचलति २१॥

रराचीरसमिद्धोधिनी॥

संतोष देतुमाह सात्वमिति यत्र आत्मसंयानावस्थविष्ये  
वेयदात्मनिकं सखं निरतिशयप्रमेदः तदुद्दिग्राह्यं बुद्धे  
व तत्कालग्राह्यपामत्येव यदीतं संचेत यितं याकं अनी द्वि  
यमप्रत्यक्षमिद्विषयं नुभवितुमयाक्यमिति यावत् अयं क  
र्मयोगी वेति ज्ञानाति यत्र वास्थिः कृतदृढाभ्यासो यो  
गी भवति त्वनिश्चयान्नचलति न प्रच्यवते अथवा तत्र  
तीक्ष्णद्वयरूपात्तत्त्वान्नचलति प्रच्युतमायको न भवतीति

२१॥

मधुभाष

२१॥



ਸਤਿਨਾਮੁ

ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ ਜੀਅਤਾਮੁ ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ  
ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ ਜੀਅਤਾਮੁ ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ  
ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ ਜੀਅਤਾਮੁ ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ  
ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ ਜੀਅਤਾਮੁ ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ

ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ

ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ ਜੀਅਤਾਮੁ ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ  
ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ ਜੀਅਤਾਮੁ ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ  
ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ ਜੀਅਤਾਮੁ ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ  
ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ ਜੀਅਤਾਮੁ ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ  
ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ ਜੀਅਤਾਮੁ ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ  
ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ ਜੀਅਤਾਮੁ ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ  
ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ ਜੀਅਤਾਮੁ ਮੇਰੀ ਮਨਾਹੀਓ



### भाषा अनुवाद

आत्मसन्तोष का हेतु कहते हैं कि जिस अवस्था विशेष में योगी जन कोई निरतिशय कहे अत्यन्त निम्न स्वरूप का अनुभव करते हैं जो कहे कि उस अवस्था में तो विषय सम्बन्ध का अभाव है तो स्वरूप का सम्भव कैसे होय तिसपर कहते हैं कि विषय इन्द्रिय सम्बन्ध से रहित जो केवल आत्माकाररूपबुद्धि से ग्रहण के योग्य है इसी से उसमें स्थित होय योगी आत्मस्वरूप से विचलित नहीं होते हैं २१॥

### टीका

अतिसुखजामे बुद्धिमें प्राप्त होइ नहि जानत योगी तत्त्वमें  
वर्तन स्थितता मादि २१॥



2000



येन लब्धात्तापरे लाभं मन्यते नाधिकं ततः यस्मि  
न स्थितो ननुः खेन गुरुणापि विचार्यते २२ ॥

शाङ्करभाष्यं

किञ्च ये लब्धेति येन लब्धायमात्मलाभे लब्धा प्राप्य च उपरममला  
भान्तरेततोधिकमस्तीति न मन्यते न चिन्तयति किञ्च यस्मिन्नात्म  
नस्ते स्थितो ननुः खेन शास्त्रनिपातादित्यतो न गुरुणामहतापिन वि  
चार्यते २२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रकारान्तरेण प्रकृतं योगं विशिनष्टि किञ्चेति आत्मलाभात्तपरे  
विद्यते इति स्मृत्वा व्याचष्टे यमात्मलाभमिति लाभान्तरे गुरुषार्थभू  
ते ततस्त्वस्मादात्मलाभादित्यावत् तं विद्यादित्यत्र सन्वयः य  
स्मिन् रसाद्यवतारयति किञ्चेति अपरिपक्वयोगो यथा दर्शितेन ।  
ननुः खेन प्रव्याच्यते न चैवं विचार्यते यस्मिं स्थितो योगी ते योगं विद्या  
दिति पूर्ववत् २२ ॥

स्वामिकृतटीका

अचलत्वमेवोपपादयति यमिति यमात्मसत्त्वं लब्धेन लब्ध्याततो  
धिकमपरेलाभेन मन्यते तस्यैव निरतिशयसत्त्वात् यस्मिन् स्थितो  
महतांशीतोऽस्मादिदुःखेन न विचार्यते नाभिभूयते पतेनानिष्टतिहा  
नि फलेन अपि योगस्य लक्षणमुक्तं दृष्टव्यमिति भावः २२ ॥

पिशाचभाष्यं

किञ्च यमिति यमात्मानं लब्ध्या प्राप्य अपरे लाभं मन्यते लाभान्तरेतमा  
न्यते न चिन्तयति किञ्च यस्मिन्नात्मैकत्वे स्थितो ननुः खेन शास्त्रनिपातादित्यतो  
न गुरुणापि गरीयसापि न विचार्यते २२ ॥

रामानुजभाष्यं

यमिति ये योगेन लब्ध्या ततस्त्वमेव को दमाणो नापरे लाभं मन्यते य  
स्मिन् योगे स्थितो विरतोऽपि गुरुणा वसुत्रवियोगादिता गुरुणापि ननुः खेन  
न विचार्यते २२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अपरे लाभो धनद्वारप्रज्ञादीनां वसुत्रियोगलब्धयोगः अथ वसुत्र  
धीर्निवर्तते चेति वस्तुस्वभावो यमिति अर्थः २२ ॥ विचार्यते विशेषेण चाल्यते  
अपि तु संस्कारमात्रेणैवास्त्वप्यथ मदनमात्रमेव चलनम् २२



परमार्थप्रपाटी.

गी.  
टी.  
घ.

अथेतदेवप्रकटयति यदिति यत्सखेलव्याततः सकाशादपरं लाभ  
मधिकं नमयते तस्यैव निरतिशयत्वात् यथासुप्रसिद्धसखेप्राप्तः क  
श्चिद्वैजनाययं प्रवोपितोपि कृपयति तादृशस्य प्रवोधनेपि प्रसवाय प्र  
वणात् शुनिरपि तस्मादायत्तं न बोधयेत् उभिर्वज्रं हास्य भवतीति ।  
भाष्यं यस्मात्सुप्रमो निरतिशयं सखे भवति तस्मात्कारणादायत्तं  
विलुप्तहस्तपादंतिदिनें प्रकृष्य न बोधयेत् जागरेण प्रापयेत् हयतः  
अस्य जागरेण प्रापितस्य उभिर्वज्रं ममतीकारेऽः खं भवति किंच यस्मि  
न्सखे स्थितः स्थिरीभूतः सन् गुरुणा महतापि रोगशोकादिऽः खेन  
न विचाल्यते सावस्थानप्राप्यते २२॥

वनमालीटी.

उक्तमेवोपपादयति यमिति यं चित्तस्य निवृत्तिकृतया लयात्वा।  
वस्याविशेषं पूर्णानंदविषयकजीवसहभूतज्ञानाविर्भावकस्येश्वरप्र  
सादस्य जीवे संबन्धसंपादकं लब्धाप्राप्यतिरंतरा व्यासेन संपाद्या परं  
लाभं ततोधिकं नमयते कृतकृत्यं प्राप्तं प्रापणीयमात्मलाभात्परं वि  
द्यत इति स्मृतेः एवं विषयभागवासनया समाधेर्विचलनेनास्तीत्य  
क्ताशीतवातमशकाद्युपपत्तिवारणार्थमपि तत्रास्तीत्याह यस्मि  
न हरिप्रसादा विभूतसत्त्वानंदमये चित्तावस्थाविशेषे स्थितो योगी गुरु  
णामहताशस्य पातादिति मित्रेण मदनाऽः खेन न विचाल्यते २२॥

रुसमवैजयन्तीटी.

किंच यमिति यं योगं लब्धाप्राप्यततोधिकं मतिशयमपरमं लाभं  
प्राप्यविषयं नमयते न जानाति यस्मिन् योगे स्थितस्तन् योगी गुरुणा  
पिमहता पुत्रदारादिमरणरूपेणारिऽः खेन कष्टेन न विचाल्यते शे  
कमोहादिनाविदिप्रः सन् योगी योगं नमजतीत्यर्थः २२॥

यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः मधुसूदनीटी. इत्युक्तमुपपादयति ॥

येन निरतिशयात्मसखेयं जकं निवृत्तिकचित्तावस्थाविशेषं ल  
ब्धासतताभ्यासपरिपाकेन संपाद्या परं लाभं ततोधिकं नमयते ।  
कृतं कृतं प्राप्तं प्रापणीयमात्मलाभात्परं विद्यत इति स्मृतेः एवं वि  
षयभागवासनया समाधेर्विचलनेनास्तीत्यक्ताशीतवातमशका  
द्युपपत्तिवारणार्थमपि तत्रास्तीत्याह यस्मिन् परमात्मसखे मयेति



ईति कवितावस्थाविशेषे स्थितो योगी गुरुणामहताशस्य निपातारि  
निमित्तेन महताः उः खेन न विचाल्यते किमुत लदेणेत्यर्थः २१ ॥

सदान्दीटी

यमभासातिवैशाल्यालम्बिताभेचिदहये ततो नेवापरं लाभमधि  
कमयेते बुधः कृतकमनया प्राप्तप्राणीयतया तथा परमात्मस  
त्वेयस्मिन् स्थितो उः खेन नो मुनिः २ महताशस्य निपातारि हेतुकेना  
पिचाल्यते २२ ॥

नीलकंठीटीका

उः खेन शस्य निपातारि लक्षणेन गुरुणामहता २२

आनेदीटीका

गुरुणापि प्रवलेतापि आध्यात्मिकादि उः खेन न विचाल्यते तदुक्तं कल्या  
नवायवोवात्तु योतवैकतसर्गावाः तपंतद्वादशादिपानास्ति निर्मनसो  
लतिः २२

रामकंठीटीका

तथायं योगमासाद्य ततोपि कंतस्मादुक्तमपरमं लाभमिष्ट प्रा  
प्तिं योगी न मन्यते न बुध्यते अतएव प्रागुक्तं यत्र स्थितस्तत्त्वतो न च्यवेत  
इति अतएव यस्मिं स्थितः संरुद्धो निवृत्तेतरव्यापृतिः स न योगी गुरुणापि  
प्रवलेतापि केन विमानसेन शारीरेण वा उः खेन न विचाल्यते २२ ॥

लासिकी वसुधैटीका

किंच-यं योगं लब्ध्वा साद्य ततोपि कमुक्तमपरमं लाभमिष्ट प्राप्तिं न मन्यते अ  
स्य सख्योर्तिवर्तते इति वस्तु स्वभावोयं यस्मिं योगो स्थितो विश्रान्तो  
महतापि शीतोऽस्मादि उः खेनायं योगी न विचाल्यते न व्यथाप्यते किमुत  
लदेण २२ ॥ युक्तं भूतेष्वपि योगेन लब्धं २२ ॥

पंचोलीटीका

अवलनमेवोपपादयति एमिति वपुनः यं प्राप्तलाभं लब्ध्वा परं  
लाभान्तरं ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते यस्मिन् प्राप्ततत्वे स्थितः ग  
रुणामहतापि उः खेन शस्य निपातारि लक्षणेन न विचाल्यते २२



राणीवीरसमिहोधिनी॥

यमिति यंलब्धा शुर्वादेः सकाशात्प्राप्य ततोधिकमपरंला  
भेनमन्यते प्रयेकर्मवोगीतिशेषः यस्मिंश्चकृतस्थितिः पुरु  
णापिदुःखेन नविचात्यते २२॥

मधुभाष्य

२२॥



### भाषाप्रनुवाद

उसीका अवलम्ब प्रतिपादन करने हैं कि आत्म आनन्द सख जो  
आत्मस्वरूप लाभ लक्षित करे पायकरि और लाभ फेरि उस से  
अधिक नहीं गनते और जिस में स्थित होय वडेवडे पीत उस आ  
दि उख से भी उखी नहीं होते अर्थात् वडेउख भी उसका ऊक  
नहीं कर सकते हैं २२

दोहा

पाय जादिको लाभको अधिक और नदिमान जामेस्थित  
होय उखमें गुरुमें चलै न ज्ञान २२॥



ਸਤਿਨਾਮੁ

ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ १ ॥  
ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥  
ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥  
ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥  
ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥  
ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥

ੴ

ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥  
ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥  
ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥  
ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥  
ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥  
ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥







शहवदिरुहलक्षणयोगउच्यते कर्मणितयोगशहः नउपायत्वादोपवा  
रिकपवेतिभावः यस्मादेवंमहाफलोयोगः तस्मात्सपवयत्वतोभ्यसनीयः।  
इमाह सनिश्चयेनेतिसार्थेनसयोगोनिश्चयेनशास्त्राचार्योपदेशजनिते  
नयोक्तव्योभ्यसनीयः यद्यपिशीघ्रेनसिञ्चति तथापिप्रतिर्विसेननि  
वेदरहितेनचेतसायोक्तव्यः ३ः खड्गप्रयत्नशोधिलेनिर्वहः २१॥

यजोपसमतरत्नारभ्यावद्विर्विशेषणैः विशिष्टात्मा तद्विषयः  
 ग्रन्थाविशेषो योगश्रुतः तद्विद्याः त्वसंयोगविद्यो गोः त्वनसंयोगा  
 उः त्वसंयोगस्तेन विद्यो गोः त्वसंयोगविद्यो गोः त्वेव संज्ञिते विपरीते  
 विद्यादिमर्थः योगफलमुपसंरुम १ न २ न ३ मेण कर्तव्यतो व्यते नि  
 श्रयानिर्वेदयोः साधनतद्विधानार्थं स यथोक्तफलो योगः निश्चयेनाध्य  
 वसायेन योक्तव्यः अनिर्विस्तारं चेतसाननिर्विस्तारं चेतस्तेन निर्वेद  
 रहितेन चित्तेन मर्थः २३ ॥

५ मने विस्मं

नमिति तं३ः स्वसे योगवियोगे प्रमती काकारं योगशास्त्राभियेयं सा  
नंते विद्यात् सयवंभूतो योगः रमारेभदशायां निश्चयेनानिर्तस्मवेत।  
साहसृचेतसायोक्यः २३ ॥

विद्यालयने विशेषेण नकाराचे प्रथित संस्कारमात्रेण वासप्रचनतण

दिदुःखसंयोगस्य वियोगे यतः

एवंभूतोयोःवस्थाविशेषःसपत्नयोगशब्दव्यापदेशपरमाह तंविच्छेद  
ति तंयोगसेतितंविद्यात् योगोऽपरमात्मत्वेऽतयोर्गोत्रने यथास  
प्रमौपरमात्मात्वेऽतनामिष्यते श्रुतिरपि एवमेवायंशरीरग्राह्या  
प्राप्तोनात्मनासेपरिषक्तौन वासंकिंचनवेदनांतरमिते भाष्ये एव  
मेवसप्रतिबतपराशरीराशरीरावच्छिन्नपरमात्मात्वेऽतनजीवेनपरिषक्तौ  
ग्राह्यंगनेपकी भावेसतिवासमांतरंवाकिंचिन्नवेदनजानाति अथ  
किंभूतयोगं ३ःत्वसंयोगवियोगं ३ःत्वेनसहसंयोगोयैस्तेऽःत्वसं  
योगाविसयास्तेषांवियोगोयस्मिन् अनेनविषयसखमपिउःत्वपक्षो



तर्हत्तमितिसूचिते अथ योगविनिर्वाहार्थमाह सेति यवेसयो।  
गः निश्चयेन नियमेन योक्तव्यः अभ्यसनीयः अथ यद्यप्यभ्यासेन शी-  
घ्रं सिद्धिर्भवति तथापि उः स्तनमन्वीतेत्याह अनिर्विण्णचेतसेति न  
निर्वेदं प्राप्ते चेत्तो यस्य तेन अनुदिशोतः करणेनेत्यर्थः २३ ॥

### वृत्तमालीटीका

यत्रोपरमतरसारवृत्तभिर्विशेषैरविद्यावरणातिवर्तकपूर्ण।  
नेदजीवस्वरूपाविर्भावहेतुभगवत्प्रसादसंपादकवितावस्थाविशेष  
उक्तस्तेचित्तवृत्तिनिरोधः स्वसेयोगस्य जीवेतः स्वसेवधस्य वियोगः।  
सर्वतः स्वविरोधितेन उः स्ववियोगमेव योगं संते योग संतिते वियो-  
गशब्दाहं मपि विरोधितत्वात्ता योगशब्दाद्ये विद्याज्ञानीयान्  
पतादशो योगे निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वं विनीयादसंनिययोक्त  
फलो योगो निश्चयेन शास्त्राचार्यवचनतात्पर्यविषयोर्थः समये  
सध्यवसायेन योक्तव्यो अभ्यसनीयः अनिर्विण्णचेतसापतावतापिका  
लेन योगो न सिद्धः किमनः परं कष्टेनेत्युक्तापो निर्वेदस्तद्वहितेन चे-  
त्तसाहजजन्म निजन्मांतरे वा सित्यति किं तरेयेते वेधेयप्रक्तेन मन-  
सेत्यर्थः २३ ॥

### रुसमवेजयन्ती

किंच ते विद्यादिति उः स्वसे योगवियोग उः स्वशब्देन वै स्वयिकं स्वत-  
मपि गत्यते तस्य उः स्वपरिणामतात उः स्वसे योगस्य वियोगः प्रधेसा  
भावापस्मिन्सते योग संतिते योगशब्दाद्ये ज्ञानयोगे ते विद्याज्ञानी  
यास्तपवे भूतो योगः प्रारम्भदशायां निर्विण्णचेतसानिर्विण्णशक्तवि-  
षयेत्यागात्मकं वैराग्यप्रक्ते चेत्तो यस्य सतयातेन यदा अनिर्विण्णचे-  
तसा योगाभासदशायां अमादिवाहस्यादपि निर्विण्णविगगप्रक्ते चे-  
तो यस्य तेन योगिना निश्चयेनायं योगो ममानुष्ठानेन सेस्यते वेति व्यव-  
सायेन योक्तव्यो नृपेयः २३ ॥

प्रारम्भदशायां

### मधुसूदनीटीका

यत्रोपरमतेरसारवृत्तभिर्विशेषैरयोगैर्निर्द्वैतिकः परमानंदाभि-  
द्यंतकः विज्ञावस्थाविशेष उक्तः तेचित्तवृत्तिनिरोधे चित्तवृत्तिमयम-  
वतः स्वविरोधितेन उः स्ववियोगमेव संते योग संतिते वियोगशब्दाहं



गी.  
टी.  
घ.

मपि विरोधिलक्षणयोगशब्दवाच्ये विद्यात् जानीयात् न तयोगश  
ब्दानुरोधेन केचित्सेवये प्रतिपद्येतेत्यर्थः तस्याच भगवान्मते जलिरस  
उपत योगश्चिन्तनविरोध इति योगो भवति ३ः खदेति यत् प्रागुक्तं  
तदेतत् उपसंरुते एवं भूते योगे निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वविधानाया  
दस्य योक्तृफलो योगे निश्चयेन शास्त्राचार्यवचनतामर्थविषयोर्थः  
सत्यपवेपथ्यवसायेन योक्तृवाभ्यसनीयः प्रतिर्विस्मयेन साधनताव।  
तापिकालेन योगो न सिद्धः किमतः परं कष्टमित्युक्तापो निर्वेदः तद्वदि  
नेन चेत्तसारहजन्मनिजन्मांतरे वासेत् सति किं तस्येते वेधेयं कृतेन  
मनसेत्यर्थः तदेतद्गोउपादाउदाजः ३ तमेकउदेधेयं हतं ऊपायेण  
कविं उता मनसो नियुद्धस्तद्धवेदपरितेदतश्चि ३ तमेकउतसेचने  
योगस्य पथवसायेन जलोदरगमितियावत् अत्र संप्रदायविदश्चा  
त्यायिकामाचक्षते कस्यचित् किल पदार्थोऽनितीरस्यानितरे गवे  
गेन समुद्रं यजहार सच समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रवृत्तः समुद्रायेणो  
कैके जलविंशुपरिप्रवितेय तदा च वद्वभिः पतिभिर्वैधुवर्गैर्वायमा  
णोपिनैवोपरगमयद्वयावतगगतेन नारदेन निवारितोऽप्यस्मिन्नज  
न्मनिजन्मांतरे वायेन केनाप्युपायेन समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रति  
जज्ञे ततश्च देवान्कृत्वा तं कृपालं नारदो गुरुते तं साहाय्यं येष  
यामास समुद्रस्तं ज्ञातिदोहेणात्मा मवमम्यत इति वचनेन ततो गुरु  
उपलब्धतेन शुष्यन् समुद्रो भीतः तामेकानितस्मै पदार्थोऽपदराविति  
एवमखेदेन मनोनिधेपरमधर्मं प्रवर्तमानं योगिनमीश्वरोऽनुरहाणा।  
तिततश्च पदार्थाश्च तस्याभिमते सिद्धतीतीभावः [विद्वत्तत्त्वज्ञानेऽपि  
लोकः २३ ॥

### सदानंदीटीका

यत्र परमतेचित्तमित्यारभ्य विशेषणैः चित्तावस्थाविशेषोऽयं उक्तः।  
स्तेचित्तसंयमे २ सर्वत्रः खविरोधिता ३ः खयोगशब्दोक्तं जानीया ३  
३ः खसेयोगवियोगं संतमप्यु २ विपरीतनयेनैव योगशब्दाभिधेय  
कं शास्त्राचार्यगिराभावविषयोर्थः सनिश्चयः धियेनिपुनरादेशो योगं  
कार्यतपोदितः सत्यमेवेति निश्चित्य भवेत्सिद्धता भवतरे सत्ता निर्वेदम  
येतथैयं प्रकृतचेतसा ५ योगोऽस्य भ्यसनीयोऽयं योक्तृसंप्रदायिकैः ३



त्सेकउदयेर्यद्वत्कशायेणैकविंशना ६ मनसोनिग्रहस्तद्वेदपरि  
वेदतः ५२३ ॥

### नीलकंठीटीका

तमिति यजोपरमतेवितमिमादिनाउक्तलक्षणंतेऽःखसंयोगस्या।  
पेतः करणसंबंधस्यवियोगमेव संतेविरुद्धलक्षणयोगसंज्ञिते।  
विद्यात् योगफलमुपसंहरत्पुनर्निश्चयानिवेदयोः साधनत्वविधा।  
नसर्वकंतमेवशतकृतोपिपण्यवेदितव्यमितिमायेनविधत्ते मरणा  
दिना संयोगः निश्चयेनअथवसायेनअनिर्विस्तंविवेदरहितंचेतो  
यस्यतेनयोक्तव्योः भ्रमनीयः यदाशोतोदांतउपरतस्तित्तःसमा  
हितोभूत्वात्ममेवात्मानं पश्येदितिश्रुतिविहितेश्रुतेतरदृष्टंश्रुत्वावि।  
त्रपदोपेतेशमादिषट्कमत्रक्रमतोविधीयते तत्रनिश्चयेनेतिगुरु  
वेदवाक्यादौफलावश्यंभावनिश्चयलक्षणप्रशस्तिश्चयपदेनरस्य  
ते तथानिर्विस्तचेतसेतिवैराग्येणहृदसहिसुललक्षणानिनिज्ञावि  
धीयतेइतिज्ञेयं २३ ॥

### आनेदीटीका

उःखोऽःखहेतुमृतर्चसौसंयोगः पुरुषस्यमहाभूतादिप्रकृत्येतैः प्रकृति  
विकारैस्तैःसंबंधः तस्यवियोगोविशेषाणांतर्ह्वश्लोकद्वयोक्तविशेषण  
विशिष्टयोगसंज्ञितमष्टांगयोगसंज्ञंजानीयात् अनिर्विस्तचेतसानुवि  
प्रमनमासदभ्यासपरेणसोयंयोगः परमनिश्चयसंप्राप्तिहेतुरवश्यंनि  
श्चयेन योक्तव्यः अत्रायंवाक्यार्थः परिणामतामसंस्कारः वैश्या  
वृत्तिविरोधासुःखमेवसर्वविवेकिनः सर्वस्यायंगगानुविदःचेतना  
चेतनसाधनाधीनः सन्नपानादिसात्वानुभवइत्यस्तिगगजः कर्माश  
यः हेष्टिःखसाधनानिमुख्यतिचेतिहेषमोहकतेपिकर्माशयः नात्र  
एदस्यभूतास्यभोगसंभवतीतिहिसाकृतोप्यस्तिपारीरः कर्माशयः  
विषयसुखेवाविद्येत्यक्रम याभोगेविदियारणोत्तरुपशान्तिस्तत्  
खम् यालोल्यादनुपशान्तिस्तुःखम् नवेदियारणोभेगाभ्यासेनत  
मिः कर्तेशकायतोयोगाभ्यासमनुविव तेगगाकौशलातिचेदिया  
गामित्यनपायः सखस्यभोगाभ्यासइत्येषापरिणामःखता सखाव



गी.  
सी.वे.

११

स्यायामपियोगिनेक्रियाति सर्वस्य देवानुविद्वेष्टे तन्नाचेतनसाधनार्थी  
न स्तापानुभव इति हेतुजः कर्माशयः सावसाधनानि प्रार्थयमानः काये  
नवाचामनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुग्रहात्पदंतिवेति परानुग्रह  
हृषीकेशोऽयमर्थमाधुपविनोति सकर्माशयो लोभा मोहादौ सति ता  
पः खता सर्वत्र भावात्सावसंस्काराशयः इः खानुभवादिपदः खसं  
स्काराशय इत्येवं कर्मभ्यां विधाकेन भूयमाने सखिः खेवा पुनः कर्माश ३१  
यप्रवय इति संस्कारः खता तथा प्रकाशप्रवृत्तिस्थिति रूपा बुद्धिगताः  
परस्परानुग्रहते जाः भूताशांते चोरे मोहं वा प्रत्ययं विगतामेवारभन्ते  
रूपातिशया दृष्ट्यातिशयाश्च परस्परं विरुध्यन्ते सामान्यानि ततिश  
यैः सह प्रवर्तन्ते एवमेते गताः तरेतराश्च यो पार्जितसखिः खमोह  
प्रत्यया इति सर्वे सर्वेषां भवन्तीति गताश्च विरोधः खता इत्यतोऽः  
खमेव सर्वं विवेकिन इति तदस्य महतोऽः खसमुदायस्य प्रभववीज  
मवियातस्याश्च सम्यग्दर्शनमभावहेतुरिति तत्रः खवद्भलः संसारो  
हेयः प्रधानपुरुषयोः संयोगहेतुः संसारस्यात्यंतिकी नृत्तिर्ही  
नम् हानोपायः सम्यग्दर्शनम् इत्यादियोगानुशासनोपदेशात् पुरुषस्य प्र  
धानाद्यैः संयोगः संसाराहेतुः तस्य वियोगो संयमेन तत्र भूजयक  
मात् विज्ञेयानां सर्वेभ्यः प्रकृतिविकारेभ्यः प्रधानपर्यन्तेभ्यः एषा भावं  
योगसंज्ञितामाहुः सिद्धांतितं चात्र बुद्धिपुरुषसंयोगाभावे सत्यंतिको  
इः खोपरम इति २१ ॥

शामकं वीटीका

न ततोऽनुत्पाप्यते तं योगसंज्ञितमर्थं विद्यात् कीदृशोऽः खसंयोगवि  
योगं इः खं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिजनितो रजसः क्लेशस्तेन संयोगः सं  
सारिदृशायां संबंधस्तस्माद्वियोगाविरेहसंदेहवस्तु प्रार्थना जन्मनाः  
खेन संबंधभावपर्ववियोग इत्यर्थः सपर्वलक्षणयोगः परः समाधि  
तिरुत्तरानंदलाभलक्षणमहाफलहेतुः निश्चयेन तिः संदेहनेनानि  
र्विषयेतसावदिप्रमत्तसायोक्तव्यः समाधानव्यः अलज्जभूमिकस्य  
हियोगिनः प्रथमसंदेहः आरुरुक्षतत्वाभ्यासरक्षायां क्लेशः संभाव  
ते इति निश्चयेन तिर्विषयेतसासयोक्तव्य इत्युक्तम् विषयविषय



एतन्मन्त्रमेवाविष्कृतं विविधैः पुरुषैः सन्नामिहिसिद्धिर्भावाय पुनर  
विष्कृतं कर्मयोगमन्त्रैरसंज्ञितं विविधैः पुरुषैर्विष्कृतं ॥ २१ ॥

य एवं भूतो ब्रह्माविशेषः लासिकी वसुधैवीरीका स्तुमाहार्थेन ॥  
तमुक्तविशेषागमर्थयोगसंज्ञितं योगशब्दवाच्यं विद्याज्ञानीयात् कीदृशं  
उः खेन विविधेन राजसेनकेशेन संयोगः संसारिदशायां संवत्सस्यवियोगो  
विरोधो यस्मात्तस्मिन् वियोग एव योग इति विशेषाच्चाया परमात्मना क्षेत्र  
ज्ञस्य योजने योग इति योगशब्दस्याभिधा व्यापारः यत एव विधो महाफलो  
यं योगः ततः संयोगः परः समाधिर्निश्चयेन शास्त्राचार्योपदेशनितेन यो  
ग्यव्याभ्यसनीयः केनानिर्विस्तरेण साधुरुपेक्षाययपिशी चेनासिञ्चति त  
थाप्यनिर्विस्तमनुहिममुपेयप्रामौहृत्तरं अथवाऽऽखवद्भलं संसारं प्रति  
निर्विस्तं विरक्तं चेत्तो यस्य तेन [संयोगो गम्यते तदा सत्ता सर्वेयान् संसार  
भूतान् न देवता र्थं तं सत्ता योनामायुः] यो यो संयोगो गम्यते तदा सत्ता २२ ॥

### पंचोलीटीका

एवं योगशब्दस्य मुक्तातस्य महाफलदर्शनेनावश्यं ॥ यतः स भ्यसनी  
यत्वेन तं विद्यादित्यन्वयः कीदृशं तं उः खं संयोगविशेषं सकलतः स्वाभा  
वरूपं विद्यात् स यथोक्तफलयोगः निश्चयेन निश्चयवशा निर्विस्तरेण सात्ता  
निरहितेन चेत्तसा सोयमेव योक्तव्यः उः खं शब्देन उः खं मिश्रितत्वाद्देषधिकं  
सखमपि गम्यते उः खं संयोगेन एव शास्त्रेणापि वियोगो यस्मिन् सख  
स्याविशेषं योगसंज्ञितं योगशब्दवाच्यं ज्ञानीयात् परमात्मना क्षेत्रज्ञसंयो  
जने संयोगः यदा उः खं संयोगेन वियोग एव शूरोकांतरशब्दवदितद्वलत  
एव योग उच्यते कर्मणि तयोगशब्दस्तु उपायत्वादौपचारिकः चेति भावः २३

### रावीरसमिद्धोधिनी ॥

तं योगसंज्ञितं विद्यादित्यन्वयः कीदृशं तं उः खं संयोगो विरहो  
येन तं सर्वतः खेभ्यो विमोचकमित्यर्थः शास्त्रादिसंधानादिना ह  
तं पुण्यं पुण्यं तज्जनित उः खं सदा निरवप्रपंभा विनीतिभावायः अ  
तश्च सप्रोक्तलक्षणो योगो निश्चयेन योक्तव्य उच्यते स्वचित्तकर्म



प्रवृत्तेन द्वात्रिंशत्प्रवृत्तेः शेषः कथं भूतेन निर्विलम्बेन निर्विलम्बेन संकल्पान्तरेणेत्यर्थः २३॥

सधुभाष

2311



### भाषा अनुवाद

ऐसी उलसंयोग के अभाव अवस्था विशेष को योग संज्ञा जानो  
उलशाह से विषय सुख जो हैं उनको ग्रहण करने हैं अर्थात् जि  
स अवस्था में उल का लेशमात्र भी नहीं है सोई अवस्था योग है  
उससे विरचित होय कर निश्चय से योग अभ्यास करना अवश्य ।  
ही कर्मव है निर्वैद शास्त्रका अर्थतो यत्न करने में शौचिल्य है सो  
ई कहा कि अनिर्विचलित होय अर्थात् शौचिल्य कोहि यत्नपूर्वक  
अभ्यास करे २३

### दोहा

निद्र उलनाशक जानिये योगनाम निद्र कोय निश्चययुत  
में होत सो योग अकाम चित सोय २३॥



101

156

॥ २१ ॥



संकल्पप्रभवानकामास्तत्सर्वानशेषतः  
मनसैवेन्द्रियग्रामे विनियम्य समन्ततः २४ ॥

शाङ्करभाष्यं

किञ्च संकल्पेति संकल्पप्रभवान् संकल्पः प्रभवो येषां कामावो ।  
ते संकल्पप्रभवाः कामास्तान् कामास्तत्का परिमज्ज सर्वानशेषतो  
निलेपेन किञ्च मनसैव विवेकपुक्तेन इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदाये ।  
विनियम्य नियमने कृत्वा समन्ततः समन्तात् २४ ॥

शान्तद्विगिरिकृतटीका

इतमयोगस्य कर्तव्यत्वमिति प्रतिजानीते किञ्चेति केन क्रमेण ।  
कर्तव्यत्वमित्यपेक्षायामर्ह संकल्पेति संकल्पः शोभनाध्यासः सर्वा ।  
नित्यत्वा पुनरशेषत इति पुनरुक्तिरित्याशङ्काह निलेपेनेति यथा  
शेषो न भवति तथा सर्वेषां कामानां शोभनाध्यासाधीनानां साग  
स्य योगानुष्ठानशेषतवदिवेकपुक्तेन मनसा करणसमुदायस्य स  
र्वतो नियमनमपि तत्र शेषत्वेन कर्तव्यमित्याह किञ्चेति २४

स्वामिकृतटीका

किञ्च संकल्पेति संकल्पात्प्रभवो येषां तानां योगप्रतिकूलान् सर्वाक  
मानशेषतः सर्वासनां स्पर्शान् मनसा विषयदोषदर्शना सर्वतः प्रस  
रितमिन्द्रियसमूहे विशेषेणानियम्य योगोक्तव्यः इति पूर्वोक्तोवा ।  
नयः २४ ॥

पिशानभाष्यं

किञ्च संकल्पः प्रभवो येषां कामानां ते संकल्पप्रभवाः कामास्तोस्त  
त्कापरित्यज्य सर्वानशेषतोतिः शेषेनिलेपे किञ्च मनसैव विवेकपु  
क्तेन इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदाये नियम्य नियमने कृत्वा समन्ततस्तमे  
तत् २४

रामानुजभाष्यं

स्पर्शजाः संकल्पजाश्चेति द्विविधाकामाः स्पर्शजाशीतोत्सादयः ।  
संकल्पजाः पुत्रपौत्रदत्तादयः ततः संकल्पप्रभवान् स्वरूपेणोक्तव्यत्वे  
प्रकाशान् सर्वान् मनसैव तदनन्तानुसंधानेन तत्कास्पर्शजेष्ववर्ज  
नीयेषु तन्निमित्तदृष्टद्वेषोत्पादासमेततः २४ ॥



अनिर्विकल्पेयप्रामोदतरे संसारंडः खवज्जलंप्रतिनिर्विकल्पेचेतोयस्य कामानाशुपायत्याग  
उपायः संकल्पत्यागइत्याह +

गी.  
टी.  
घ

अभिनवप्रसङ्गटीका

+ मनसैव न व्यापारोपरमेण धृतिं गृहीत्वा क्रमात्क्रममभिलाषडः  
विप्रतद्वृत्त्यकिंचिदपि न चिंतयेदिति विषयाणां त्यागग्रह  
णादिकं यथा त्वन्ये व्याख्याते न किंचिदपि चिंतयेदिति तत्रा  
स्मभ्यनरुचितं सून्यवादप्रसंगात् १४ ॥ १४ ॥

परमार्थप्रणीटीका

एवमभ्यासयोगमुक्ताधुना गजयोगेव क्रममारभते संकल्पेमादितः  
संकल्पात्प्रभवउत्पत्तिर्येषां तेन यथाभूताये कामास्मान् सर्वानशेषतः त  
न्मलवासनाभिः सदसक्ता तत्रापि कारणात्माह मनसैति समेततः प्र  
सरते तानकर्मैदियग्रामे समूहे मनसैव नियम्य ननु प्रपारणादिप्र  
पासेः तत्रैके न्याहिचेतस्त्वमितस्ततोपि देहेदिपाद्यैर्नेकुरुधुकर्मने  
ष्वक्रशेषु पविशति ते विचारयस्त्वनिदानमेतदिति १४ ॥

वनमालीटीका

किमभ्यसनीयेतत्राह संकल्पेति संकल्पोऽष्टेषुपि विषयेषु शोभनत्वा  
दर्शनेन शोभनश्रुतिस्तस्यासं संकल्पादिदेष्टादिदेष्टादिति कामाभा  
वेति तान् शोभनतश्रुतिजनितान् विचारजत्वा शोभिततन्निश्चयेन  
शोभनतश्रुतिनिवृत्त्यादष्टेषु कुर्वेद न वनितादिषु दृष्टेषु परिज्ञाता  
मरः प्रभृतिषु वा तपायसवतस्वतपवत्स्वपयंतानशेषतः सवास  
नां स्मृताश्च तपवत्कामपूर्वकत्वादियप्रसूतेस्तत्राशेषमिति विवेक  
प्रक्तेन मनसैवेदियग्रामे चत्तरादिसमूहे समेततः सर्वेषां विषये  
भ्यानि नियम्य शनैः शनैरुपरमेदियनयः १४ ॥

रुसमनेनलीटीका

नलीरशं योगमारभमाणो योगी प्रथमं किं कार्यं करोतीत्यपेक्षा  
यामाह संकल्पप्रभवानितियद्यपि कामाः द्विविधाः संकल्पप्रभ  
वा स्पर्शप्रभवाश्च तथापि स्पर्शप्रभवानां कामानां मनोधीनोऽवस्था  
नेपि संकल्पप्रभवा एव स्युः संकल्पप्रभवान् संकल्पात् मनोहृत्तिवि  
शेषात्प्रभवः उद्भवो येन तेन यानां संकल्पजान्ते तद्वारा प्रपञ्चो जा  
दीनस्पर्शां श्रुतीनां सारीनां नैदिका मुष्मिकभोगविषयानशेषतो  
वासनासहितानां कामान् विषयाभिलाषरणसत्तापरिमज्जमन



सैवविषयदोषदर्शनेवेन्द्रियशमकरणासमूहं समंततः सर्वस्मा  
द्विषयात् विनियम्य संकोचं कृत्वा शनैः शनैरुपरमेदिसुतेरेणा

नयः २४

मधुसूदनीटीका

किं कृत्वा योगो भवसनीयः ॥

दिदं मे स्या

संकल्पोऽप्येष विषयेषु शोभनत्वादर्शनेन शोभनाध्यासः न  
स्माच्च संकल्पादिदं मे स्यादिति चेन्नैवैश्वर्यः कर्मः प्रभवन्ति तान् शोभनाध्या  
सप्रभवान् विषयाभिलाषान् विचारजया शोभनतन्निष्ठयेन शोभ  
नाध्यासवाधात् दृष्टेष्वस्तु कुंदनवनितादिषु दृष्टेषु चैदलोकपारि  
जातामरः प्रभृतिषु च तान् पायसवत् स्वनयवसर्वान् ब्रह्मलो  
कपूर्यतान् शोषतः निरवशेषान् सवासनां यत्काग्रतयवकामस  
र्वकल्पादिन्द्रियप्रवृत्तेस्तदपाये सति विवेकप्रक्तेन मनसैवेन्द्रियश  
मं च तदगदिकरणासमूहं विनियम्य समंततः सर्वेभ्यः विषयेभ्यः प्र  
त्यारुह्य शनैः शनैरुपरमेदिसुतयः २४ ॥

सदानंदीटीका

दृष्टा संसारमागारमापदं श्रान्तिजन्मनां विरज्यात्पुत्रसुखेभ्यश्च भो  
गेभ्यो मतिमात्रः १ क्लृप्तादरतो भूत्वा सद्गुरुं प्राप्य शान्तिदं लब्ध्वा  
ततः परब्रह्मोपदेशं योगमभ्यसेत् १ यावद्ब्रह्माह्वयानंदे प्रतिष्ठां  
निष्ठलां परां धियो न विंदते तावद्योगो योक्तव्ये प्रादुरात् ३ प्रतिष्ठा  
यो मसि जायते कृतकमो भवेन्मुनिः यत इदं निधाया ह भगवान्भूत  
भावनः ४ इदं मे स्यादिति संकल्प्य जानिमान् शोभनाध्यास  
जात्वा मानुषेषु विषयेषु ५ यत्काभोगाभिलाषाद्यादोषदृष्ट्या  
प्यशेषतः सर्वान् दृष्टिणालोकां तात्वा सना सद्दितान्मुनिः प्रत्याह्वये  
न्द्रियशमं विषयेभ्यः समंततः कामापाये विवेकेन प्रकाशयित्वा  
तथा २४ ॥

नीलकंठीटीका

प्रथममदमोपरमसमाधानिक्रमेण सो कदयेन विधत्ते संकल्पेति  
संकल्प इदं मे भूयादिति चेन्नो हतिः तत उद्भवो ये सो तान् कामान् का  
ममानान् विषयान् प्रशोषतो वासनोक्ते द्पूर्वकं संकल्पनिरोधेन



गी.  
टी.  
४

सत्ता एतेनोतर्दिदियनिग्रहलक्षणः शमउक्तः बाह्येन्द्रियनिग्रह  
हलक्षणं ममाह मनसैवेति विषयदोषदर्शितामनसैव सर्वतः  
सर्वप्रकारेण शोचदिकमिन्द्रियग्रामं संमंततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यो वि  
नियम्य उपरमेदिसुतरेणानयः २४ ॥

आनन्दीटीका

एवं लक्षणसत्तायोगसिद्ध्युपायमाह ॥ २४ ॥ स्वार्थं

रामकटीटीका

क्रमेणोतर्ज्या व्यायते २४ ॥ अग्रिमं श्लोके उक्तं मूलं ॥ एवं बाह्यविषयपरिहारक्रमे  
लाघववृत्तिनिरोधलक्षणं लासिकी टीका समाधिसिद्धिमभिधाय पुनरपि प्रकृत  
कर्मयोगक्रममेव समाश्रयस्ति सिद्धिं प्रदर्शयितुमा

+ एवं अख्ययोगलक्षणं  
क्रा सर्वशास्त्रसारभूतं  
पदेश सर्वसंख्ययोगशा  
स्त्रुपायं संक्षिप्य श्लोकद्वये  
नाह ॥ +

वाह्याविषया इन्द्रियनिरोधे सत्तापव संकल्पश्चित्तवृत्तिः प्रभवो यो  
निर्येषां तान् सर्वात्मानानि विषयानशेषतः संस्कारस्याप्यभावेन सत्ता  
सनात् सत्ता तथेन्द्रियग्रामं करणवर्गं संमंततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यो म  
नसैवात्ममननात्मकेन विनियम्य निग्रह आत्ममननमेवेन्द्रियाणां  
निग्रह इत्येतदर्थं व्यवधारणं अन्येन्द्रियनिग्रहः शतशः प्रयत्नेरपि उः  
शोकः २४ ॥

पंचोलीटीका

किंच संकल्पेति संकल्पप्रभवानवेतसि कामनापाने संकल्पः  
प्रभवो येषां तान् सर्वां नशेषतः सत्ता सनात्तामान् अभिलाषान् स  
त्ताविवेकप्रकृतमनसैवेन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं संमंतान् विनि  
यम्य उपरमेत् २४

रणवीरसमिहोधिनी ॥

एतदेव विहरणेति संकल्पप्रभवानिति सर्वान् कामान् का  
म्यते इति कामाः पुनरिन्द्रियविषयास्तान् अशेषतः साक  
त्येन सत्ता मनसः सकाशाद् दूरीकृत्य चेतोविषयान्संपाद्य कु  
पंभूतान् संकल्पप्रभवान् संकल्पापापाशं कायाः प्रभव  
तियेभ्यस्तान् स्वकार्यप्रव्यावककथंभीष्ममहमित्यादिदृष्ट



उष्टसंकल्पोत्पत्तिनिमित्तभूतानित्यर्थः तथामनसासहैद्विष  
ग्रामंसमंततोविषयजाताद्विनियस्यप्रत्यावर्त्यस्ववशोसंस्था  
प्येत्यर्थः धृतिट्टीतयाथेयेलोकविषयीकृतयाबुझानिश्च  
येन शानैःशानैरुपरमेत शत्रुसमीपाद्विरमेत लक्ष्यपात  
यित्तेतिशेषः मनश्चित्तमात्मसंस्पृश्यत्तविषयंकृत्वाकिंवि  
दपिउरुतुशदिकेनचिंतयेत २४ २५॥

मधुभाष्य

२४॥



[illegible]

11.10.20



### भाषा अनुवाद

संकल्प से प्रभव करे प्रगट जो योग के प्रतिकूल करे विरोधी ।  
वाधक रूप सकल कामना उन को वासना समेत माग करिके वि  
षयों के दोष देखता हुआ पुरुष मन के द्वारा सर्वत्र धारमान  
इन्द्रियों को सब शोर से दमन करिके योगाभ्यास करे अथवा  
सर्वत्र धारती हर इन्द्रियों को मन ही से रोक कर योग करे २४

### दोहा

सभी कामना त्याग तिह संकल्प दि सें जो होय मन सहइ  
दिय ग्राम को रोके सभ सें सोय २४॥



ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕ

105

1 ਸਿਖੀਐ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ  
ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ  
ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ  
ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ  
ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ  
ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ

ੴ

ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ  
ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤੇਨੁ ਨਿਰਮਲੁ



शानैः शानैरुपरमेदुया धृतिरहीतया आत्मा।  
संस्पृष्टमनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् २५॥

शाङ्करभाष्यं

शानैरिति शानैः शानैर्न सदसा उपरमेत् उपरतिं कुर्यात् कयाउ  
आ किंविशिष्टया धृतिरहीतया धृत्वा धैर्येण रहीतया धैर्येण प्र  
कयेत्यर्थः आत्मनि संस्थिते आत्मेव सर्वेन ततोऽनन्तरं किञ्चिदस्ती  
मेवमात्मसंस्पृष्टमनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् एष योगस्य पर  
मोविधिः तत्रैवमात्मसंस्पृष्टमनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी २५॥

शानदग्निरिक्ततटीका

कामत्पागहारेणोदियाणि प्रसादस्य किं कुर्यादिति शङ्कितारे प्र  
साद शानैः शानैरिति सदसाविषयेभ्यः सकाशादुपरमे मनसो न स्वा  
स्यो समवतीत्यभिप्रेत्याह न सदसेति तत्र साधने धैर्येण कृत्वा बुद्धिर्  
साह कया रसादिना भूम्पादीरव्याकृतपर्यन्ताः प्रकृतीरष्टौ पूर्वत्र  
पूर्वत्र धारणं कृत्वा ततोत्तरक्रमेण प्रविलापयेदिति भावः अथ कृत्वा  
तानि प्रविलाप्य आत्मसाधननिष्ठमनो विधाय चिन्तयितव्याभावादिति  
स्वस्याभवेदित्याह आत्मेति तत्र संस्थितिमेव मनसो विवृणोति आ  
त्मेवेति योगविधियुक्तस्य किमिदमुक्तमित्याशङ्क्याह एष इति य  
त्नसो नैषत्यमिति शेषः ननु मनसः शङ्कादिनिमित्तानुरोधेन ।  
रागद्वेषवशादत्यन्तचञ्चलस्यास्थिरस्य तत्र तत्र स्वभावेन प्रवृत्तस्य  
कृतो नैषत्यमिति शेषः तत्रेति योगप्रारम्भः समस्यर्थः एवम  
हेन मनसैवेत्यादि उक्तप्रकारो गम्यते २५॥

स्वामिकृतटीका

यदित्युक्तं न कर्मसंस्कारेण मनोविचलेन तर्हि धारणायास्थिरीक  
र्णादित्याह शानैरिति धृतिधारणात्तथावशीकृतया उच्चात्मसंस्पृष्टा  
त्मस्यैव सम्यक्स्थिते निश्चले मनः कृत्वा उपरमेत् तत्र शानैः शानैरभ्य  
सक्रमेणानन्तरं सदसा उपरमस्वरूपमाह न किञ्चिदपि चिन्तयेत् नि।  
श्चले मनसि स्थयमेव प्रकाशमानपरमानन्दस्वरूपो भूत्वा आत्मध्याना  
दपि निवर्तत इत्यर्थः २५॥

रहीतया



पौशाभाष्यं

रामानुजभाष्यं

प्रभितवप्रसक्तटी. पूर्वशेके उत्तोर्यः

परमार्थप्रपाटी.

## वनमालीटीका

धृतिर्यैर्यमस्त्रितातपात्रुद्याकर्तव्यतानिस्वयश्रुपाशनैःशनैर्गु  
रूपदिष्टमार्गेण उपरमेत्सनोतिरुं ध्यात्तमत्तानिपरमात्मनि स  
म्यकस्थिते निश्चले कृत्वा तद्यतिरिक्ते किंचिदपि तद्विन्तयेदिति संप्र  
ज्ञात समाधि रसंप्रज्ञात समाधौ तद्वन्निक चित्रस्य लय एव सूर्यपज्ञा  
नेन सूर्यपज्ञात्मानुभव इति विवेकः शनैः शनैरित्यनेन यथाकंद  
कलनानुष्ठानेन संशनैः शनैर्निःसारयति कृशलास्तथातिवैदादि



ना<sup>v</sup>

कं विहायादिकाले विषयासक्तचित्तमुपरमं नयेदित्युक्तं भवति य  
 न्नयथा च दृश्यमानो विद्यमानो यो स यत्ने जलारिपश्चात्सूर्यनेतिः  
 सार्यते च विद्यतिः सारयिते न शक्यते तथा चित्तमुपयमानो विस्  
 र्तामेवोपयते उपस्मिन्मृगानि विहृदुन तावन् च दृश्यः एवार्थपत्ते  
 भागदेतयमोपमं सदृक्तसामग्रीवशाद्भवति तत्र च दृश्यः एवार्थना  
 त्माकारे विरागप्रसयाभासेन निवारिते पिनि निर्मितस्यैराकारे वा  
 रयिते न शक्यते ततो निर्हेति केन चित्तेन संस्कारमात्रशेषतया तिस्रः  
 क्षतेन निरुपाधिकविदात्ममात्राभिपुल्लन्नाहृतिविनैवात्मानुभ  
 यतिरिति तत्र संस्कारशेषेण चित्तावस्थानस्य स्वप्नमावपि सत्ते ना  
 संप्रज्ञातसमाधाविवतत्राप्यानेदानुभवापत्तेः मूर्त्त्यामपि तादृ  
 षानेदानुभवापत्तेश्च चित्तस्य ज्ञानत्वाभावेन तदवच्छिन्नस्य ज्ञानत्वा  
 त्संभवे वा चित्तस्य विविधयत्नानेगीकारेण संप्रज्ञातेश्चात्मानुभ  
 वोक्तेस्तद्वत्वाच्च न संतः करणसंस्कारविषयकं निर्विषयकस्य तद  
 वच्छिन्नस्य ज्ञानत्वापत्तेः २५ ॥

ना<sup>v</sup>

रुसमवेजयन्तीटी.

य<sup>व</sup>

एवंभूतस्य योगिनो<sup>३</sup> न्ति संकल्पमाह शानैशानैरिति धृतिरही  
 तथा ह्यसाविषयात्मकवि<sup>३</sup> बाह्यादचलात्मकधैर्येन गहीताव  
 शीकृता तथा बुद्ध्याविवेकवत्त्वा आत्मसंस्थं आत्मनिसम्पत्तिरुती  
 तिते तथा ईदृशमनः संकल्पात्मकं कृता आत्मसंस्थं ध्यानाशानै  
 शानैर्मनाधिकाभासकमात्मसंस्थं न तद्वत् बलेनोपरमेत्समा  
 धौ तिष्ठेत् तत्रैव किंचिदपि वायवस्तत्त्वमपि न चिंतयेत् तस्मिन् २५

य<sup>व</sup>

मधुसूदनीटी.

भूमिकाजयक्रमेण शानैशानैरुपरमेत् धृतिर्यैर्यमखिन्नाना  
 या गहीताया बुद्धिरवश्यं कर्तव्यतानि श्रयत्रुपातया परा<sup>३</sup> क  
 दाचिदवश्यं भविष्यत्यवयोगः किं त्रयेवेत्येव शानैः शानैः  
 श्रुतिप्रमाणैरामनो निरुंध्यात् एतेनैवैदं निश्चयो प्राप्नुमो दर्शनी<sup>३</sup>  
 तथा वक्तुः एकैहो मनसी प्राप्नुमो यत्केनानात्मनि ज्ञानमात्म  
 निमदति नियुक्ते<sup>३</sup> कातशात्मनीति वागिति वाचं लोकिनी

य<sup>व</sup>



गी.  
टी.  
घ

१ ति

१ त

१ अदेकर

१ स्त

१ ना

वैदिकी च मनसि व्यापारवति नियुक्ते नानुधायादहनशब्दानवाचो  
विग्लापनेदितदिनिश्रुतेर्वागृतिनिरोधेन मनोवृत्तिमात्रशेषो भवेदि  
त्यर्थः चत्वारि निरोधोपेतस्याभिमोदस्यः मनसीति कोदसं देवं ।  
तन्मनः कर्मद्वियत्तानेद्वियसहकारिना ताविधविकल्पसाधने करण  
ज्ञाने ज्ञानातीतानमिति युगमाज्ञानात्तर्पात्मनि साहचोपाधवदेकारे नि  
युक्ते मनोव्यापारवृत्तिरस्य साहकारमात्रं परिशेषयेत् तच्च ज्ञाने साह  
चोपाधिमहकारमात्मनि महति महतत्वे सर्वव्यापके नियुक्ते दिविषो  
साहकारो विशेषश्चः सामान्यरूपश्चेति प्रथमदमेतस्य पुत्रस्येवं चक्र  
मभिमममनोविशेषरूपोऽस्य साहकारः प्रसीयेतावन्मात्रमभिममम  
ज्ञानः सामान्यः समस्य साहकारः सच दिशणगर्भो महानात्मेति च सर्वा  
नुसृतता उच्यते ताभ्यामहकाराभ्यां विविक्तो निरुपाधिकः शांतात्मा ।  
सावैतरे स स्तस्मिन् महोत्तमात्मानं समष्टिबुद्धिं नियुक्ते देवं तत्कार  
णमव्यक्तमपि नियुक्ते नो निरुपाधिकं पदतस्यः शुद्धात्मा सा  
त्तत्कृतो भवति शुद्धे दिविदेकरसे प्रसंगात् निजशक्तिरूपमनि  
र्वाच्यमव्यक्तं प्रकृतिरुपाधिः सा च प्रथमं सामान्याहकाररूपं महतत्वं ।  
नामधेयाव्यक्ती भवति ततो वहिर्विशेषाहकाररूपेण ततो वहिर्मनो  
रूपेण ततो वहिर्वागादीद्वियरूपेण तदेतत् क्रमाभिहितं रेद्वियाणि  
पराणां रूपादिद्वियेभ्यः परं मनः मनस्तत्परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महामरः  
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् परुषः परः परुषात् परं किंचित्साका ।  
ष्टासापरागति तत्र गवादिष्विव वाग्विरोधः प्रथमाभूमिः बालसुग्रा  
दिष्विव निर्मनं तद्विनीया तं द्रुमिवाहकारादिसंरुतीयः सुप्रता ।  
विवमहतत्वरहितं च तथै तदेतद्द्रुमिव तस्य मपेक्षशनेः शनैरुपर ।  
मेदिसुक्तं यद्यपि महतत्वं शांतात्मानोर्मध्ये महतत्वं पादानमव्यक्त  
तात्वं तत्तत्क्रतोदादादि तस्यापि तत्र महतत्वं नियमनं ताभ्यापि ।  
सुप्रमाविवस्वरूपलया प्रसंगात् तस्य च कर्मलये सति परुषप्रयत्न  
मंतरेण सतपवसि इत्याज्जलदर्शनं पयो गीता च दृश्यते तत्र यथावत् ।  
द्यात्सत्त्वात् सत्सदृशि भिरिति पूर्वमभिधाय सत्त्वानसिद्धये निरोधस  
माधेरभिधानात् सच तत्तद्विस्तोर्देशनसाधनत्वेन दृष्टतत्त्वस्य जीवन्



मुक्तिप्रतिबंधपक्षेऽप्यतथायाः पेतितः ननु शोनात्मसवरुद्विष  
 स्पृष्टिरहितत्वेन सप्रसवन्नदर्शनहेतुत्वमिति चेन्न स्वतः सिद्धं।  
 स्पृष्टीनस्पृष्टनिवारयितुमशक्यत्वात् तदुक्तं आत्मावात्माकारेऽस्मा  
 वतोवस्थिते सदाचित्ते आत्मैकाकारतयातिरस्कृतात्वात् मरुद्विद  
 पीत यथाचटउत्पन्नमात्रः सतोवियत्पूर्णपयोमयने जलनेऽलादि  
 पूरणोत्पत्तेर्चटेष्व्यासुरुषप्रयत्नेन भवति यत्र जलादौ निःसारिते  
 पिवियतिः सारयितुं नशक्वाते मुखापिधानेऽप्येव वियदवतिष्ठतएव  
 तथाचित्तमुपयमाने चैतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते उत्पन्नतस्मिन्म  
 षानिषिक्तइतता सुवत्तचटः स्वादिपत्तेर्भोगहेतुधर्माधर्मसद्वक्त  
 तस्मा मयीवशाद्भवति तत्रचटः स्वाद्यनात्माकारे विरामप्रत्ययाभा  
 सेन निवारितेऽपि निर्निमित्तः चित्ताकारोऽपि नशक्वाते ततो नि  
 रोधसमाधिना निवृत्तिकेनचित्तेन संस्कारशेषतया तिसृत्सत्त्वेन नि  
 रुपाधिकचित्तमात्राभिमुखमाहर्तिवित्तैव निर्विघ्नमात्मानुभूयते  
 तदेतदाह आत्मसंस्थे मनः कृत्वा न किंचिदंतयेदिति आत्मनिरुपाधि  
 के प्रतीति संस्था समाप्तिर्यस्य तदात्मसंस्थे सर्वप्रकारवृत्तिश्च सभा  
 वसिद्धात्माकारमात्रविशिष्टमनः कृत्वा धृतिरहीतया विवेकबुद्ध्या  
 संयाया संप्रज्ञात समाधिस्थः सन् किंचिदपि प्रनात्मानमात्माने वा  
 न चिंतयेत् न ह्यस्याविषयीकृत्यात् अनात्माकारवृत्तौ दिव्यमानमेव  
 स्यात् आत्माकारवृत्तौ वसंप्रज्ञातः समाधिरित्यसंप्रज्ञात समाधिस्थे  
 यो यकामपि चिंतयति नोत्पादयेदित्यर्थः ॥ इति तैत्तिरीयसंहितायां  
 तैत्तिरीय ॥

स्वभावसिद्धात्मनि नि

सदानंदीटीका

उपदिष्टमार्गोऽप्यपरमेष्ठशानेः शानेः अविघ्नतात्पर्येण प्रज्ञा  
 याधीस्तयामनः १ आत्ममेव समाप्तिर्यस्य तद्वत्संगो वरं कृत्वा  
 विचिंतयेत्तामहतिमयोनवाश्रयेत् २ आत्मैवास्माद्विलेनात्यदिति  
 निश्चितवामुनिः तामहर्चितयेत् किंचिद्योगस्यायेपरोवधिः २२५

नीलकंठीटीका

शानेशानेति भूमिका जयक्रमेणादिवादिष्यविषयेभ्यः उपरमेत्  
 व्याहृतो भवेत् कथं धृतिरहीतया त्रयेति धृतिः प्रसाययाधार



गी.  
टी.  
ब.

108

यते मनः प्राणोदियक्रियाः योगेनाद्यभिचारिणाहतिः सापार्थसा ।  
लिकीत्सुकलललातया रहीतयावशीकृतया बुद्ध्या उपरमेत तयाप  
वमुपरते मनः आत्मनिसहस्रे संस्थास्थितिर्यस्य न तदृशे दृष्टिवातेन  
या आत्मेकाकारमेकाग्रमित्यर्थः दृष्टदृशो परकंचित्सर्वार्थं सर्वार्थं  
कार्यतयोः तयोदयो चित्तस्यैकाग्रतापरिणामरतिसूचितमेकाग्रं प्राप  
येत सत्रार्थस्तद्वदसिदं पश्यामीत्युभवेदिदृष्टदृशे दर्शनं च भासते ।  
तत्र दर्शनं भासमप्रत्याख्येयमनो दृष्टिदृशे चोपरकंचित्सर्वार्थमिति  
न तदर्शनोपरकतापि सर्वार्थतायोगात्ता तदभावे चित्तस्य नाशायत्रेः  
दृष्टदृशोपरागाभावेन एकार्थत उच्यते यथासुप्ते तत्र दिदृशेनास्ती  
ति पामराणामपि प्रसिद्धं दृष्टापि नास्ति तदा रेदियाणामभावात् आ  
त्मैदियमनोपकंभोकेति श्रुत्येव भोक्तृत्वस्यैदियस्य त्रियोगशिष्टत्वात् ।  
किंत दृष्टदृशवासनवासितं चित्रपटसदृशमेकमन एवास्ति तच्च स्वयं  
ज्ञोतिषा पुरुषेण भास्यमानेनाग्रहत्वेमेपि दृष्टदृशोपरागप्रकाशय  
ति तदा सनावासितत्वात् एवं सति यदा सर्वार्थतायाः तयः एकार्थता  
या उदयस्तदा चित्तस्यैकाग्रता रूपः परिणामो भवतीति तदेवमात्म  
संस्पृमनः कृतेति संप्रज्ञातसमाधिरुक्तः तत्रापि पूर्वाभ्यासवशा  
चित्तस्य दृष्टदृशोपरागो वासनामयो भातीति तत्रिवारो न प्रसंप्र  
ज्ञातसमाधिमाह न किंचिदपि चिंतयेदिति ध्यानु ध्यानधेयविभा ।  
गमपिनसरेत किंत प्रखंडैकरससंविदात्मना सप्रमवति हेदित्यर्थः

आनेदीरीका

धृतिर्योगधारणा २५ ॥

रामकंडीरीका

शने शनेरुत्तरोत्तरविशेषारोहणाक्रमेणानतसहस्रैवोपरमेत वा ।  
तेषु विषयेषां संगत तया देहादावात्माभिमानात् निवर्तते केन सा  
यनेन बुद्ध्या सम्पगज्ज्ञानेन कीदृश्याहतिरुहीतयाहतिः परमात्मन्यह  
कारवहं भूलक्षणं धैर्यतया उहीतास्वीकृतं या बुद्धिर्नयाता दृष्ट्या नि  
कीदिहतिर्यो बुद्धिं धारयति सा त्रयागे साधनतमहति यस्याहते लक्षणं  
वक्ष्यति ध्यायया धारयते मनः प्राणोदियक्रियाः योगेनाद्यभिचारि  
णाहतिः सापार्थसात्तिकी एवं किंकृता परमेत्मनसैव परेणामोक्षवि

२५

सा



षयेनैवचेतसाप्रकस्यावरसंज्ञयेत्के नमेकत्वप्रभवान् विषयग्रहा ।  
 व्यग्रजंगममनःसमुत्पन्न दृष्टावश्रविकभेदेनसमस्तान् तथाप्रत्येक ।  
 मशेषान् अविद्यमानसंस्करमात्रान् कमान्मोगांस्तुक्तायरीत्यत  
 यातेनैवमनसान्तविषयविषयेगां द्रियग्रामंकरणावर्गसमंततः सर्वभो  
 विहितेभ्योपिप्राज्ञादिभ्योविनियम्यगागादिप्रपरिहारात्मनाविशेषणानिष्ट  
 ह्येत्यनेनप्रस्तुतसमञ्जयावृष्टानसाध्यकर्मयोगविषयं कर्मसागसंदि  
 यनियमसम्बन्धवैकल्यमेवस्मारयति एवमेतेनक्रमेणात्मसंस्पृश्यत्वा  
 आत्मनिब्रह्मापरनामिसम्पत्कस्थितंलब्धविश्रान्तिमर्नेतःकरणांकृतासं  
 पायतद्व्यतिरिक्तं वस्तेनरंनकिंचिज्ज्ञायेतदातीदिसर्वब्रह्मभूयतयैवप्र  
 काशते २५ ॥

लासिकी वसुधालीला

एवंसति धृतिर्धारणाप्येयविषयेदाह्यं तयानिष्टहीतयोपलब्धयाव  
 आत्मबोधेन मनोमननात्मकमंतःकरणात्मात्मसंस्पृष्टमात्मन्यहंताप्रत्य  
 येसम्पदेहायभिमानकालष्यतानवतारतस्येतस्थितंविश्रान्तंकृताशनेः  
 शनैर्मनसःसम्पदविश्रान्तवसारेण नतसहसाविश्रान्त्यारेभानुपरमेव  
 उपरमेत उपरमस्वरूपमाह नकिंचिदपिचित्तयेतइति आत्मानेदाविर्भावा  
 र्थमात्मनिमनःसंस्थापनानुसंधानमपिनक्रुयीदित्यर्थः त उक्तंश्रीक  
 लागावे नकिंचिच्चिंतनादेवस्वयेतज्ज्ञेप्रकाशयते स्वयेप्रकाशितेतत्तेतत्  
 ज्ञानात्तन्मयोभवेदिति एतउक्तंभवति धारणायादेहात्सम्पदविवेके  
 नात्मानेवद्व्या तस्मिंदेहाहंभावविस्मरणापूर्वमनःप्रतिष्ठाप्यततस्तत्प्र  
 तिष्ठापनावसंधानमपिनविदधीतेत्येषमरुतयोगस्यपरमोविधिः सं  
 कल्पप्रभवानित्यादिश्लोकद्वयतात्पर्यं श्रीदेव्यापंचस्तव्यो भंग्यंतरेणा  
 कदाचित् प्रसीनेप्राज्ञोचेतदनुविरतेविन्दुविभवे ततस्तत्त्रेचाष्टधनिवष्ट  
 रुपाधियुपरते चित्तेशाक्तेपर्वण्यनुकलितचिन्मात्रगहनोस्वसंविन्नियो  
 गीरसयतिशिवाख्यां परतनुमिति आभ्यांश्लोकाभ्यामात्मसंयमरूपस्य  
 ध्यानयोगस्यलक्षणासुपरिदृष्टमंतव्यमिति अन्येसांगभूताइति  
 ननुसांगभूतादित्यादिश्रान्तिर्नमेत्याह २५ ॥



109

# पंचोलीरीका

यदि तत्र शक्यं कृतसंस्कारेण मनोविचलेत् तर्हि धारणायाः स्थिरीकृत्या  
दित्याह शनैः शनैरिति धृतिरद्वीतयाधेयं प्रकृत्या बुद्ध्या शनैः शनैरु  
परमेत् उपरतिं कुर्यात् न सहसामनः शान्तसंस्थमात्मानिसंस्थितं  
कृत्वा शान्तैव सर्वं न ततोऽप्यन्ति चिदपि चिंतयेत् १५ ॥

रणावीरससिद्धोयिनी ॥

स्य एवम् २५॥

ਸੁਖਮਾਥ

2491



### भाषा अनुवाद

और जो मन एवं जन्म कृत कर्म के संस्कार से चलविवल हो  
य नौभी धारणा जो धैर्यरूप बुद्धिप्राप्ति तिससे फिर करे यह  
कहने हैं कि धारणा से वशीभूत जो बुद्धि तिससे मन को आ  
त्मा में अक्कीतरह स्थापन करि के उपरम करे अर्थात् फेरि न  
कुक चिन्तन करे परन्तु यह भी सतैः सतैः कहे धीरे धीरे धै।  
र्यवती बुद्धि के द्वारा क्रमसे मन को आत्मा में फिर करे सह  
सा न करे २५

### दोहा

पानपान लहें उपरामहें बुद्धिधीर सोय आत्मा में मनस्थायके  
नहि कछु विन्तत जोय २५ ॥



### भाषा अनुवाद

और जो मन सर्व जन्म कृत कर्म के संस्कार से चलवियल हो  
य नौभी धारणा जो धैर्यरूप बुद्धिप्राप्ति जिससे धिर करे यह  
कहने हैं कि धारणा से वशीभूत जो बुद्धि जिससे मन को आ  
त्मा में अक्कीतरह स्थापन करि के उपरम करे अर्थात् फेरि न  
कुक चिन्तन करे परन्तु यह भी सने: सने: कहे धीरे धीरे धै।  
र्यवती बुद्धि के द्वारा क्रमसे मन को आत्मा में धिर करे सह  
सा न करे २५

### दोहा

प्रानप्रान लहें उपरामहें बुद्धिधीर सोय आत्मा में मनस्थायक  
नहि ककु चिन्तन जोय २५ ॥



9305 11R

[illegible]

1906

॥ १०९ ॥



यतो यतो निश्चयमनश्चलमस्थिरं ततस्तत् ।  
तो नियम्येतदात्मन्येव वशं नयेत् २५ ॥

शाङ्करभाष्यं

यत इति यतो यतो यस्माद्यस्मात्त्रिमिताकृद्वादेर्निश्चलति निर्गच्छ  
ति स्वभावोपात्तमश्चलतमस्य चलमत एवास्थिरं ततस्तस्माकृद्वादे  
निमित्तात्रियम् तत्र त्रिमिते याथात्म्यनिष्पन्नो नाभासीकृत्य वैराग्यभा  
वनया चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेत् आत्मावशपतामाणादयेत् २५ ॥

ग्रान्दगिरिकृतटीका

स्वाभाविको दोषो मिथ्यात्वा नाधीनो रागादिः शब्दादेर्मनसो नियमने  
कथमित्याशङ्क्य तत्र त्रिमितमिति याथात्म्यनिष्पन्नो तद्विषयतः  
त्वमेति श्रुत्या लोचने तेन तत्र तत्र वैराग्यभावनया ततदाभासीकृत्य  
ततस्ततो नियम्येतन्मन इति सम्यग् २५ ॥

स्वामिकृतटीका

एवमपि रजोगुणवशाद्यदि मनः प्रचलेत् तर्हि पुनः प्रसादो रजोगुण  
कुर्यादित्याह यतो यत इति स्वभावतः चंचलं धार्यमाणमपि अस्थिरं म  
नो येषं विषयं प्रति निर्गच्छति ततः ततः प्रसादस्यात्मन्येव वशं नयेत्  
स्थिरं कुर्यात् २५ ॥

पिशारभाष्यं

यतो यतो यस्माद्यस्मात्त्रिमिताकृद्वादेर्निश्चलति निर्गच्छति स्वभावो  
पादेतन्मनश्चलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्माकृद्वादेर्निमित्तात्रिय  
मप्यत त्रिमितं याथात्म्यनिष्पन्नो नाभासीकृत्य वैराग्यभावनया चैत  
न्येव वशं नयेत् तस्यात्मन्येव वशं नयेत् २५ ॥

तन्मन आ

रामानुजभाष्यं

यत इति चलस्वभावतयाः स्थिरं मनः यतो यतो विषयप्रावण्यदेतो  
निश्चलति ततस्ततो मनो निष्ठात्मन्येवातिशयितस्वभावतया वशं  
नयेत् २५ ॥

प्रभिनवगुप्तकृतटीका

एति रसीलाकृतात्मनमभिलाषः स्वयंतनकृत्य किंचिदपि विष  
यालोपागप्रवृत्तादिकं न चिंतयेत् यतः यथा एतन्मन किंचिदपि चिंतये



रिति तदलभ्यं न कतिपयं यथा यदसंज्ञात् नवविषयश्च परममात्रमे  
व प्राप्यमित्युच्यते २५ ॥ यतो यतो मनो निवर्तते तन्निवर्तनसमनन्तरमेवात्मनि शमयेत् सन्न्यथाऽपि  
परमार्थप्रपाटीका चित्तं पुनरपि विषयान्वात्मना २६

## वनमालीटीका

शाब्दादीनां चित्तवित्तेपदेत्तूनां मध्ये यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताक  
 द्वादेर्विषयादण्डेषादेश्चंचलं वित्तेषां भिमुत्वं सन्मनो निश्चरति वि।  
 त्तिमेसद्विषयाभिमुत्वं प्रमाणा विपर्ययविकल्पस्मृतीनामन्यतमा।  
 मपि समाधि विरोधिनी हतिमुत्पादयति तथा लयदेत्तूनां निद्रा रोष व  
 क्रुश नश्चमादीनां मध्ये यतो यतो निमित्तादस्मिन् लयाभिमुत्वं सन्म  
 नो निश्चरति लीने सत्समाधि विरोधिनी निद्रा व्याहतिमुत्पादयति त  
 तस्ततो वित्तेपनिमित्तात्तु यनिमित्ताच्च नियमैतन्मनो निर्हति कं क  
 त्वात्मयेव परमानंद चने सर्वेश्वर मयेवतिरुध्य स्वस्ववशं नयेत् वशं  
 कुर्यात् यथा पुनर्न विदित्येतन्वासीयेतेति २५ ॥

असमवेतयन्तीदी.

ननु तित्ते च लसभावे संकल्पात्सकं मनो यदि वशीभूते स्यात्तर्ह्येव संकल्प  
प्रभवात्कामानपित्यक्तेषां क्रियादयथा नेति चेत्तत्राह यतो यत रति चेत्  
लेचपलसभावे मत एवास्थिरमेक उस्थिर नर्ह मतः संकल्प रूपकं यतो  
यत सर्व विभक्तेस्तु मिलितिसृजत्तसि सृजयान्न ताद्यं विषयम्  
ति निश्चरति निर्गच्छति ततस्ततस्तस्मात्तस्मादिव यादेतन्न मनो नि



एवंनिरोधसमाधिं कुर्वन् योगी ॥ मधुसूदनीटीका यस्मात्

शब्दादीनां चित्तवित्तेपदेन नो मध्ये यतो यतो यस्माच्च विमिता कृत्वा दे  
विषयादागदेषादेष्टवंचले वित्तेषां भिमुखं सत् मनो निश्चरति विति  
मे सत् विषयाभिमुखी प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतीनामन्यतमाम  
पिसमाधिविरोधिनी हतिमुत्पादयति तथालयहेतूनां निद्राशेष  
वद्दृशान् अमादीनां मध्ये यतो यतो निमित्तादस्मिरे लयाभिमुखं सत्  
मनो निश्चरति लीनं सत् समाविरोधिनी निद्राख्या हतिमुत्पादयति ।  
ततस्ततो वित्तेपतिमितालय निमित्ताच्च नियमेन तन्म  
नो निहति कंकृत्वात्मयेव स्वप्रकाशपरमानेदवने वशं नयेत् निरुं  
ध्यातयथानवित्तेपेतनवालीयेति ते यवकारेनात्मगोचरत्वे समा  
येकारयति एतच्च विहते गोडपादाचार्यैः उपायेन निग्रहणीयादिति  
मे कामभोगयोः सप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा १ उः खं स  
र्वमनुस्मय कामभोगा निवर्तयेत् अने सर्वमनुस्मय जातेनैव तपण  
ति १ लये संबोधये चित्ते वित्तिमेशमयेत्यनः सकषाये विज्ञानीयात्स  
मशामेन चालयेत् १ तस्मादयेत्सत्ततः सगः प्रतया भवेत् निश्चलेनि  
श्चरति मे कीकृत्या त्यक्तुतः ४ यदा नलीयते चित्तेन च वित्तिप्यते पुनः  
अनिगनमनाभा संतिष्यं च सत्ततः देति पंचभिः स्तोत्रैः ५ उपायेन व  
द्वमाणेन वैराग्याभासेन कामभोगयोर्वित्तिमेशप्रमाणविपर्ययविक  
ल्पस्मृतीनामन्यतमयापि ह्यसापरिणते मनो निग्रहणीयात् निरुंधा  
रात्मयेवेत्यर्थः कामभोगयोरिति चित्तमानावस्था भुक्तमानावस्थाभे  
देन दिवचनेन चालीयते स्मिन्निति लयः सप्रसन्नं स्मिन् सप्रसन्नमाया  
सर्वजितमपि मनो निग्रहणीयादेव सप्रसन्नं चेत्कुतो निग्रहते तज्जद  
यथा कामो विषयगोचरप्रमाणादि ह्यस्यादनेन समाधिविरोधी त  
थालयोपि निद्राख्या ह्युत्पादनेन समाधिविरोधी सर्वहतिनिरोधो हि स  
माधिः अतः कामादिकृतवित्तेषां दिवश्चमादिकृतलयादपि मनो निरो  
दयमित्यर्थः १ उपायेन निग्रहणीयात् केनेत्युच्यते सर्वं हेतुमविद्यावि



५३

४ न

३. अभितमलं ३: एवमेव सनुस्स सयोवे भूमातन् सखेतात्तेतत्सखमस्ति  
 अथयदत्तं तन्मत्तं तत् ३: एवमिति क्रमार्थं शुद्धपदेशादनपश्चात्पर्यलोच्य  
 कामान् चिन्ममानावस्थाविषयान्भोगान्भुजमानावस्थांश्च विषयात्रिव  
 र्त्तयेत् मनसः सकाशादिति शेषः कामश्च भोगश्च कामभोगं तस्मात्तनो।  
 निवर्त्तयेदिति वा एवं दैनस्य रणकाले वैराग्यभावनोपाय इत्यर्थः दैनवि  
 स्मरणं तत्परमोपाय इमाह अजंब्रह्म सर्वे तत्तजोरित्ते किंचिदस्तीति शा  
 स्त्राचार्योपदेशादनंतरमनुस्स सतदियरीतदैनजातेन पश्यमेव अथिष्ठा  
 नेत्ताते कस्मिन्सांवात् पूर्वोपायापेक्षया वैलक्षण्य सूचनार्थस्तथाहः  
 एवं वैराग्य भावनातत्तदर्शनाभ्यां विषयेभ्यो निवर्त्तमानं चित्तं यदि दैनं  
 दिनलयाभ्यासवशात्तथाभिमुखं भवेत् तदा निद्राशेषाज्जीर्णवद्भूतान्  
 अमाणां लयकारणानां निरोधेन चित्तं सम्प्रकप्रबोधयेदुभयान्प्रयत्ने।  
 नयदि पुनरेवं प्रबोधमानं दैनं दिनप्रबोधाभ्यासवशात् कामभोगयो  
 र्विशिष्टं स्यात्तदा वैराग्य भावनाया तत्तसात्ताकारेण च पुनः शमयेत्  
 एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो लयात्तंबोधितं विषयेभ्यश्च वावर्त्तितेनापि सम।  
 शममेतदालावस्था चित्तं लब्धीभूतं सकषायें रागदेषादिप्रबलवासना  
 वशेन लब्धीभावाद्येन कषायेन दोषेण फलं विजानीयात् समाहिता  
 चित्तादिवेकेन जानीयात् ततश्च नेदं समाहितमित्यवगम्य लयवित्तेषा  
 भ्यामिव कषायादपि चित्तं निरुं ध्यात् ततश्च लयवित्तेषा कषायेषु परिरु  
 नेषु परिशेषाच्चित्तेन समंब्रह्म प्राण्यते तच्च समग्रं चित्तं कषायलपभ्यो  
 मानवालेयेत् विषयाभिमुखं कुर्यात् किंतु इति गरीतया बुद्ध्या लयका  
 षायग्रामे विविच्य तस्यामेव समग्रामावर्त्तयित्तेन स्थापयेत् १ तत्र समा  
 थोपरमसत्त्वयोजकेपि सखेतात् स्वादयेत् यत्तावंतं कालमहं सखीति।  
 सखेतात्स्वादपदं हृत्तिन कुर्यात् समाधिभंगप्रसंगादिति प्रागेव कृतं व्या।  
 ख्याने प्रज्ञया यदुपलभ्यते सखेतादविद्यापरिकल्पिते मयैवेत्येवं भावन  
 यानिः संगानिः स्मरः सर्वे सुखे प्रभवेत् अथवा प्रज्ञया सविकल्पसखा  
 कार इति श्रुत्या सदसंगं परित्यजेत् नतस्वरूपसखमपि निर्हृत्तिकेन चि।  
 त्तेन नानुभवेत् स्वभावशमस्य तस्य वारयितुमशक्यत्वात् एवं सर्वतो निव  
 र्त्तनित्यलं प्रयत्नवशेन कृतं चित्तं स्वभाववत्तस्यादिषयाभिमुखं तयानिश्च







शनेः शनैरिमेवं शो कं व्याचष्टे यतो यत इति विभिः यतो यतो हे तो र्ययो ।  
विषये प्रहीते मनो निश्चरति बहिर्गच्छति तत्सु तस्मिन् तत्र तदोषदर्शने  
तत्तत्सु तो विषयात् एतन्नो नियम्य प्रसाह्य आत्मनि स्वरूपे पव-  
शानयेत् पर्यवस्थापयेत् एतेन पूर्वा र्थे व्याख्याते २५ ॥

चंचलेवाप्रवर्तयद्गुरुम् अस्थिरं प्रार्थितेऽपि वस्तुनि न चिरं तिष्ठतीति २५

एवं विद्येनाभ्यामक्रमेण यतो यतो यस्मा यस्मात्कृतं चिद्वन्धनभूता  
 ईशं तं राधायाश्च मनसो निश्चरति निर्गच्छति तस्मान्नस्मान्नियम्य प्र  
 तिष्ठित्वात्मनि परमकारणं पदं नयेत्तं वति वृणीयाद्यतः स्वभावत  
 एव चंचलं च पलंतया पार्थितेपि विषयेन चिरमवतिष्ठते रत्यस्थिरम्

डुर्लभेत्याह

मनोविमर्शात्मके यतो यतः शब्दादिषु अथवा निद्राया साभिमुखेन  
निश्चरति संकल्पानुरूपं स्वोच्छिन्ने भजेते यतश्च लविषयप्रवणमस्थि  
रंलयः परवशं च पतन्मनः ततस्ततः शब्दादेर्विषया निद्राया अनिय  
मप्रत्यावर्त्य आत्मन्येव प्रतीत्येव वर्शनयेत् प्रतिष्ठापयेत् तथा च क्र  
तिः तावदेव निरोद्धव्यं यावद्भुदिगते क्षयम् पतज्ञाने च ध्याने च अतो न्यो  
ग्रंथी विस्तर इति [पञ्चमस्कन्धे] तत्रैवैतन्मनी तत्रैवैतन्मनी तत्रैवैतन्मनी  
तावदेवैतन्मनी तत्रैवैतन्मनी २६॥

एवमपि रजोगुणवशात् यदि मनः प्रवलेत हिं प्रनः प्रत्याहारेण वशी  
 कुर्यादिमाह यत इति चेन्न लेशभावनम्वलं धार्यमाणमप्यस्थिरं यत्ता  
 त्मनः यतः यस्मात् शब्दारे निमित्तास्ति स्मरति निर्गच्छति ततस्ततो निय  
 मने कृत्वा आत्ममेव वशं नयेत् २६ ॥



रत्नवीरसमिद्धोधिनी॥

कथं मनोनिरोधः स्यादिति तदुपायमाह यतो यत इति यतो य  
तो येन येन यथा मनो निश्चरति निर्गच्छति यतश्चंचलं च य  
त्नस्वभावं यतश्चास्थिरं स्वोचितकर्मैकविषयतामनापादितं  
ततस्ततो मार्गादेतन्मनो नियम्य प्रत्यावर्त्य आत्मन्येव यत्न  
एव विषये वशं स्वायत्ततां नयेत् प्रापयेत् २६॥

मधुभाष्य

२६॥







### भाषा अनुवाद

फिर भी जो रजोगुण वशाते मन विचलित होय तो फेरि फेरि उसको अपने वश करना यह कहते हैं कि स्वभावसे से चञ्चल मन धारणा को रक्का करते भी जो चञ्चल होय तो जि स विषय में गमन करें उसी उसी विषय से ऐविकरि आत्मा ही में फिर करें २८

### दीक्षा

जद जद मन सो जात है अस्थिर चंचल जोय तद तद ताकों रोक के अपने वश करें सोय २९॥







प्रशान्तमनसं येन योगिने सखमुत्तमं उपैति  
शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं २१ ॥

शाङ्खभाष्यं

एवं योगाभ्यासवलादयोगिने आत्ममेव प्रशान्तिमिति मनःप्रशान्तेति  
प्रशान्तमनसं प्रकर्षणं शान्ते मनो यस्य स प्रशान्तमनसो प्रशान्त  
मनसं येन योगिने सखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्यपगच्छति शान्तरज  
सं प्रतीणमोहादिकेशरजसमित्यर्थः ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव स  
र्वं तमेव निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतमकल्मषं धर्माधर्मोदिवर्जितं २१ ॥

शान्तरजिरिक्तदी-

मनसो वशीकरणेनोपशमं किंसादित्याह एवमिति योगाभ्यासो वि  
षयविवेकद्वारा मनोनिग्रहाद्याहतिः प्रशान्तमात्ममेव प्रलीनमिति  
यावत् मनस्तद्व्योमभावे स्वप्नभूतसखाविर्भावस्य साक्षात् प्रसिद्धिं  
योतयितुं दिशतः मोहादिकेशप्रतिव्यायोगिनिययोक्तसखाशा  
तिमाशङ्क्य मनो विलयमुपेत्य परिहरति प्रशान्तेति तस्यास्मदादि  
विलक्षणत्वमाह ब्रह्मभूतमिति अस्मदादेरपि सतो ब्रह्मभूतत्वेन  
तत्त्वं जीवन्मुक्तमिमांशं ब्रह्मैवेति धर्माधर्मप्रतिव्यादय  
त्वा यथोक्तसखशान्तिरिमांशोक्तं अकल्मषमिति २१ ॥

सामिक्तदीका

एवंप्रसादादिभिः पुनः पुनर्मनोवशीकुर्वन्तं रजोगुणद्वये सति यो  
गसखे प्राप्नोतीत्याह प्रशान्तमनसमिति एवमुक्तेन प्रकारेण शान्तं  
रजो यस्य तेन एव प्रशान्तं मनो यस्य तेनैव निष्कल्मषं ब्रह्म तं शान्तं यो  
गिनमुत्तमं समाधिसखं स्वयमेवोपैति प्राप्नोति २१ ॥

एवं योगाभ्यासवलात् योगिने आत्मं पि शाङ्खभाष्यं नैव प्रशान्तिमिति

प्रशान्तं मनो यस्य सः प्रशान्तमनात् प्रशान्तमनस्य येन योगिने सख  
मुत्तमं निरतिशयमुपैत्यपगच्छति शान्तरजसं प्रतीणमोहादिकेशरजसमित्यर्थः  
ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव सर्वमित्येव सर्वं निश्चयं ब्रह्मभूतमकल्मषं  
धर्माधर्मवर्जितं २१ ॥

शमानुजभाष्यं

वन्तं



गी.  
ही.  
घ.

प्रशान्तमनसं प्राप्नोति निश्चलमनसं ततः प्रवदेतोर्दगाशेषकल्मषं ततः  
एव प्रशान्तमनसं ब्रह्मभूतं सत्सुरोपावस्थितमेतं योगिनमात्मानुभवस्त  
त्र प्रशान्तमनसं सुखं मुपैतीति हेतोस्तमसं सत्प्रमात्सुरोपावस्थितमुपैतीत्यर्थः २०

निश्चलमुपैतीति २०

प्रभिनवगुप्तकनटीका

तत्रात्मनि शांतचित्तं योगिनं कर्मभूतं सुखं

यतो यतो मनो निर्वर्तते तं निर्वर्तयन् मनसं ततः प्रशान्तमिति शतमेत २० ॥

परमार्थप्रपाटीका

एवं रजोगुणतये सति स्वतः प्रवृत्तमसत्प्रशान्तिरिमाह प्रशान्तमिति य  
दे विधमेतं योगिनं प्रति उक्तं सत्सुरोपावस्थितं सत्प्रमात्सुरोपावस्थितं यदुपैति  
प्रथिति इति किं भूतं योगिनं प्रशान्तमनसं अतश्च प्रशान्तमनसं अतः प्र  
वृत्तमभूतं प्रकल्मषं निरस्य मोहजालं २० ॥

वनमासीटीका



रुसमवेनयनीटीका

ननुवशीकृतमनसंयोगिने किमुपैतीमयेतायामाह प्रशान्तम  
नसमिति प्रशान्तमनसं प्रकर्षेण शान्तेविषयवितोभरहिते मनोय  
स्य स तथा विषय व्याकुलतया लभ्येव स्थितमित्यर्थः अतएव प्रशान्ति  
नरजसंशान्तमुपरते रजोयस्मात्सतयाते आत्मेतरवस्तुभ्य उपरत  
मनसमित्यर्थः अतएव कल्मषेनात्मिक कल्मषे संविनविषयवासना  
रूपदोषो यस्य सतयाते प्राकृतवासनाशून्यमित्यर्थः अतएव ब्रह्म  
तमेने प्राप्तात्मसंयुगे योगिने समाधिमेतं प्रतिदिनि श्रयेनोत्तमं स  
संयुगानुभवात्मकं श्रेष्ठं सर्वकंदे सुयमेवोपैति प्राप्नोति २० ॥

एवयोगाभ्यासबलादात्मनोव मधुसूदनीटीका योगिनः प्रशान्तमिति मनःततश्च ॥  
प्रकर्षेण शान्ते निर्वृत्तिकृतया निरुद्धे संस्कारमात्रशेषे मनोयस्य तं  
प्रशान्तमनसं हृत्प्रियतया निर्मनस्कं निर्मनस्कत्वे हेतुगर्भे विशेष  
ण इये शान्तरजसं प्रकल्मषमिति शान्ते वितोपकं रजोयस्य ते वितो  
पशूनं तथा न विद्यते कल्मषे तपदेतस्तमो यस्य तमकल्मषे तपश्च  
संशान्तरजसमित्यनेनैव तमो गुणोपलक्षणं प्रकल्मषे संसारहे  
तुधर्माधर्मादिवर्जितमिति वा ब्रह्मभूते ब्रह्मेव सर्वमिति निश्चयेन स  
मेव ब्रह्म प्राप्ते जीवन्मुक्ते एने योगिनमेव मुक्तेन प्रकारेणोति श्रीधरः  
उत्तमं निरतिशयं सखमुपैत्सुपगच्छति मनस्तद्व्योमभावे सुप्रमो  
सुप्रसखानिर्भावमिति हेतुतयति हि शब्दः तथा च प्राग्याख्या  
ने सखमाप्यतिकं यत्तदित्यत्र उत्तमं निरतिशयं सखमुपैत्सुपगच्छति २० ॥

सदानंदीटीका

योगाभ्यासबलादेव योगिनश्चित्तमात्मनि प्रशान्तमिति ततो मेतशान्ते  
निर्वृत्तिके स्थिरे मनोयस्य तथा शान्ते रजोवितोपकं मले कल्मषे तप  
हेतुयंतमो यस्य न विद्यते २ धर्माधर्मादिरूपेण कल्मषे नो भवप्रदं य  
स्य ते ब्रह्मवस्तेव सर्वमस्तीति वेदितं ३ सम्प्रज्ञाते परतने तीणे मोह  
मये मले ब्रह्मभूते मुनिशान्तमुपैत्सुखमुत्तमं ४ दृष्टेनास्ति परं  
ब्रह्मेवास्ति सर्वतिरंतरं इति निश्चयवेतं तं सखं सुपगच्छति ५  
प्रभावे चित्ततद्व्योः सुप्रमोचित्वात्परं सुप्रमाविर्भावमेवं हि शब्दो



गी.  
टी.  
स.

द्योतयत्यर्थे ६ २० ॥

नीलकंठीरीका

एवमात्मवशेन न सि किंसादिमाशंकार प्रशांतेति हियस्मात्प  
ने प्रशांतमनसं प्रकर्षणा उपरतचेतसं योगिने पकायताभूमौ उत्तमं  
सखं संप्रज्ञातसमाधिफलभूते उपैति भौतिकानां वासानां मानोर  
पिकानां मानराणां च विषयाणां सागात् शांतरजसं प्रतीण मोहा।  
दिक्केशं ब्रह्मभूते सदसुखं एकलसंयमार्थमवर्जितं यथोक्तयोग  
भाषे यस्ते काये चेतसि संज्ञतमर्थं प्रयोजयति कर्मबंधनानि स्य  
यतिनिरोधमभिमुलीकरोति तिलोति च क्लेशान् स सं प्रज्ञातो।  
योगशताख्यापन इति एतेनात्मसंस्पृशे मनः कृतेति व्याख्याते २० ॥

आनेरीरीका

प्रशांते विषयसखस्य ह्यलोभहीनं मनो यस्य तम् अत्र हेतुः शांते  
विगते रजः विषयप्रवृत्तिहेतुः उगो यस्य तम् २० ॥

रामकंठीरीका

यस्मात्तस्मिन्नात्मवशे नीते सत्येने योगिने प्रशांतमनसं विषयस  
खोत्सुख्यलोभविरतिनिर्हतचेतसं संतं स्वयमेवोन्नमं नित्यनिख  
यस्वभावताडैकैकं सखं सहजानंदमयैत्युपगच्छति कोटशोयो।  
गिने शांतरजसं शांतं विलीने रजो विषयप्रवृत्तिहेतु उगो यस्य  
तपवद्ब्रह्मभूते परमात्मसमापन्नं यस्मादकलमसविषयमानात्ता  
नलक्षणा किलिषकर्तृकम् २१ ॥

एवमात्मनिलज्जस्यैर्यमनसि तदउसंथा नष्टन्युत्ततः किंसादित्यत  
आह - हिरवधारणो प्रकर्षणावृत्ति संस्कारस्याप्यभावेन शांतं हृत्तिपेचक  
शून्यमनो यस्य तं प्रशांतमनसमेवं संतमेने यथोक्तसमाध्युपा  
लनपरं योगिने कर्मभूते उत्तमं सखं मलोकिकशानंदः स्वयमेवोपै  
ति आत्मत्वेन व्याप्नोति एष एव सुखो योगः अत्र बोद्धव्यं सखं स्या  
पापने स्वातंत्र्येण विवक्षया योगिनश्च क्रिया व्याप्यत विवक्षया च वै  
कल्पिकानन्दरूपस्य परमास्वादस्य निरासः एषे वाचस्याग्नीमसु  
जिह्वारकेति रक्ता नादमस्मिन्वायोसिधेयं साधनं विद्यते ।



आनेदपदसंलीनेमनःसमरसीगतंति एवंसमाधिसिद्धनन्तरमेवति  
 रायासेनब्रह्मभावस्यभावितयाभूतमिवमन्यमानोभगवान्विशेषः  
 गान्माह समाधनुशीलनेनशान्तेनिद्वन्द्वेनजोवहिसर्वताप्रवृत्तिहेतु  
 र्गोयस्यतम अतएवब्रह्मत्वंप्राप्तम् अतएवाकल्मषेप्रक्षीणधर्माथ  
 मरूपकर्माणाम् हितेदेवज्ञेयमितिवाच्यम् २०॥

### पंचोलीटीका

एवंप्रत्याहारदिभिःपुनःपुनःवशीकृत्वा रजोगुणलयेसखंशमोति  
 इत्याह प्रशान्तेति हियस्मान्पनेयोगिनंप्रशान्तमनसंप्रदीणमोहादि।  
 क्लेशरजसंभ्रमभूतजीवन्मुक्तमकल्मषं पापरहितं उत्तमंतिरतिशयं  
 सखंउपैतिउपगच्छति २०॥

### रत्नावीरसमिद्धोधिनी ॥

एतादृशस्य शरादिमोक्षणस्वरूपस्ययोगस्यफलमाह प्रशान्ते  
 तिह्यभ्यां एवंकर्मयोगिनंप्रशान्तमनसं अनुस्यितउष्टसंकल्पत्वे  
 नैकविषयतां प्रापितवेतस्कंकर्मभूतं उत्तमंसखंकर्तृ उपैति  
 स्वयमेवोपतिष्ठते कथंभूतंप्रशान्तरजसं प्रशान्तरजो रजोवन्निश्चयाव  
 रकःकामोयस्यतं अतएवब्रह्मणिथनुर्वेदेभूतं समंसास्येनप्रव  
 र्तमानं अतएववाकल्मषं शुरुवथादि पातकैरस्यष्टं २०॥

### मधुभाष्य



110

陳其美

14-00000

*[Faint bleed-through from reverse side]*



### भाषा अनुवाद

इस प्रकार मन और रन्दी वशाकारी पुरुष को रजोगुण की लय होने से परे योग सख प्राप्त होता है सोई कहते हैं कि पूर्वोक्त रीति से जिसका रजोगुण नाश भया और अर्द्धीतरह मन भी शान्त भया है सोई पापरहित प्रदीप्त मोह तथा ब्रह्मभाव को प्राप्त योगी उत्तम समाधि सख को अनायास पावना है २७

### दोहा

उत्तम सख या योगिको मन प्रप्रांतको होय प्रांत रज ब्रह्म  
दूषकों पापरहित को सोय २७॥



आमलुह विना

119

एतत् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम्  
लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम्  
किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम्  
किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम्  
किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम्

किं

किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम्  
किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम् किं लक्षणम्



पुञ्जत्वेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मसः स  
त्वेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तसुखमश्नुते २८ ॥

शंकरभाष्यं

पुञ्जत्वेति पुञ्जत्वेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरावर्जितः  
सदा सर्वदात्मानं पुञ्जत विगतकल्मसो विगतपापः सुखेनानाया  
सेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शं यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं सुखम  
मनमुत्कृष्टं सुखं निरतिशयं सुखमश्नुतेत्याश्रयेति २८ ॥

श्रीतदगिरिकृतटीका

उत्तमं सुखं योगिने भवतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति पुञ्जत्वेति क्रमो  
यथोक्तो मनसेदिपशममिमादि योगान्तरायोगादेवादि सदा  
त्मानं पुञ्जत्वेतिसम्बन्धः २८ ॥

सामिकृतटीका

ततश्च स्वयं कृतायां भवतीत्याह पुञ्जत्वेति पवमनेन प्रकारेण स  
र्वदात्मानं मनोपुञ्जत्वशीर्षकं विशेषेण सर्वदात्मानं गते कल्मसे<sup>वि</sup>  
यस्य योगी सुखेनानायासेन ब्रह्मणा संस्पर्शं प्रविशति निर्वृतकः  
साक्षात्कारः तदेवात्मनो सर्वोत्तमं सुखमश्नुते जीवन्मुक्तो भवतीत्य  
र्थः २८ ॥

पिशाचभाष्यं

पुञ्जत्वेवं यथोक्तेन प्रक्रमेण योगी सदात्मानं विगतकल्मसः विगत  
पापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं अत्यन्तं सुखमश्नुते २८ ॥

रामानुजभाष्यं

पुञ्जत्वेति पवशुक्तप्रकारेणात्मानं पुञ्जत्वेन विगतप्राचीनसमस्त  
कल्मसो ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मानुभवश्च सुखमत्यन्तमपरिमितं सुखे  
नानायासेन सदाश्नुते २८ ॥

अभिनवशुक्लकृतटीका

पुञ्जत्वेति ह्येतत्पुञ्जत्वेति पुनरपि विषयान्ते जाते पते न कल्पति शांतचित्तं  
योगिने कर्मभूतं सुखं कर्मभूतमुपैति २८ ॥ अनेनैव क्रमेण योगिनां सुखेन ब्रह्मावधिः ननु कष्टयो

परमार्थप्रपाटी.

गादिना इति तात्पर्यम् २८



गी.  
टी.  
घ.

ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह एवमिति एवममुताप्रकारेणात्माने मनः  
पुंजलशीकृवंयोगीविगतकल्मषः सान्प्रमो भवति तथाविधः स  
न सखेन सखोपायेन ब्रह्मणः संस्पर्शः अविद्यानिवर्तकोऽपरोक्षसा  
क्षाकारः तदेवासंनितमासेतिके शतपुंशाद्यते सखे परमानंदमश्नुते  
जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः २८ ॥

वनमालीटीका

उक्तं सखे योगिनः स्फुरीकरोति पुंजविति एवं मनसे वैदियग्राम।  
मिसा युक्तकृमेणात्माने मनः सदा पुंजत्समादधत् योगीयोगेन नित्यं  
बंधी विगतकल्मषः संसारे हेतुविद्यात्ममलरहितः सखेना नाया  
सेने शरपणिधानात्सर्वोत्तरायति ह्यमा ब्रह्मणः सम्यक्स्पर्शो विष  
यतात्त्वसंबंधो यस्यासौ ब्रह्मसंस्पर्शो सा वा सोमतिश्च सा अंतःवर  
मेकारणो यस्मिन् न द्वयसंस्पर्शमयं ते सखे मश्नुते सामतिस्त्वा विभ  
न सत्त्वपात्मिके वयदा ब्रह्मणः सम्यक्स्पर्शः प्रसादात्त्वः संबंधो यस्मि  
न तदसंतेजः खलेशवर्जिते निखिलसाधनसंयमा जातपरे शापरोक्षे  
जीवे ब्रह्मणः प्रसादात्त्वः संबंधो तेना विद्यानिहया विभर्तृणां  
दस सत्त्वसखे मश्नुते इत्यर्थः २८

रुसमवैजयन्तीटीका

तत्त्वयोगीसुसत्त्वानुभवश्च एवमेव सखे लभते यथा परमपुण्यं किं  
चित्प्राप्नोतीत्याशङ्क्या परमपि ब्रह्मानुभूतिश्च सखे लभते इत्याह पु  
ञ्जत्रेवमिति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सदा हरदः प्रात्माने स्वसत्त्वपुं  
ज्जेन सत्त्वपरिपाकयोगाभासेनानुभवत्सत्त्व विगतकल्मषः तेनैवा  
त्मानुभवश्च एव योगेणानलक्षणेण निर्दग्धाशेषानादिसंचितक्रिय  
माणात्मकर्मरूपदोषो योगी प्रात्मानुभवी सखेना प्रपासेन ब्रह्मसं  
स्पर्शो ब्रह्मणः परमात्मनः सम्यक्स्पर्शो नुभवा यस्मिन् सत्त्वया परमा  
त्तसत्त्वानुभवश्च निरवधिकानि शायकं सखे परमानंदरूपमश्नुते  
प्राप्नोति २८ ॥

उक्तं सखे योगिनः स्फुरीकरोति मधुसूदनीटीका

एवं मनसे वैदियग्राममिसा युक्तकृमेणात्माने मनः सदा पुंजत्।  
समादधत् योगीयोगेन नित्यं संबंधी विगतकल्मषः विगतमलः



संसारहेतुः धर्माधर्मरहितः सत्वेनानायासेन ईश्वरप्रणिधाना।  
सर्वोत्तरायनिवृत्त्यावस्थसंस्पर्शसम्पत्तेन विषयास्पर्शेन सद्वृत्त्या  
णः स्पर्शतादात्म्यं यस्मिन् तद्विषयासंस्पर्शवृत्त्या स्वरूपमिमेतत् प्र  
सेते सर्वानेता नपरिकेदा नतिक्रोते निरतिशये सत्त्वमानंदमश्रुते वा  
प्राप्ति सर्वतो निर्हेतिकेन चित्तेन लयवित्ते पवित्तत्वा मनुभवति वि  
द्वेपे हतिसत्तात् लयेव मनसोपि स्वरूपेणा सत्तात् सर्ववृत्तिभूमे नस्त  
त्वेण मनसा सुखानुभवः समाधावेवेत्यर्थः अत्र चानायासेनेत्यंतगय  
निवृत्तिरुक्ता ते चोत्तरायादर्शिता योगसूत्रेण व्याधिस्तु न संशयप्र  
मादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वा नवस्थितत्वा निचित  
वित्तेपासेन गयाचित्ते वित्तिपेति योगादपनयेतीति चित्तवित्तेपा।  
योगप्रतिपत्ताः संशयभ्रान्तिदर्शनेता वहतिरूपतपाहति निरोधस्य समाधेः  
साक्षात् प्रतिपत्तौ व्याध्यादयस्तत्पुहति सहचरितया नत प्रतिपा।<sup>न</sup>  
ता इत्यर्थः व्याधिर्धातवेष्टमनिमित्तो विकारो जरादिः १ स्तनमकर्म  
एतत्तगुरुणा शित्तमाणा स्याप्यासनादिकर्मा नर्हतेति यावत् २ योगः  
साधनीयोनवे सुभयर्के दिष्ट क्वचित्तानुसंशयोः तत्प्रतिष्ठितत्वे  
न विपर्ययोत्तर्गतोपि सत्त्वभयकोटिस्पर्शे ककोटिस्पर्शितत्वा वा  
तरविशेषविवक्षया विपर्ययाद्देहेतौक्तः ३ प्रमादः समाधि साध  
नानामनुष्ठानसामर्थ्येण ननुष्ठानशीलता विषयोत्तरव्याप्ततया।  
योगसाधनेष्वौदासीन्यमिति यावत् ४ आलस्यं सत्त्वामयोदासीन्य  
प्रच्युतो कफादिना तमसावकायचित्तयोर्गुरुत्वं व्याधित्वेनाः प्रसिद्धम  
पि योगविषये प्रवृत्तिविरोधि ५ अविरतिः चित्तस्य विषयविशेषे  
पकोटिकोतिकोभिलाषः ६ भ्रान्तिदर्शने योगसाधने पित्ततसाध  
नतनुद्विस्तया तत्साधनेष्वसाधनतनुद्विः ७ अलब्धभूमिकत्वं स  
माधिभूमिरेकाग्रताया प्रलाभः तिस्रमूढवित्तिमरूपतमिति यावत् ८  
अनवस्थितत्वं लब्धाणामपि समाधिभूमौ प्रयत्नशैथिल्याच्चित्तस्य तत्र  
प्रतिष्ठितत्वं ९ तत्पत्ते चित्तवित्तेपा नवयोगमर्त्ययोगप्रतिपत्तायो  
गोत्तराया रतिवाभिधीयते १० ३ः खदोर्मनस्योगमेजयत्वे सासप्र  
द्यासवित्तेयः सदभुवः ३ः खचित्तस्य राजसः परिणामो वाधनात्



गी. ३  
ही. ३  
घ.

लणः तच्चाध्यात्मिकं शांतिरंशानसंयथाधिवशात्कार्मवशाच्चभव  
ति आधिभौतिकं वादिजनितं आधिदेविकं ग्रहपीडादिजनितं हेया।  
एवमपि पर्ययदेतन्नात्समाधिविशेषो धर्मनस्यमिच्छाविद्यातादिवत्तव  
तुः स्वातन्त्र्यभवजनितः चित्तस्यतामसः परिमाणमविशेषः तोभापरय।  
र्यायः स्वर्गीयः सत्कथापत्तात्तयवत्समाधिविशेषी २ अंगमेतयत्तमे  
गकंपनमानसस्यैवविशेषी ३ प्राणेनवासस्यवायोरेतः प्रवेशनेच्छासः  
समाधंगरेचकविशेषी ४ प्राणेनकौश्यास्यवायोर्वदिनिःसरणंप्रश्वासः  
समाधंगप्रकविशेषी ५ समाहितचित्तस्येतेनभवेतिवित्तिसचित्त।  
स्यभवेतीवित्तिसदृशं तत्रायापव एतेभ्यासवैराग्याभ्यानिगोड्याः  
ईश्वरप्रणिधानेनच तीव्रसंवेगानामासंवेगमाधिलभेत्तेरेश्वर  
प्रणिधानादेतिपत्तोत्तरमुक्ता प्रणिधेयमीश्वरकेशकर्मविपाका।  
प्रायेरपराष्टः पुरुषविशेषश्चरः तन्निरतिशये सर्वतवीजंसर्वे  
षामपिपुरुः कालेनानवच्छेदादितिभिः सूत्रैरतिपाद्यतत्प्रणिधा।  
नेदाभ्यामसंयत्त तस्यवाचकः प्रणवः तज्जपस्तदर्थभावनमिति ।  
ततः प्रसक्तैतनाधिगमोप्यतरायाभावश्च ततः प्रणवजपप्रपातदर्थ  
ध्यानरूपाश्चेश्वरप्रणिधानात् प्रसक्तैतनस्यपुरुषस्यप्रकृतिविवेके।  
नाधिगमः साक्षात्कारोभवति उक्तानामंतरायाणामभावोपिभवती  
त्यर्थः अभ्यासवैराग्याभ्यामेतरायातिवृत्तौकर्तव्यायामेभ्यामदाह्यार्थ  
माह तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः तेषामंतरायाणांप्रतिषेधार्थमे  
कस्मिन्चित्प्रभिसतेतत्तैः भ्यासः चेतसः पुनः पुनर्निवेशने कार्येतथा  
मेवैकरुणा मुदितोपेताणां सत्तुः स्वप्रणवाप्रणविषयाणां भावनात्  
द्विजप्रसादनेमैत्रीमोहादौ । करुणा कृपा २ मुदितादृष्टः ३ उपेतागौ  
दासीये ४ स्वादिशब्देस्तदेतः प्रतिपाद्यते सर्वप्राणिषु सत्त्वसंभोगा  
पत्रेप्रसाधेतनमममिजाणां सत्त्वितमिति मैत्रीभावयेत् नतीर्णाः ३ रि  
तेषुकथेवनामैसाः ३ तन्निवृत्तिः स्वादितिकृपामेवभावयेत् नोपेता  
नवाहर्ष २ प्रणवतत्प्रणवानुमोदनेनदृष्टं कुर्यात् नतविदेष्टेनोपेता  
प्रणवत्सवोदासीयमेवभावयेत्तानुमोदनेनवाहर्ष ४ यवमस्यभायं  
तः मुक्तो धर्मउपजायतेततश्चविगतरागदेहादिमलेचित्तं प्रसक्तं सदेका

पति

कस्मिं

स्त

३  
५



सदा ते दीदीका  
सुदीकरोति भगवान् योगिनः सखमीरिते मनसैर्वेदि यशामिता  
युक्तैर्मैयायः । योगेन तित्वसंबंधी मनो निमेषमादधत् संसार  
हेतुधर्मादिमलश्रयोति निर्मलः । आनायासेन मद्रक्ता योगमनुद  
वर्जितः सखंब्रह्मसुखं यदपरि किञ्चमांतरं । लयवित्तेष्वभ्यु  
त्तातद्या मोति निरंतरं सुखंब्रह्मसखं योगीभूतातिष्ठति निश्चलः ४२८

शुद्धफलमाह प्रेक्षयितुं पञ्चमनेन प्रकारेण योगीश आत्मानं मनो  
प्रेक्षन् समादधानः विगतकल्मषो निरस्ता विद्यादिक्लेशः सत्त्वेन  
नायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं निर्विशेषं ब्रह्मणापेक्षं त्रिविधोपाधिप्रविलया  
त् प्रप्रेते प्राप्नोति कीदृशं ब्रह्मसंस्पर्शं अत्यन्तं प्रेतोदृष्टदृष्टभावेन  
परिच्छेदस्तमतिज्ञाते निर्विशेषं सत्त्वं परमानन्दैकरूपं एतेन न किं।  
चिदपि चिन्तयेदिति चतुर्थपादो व्याख्यानः २८॥

सप्तमः (सप्तमः)

एवमनेन यथोक्तेन क्रमेण प्रवेष्टुं प्रतिपादितेन नियतमानसः सं



नी  
टी व.

यतोतः कार्शो योगी सर्वदा सर्वास्ववस्थासु पश्यं शृणु नित्यादिना  
प्रतिपादितः स्वात्मानं पुंजन्समादधानः सखेनासनप्राणायाम  
प्रत्याहारध्यानधारणादिक्लेशाभावाद्नायासेन ब्रह्मसाक्षात्  
मात्मना संयोगमभेदमस्येते नित्यमेवाधिगच्छति प्राप्नोति  
~~नित्यमेवाधिगच्छति प्राप्नोति~~  
~~नित्यमेवाधिगच्छति प्राप्नोति~~ ॥ २३ ॥

एते देवस्फुटप्रतिपादयति ॥ लासिकी ~~ननु~~ टीका

एवमकल्पप्रभवात्कामानित्याकृत्कर्मणासदाप्रत्यहेतियनेषु  
रात्रादिसमेषु अथवसर्वास्ववस्थासु पश्यं शृणु नित्यादि स्वात्मानं  
पुंजन्समादधानो योगी अतएव विगतकल्मषः संसारे हेतुमार्थम  
रहितः सखेनासनप्राणायामादिक्लेशाभावाद्नायासेन ब्रह्मसं  
र्शं कस्य विदवयवस्य परिहारेण कस्य विद्यायेन तावयवसंघट म  
मुते व्याप्नोति किमस्य ते सखे परिच्छेदाक्रान्तमानंदस्य यदुक्तं श्रीस  
ङ्गते पाशावलोकनेत्यत्रासुर्यालोकने दियत् आत्मव्याप्तिर्भव  
तेषां शिवव्याप्तिस्ततो न्यथा चैतन्ये हेतुवृत्तिर्गोति प्रशान्ते मनसि  
आविर्भूतस्योन्नमसखस्य समाधिकाले देहपवसत्त्वादेशतः काल  
तश्च परिच्छिन्नत्वमित्यतो न्यंतमित्यत्रात्मसखो देतश्च वच्छिन्नम ब्र  
ह्मणो ह्याकाशस्येव निरंशस्यापि मायाकल्पितमवयवद्वयं चेतनव  
र्गोज्ज्वलं गच्छेति तत्र चेतनवर्गव्याप्त्या परमयोगित्वं जडवर्गस्या  
पि व्याप्ता साक्षाद्ब्रह्मतया जीवन्मुक्तत्वमेव तदुक्तं देहादिषु चेत  
नानुषंगि चिदेकात्म्यप्रतिपत्तिराहं जीवन्मुक्तिरिति ~~विदेकात्म्य~~  
~~विदेकात्म्यप्रतिपत्तिराहं जीवन्मुक्तिरिति~~  
~~विदेकात्म्यप्रतिपत्तिराहं जीवन्मुक्तिरिति~~ ॥ २४ ॥

सर्वहादिगुणयोगी व्यापका  
भावयेद्यदा शिवव्याप्तिर्भ  
वेदेष्टा ~~नित्यमेवाधिगच्छति प्राप्नोति~~

उक्तपूर्वस्य

पंचोलीटीका

ततश्च कृतार्थो भवति रसाह पुंजन्ति एवंगयोक्तप्रकारेण सर्व  
दा स्वात्मानं पुंजन्तः करणं पुंजन्समाधिपुंजं कर्तुं न विगतपापो योगी।  
योगांतरापवर्जितः सखेन प्रनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मरूपसंश्रमं  
नेति रतिशयं सखे प्रश्रुते प्राप्नोति ॥ २५ ॥



## रत्नावलीसमिद्धोपिनी॥

पुञ्जनेवमिति एवंपूर्वोक्तप्रकारेण सदा सर्वास्ववस्थासु आ-  
 लम्बोन्मत्तं पुञ्जं आरभ्यमाणस्वजात्युचितकर्मैकविषयं कुर्व-  
 न् अयं योगी योगः समतालक्षणातिशयेन विद्यते यस्य सः अ-  
 तिशयश्च परिपक्वतलक्षणाः परिपक्वसाम्ययोगविशिष्टस्य  
 र्थः अतएव विगतकल्मषः रागद्वेषादिराहित्येन केवलं यस्मै  
 तद्बुद्ध्या प्रवृत्तिमत्त्वाद्दुःखधादिजन्यपापास्मृष्टः सुखेनात्मा  
 यासेनैव अत्यन्तं निरवधि सुखमश्नुते प्राप्नोति कथं भूतं सुखं  
 ब्रह्म परमेश्वराख्यं तत्तन्तेन संस्पर्शः संबन्धो यस्य परमेश्वर-  
 सुखतत्त्वमित्यर्थः अत्यन्तताव सुखस्य बहुप्रकारकता ये-  
 दिकं राज्यादिलक्षणां पारत्रिकं च स्वर्गभोगादिलक्षणमाय-  
 वर्गिकं च मोक्षलक्षणमिति विविधं क्रमेण प्राप्नोति योगीति  
 पर्यवसितो यमर्थः २८ ॥

मधुभाष

६॥ एवं पुञ्जनिति ध्येयमाह २८ ॥







### भाषा अनुवाद

अब योगीजन की कृतार्थता कहते हैं कि इसी प्रकार सर्व  
समन वशीभूतकारी पुरुष जिसका सम्पूर्ण पापहर भया  
है सोई योगी अनायास ब्रह्मसंस्पर्श अर्थात् अविद्या निवृत्ति  
कारी जो प्रत्यक्ष ब्रह्मज्ञान सर्वोत्तम सुख से पावते अर्थात्  
जीवन्मुक्त होते हैं २८ ॥

### दोहा

जोडत पेसैं वितनित योगी सो निरपाप विनाखेद अति  
सुख लदैं ब्रह्मसंगको आप २८ ॥



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१२५  
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥  
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥



सर्वभूतस्य सात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षते  
योगप्रकृतात्मा सर्वत्र समदर्शनः २५

शोकभार्य

इदानीं योगस्य फलं ब्रह्मेकतदर्शने सर्वसंसारविच्छेदकारि  
णं तत् प्रदर्शयते सर्वेति सर्वभूतस्य सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मा  
नं सर्वभूतानि चात्मनि ब्रह्मादीनि स्वरूपयन्तानि च सर्वभूतामात्म  
मेकतो गतानि ईक्षते पश्यति योगप्रकृतात्मा समाहितानः करणः  
सर्वत्र समदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरगनेषु विषमेषु सर्वभूतेषु स  
मैतिविशेषं विक्रियारहितं ब्रह्मात्मैकतविषयं दर्शने तानं यस्या  
सर्वत्र समदर्शनः २५ ॥

ज्ञानदगिरिकृतटीका

पापपदमुपलक्षणं पुण्यस्यापि संस्पर्शस्वादाम्भेकरसं उत्कर्षो वि  
षयासंस्पर्शो योगमनुतिष्ठतो ब्रह्मभूतस्य सर्वानर्थनिवृत्तिरिति  
शयसखप्रामित्तत्वात् द्विविधो मोक्षो हेतवाकेन स्यादिति शङ्कमानं  
प्रमाद इदानीमिति स्वमात्मानमीक्षत इति सम्यग्ः सर्वभूतामपि  
तद्विशेषणत्वेन पश्यति चेन्न शुद्धवस्तुत्तानमिति नाविद्यानिवृत्तिरिति  
सांशब्दात् सर्वभूतानीति उक्तेदर्शने चित्तसमाधानमुपाये दर्शयति  
योगेति विषमेषु पापिषु तदनुरोधादिषु समेषु दर्शने उपदर्शितदर्शन  
प्रतिबन्धकं प्रसदस्यति सर्वत्रेति २५ ॥

सामिकृतटीका

ब्रह्मासात्माकारमेव दर्शयति सर्वभूतस्यमिति योगेनाभ्यसमाने  
न प्रकृतात्मा समाहितचित्तः सर्वत्र समब्रह्मेव पश्यतीति समदर्शनः तथा  
स्वमात्मानमविद्याकृतदेहादिपरिच्छेदस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्था  
वरगतेषु वस्थितेषु पश्यति तानि च स्वात्मन्यभेदेन पश्यति २५ ॥

विशाचभार्य

इदानीं योगसाफल्यं ब्रह्मेकतदर्शने प्रदर्शयते सर्वभूतस्य सर्वेषु भूते  
षु स्थितं सात्मानं सर्वभूतानि च ब्रह्मादीनामेकतो गतानीति तत् पश्य  
ति योगप्रकृतात्मा समाहितो तः करणः सर्वत्र समदर्शनः २५ ॥



गी.  
टी.  
घ.

गमात्रुजभाष्ये

अथ योगविद्याकदशाचतः प्रकाराश्च ते सर्वभूतस्यमिति स्वात्मनः  
परेषांच भूतानां प्रकृतिविपुलस्वरूपाणां ज्ञानेकाकारतया साम्यादेव  
स्य प्रकृतिगताद्योगयुक्तात्मा प्रकृतिविपुलेषात्मा स सर्वत्रानेका  
कारतया समदर्शनः सर्वभूतस्य स्वात्मानं सर्वभूतानि च स्वात्मनीहने  
सर्वभूतसमानाकारस्वात्मानं स्वात्मसमानाकाराणि च सर्वभूतानि प  
श्यति एकस्मिन्नात्मनि दृष्टे सर्वस्यात्मवस्तुनस्तस्यात्मा त्वेव स्वरूपं भव  
तीत्यर्थः सर्वत्र समदर्शन इति वचनात् योगयोगस्तथा शोकः साम्ये  
ने सत्रुभाषणाच्चानिर्दोषं हि समं ब्रूयेति वचनाच्च २५ ॥

अभिनवप्रसक्तटीका

अनेनैव कमेत्यादिना योगिनां सात्त्विकव्यावृत्तिः कदाचिद्योगादित्येति  
लाभ्यम् २५ ॥ सर्वेषु भूतेषु स्वात्मानं ग्राहकतया नुप्रविशन्नुभावयेदात्मनि च ग्राह्यतां

परमार्थप्रपाटीका

एवंतिरंतरमंतर्यानावस्थस्य देहानुबन्धेनात्मानुभवमुक्ताः पुनाक  
दापि वास्तव्यः सर्वात्मकत्वेनात्मप्रतीतिमीशावास्योपनिषत्कां दर्श  
यति सर्वभूतस्यमिति योगेनाभ्यासेन पुनः समाहितश्चात्मा मनोव  
स्येवंविधश्चात्मानं स्थूलसमष्टि रूपं सर्वभूतेषु स्थूलबाह्यि रूपे प्रोतर्णा  
मित्येवतिष्ठते ईदृशेन पश्यति तथा सर्वभूतानि आत्मनि स्थूलसमष्टि  
रूपे जलतरे गवता दास्येन पश्यति अतएव सर्वत्र समदर्शनः सर्व  
भूतेषु समं तारतम्यविवर्जितं दर्शनं प्रतीतिर्यस्य स तथा श्रुतिश्च य  
स्तु सर्वाणि भूतान्यात्ममेवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं तदा वि  
चिकित्सतीति भाष्ये यः पुरुषः सर्वाणि भूतानि आत्ममेव पश्यति  
जलेतरे गानिव तथा सर्वभूतेषु आत्मानमेव पश्यति तरेण जलमि  
व एवंभूतस्ये तदानविचिकित्सति तारतम्यविचारं न करोतीत्यर्थः २५

वनमालीटीका

इदानीं सिद्धयोगस्य जीवन्मुक्तस्य विशेषनिवृत्ताविद्यस्य हरिप्रसा  
दाविर्भूतस्य रूपस्य त्रैतयस्य सदस्या प्रतिवदस्वैदमेतत्तत्त्वकं रागाणां  
विषयेषु पवसाभाविकं सर्वत्र सर्वोत्तमत्वेन भगवदर्शनमाह सर्वे  
तियोगयुक्तात्मा योगेन निर्विकारवैशारद्यरूपेण प्रकः प्रसादं निमं

ज्ञानरूपेण सर्वोपलब्धतया नुप्रविशन्नुभावयेदात्मनि च ग्राह्यतां  
नाथतयो गच्छति संज्ञायुः स्वस्मान्मेव वाद विदग्ध  
दिपुत्रुणैर्वैसि च विवरणं च मयेव निरूपितं प्रतिनयेत्वा  
पथायः ॥ २५



लताशामशान्ताचित्तं यस्य स आत्मानं सर्वं चरं मोनियामकत्वेन व्याप  
कत्वेन च सर्वभूतस्य ब्रह्मादिसंभवं येनैष प्रच्युते सर्वं प्रयत्नतपवरेत  
तेन प्ररोत्ततः पश्यति अथ च सर्वभूतात्मनि सदाधारकाणि भुक्ति  
यस्या निवेदतते प्रयत्नतपवापरोत्ततः पश्यति कीदृशः सर्वत्र व्यव  
हिताद्यवहितप्रकृष्टाविप्रकृष्टवस्तुसमं परोत्तरं दर्शने यस्य स  
वैश्वजीवेषु ज्ञानानंदेषु रतियम्यत्तादिना समानं दर्शने यस्य सः २५

ॐ समवेतयन्तीटीका

पवं निष्पन्नयोगस्य योगिनश्चात्मसंखेपरमात्मसंखे च भवतीत्युक्ता  
येदानीं स केन प्रकारेण स परस्वरूपमनुभवति तस्य च कीदृशी दृशोमा  
शं क्तनस्य योगविष्णुकदशायाश्च तर्भिः शोकेषु तः प्रकारकलमुत्त  
रोत्तरं श्रेष्ठत्वं च दर्शयन्नादावात्मानुभवप्रकाशमाह सर्वभूतस्य भित्ति  
योगप्रकाशः स्वस्वामपरमात्मस्वरूपयोः स योगो योगशब्देनोच्यते स्वात्म  
परमात्मसंयोगे प्रकृतः समाधौ ध्यानेन संप्रकृतः आत्मा मनो यस्य स तथा  
आत्मात्मीयभावविषये ध्यानरूपमना रूपं सर्वत्र निविल्लासपरमा  
त्मवस्तुसमदर्शनः समं ज्ञानं काकारस्वरूपत्वेन तत्सं दर्शनं ज्ञानं  
यस्य स तथा स्वस्वरूपस्य च निरिक्तानो प्रकृति संबंधं रहितानां जी।  
वस्वरूपाणां च परमात्मस्वरूपस्य च ज्ञानं काकारस्वरूपत्वात् तत्त्वमेव  
स्वरूपमिति ज्ञानवृत्तिमर्थः सर्वभूतस्य सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरगते  
षु भूतेषु जीवेषु ज्ञानाकारसाम्यस्वरूपत्वेन तिष्ठतीति तथा सत्ते आ  
त्मानं स्वस्वरूपमिच्छते पश्यति च पुनरात्मनि स्वस्वरूपे सर्वभूतानि  
ब्रह्मादिस्थावरगजानि जीवस्वरूपाणि ज्ञानस्वरूपसाम्यानि पश्यति ।  
यथाहं ज्ञानस्वरूपो ज्ञानादिधर्मेश्रियस्तथैवाप्यभूतानि भवन्तीत्येवं  
सर्वभूतसमानं स्वस्वरूपं पश्यति तथेता निज्ञानस्वरूपाणि ज्ञानादि  
धर्माश्च पाणि तथाहमपि ज्ञानस्वरूपमेवं स्वस्वरूपसमानानि सर्व  
भूतानि वपश्यतीत्यर्थः यथैवै केन मरिण्डेन विज्ञाते न सर्वं मरुतं  
विज्ञाते स्याद्यथैवै केन लोहमणिना विज्ञाते सर्वं लोहमयं विज्ञाते स्या  
तथैवै कात्मविज्ञाते न सर्वमात्मवस्तु विज्ञाते स्यादित्यादिश्रुतेः २५

मधुसूदनीटीका

तदेवं निरोधसमाधिना त्वंपदलक्ष्ये तत्पदलक्ष्यं च अहंसात्मात्तु तदेकागोचरात् तत्त्वमसीति  
वेदान्तवाक्यानि विवक्षितं साक्षात्काररूपा ह्येति ब्रह्मविद्याभिधाना ज्ञायते ततश्च कृत्वा  
विद्यातत्कार्यनिवेद्या ब्रह्मस्वरूपमप्येतन्मर्कत इत्युपपादयति विभिः श्लोकेः तत्र प्रथमं त्वंपद



गी.  
टी.  
घ.

लक्ष्योपस्थितिमाह ॥

सर्वेषु भूतेषु स्याद्वरजं गमेषु शरीरेषु भोक्तृत्वात् स्थितमेकमेव तिसंवि  
भुमात्मानं प्रत्यक्षेन साक्षात्परिमाणं परमार्थसमसात्तद्वचने साक्षे भोक्तृत्वं  
उपरिक्लिप्तः खरूपेभ्यो विवेकेनेह ते साक्षात्करोति तस्मिंश्चात्मानि  
साक्षात्परिमाणं सर्वाणि भूतानि साक्षात्परिमाणं सकेन संबधेन भोग्यत्वा  
कस्मिन्नानि साक्षि साक्षयोः संबधोतरानुपपत्तेः मिथ्याभूतानि परि  
क्लिप्तानि जगन्निःखान्मकानि साक्षिणो विवेकेनेह ते कः योगप्रका  
त्तायोगे न निर्विचारवैशारद्यरूपेण प्रकृतः प्रसादशानः आत्मोतः क  
रणं यस्य स तथा तथा च प्रागेवोक्तं निर्विचारवैशारद्ये ध्यात्मप्रसादः  
रूते भगवत्प्रज्ञाश्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामस्य विषयाविशेषार्थत्वादिति  
तथा च शास्त्रानुमानागोचरयथार्थविशेषवस्तुगोचरयोगजनप्रसङ्गेण।  
रूते भगवत्प्रज्ञाश्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामस्य विषयाविशेषार्थत्वादिति  
तीतिसर्वत्र समदर्शनं यस्येति सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमनात्मा  
ने च योगप्रकात्ता यथाऽवस्थितमीदृशं तदिति प्रकृतं प्रकाशयोगयोगप्रका  
त्ता योगासर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीदृशेति योगिसमदर्शिता।  
वात्मेतन्नाधिकारिणावक्तो यथा हि चित्रवृत्तिनिरोधः साक्षि साक्षात्  
कारहेतुः तथा जडविवेकेन सर्वानुसूतत्वेन स एव ककरणमपि नाव  
श्यं योग्यवापेक्षितः अतएवाह वसिष्ठः हो कर्मोचितताशस्य योगो  
ज्ञानं चराचर योगवृत्तिनिरोधो हित्तानं सम्यगवेक्षणं प्रसाध्यः कस्य  
चिद्योगः कस्य चित्तनिश्चयः प्रकारो होततो देवाजगादपरमः शिवश्  
ति चित्तनाशस्य साक्षिणः सकाशात्तदुपाधिभूतचित्तस्य एव ककरण  
तददर्शनस्य तस्य चोपायदयं पक्षोऽसंप्रज्ञातसमाधिः संप्रज्ञातसमा  
धौ हि शास्त्रे काकारवृत्तिप्रवादप्रकृतमंतः कर्णासत्ते साक्षिणानुभूयते  
निरुद्धसर्ववृत्तिके तदपशोततात्रावुभूयत इति विशेषः द्वितीयस्तसा  
क्षिणिकस्मितं साक्षमदततात्रास्तेव साक्षेव तपरमार्थसमः केवलो  
विद्यते इति विचारः तत्र प्रथममुपायं प्रपंचपरमार्थतावादिनोद्देशेण  
गभीरयः प्रपेदिरे तेषां परमार्थस्य चित्तस्यादर्शनेन साक्षिदर्शने निरोधः।  
तिरिक्तोपायासंभवात् श्रीमद्वेङ्कटभगवत्प्रज्ञापादमनोपजीविन।  
स्तौपनिषदाः प्रपंचादतत्तवादिनो द्वितीयमर्थेण यमुपेयः तेषां सधि

योगो



एतत्तानदाहो सतिनत्रकलितस्य बाधितस्य दृशस्य दृशानम।  
नायासं नैवोपपद्यते अतएव भगवत्सूत्रपादः कृतापि ब्रह्मविदो  
योगायेतान्युपादयो वभूवुः अतएव नैव निषदाः परमहंसाः औ  
नेवेहोतवाकाविचारेष्वगुरुमुपसृत्य प्रवर्तते ब्रह्मसाक्षात्काराय  
नतयोगविचारेणैव चित्तदोषनिराकरणेन तस्याः मया सिद्धत्वा  
दिति कृतमधिकेनैव ~~द्विपञ्चनेन च तद्विषयस्यैव निरूपणे~~

२५

### सदानंदीटीका

इतानीयोगसंसिद्धेफलं ब्रह्मैवादर्शने सर्वसंसारविकेदकारणं  
तस्य दर्शने १ आब्रह्मस्य वरातेषु सर्वभूतेषु विद्वन् स्वात्मानमेकम  
हेतुमनुस्मृतं प्रपश्यति २ तथा सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादीनात्मवस्तु  
नि ऐकांगतानि युक्तात्मा पश्यन्मात्रैवाटस्नुनिः ३ साक्षेभ्योऽदतः  
स्वेभ्यो विवेकेन विविचयः साक्षिणं प्रत्यगात्मानमसंगं परिपश्यति ४  
साक्षिणपतिलभूतानि कलितामात्ममायया आध्यासिको हि संवेधो मा  
यया साक्षिसाक्षयोः ५ तेनिरस्य विवेकेन मिथ्याभूतानि पश्यति यो भो  
नैकाग्ररूपेणाचित्तं यस्य समाहितं ६ सर्वशक्तिसमं यस्य दर्शने ब्रह्म  
गोचरं स योगी ब्रह्मविदस्य पश्यत्यत्र पश्यति ७ २५ ॥

### नीलकंठीटीका

दिविधस्यापि योगस्य फलमाह सर्वेति सोपाधिर्निरुपाधिश्च देधा  
ब्रह्मविद्व्यक्ते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मानि निरुपाधो नृपाधिक इति वा  
र्तिकोक्तरीत्या संप्रज्ञाते आत्मनः सार्वत्रिकमनुभवयोगी सर्वेषु भूतेषु  
उपादानतया स्थितं आत्मानं ईदंते पश्यति तथा अस्मिन् प्रज्ञाते सर्वाणि  
भूतानि ब्रह्मादिसंवेधो यानि आत्ममेकानां गतानि रजामिवाप्यस्त  
सर्पदेरुपादादीनि तद्वत् पश्यति योगयुक्तात्मा योगेन समाहितचित्तः  
अस्यैव बुद्ध्यानावस्थारं सर्वत्रेति सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषमेषु  
भूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकतविषयं दर्शने यस्य स सर्वत्र समं  
दर्शनः तथा च अतएव यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्ममेवात्र पश्यति सर्व  
भूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते सर्वस्यात्मा भवति ब्रह्मदाशा ब्र  
ह्मदाशावद्येमेकितवा उतर इदं सर्वं यदयमात्मेनादयप्यतमं प्रतिपा

५ मा



गी.  
टी.  
घ.

दयेति यत्तयोयोगप्रकाशायोवासर्वत्रसमदर्शनः सप्रान्तात्तमीक्ष  
तरतियोगिसमदर्शितावात्मैतत्ताधिकारिणवृत्तौ यथादिवित्तव  
तितिरोगः सादिसात्ताकारदेतः तथाजडविवेकेनसर्वानुसृतचेत  
स्पृष्टकरणमपि नावश्यंयोगप्रवापेदितरति तत्र समाहितोभू  
त्वात्ममेवात्मानं पश्यति तत्र स्तुते पश्यति तिक्रमेण ध्यायमान इत्यादि  
श्रुतिभिः समाधिप्राप्तापरपर्याययोगस्यैवात्मदर्शनहेतुत्वप्रति  
पादनात् तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्ने विद्यामेतोयोगविधिचक्र  
त्वमितिलिङ्गाच्चत्तानयोगयोः समुच्चयावगमात् नच श्रोतृयो  
क्तिकविवेकमात्राजडाजडयोर्देहात्मनोः पृथक्करणं संभवति सो  
पाधिकस्य भ्रमस्य उपाधिति हतिमन्तरेण निवृत्त्य संभवात् आदर्शा  
यनिवृत्तावपि प्रतिविंबादिभ्रमनिवृत्त्यापत्तेः अतएवाधिष्ठानज्ञान  
दाह्ये सति तत्र कल्पितस्य चित्तस्य तदृश्यस्य वा दर्शनमनायासेनैवो  
पपद्यतरतिनिरस्तं योगे विनाधिष्ठानज्ञानस्यैवा संभवात् यदाह द  
तः स्वसंवेद्यं हितद्वयकुमारीसीसखं यथा प्रयोगी नैव जानाति  
ज्ञानं पोहियथाचरमिति यत्तु के भगवत्सूत्रपादेः ब्रह्मविदः कुत्रा  
पियोगापेक्षानव्युत्पादयां बभूवुरिति तदथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र  
अशब्दसूचितमुमुक्षुविशेषणीभूतसाधनवत्तद्व्याप्तगंतेशमा  
द्युपेयसमाधिमदृष्टोक्तमिति न दोषः द्वौ कमाविति वसिष्ठवाक्य  
तामर्थं तपरस्परनिरपेक्षमार्गद्वयोपगमेनायः पंध्या इति श्रुतिवा  
यापमाप्रतिपत्तिकमभेदमात्रपरतया प्रागेव वर्णितमिति दिक् किं  
च योगप्रकारेण योगानपेक्षमांगान्तरप्रतिपादनमसंगतं नच त  
त्त्वचकोत्रकश्चिच्छब्दो वर्तते संभवति वा उक्तपुक्तेरतोयोवासमदर्श  
न इति वापराध्याहारोपसंगत इति दिक् २५ ॥

इत्यसिद्धनिरुत्तरसंयमस्योति आनेदीरीका नः स्वरूपमाह ॥  
योगेन प्रधानजयान्तेन परमसंयमेन युक्तः परमात्मनि यो नित आत्  
मायेनेदृशः सर्वत्र समं देयोपदेयोपेक्षाबुद्धिराने निर्विकारं दर्शने  
ज्ञाने यस्य सः आत्मानं स्वकर्मयोगार्थं संक्रमयन्ता सर्वभूतेषु च  
तदर्शभूतसर्गाणि सुस्थितं वर्तमानमीक्षते च पुनरात्मन्यस्मिन्नेव



जीवशरीरे सर्वभूतानि पृथिव्यादिप्रधानां तानि योमानुषासनोक्तेन सं  
यमप्रकारेण साक्षात्करोति ॥ २५ ॥

इत्थं सिद्ध निरुत्तर समाधेः कर्मयोगिनो रामकंठीटीका लोकोत्तरं व्यवहारं प्रतिपादयितुं  
माह-यद्योक्तेस्मिन्कर्मयोगे युक्तः समाहितः सर्वत्र सर्वदा सर्वथा ब्रह्मवि-  
ज्ञो योगी आत्मानमद्वयविन्मात्रैकलक्षणतयोक्तस्वरूपं सर्वभूतेष्वपरस्परं  
रमित्रतेनावस्थितेषु चराचरेषु प्राणिषु स्थितेषु पश्यति यदात्मनः समात्स-  
र्यं चिन्मात्रं रूपमेकं तदात्मका मेव भूतातिशेखर इत्यर्थः २६ ॥

चतुर्थिः योगिनयत्रोपरमतेचित्तमित्याकृत्तलक्षणोत्तमस्येनप्रज्ञात्मावदितस  
भावः अतएवसर्वत्रभूतमात्रे समन्तिविशेषेवैवश्यतीतिसमदर्शिनः  
सन् आत्मानमदैतचित्मात्रैकलक्षणं सर्वेषुभूतेषुपरस्परंभिन्नेषु ब्रह्मा  
दिस्थावरांतेशु तथोक्तसृष्टेस्वात्मनिसर्वाणिभूतानीक्षते अभेदेनसा  
क्षात्करोति सर्वत्रचेतनवर्गस्वात्मभेदेमेवपश्यतीत्यर्थः सर्वेषुभूतेष्वाम्ना  
नेषादकतयानुप्रविशंतंभावयेत् आत्मनिवशात्तत्तत्तत्तद्वारेणसर्वा  
णिभूतानेकीकुर्यात् अतश्चसमदर्शिनंतंजायतेइति अत्रोक्तं

## पंचोलीटीका

इदानीं योगाख्यफलं ब्रह्मैकत्वदर्शने सर्वसंसारविकेदकारणोत्तरे दर्शयति  
सर्वेति योगपुक्तोक्तः कारणः सर्वभूतस्य सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादि स्यावरोतेषु  
विषयेषु समेति विशेषे ब्रह्मात्मैकत्वे आत्मानं पश्यति च पुनः सर्वभूतानि  
आत्मनि पश्यति यः सर्वत्र समदर्शनः २५ .

राणी रसमिहोयिनी ॥

सर्वभूतस्यमिति योगे कर्मकौशलतत्त्वज्ञेयः सावधान आत्मा  
वित्तं यस्य स तादृशः तथा सर्वत्र सुहृन्मित्रादौ समंतत्त्वं दर्शने यस्य  
स सुहृत् मित्रतादिकं विशेषोपाधिं विहाया तत्तायित्वं तेषां सर्वेषां वधा



128  
ईतायां सामान्यं निमित्तमादाय स्वयमिति प्रयोजिकां पश्यन्ति  
तियावत् पतद्विषयेषां ह्येन च कर्मकौशलसमतो भयलक्षण  
योगद्वयारूप इत्यर्थो वसीयते स चात्मानं परमेश्वरं सर्वभूतेषु स्थि  
तमीदृते साक्षात् करोति सर्वभूतानि चात्मनि परमेश्वरे स्थितानी।  
क्षते साक्षात् करोति मोक्षोपितस्य करस्य एवेति तात्पर्यं २५॥

मधुभाष्य

सर्वभूतस्यमिति सर्वभूतस्य आत्मानं परमेश्वरं सर्वभूतानि चा  
त्मनि परमेश्वरे तच्च परमेश्वरं ब्रह्मत्वादावेव स्यादिति तासां  
न प्रपत्ति तच्चोक्तं आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमुपस्थितं प्रपश्य  
सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनीति समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठते पर  
मेश्वरमिति फलमाह २५॥



## भाषा अनुवाद

ब्रह्म साक्षात्कार रूप अणुगत ज्ञानकैसा होता सो देखाने  
है कि योग युक्तात्मा पुरुष ब्रह्म से ले स्थावर पर्यन्त में स  
मदर्शी सर्वभूत कहे प्राणी मात्रमें अपनेको देखना और या  
वत् जीवों को भी अपने में देखनाहै अर्थात् अविवर्कित देहा  
दि भेद हर होय ब्रह्ममय ज्ञानवान सर्वत्र समदर्शिन होता है ॥

## दोहा

सभीभूत मुद आत्मको आत्ममद समभूत देखें योगयुत वि  
त सो सममें समदृष्टाभूत ॥१॥



179

[illegible]



योमोपश्यति सर्वत्र सर्वेषु मयि पश्यति तस्या  
हेतुप्रणयामि सचमेन प्रणयति ३० ॥

शाङ्करभाष्यं

एतस्यात्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते योमामिति योमो पश्यति वा  
सर्वेषु सर्वस्यात्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु पश्यति सर्वेषु ब्रह्मादिभूतज्ञाने  
मयिसर्ववात्मनि पश्यति तस्यैवमात्मैकत्वदर्शिनः अहमीश्वरोऽनं प्रण  
यामि न परोक्षतो गमिष्यामि सचमेन प्रणयति सच विद्वान्मेमम  
वासुदेवस्य न प्रणयति न परोक्षो भवति तस्यैवमम वैकात्मकता  
न स्वात्मादि नामात्मनः प्रिय एव भवति ३० ॥

शान्तगिरिकृतटीका

उक्तस्यैकत्वज्ञानस्य फलविकल्पतया शाङ्करा शिष्यित्वयति एतस्येति त  
त्रैकत्वदर्शनमनुवदति योमामिति तत्फलमिदानीमुपपन्नमिति त  
स्येति ज्ञानाववादाभागे विभज्यते योमामिति तत्फलं किं भागे व्याच  
ष्टे तस्यैवमिति अनेकत्वदर्शिनोपीश्वरो नित्यतात्र प्रणयतीत्याशङ्क्या  
ह नेति अहं परमानन्दो न तं मति परोक्षो भवामीत्यर्थः सचमेनाद्याच  
ष्टे विद्वानिति विद्वानिवा विद्वानपीश्वरस्य न नश्यतीत्याशङ्कोकं नैसा  
दिना अविशेषस्य सत्त्वेण सत्तापि अवहितत्वादविषया नष्टप्रायतेम  
र्थः ईश्वरस्य विश्वस्य परस्परमपरोक्षत्वे हेतुमाह तस्यैवेति आत्मैकतेरपि  
कथं मिथोऽपरोक्षत्वं तत्राह स्वात्मेति ३० ॥

स्वामिकृतटीका

अनेन विविक्तस्य परार्थ इति दर्शना तत्पदार्थदर्शयन्पदवेभ्रता  
त्मानस्य सर्वभूतात्मनयामुपासने मुख्यं कारणमिमाह परति  
मोपरमेष्ठरं सर्वत्र भूतमात्रेयः पश्यति सर्वत्र प्राणिमात्रं मयि यः पश्य  
ति तस्याहेतुप्रणयामि अहं प्रणो न भवामि सचमेनाहं प्रणो न भवति प्र  
णो न भूता कृपादृष्ट्या तं विलोकाग्रहणामीत्यर्थः ३० ॥

पिशाचभाष्यं

एतस्यैकात्मकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते योमो वासुदेवं सर्वत्र सर्वभूते।  
पश्यति पुनः सर्वेषु ब्रह्मादिभूतज्ञानं मयिसर्ववात्मनि पश्यति तस्यैवमात्मै  
कत्वदर्शिनः अहमीश्वरोऽनं प्रणयामि न परोक्षतो गमिष्यामि स



तमेन प्रणश्यति न परो दी भवति तस्य वा ह मा तौ क त्वा न् स्वात्मा हि  
ना मात्मनः प्रकाश एव भवति ३० ॥

गमानुजभाष्यं

यो मामिति ततो विष्णुकदशा मापत्रो मम साधर्म्यमागतः निरंजनः  
परमेसायमुपैतीत्युच्यमाने सर्वस्यात्मवस्तुनो विधृतपुण्यपापस्य स्व  
रूपेणावस्थितसमत्ताम्यं पश्यन्त्यः सर्वज्ञात्मवस्तुनि मोपश्यति सर्वमा  
त्मवस्तुत्वमपि पश्यति श्रियोमसायादयतरदर्शनेनान्यतरमपि दृश्यमि  
ति पश्यति तस्य स्वात्मस्वरूपं पश्यतो हेतुं सायात्र प्रणश्यामि नादर्शन  
मुपयामि समापि मोपश्यन्मत्ताम्यात्वात्मानं मत्समवसोकयन्म।  
नादर्शनमुपयानि १॥ अभिनवगुप्तकृतटी.

शैवेयप्रदेशे कालावने पादकतया वृद्धविहिते भावनेन वाताविप्लवा  
 तत्तान्महारेणसर्वाणि भूतानि एकीकुर्यात् अतश्च समदर्शनत्वे जायते  
 एतन्मते नित्यं पार्थः निरुत्तरस्तमे दयादिविशरणोद्विग्नकरणे देवी लोत्र  
 विवरणे च मये कनिर्णीत इति तन्मयप्राप्त्यर्थः ३० ॥

परमार्थप्रणटीका

अथ सूक्ष्मसमष्टिरूपेण सर्वात्मकत्वेनात्मकत्वेन प्रतीतिमाह यो  
 मामिति यः पुरुषः सोऽसूक्ष्मसमष्टिरूपेण गमैः सर्वत्र सूक्ष्मसमष्टिरू  
 पेऽसूक्ष्मशरीरेषु पश्यति तथा सर्वसमष्टिरूपेण मयि समष्टिरूपे पश्यति  
 तस्य पुरुषस्याहेन प्रणयामि सदैवानुभवाद्दक्षिणामि सवपुरुषो  
 मेन प्रणयति मत्कृपाकटाक्षशरणपवति इतीत्यर्थः ३॥

## वनमालीलीका

एवं दर्शनं प्रकृतो ममाद्यं तदपि यो ह मपि तस्या तं तदपि य इत्याह य इति यो।  
 योगी मां सर्वं स्रंसर्वो तर्पामित्येन सर्वं व्यापकत्वेन च सर्वं सर्वभूतेषु  
 पश्यति सर्वं च चिज्जडं सत्तमपि पश्यतीति एवं स्यात्को कस्यानुवादश्चा  
 त्पदस्य स्वभिन्नतयाति निरासा यत्तस्या हेन प्रणयामि मृतो विवहितो  
 विप्रकृशे वा नाश इव तस्या दर्शने परात्तत्तां न व्रजामि स च मे न प्रणय  
 ति मृतो व्यवहितो विप्रकृशे वा भूत इव मम परात्तत्तां सोऽपि न व्रजति प्र  
 यंभावः मत्प्रसादादा विभ्रंतस्वयोग्याशेषविषयकसंशयस्य मयं तत्राप

५ पञ्च पदाथः सही कियेन । य एणो कायि कियेनात् ।  
तथादिप्रमात्मनः सर्वगतं देयेनात्पण्णितिसपरमात्मा  
सुदुपवकरीकारभावात् । य देवत्तु ज्ञानं तदप्रमात्म  
नियरात्मनि विनिविष्टं भानि तथा विष्टं न पण्णितिसवत्  
मात्मसुदुपात्तु एष्टुः । तद्धाति के सत्यं न भिन्नात् । यत्तु स  
देवतं स पण्णितिसा रुन्वत्तु एष्टुः । सुदेव एणा भासनात् भावां  
श्च मयि पण्णिति तत्तेवां भासनात् पण्णितो इष्टुत्वाया इत्येति यां  
सन एष्टुः । यदमात्मनः ॥ ५० ॥ ५५



सहस्राप्रतिवदाविकित्रप्रेमप्रवादप्रकृत्ययोगितोदंस्मृतिविषयो  
 नभवाभिकित्तदशीभूतः करमलकवत्समेततेपरोक्षतयातिशयि  
 ममानंतत्रस्योदयादिकरणेनानाविधमहागथकात्रोफलदानेइष्ट  
 निग्रहेमुक्तहृदातामत्येव्यासक्तस्याकाशवदसीनस्यप्रेमरश  
 नयारुदयेवदुमदेविः सोपदर्शनमुपेतानीपतांनवजति किंततस्यजी  
 वतमुक्तस्यमदेकवदानुरागस्ययोगतेमंवहामीति ३० ॥

रुसमवेजयन्तीटी.

एवमात्मज्ञानरूपोयोगविपाकदेशामुक्तेदानीततोपधिकदशामा  
 दयोमामिति ययवभूतोयोगीसर्वत्रव्यादिस्थावरोतेप्रवेतनाचेतन  
 रूपेप्रवेतनमात्रेप्रवामामहमर्थरूपेसर्ववेतनाचेतनात्तर्यामितेसर्व  
 नियेतेरसर्वेष्वपश्यतिप्रनर्मयिसर्वव्यापकरूपेसर्वाधारेसर्वकारणे  
 पुरुषोत्तमेसर्ववेतनाचेतनपरतमात्रेपश्यतिनस्येवंभूतमत्सुत्रेपश्य  
 तोमदधीनस्थितिप्रवृत्तिकस्यमदनमभक्तस्यमदेकजीवनस्ययोगिनोः  
 हृमदमर्थाभिन्नरूपोविद्योदवस्थितिलयलीलः सर्वनियेतासर्वात्माव  
 सदेवनेदोनप्रणयामिश्रदृशेनभवाभिसर्वदृशोभवत्सुत्रेपश्य  
 नमदनमभक्तोमेममेश्वरस्यनप्रणयति श्रदृशेनभवति ३० ॥

एवंश्रुत्वापदार्थेनिरूपयन् मधुसूदनीटीका तत्पदार्थेनिरूपयति ॥

योयोगीमामीश्वरतत्पदार्थमणोषप्रपंचकारणमायोपाधिकमुपा  
 धिविवेकेनसर्वत्रप्रपंचेसरूपेणस्वरूपेणचातुस्तत्सर्वोपाधिवि  
 निर्मुक्तेपरमार्थसममानेदवनमनेतेपश्यति योगतेनप्रत्यक्षेणापरो  
 तीकरोति तथासर्वप्रपंचज्ञानेमाययामय्यारोपितेमद्वित्रतयास्थाने।  
 त्रैवंपश्यति तस्येवेविवेकदर्शिनोः हेततत्पदार्थोभगवान्प्रणयामि  
 ईश्वरः कश्चिन्नद्वित्रोलीतिपरोक्षज्ञानविषयोनभवामि किंतयोगज्ञा  
 परोक्षज्ञानविषयोभवामि ययपिवाक्यजापरोक्षज्ञानविषयत्वेने प  
 दार्थोभेदेनैवतयापिकेवलस्यापितत् पदार्थस्ययोगजापरोक्षज्ञानवि  
 षयत्वमुपपद्यतयव एवेयोगजेनप्रत्यक्षेणाममपरोक्षीकृतंनसर्वमेत  
 प्रणयतिपरोक्षोभवतिस्वात्मादिममसविदानतिप्रियतात्स  
 र्वदामदपरोक्षज्ञानगोचरोभवति येययामोपपद्यतेतोस्तथैवभजा

यश्चद्विने



गी.  
टी.  
४  
भगवतो

महामित्तेः तथैव शरणायास्यभीषधानस्य सुधिहिरं प्रति भगवतो  
कैः प्रतिहोस्तस्मात्तन्मपि संते भगवन्तेन पश्यति अतो भगवानपश्य  
त्रपितं न पश्यति सपनमविदितो न भुनक्तीति श्रुतेः विहोस्तस्य देवस  
त्रिदितो नुग्रहभाजनमिमर्थं ~~विहोस्तस्य देवस त्रिदितो नुग्रहभाजनमिमर्थं~~  
~~ननु विहोस्तस्य देवस त्रिदितो नुग्रहभाजनमिमर्थं~~ ॥

महानंदीटीका

ते पश्येति श्रुत्यैवं श्रुतेनैकमिदं विमुक्तस्य दार्थोपि हरिणा उच्यते  
इत्यते । यो योगी तप दार्थं मां जगज्जन्मादिकारणं मायोपाधिविवेकेन  
समस्ते जगतीश्वरः सतास्कराण्येणानुसृतं निरुपाधिकं अद्वयानं  
दमात्मानमपरोक्षीकरोति वै तथा सर्वजगत्स्य अपि ते माययेतने  
तस्यैव दर्शिनो नादेतत्पराधो महेश्वरः ४ परोक्षज्ञानविषयो भवामि  
स्वात्मतो गतः ईश्वरं कश्चिदयोस्ति मतस्येति परोक्षधीः ५ पापरासी  
न्मदात्मत्वविषया विप्रणश्यति विहात्मद्वयपवास्ति न परोक्षो ममा  
पिसः ६ अविहोस्तनतेन पश्यतीश्वरमातरं अतो न ते परोक्षोपि पश्य  
त्रपि पश्यति ७ तानीति मापरोक्षत्वादीशानुग्रहभाजने ८ ३० ॥

नीलकंठीटीका

अस्यात्मैकतदर्शनस्यापि फलमाह यो मामिति सर्वज्ञात्मकः प्र  
त्यगात्मपरः यो योगी आत्मानं सर्वत्र पश्यति सर्वं वात्मनि पश्यति तस्य  
योगिनः तात आत्मानं प्रणश्यति प्रदर्शनेन गच्छति तात आत्मानं पु  
नस्ति रोभवति सकृन्मम मलात्तातस्य बीजाभावेन पुनरुदया संभ  
वारिमर्थः ननु कार्यकारणसंवाताभिमानिना मुक्तिरूपवद्वयं  
धत्ते न तदभिमानागसर्वकं तातं साधिवान्भूते वस्य मातिरोपाधि  
बुद्धेस्तत्पक्षपातिनात् ब्रह्मदृष्ट्या तमुक्तजीवस्य निरनयोक्ते रोभव  
तीताशंकाह सचमेन प्रणश्यतीति सचविद्वान्मेममनमप्राप्यति  
नतिरोभवति मदभिन्नत्वात् भवेदेतदेव यदि जीवो मयि प्रप्लवा  
ममविकारो वा भवेत् तदा निरनयोक्ते दशा मुयात् अहमेव तसः त  
त्तमस्य हेव स्यामि अयमात्मा ब्रह्मादिशास्त्रात् तस्मा युक्तमुक्तं  
सचमेन प्रणश्यतीति ३० ॥



एवं संप्राप्तपरसमाधेरान्वि **आनंदरीटीका** यथास्थितिलक्षयित्वापूरमात्मविषयोऽद्वितीयाप्रतिभा  
 नहेतुकामा **सर्वत्रयः** परमयोगी संयमपुत्रा सर्वेषु भूतेषु वर्तमानः सा वासुदेवमत  
 ह ॥ **दीपितं** परमेश्वरसर्वानुग्रहकं सर्वत्र पश्यति सर्वेषु भूतेषु स्थितं साक्षा  
 करोति सर्वं भूतवर्गं च मयि पश्यति मया धारितोऽवप्रवर्तमानो पश्यति  
 जगतां स्वयं प्रवृत्तं संभवात् तस्याहं तं प्राणायामि रत्यादि मम सा पुत्र  
 मेवायं प्राप्त इत्यर्थः ३० ॥

### रामकंठीटीका

यद्योक्तं सूर्ये स्वात्मनि सर्वभूतानि विगलिता न्योत्य भेदातिपश्यती-  
 न ॥ **त्यात्मः** सर्वभूतानां चाभेददर्शनप्रतिपादनपरमेतयथा चैतत्संभवति  
 तथा प्रतिपादितमेव प्राक् तथापि स्मृत्यर्थं न रुच्यते आत्मानामाद्यं  
 सावदः खग्राह्यग्राहकमूढतमूढतादिसकलविकल्पविरहविशुद्ध  
 संवितप्रकाशैकलक्षणस्तस्य संवेदितत्वं नामाद्यभिचारीग्राह्येन  
 यद्यत्संवेदितं तत्संवेद्यमानमेव तेन ते रूपेणात्मानं लभते ३० ॥ ३० न

अथ सिद्धसमाधेः सकाशाद् **लासिकी वसुन्तीटीका** सभूतस्य विशेषमाह ॥  
 यो योगी सर्वत्र भूतमात्रमासक्तलक्षणमहैतत्सूरूपमात्मानं पश्यति  
 संवेदयति तथा सर्वं प्राणिजातं मयि पश्यति तस्याहं तं प्राणायामि  
 मितयोगिन इव दर्शयन् न भवामि व्युत्थानाभावात् स च ममेश्वरस्यादृशो  
 न भवति स्वरूपभूतत्वात् न चैवं विधो विधिकिं करो योगभूदो वा स्यादि  
 त्याह ३०

### पंचोत्तीटीका

एतस्य आत्मैकत्वदर्शनस्य फलं दर्शयति यः सा सर्वस्य आत्मानं सर्वत्र  
 सर्वेषु पश्यति सर्वं च व्यादिभूतजातं मयि विद्यात्मनि आरोपितं पश्य  
 तितस्यैवं आत्मैकत्वदर्शिनः ग्रहमीश्वरो न प्राणायामिन परोक्षतोऽग।  
 मिष्यामि स च विद्यात्मनो वासुदेवस्य न प्राणायामि न परोक्षतोऽग।  
 च मम च यकात्मकत्वात् सर्वस्यो कार्यं सम्यग्दर्शनमनूयन्तं तं मोक्ष  
 विधानं तत्प्रतिबंधराहित्यं दर्शयति ३०



१॥वीरसमिद्धोधिनी॥

योमामिति यः कर्मयोगीमां परमेश्वरं सर्वत्र स्थाने वर्तमानं पश्य  
ति साक्षात् करोति मयि च सर्वं जगत् पश्यति तस्य कर्मयोगिनो हं  
न प्रणम्यामि न दृष्टो भवामि स च कर्मयोगी मम न प्रणम्यति  
अदृष्टो न भवति प्रत्यक्षो भूत्वा ह्यप्यदृष्टान्ते विलोक्य जयभागि  
नं करोमीत्यर्थः ३॥

मधुभाष्य

योमामिति तस्याहं न प्रणम्यामीति सर्वदा योगक्षेमवद्दः स्या  
मित्यर्थः स च मे न प्रणम्यति सर्वदा मद्भक्तो भवति सत्यपि  
स्वामित्यरक्षत्यन्मयः एवं भृत्यं प्रभजत्यभृत्य इति हि प्रसि  
द्धिः उक्तं च सर्वदा सर्वभूतेषु समं मां यः प्रणम्यति अचला तस्य  
भक्तिः स्याद्योगक्षेमवद्दाम्यदमिति गारुडं यत्तदेव स्पष्टं  
ति ३॥



### भाषा अनुवाद

अब पूर्वोक्त ज्ञानीको जो फल होना सो कहते हैं कि साक्षात्  
त परमेश्वर जो मैं तिसको यावदस्त मात्र सब में और सकल  
यो कुकुरै सो मेरे से यो देखता है जो उसको हम अदृश्य न  
हैं औ हमको वह भी अदृश्य नहीं प्रणीत हम प्रत्यक्ष होय  
कृपादृष्टि से उसपर अनुग्रह करते हैं ३०

### दोहा

जो मोहि देखें सर्व मरु सर्व लखें सो माहि सो हर नहि मोह  
सैं मे अदृश्य नहि ताहि ३॥



五、环境因素

[illegible]

新學堂

*[Faint, illegible handwritten text]*



सर्वभूतस्थितेयोमो भजते कलमास्थितः सर्वथा  
वर्तमानोपि स योगी मयि वर्तते ३१ ॥

शोकरभाष्ये

यस्माच्चाहमेव ससर्वात्मैकतदर्थी इत्येतत् सर्वस्योकार्थं सम्यग्दर्शनमनूय तत्फलं मोक्षोभिधीयते सर्वेति सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैसर्वेष्वप्यपदे वर्तते नित्यमुक्त एव सः नमोस्तं प्रतिकेनचित् प्रतिवध्य इत्यर्थः ३१ ॥

प्रातदगिरिकृतटीका

विददीश्वरयोरेकत्वंवादेन विद्याफलं विहाणोति यस्माच्चेति तस्मादेकत्वंदर्शनार्थं प्रयतितव्यमिति शेषः पूर्वोक्तानान्योक्तगोचरेन फलविधिरिति मत्ताह इत्येतदितिरागादिरहितस्य यमनियमादिसंस्कारवनः सौरप्रवृत्तसम्भवेपि तापहीकृत्य ज्ञाने लोति सर्वथेति प्रतिभासतोपि येष्वेष्टेष्वंगीकारे कुतो ज्ञानवतो नित्यमुक्तं प्रातीतिक इत्युक्तं प्रतिवद्यादित्याशङ्काह नमोस्तमिति ३१ ॥

स्वामिकृतटीका

नचैवंभूतोविधिकंकरः स्यादित्याह सर्वभूतस्थितमिति सर्वेष्वभूतेषु स्थितं मामभेदमाश्रित्य यो भजति स योगी ज्ञानी स न सर्वथा कर्मपरि त्यागेनापि यातवत्त्वादिवत् कर्तव्यपि जनकादिवत् निषिद्धेनापि दत्ता ज्ञेयादिवत् वर्तमानो मदेको न मय्येव वर्तते प्रच्यते न तत्र प्रपत्नीत्यर्थः ३१

पिण्डावभाष्ये

यस्माच्चाहमेव सर्वैकात्म्यकतदर्थी इत्येतत् सर्वस्योकार्थं सम्यग्दर्शनमनूय तत्फलं मोक्षोभिधीयते सर्वभूतस्थितमिमादिना सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोपि सम्यग्दर्शी योगी मयि विसौ परदेव ते वर्तते नित्यमुक्त एव सः नमोस्तं प्रतिकेनचित् प्रतिविध्यत इत्यर्थः ३१ ॥

रामानुजभाष्ये

ततोपि विष्णोर्दशमाह सर्वभूतास्थितमिति योगदर्शायां सर्वभूतस्थितं मामसंकुचितज्ञाने काकारतया एकतमवस्थितः प्राकृतभेदपरित्यागेन सदृशं यो भजते स योगी ध्यानकालेपि यथा तथा वर्तमानः स्तान्माने सर्वभूतानि वपश्यति स्वात्मनि सर्वभूतेषु सर्वदा मत्सममेव पश्य



गी.  
टी.  
४

तीसर्थः ३१ ॥

अभिनवप्रसक्तटीका

प्राणयोगाकारिकाकारिकात् तस्यादिपरमात्मनः सर्वगतं रूपं यो न प  
रमिति तस्य परमात्मा पलायितः स रूपप्रकटीकारः भवति यच्च देव  
लज्जते न दासनात्तत्तिपरमात्मनि विनिविदे भाति ३१ ॥ यस्मै वं ह्यनं

परमार्थप्रपाटीका

अथेतदनेतरं सर्वदृश्यजातमात्माकारेण पश्यंतीत्याह सर्वभूतेति ।  
यः सर्वभूताकारेण स्थितं एकत्वमास्थितः स न भजति अनुवर्तते सर्वं  
मानोपि नामरूपाकारेण स्थितोऽपि मयि वर्तते महाकारो भवति तत्र कं  
पराशमग्रामदुममनुजमानं गतं गगनं गगनं गगनं गगनं गगनं गगनं  
“द्विषमुत्तं महाभूतोद्भूतं सविउदधिषोलादिसकलं न वै तन्मादस्य तस्मिन्  
तिष्ठति मे न यनयोरिति श्रुतिरपि यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूदि  
जाततः तत्र को मोहः कः शोकः कः कलमनुपश्यति भाष्यं यस्य विज्ञा  
नतो विज्ञानवतः पुरुषस्य सर्वाणि भूतानि सर्वभूतात्मकं विद्ये शास्त्रे वा भू  
तभूतभावनागद्विषयेन आत्माकारमेव जातं तस्यैकत्वमहेतुं अनुपश्य  
तः को मोहः मायाविलासश्च मत्तानकुतः तस्यातमप्रकः शोकश्च  
कुतश्च मर्थः ३१ ॥

वनमालीटीका

सर्वभूतेषु ब्रह्मादिसंभरणेनेषु नियामकत्वेन व्यापकत्वेन वस्थितं मे  
“यैकत्वं कैवल्यं जीवनमुक्तिमास्थितो भजति तेन धारावदविकिन्ना  
सर्वोत्तमत्वधीश्वरिकास्ते ह संततिमपिकरोति स योगी सदा मत्प  
रोत्तप्रकृत्यावकरीरादिकं वर्तते तावत्प्रास्थकर्मप्रावल्पात् सर्वका  
मसागेन यावत्कादिवत् विहितेन वा कर्मणा जनकादिवत् प्रतिषि  
डेन वा कर्मणा दत्ताये यजुर्भरतादिवत् सर्वथा येन केनापि रूपेण ।  
वर्तमानोऽपि मत्पसादेन निवृत्तसंस्मरणान्ते दमस्वरूपाकादकाविद्य  
तेनापरीतीभूते मयेव जले मत्पवदनेते विहरति कृतकमस्य कार्यकिं  
चिन्नास्तीत्यर्थः ३१ ॥

रुसमवेजयतीटीका

ततोऽप्यधिकदशमाह सर्वभूतस्थितमिति सर्वभूतस्थितम् सर्वं पुनि  
विलेपभूतेषु चेतनेषु नान्यमिदं एतिष्ठतीति सतथातेनिसिलचेतना

चेतना

विष्णोः सववपुषमेवैकतया भगवंतं सर्वगतं विद  
न्सर्ववस्थागतोऽपि न लिप्यते ३१







मिदमुक्तं सर्वथावर्तमानोपीतिहवापिसरमांलोकात्रहंतिननिव।  
 धनउतिवत॥

तत्त्वेष्वर्थमुक्तैवमवशिष्टाणि निरूप्यते ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु।  
 चावचेष्टयः १ निर्विशेषं विरानंदं मामहंते निरंजनं गुणरूपक्रियावत्।  
 स्तुतिविशेषकहेतुकं २ भेदेन कोऽप्यजं मुहं सच्चिन्मात्रतया स्थितं त  
 मदायै कलत्पस्य त्वमोलक्षणेण स्मृतिणा ३ सदैक्यं क्रमोऽसिद्धमयं ना  
 भेदमास्थितः अहं ब्रह्मेति वेदांतवाक्यजज्ञानवत्तथा ४ अथोत्तीकरो  
 मा मुत्पत्ताः विद्यो वनक्तं कृतकमनया सोऽयं जीव मुक्त उदारधीः ५  
 यावत्तत्स शरीरादिदर्शने वामुवर्तते आभासमात्रं बुधस्य यथा सा प्रस्य  
 दर्शने ६ शरत्कर्मशिवसंतावकर्मणि नाम जन् कुर्वन्त्या विहितं क  
 र्म निशिद्धे वा समाचरन् येन केनापि रूपेण योगीयवद्वरत्रपि ब्रह्मा  
 स्मीति धिया विद्वान्मयेव परमात्मनि ७ ये को न वर्तते निगमहंते वे सवे  
 पदे निगमुक्तसंभावनात्कर्मभिर्नैव लिप्यते ८ धर्माधर्माद्यनीते हि  
 पदे निगं विराजते ९ यस्यादारुणा कटाक्षविलसं देराग्यमुखोदया  
 सम्यक्तनमसीति नेगमगिरा इत्यात्मबोधाग्निना दग्धाज्ञानमशेषमे  
 दजनकं पीरापरे विद्धनेति हंसात्मपदप्रदंतमनिशं कृत्स्नं भजे हंसदा

यस्मात्सर्वानैकतरणी अहमेवप्रतोनास्यमोक्षःप्रतिवध्यतस्याह  
सर्वभूतेति सर्वोपादानतया सर्वेषुभूतेषुसत्तारूपेणस्वरूपेणव  
स्थितेमापरमात्मानेपकलेजीवब्रह्मणोरैक्यमास्थितःसन्भजेतिनि।  
विकलेनसमाधिनासेवतेसयोगीद्युष्मानदशायांशरब्धकर्मवशात्



वाधितानुवृत्त्यादेहमात्रकः सर्वथा सर्वप्रकारेण पातवत्कारिवत्क  
 मा<sup>१</sup> मंगेन वावसि एतन्नकादिवदिदितकर्मणा वादजात्रेयादिवत्रिषिड  
 कर्मणा वावर्तमानोपि यवहरत्रपिमयेववर्तते न मनश्च नो भवति  
 यतो देवेभ्योपि नास्मभय मिति श्रूयते तस्य ह न देवाश्च नाभूमांशान  
 आत्मासेषां संभवतीति च नेत्ययमप्यर्थं देवाग्रहितस्य ब्रह्मविदः  
 शुभ्रैश्च ते शर्गा यनं शानेन समर्था भवन्ति यतो यमेषामात्मेति श्रु  
 तं यः सतपुनः संसारी सर्ववद्वतीत्यर्थः ३१ ॥

शानंदीटीका

एकत्वमास्थितः कर्मभोगार्थं नानाशरीरस्योपहमत्रैकपवत्याय  
 भूषणोक्तप्रज्ञा सर्वव्यापी भोक्तेति सयोगी सर्वथा मनसंधारयन्तो  
 मां परमेश्वरं भजति सयोगी सर्वथा सर्वेषां कर्मभोगार्थं संक्रांताने  
 तेषां तेषां शरीरिणां प्रकारैः कायिकैर्वाचिकैश्च वर्तमानोपि स यिवर्तते  
 मत्सायुज्ये प्रातः व्याख्यातं चैतत् संस्कारसाक्षात्कारात्पूर्वजाति परि  
 ज्ञानमिति सूत्रे परत्रापि वमेव संस्कारसाक्षात्कारात्पूर्वजातिसंवेदनमि  
 ति ~~संवेदनमिति सूत्रे~~ ३१ ॥

रामकंठीटीका

संवेद्यमनतावतिर्विकल्पावस्थापूर्विका भवति तेन यद्यत्किंचिद्यदा  
 यदा यत्र यत्र येन येन प्रमात्रा संवेद्यते तन्न दृष्ट्यानेतविन्मात्रस्वरूपमि  
 त्यात्मनः संवेदिनत्वेद्यानां च सर्वभूतानां तात्त्विकसिद्धेर्दोषास्तवः केव  
 लमचित्तपारमेश्वरमायोद्भावितो वेद्यवेदकविकल्पः सर्वमिदमन्योन्ये  
 विभिन्नतया वभासयति स च परमेश्वरप्रसादाद्विभिन्नतया विद्यात्पद्या  
 दृशा तत्त्वविधिस्तद्विशेषा विभाव्यमानो यदा विगलति तदा भिन्नसेत सा  
 गरसलिलवत्सर्वमिदमात्मन्येवैकोनावभासते ज्ञानकर्मसूत्रयानुष्टा मु  
 नात्मातिचास्मिन्महायोगे प्रत्युदित विद्याशक्तिरेवाधिकृतः तिकर्मयोगी  
 सर्वत्र स्याद्वरेण्यं गमेव भूतगमे समदर्शनं हेतात्सकं तत्वेकदर्शीत्य  
 क्तः ~~संवेदनमिति सूत्रे~~ ३१ ॥

लासिकीटीका

सर्वप्रभृतेषु मामभेदेन यो भजते स योगी सर्वथा कर्मत्यागेन वर्तमा



गी.  
टी.  
व.

नोपि मय्येवर्तते नतुप्रपतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पंचोत्तीर्णिका

सर्वभूतस्थितमिति यः सर्वभूतस्थितं मां एकत्वमास्थितः सर्वत्र।  
अभेदबुद्ध्या भजते स योगी सम्यग्दर्शी सर्वेषां सर्वप्रकारैः कर्मयोगे  
नवापि वै स वेपथेऽप्येवर्तते न केनचित्प्रविध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

सर्वभूतस्थितमिति यः कर्मयोगी मां परमेश्वरं सर्वभूतस्थितं  
सर्वप्राणिहृदयेषु स्थितां स तत्क्रियासु प्रवर्तयंतं भजति सा  
ध्यसिद्धये प्राणं करोति कथं भूतः एकत्वं सदृहादिषु समतां  
समास्थितः सकर्मयोगी मयि परमेश्वरं वर्तमानः यथेष्टं चेच्छा  
स्यात्तथा भवतु नाम परं तदं स्वधर्ममनुतिष्ठाम्येव येनादेवाव्यो  
न भवामीत्येवं निश्चयवान् सर्वेषां वर्तते सर्वैः प्रकारैः प्रवर्तते  
यद्वा सर्वेषां सर्वैः प्रकारैर्वर्तमानः कर्मसु प्रवृत्तिमान् सकर्मयो  
गी मयि वर्तते अंतकाले मां मेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मधुभाष्य

सर्वभूतस्थितमिति एकत्वमास्थितः सर्वत्रैकपदेष्वर इति स्थितः  
सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि मय्येव वर्तते एकमपरोक्षं प्रपन्नो ना  
नफलं नियतमित्यर्थः तथापि प्रायं नाथं करोति कुर्वतस्तु मद  
चेदुःखं सूचकं भवतीत्युक्तं पुरस्तात् आदव कदाचिदपि नाथ  
मेव बुद्धिर्विस्तृष्टा भवेत् प्रमादात्तु कृतं पापं स्वल्पं भस्मीभविष्य  
ति आदिराजैस्तथा देवैस्तृषिभिः कियते कियत् वा दुल्या कर्म  
णस्तथा दुःखं सूचकमेव तदिति सास्यप्रकारोत्तराव्याचष्टे ॥



### भाषा अनुवाद

एवम्भूत पुरुष विधि कहे कर्म के अधीन नहीं हैं सो कहते हैं कि सर्व भूत में वर्तमान जो मैं जिस को एक बुद्धि कहे एक मोहिं केर और बुद्धि नहीं है जिस के सो मेरे ही को आश्रय करि भजता है सो योगी तत्त्वज्ञानी सकल कर्म परिणाग करिके सर्वथा वर्तमान कहे जीवित दशा में भी मेरे में प्राप्त है अर्थात् सायुज्य गतिको प्राप्त है ३१

### दोहा

सभी जीवमें स्थित मोहिको भजें जो एकता पाय सभ विधि वर्तत योगी जो सो मो मोहिं समाय ३१॥



75

1954年 12月 15日 星期一 12月 15日 星期一



आत्मोपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन सुखं  
वायदिवाङ्खलं स योगी परमो मतः ३२ ॥

शंकरभाष्यं

किञ्चाप्यत आत्मेति आत्मोपम्येन आत्मा स्वयमेव उपमीयत इति  
उपमा तस्याः उपमायाः भावोपम्ये तेन आत्मोपम्येन सर्वत्र स  
र्वभूतेषु समं तस्य पश्यति योऽर्जुन सच किं समं पश्यतीत्युच्यते य  
था मम सुखमिदं तथा सर्वत्राणिनां सुखमनुकूलं वा शब्दार्थय  
दि वा यच्चङ्खलं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा तथा सर्वत्राणिनां उः  
खमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मोपम्येन सुखङ्खलं अनुकूलप्रतिकू  
ले तस्य तथा सर्वभूतेषु समं पश्यति न कस्यचित् प्रतिकूलमावरण  
द्विसक इत्यर्थः यद्यप्यमर्हिसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परमोऽन्त  
होमतोऽभिप्रेतः सर्वयोगीनां मध्ये ३२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

स्वेराचराणां प्राप्तिवन्धकत्वकथनात् परपीडनस्य योगिनः सम्यग्  
दर्शने प्रत्यप्रतिवन्धकत्वप्रसङ्गादुक्तं किंचेति अत्रापि किंच उच्यते ।  
परमयोगीनां निर्देशद्वारा योगमाहात्म्यमिमर्थः उपमैवोपम्यमा  
त्मा न ततोपम्ये च तेन सर्वभूतेषु यः समं पश्यतीत्युक्तं तदेव समद  
र्शने प्रत्यपूर्वकं विवर्णोति किमिमादिना विकल्पायते वारयति वा  
शब्द इति उपदर्शनसमदर्शनफलमभिलपति न कस्यचिदिति कि  
मपेक्षया तस्य परमत्वे तज्ज्ञा सर्वेति ३२ ॥

स्वामिकृतटीका

यदेवमोभजतो योगीनां मध्ये सर्वभूतानुकेपीश्वरमाह आत्मो  
पम्येन सर्वत्रेति आत्मोपम्येन ससारूपेण यथा मम सुखे प्रियङ्खलं  
वा प्रियं तथा मे वा मपीति सर्वत्र समं पश्यन् सुखमेव सर्वयोगीनां  
कृति न तत्कस्यापिङ्खलं स योगीश्वरो ममाभिमत इत्यर्थः ३२ ॥

पिशचभाष्यं

किंच आत्मा स्वयमेव उपमा तत्र भावमात्मोपम्ये तेन औपम्येन सर्व  
त्र सर्वभूतेषु समं तस्य पश्यति योऽर्जुन किंच पश्यतीत्युच्यते यथा म



गी.  
ही.  
घ.

मसुखमिहंतया प्राणिनां सखमनुकूलं वा शास्त्रार्थे यदि वा यथा  
वदः खममप्रतिकूलमनिहंतया सर्वप्राणिनामनिहंतप्रतिकूलमित्ये  
वमोपम्येनदः खसखेवानुकूलप्रतिकूलेतलनयासर्वभूतेषु समं  
पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति अदिसकश्चर्यः एवमदि  
सकः समग्रदर्शननिष्ठः स योगी परमः उत्कृष्टमनोभिमतः चिंतन  
श्चर्यः ३२ ॥

गमानुजभाष्यं

ततोपिकाशमाह आत्मोपम्येनेति आत्मतत्त्वमेवोच्यते आत्मनामसं  
कुचितज्ञानकारतयोपम्येतसाम्येन स्वात्मनिवासेषु सर्वत्र वर्तमानेषु  
उजन्मादिरूपेण सखितनरणादिरूपेण वदः खमसंबंधसाम्यात्समं यः  
पश्यति परपुत्रजन्ममरणादिसमं स पुत्रजन्ममरणादियः पश्यती  
त्यर्थः स योगी परमयोगकाष्टंगतोमतः ३२ ॥

अभिनवशक्तटीका

तस्यादिधेयो न पश्यति स परमार्थसुखासुखाहः न च तिरेके सम  
निर्भरतात् यस्तु सर्वगतो नोपपन्नितस्याहं न प्रणाहः स्वप्रेषणभा  
सनात् भावोऽयमपि पश्यति ततोऽपि भासो नोपपन्नो दसतायोऽसता  
यस्तनप्रणाहः परमात्मनः ३२ ॥ सर्वस्य च सखेदः खि आत्मतुल्यतया पश्यतीति सखेप

परमार्थप्रणाटीका

अथेतादृशापि पुरुषस्य लोकव्यवहारवच्छेदमानस्य दशमाह ।  
आत्मोपम्येनेति यः पुरुषः सर्वत्र सर्वभूतेषु सखेदः खेवा आत्मोप  
म्येन पश्यति यथा मे आत्मसखमिहं ससारुः खमनिहंतयेव सर्व  
त्र भूयादिति पश्यति स परमेश्वरमदशां प्राप्नो योगी मतः ३२ ॥

वनमालीटीका

भगवदपरोक्षज्ञानिनो निहंत्यावियस्य प्रारब्धकर्मवशात्समाधे ।  
व्युत्पानेपीत्येव न तस्याह आत्मेति आत्मोपम्येन पश्यतीति नात्मदशा  
तेन सर्वत्र प्राणिनां ते सखेयदिवाऽऽखे समंतलं पश्यति सखातिहं  
यथा न संपादयति तथा परस्यापि निहंतं संपादयति प्रदेष्टतदीजावि  
द्याश्रमनात् एवं सखेयं यथा संपादयति तथा परस्यापीहं यः संपा  
दयति तथापि निहंतं संपादयति प्रदेष्टतदीजाविद्याश्रमनात् एवं

उत्प्रेषणोपम्येति विधिः ।  
मेतदनुदितम् ३२



स्वसेष्टेयथासंघादयति तथा परस्पापीष्टेयः संघादयति रागतदेह  
विद्याभूयतात् सनिर्वासनतयोपशान्तमनापरमः श्रेष्ठः पूर्वस्मात् ।  
उत्प्रेषिभगवत्परोक्षे कश्चित्मनोनाशवासनालययोनिः शेषतया  
भावात्जीवनमुक्तिः सखंस्वयोग्यं कृत्स्नानुभवति विनविसेपेण  
यदृष्टः तमनुभवति सोपरोयोगीर्देहयतिकेवल्यभागीत्वात् देहस  
द्भावपर्यंतं च दृष्टः त्वानुभवान् अयेतजान्तस्योग्याशेषभगवदिशे  
षापरोक्षोत्तमप्राप्तसमासे निवृत्तिः शेषाविद्योजातमनोनाशवा  
सनालयः पुनरप्यसादृष्टः त्वतिवृत्तिपूर्वकं जीवनमुक्तिसख  
मनुभवन्प्रारब्धकर्मवशात्समाधेयुस्यानेपि स्वरूपेतेन सर्वशान्ति  
ना सखं वसं पश्यति ह्यति सपरमो योगीति भावः ३२ ॥

### ऊसमेवैजयन्तीटीका

ततोपधिकोयोगविष्णुकदशामाह आत्मोपमेनेति हे प्रज्ञेन मुञ्जे  
तत्करणयत्ततोपधिकदशामापन्नो योगी सर्वत्र सर्वत्र उद्भिज्ज  
दजोर्जनरापुजे प्रवृत्तविधेषु भूतेषु आत्मोपमेन सपरममात्मना  
मोपमेन तानेकस्वरूपत्वेन साम्येन सादृश्येन वा सखं वा मित्रमिति  
नादि रूपं परिवाः त्वं शत्रुमिलनादि रूपं सममुभयोस्तमाने पश्य  
ति यदा सखं प्राप्नोति कारिणापत्रयदितेः त्वं यद्युक्तं समं पश्यति  
यथा सखिपुत्रकलशदिशरीरादीनां तापत्रयभूयस्य सखेन सखी  
नयुक्तत्वेनः त्वीभवेत्तथापरमित्रपुत्रादिशरीरादीनां मपितापत्रय  
दिनात्मकसखेन सखीतयुक्तत्वेनः त्वीभवेदिसमिप्रायः ससखत्वं  
त्वत्परसखत्वं त्वं समत्वेन पश्य योगी परमः श्रेष्ठो मतो ममाभिमानो  
भवति सपरसखा समरहितस्तत्ततोपिश्रेष्ठो न भवतीति भावः ३२

### मधुसूदनीटीका

+ आत्मोपम्यमुपमानेनात्मदृष्टेतेन सर्वत्र शान्तिजाने प्रसखं वा य  
दिवाः त्वं समं तस्यैः पश्यति सस्यानिष्टेयशान्तसंघादयति यत्पर  
स्यापनिष्टेयोनसंघादयति प्रदेष्टुमन्तात्पवं स्वसेष्टेयथासंघाद  
यति तथा परस्पापीष्टेयः संघादयति रागभूयतात् सनिर्वासनतयो  
पशान्तमनायोगीब्रह्मविनपरमः श्रेष्ठो मतः पूर्वस्मात् देहप्रज्ञेन

+ एवमुत्प्रेषितत्वबोधे कश्चित्मनोनाशवासनालययोरभावाजीवनमुक्तिसखं नानुभवति विनवि  
सोपेण च दृष्टः तमनुभवति सोपरोयोगीर्देहप्राप्ते केवल्यभागीत्वात् देहसद्भावपर्यंतं च दृष्टः त्वानु  
भवात् तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनालयाण्युगपदभ्यासादृष्टः त्वतिवृत्तिपूर्वकं जीवनमुक्तिस  
त्वमनुभवन्प्रारब्धकर्मवशात्समाधेयुस्यानेकाले ॥



गी.  
ही.  
घ

अतस्तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनालयाणामक्रमभासायमहात्प्रयत्न  
प्राप्त्ययत्तयः तत्रेदं सर्वदेतज्ज्ञानमदितीयेविराजतेरात्मनिमाययाक  
ल्पितज्ञानमस्यैव शान्तैवेकः परमार्थसत्यः सच्चिदानंदोदयोदमस्मी  
तित्तानेतत्त्वज्ञाने १ प्रदीपजालासंज्ञानवद्वृत्तिसनानरूपेणपरिमाणं एम  
मंतः करणद्वयमननात्मकत्वात् मनश्चुच्यते तस्यनाशोना  
महत्तिरूपपरिणामपरित्यज्य सर्ववृत्तिविरोधिनानिरोधाकारेणपरि  
णामः २ पूर्वापरपराभेदमंतरागमद्वयोत्पद्यमानस्यकोधादिवृत्ति  
विशेषस्यदेतश्चिजगतः संस्कारविशेषोवासनापूर्वपूर्वाभासेनचिजे  
वास्यमानत्वात् तस्याः लपोनामविवेकजन्यायचित्तप्रशामवासनायां  
दृष्टायांसत्यपिवासेनिमित्तेकोधायनुमतिः ३ तत्रतत्त्वज्ञानेसतिमिष्या  
भूतेजगतिनरविषाणादाविवधीहता देयादात्मनश्चदृष्टेनपुनः ३  
हंसत्रययोगात्रिरिथनाशिवन्मनोनश्यति तद्देमनसिसंस्कारोदोपक  
मवास्यनिमित्तस्याप्रतीतोवासनातीयते पवेत्तीणायांवासनायांदे  
तभावेनकोधादिवृत्तमुदयान्मनोनश्यति तद्देवमनसिशमदमादि  
संप्रमातृत्वज्ञानमुदेति पवमुस्यतेतत्त्वज्ञानेरागद्वेषादिरूपावासना।  
दीपनेत्तीणायांवासनायांप्रतिबंधभावात् तत्त्वज्ञानोदयश्चिपर का  
स्परकारणोदशनीयं अतएवभगवान्विसिष्टाद तत्त्वज्ञानेमनोना  
शोवासनालयपवच मिथः कारणतो गत्वाः साध्यानिष्ठितानिदि।  
तस्मादाद्यवयत्वेनयोरुषेणविवेकिना भोगेकाहरतस्मक्ताउयमेत  
त्समाश्रयेति योरुषोयतः केनामुपायेतावशंसंपादयिष्यामीमेवेति  
योत्साह रूपोनिर्वधः विवेकोनामविविच्यनिश्चयः तत्त्वज्ञानस्यश्रव  
णादिकेसाधनेमनोनाशस्येवागः वासनालयस्यप्रतिकूलवासनो  
पादनमिति पनादशविवेकमुक्तेनयोरुषेणप्रयत्नेनभोगेकायाः  
सत्यायाप्रपिहविषाकसर्वर्मेवेतिमायेनवासनाहृदिहेतत्वाद्दरत  
इत्युक्ते दिविधोदिविद्याधिकारीकृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्चतयउ  
पास्यमात्तातकारपर्यंतामुपास्तिरकृतानतत्त्वज्ञानायप्रवृत्तस्तस्यवासना  
लयमनोनाशयोर्दृष्टनरत्नेनज्ञानाहर्धंजीवनमुक्तिसुतपवसिधति  
इदानींतनस्तप्रायेणाः कृतोपास्तिरेवमुमुक्षुरेत सवामागतं देसा स







गी.  
दी.  
घ.

139

यन

यानुपयोगिताच्चमलिनत्वे १ शास्त्रवासनातत्रिविधापादव्यसने  
वदशास्त्रव्यसनेमनुशानव्यसनेचेतिक्रमेणभरहाजस्यउवासासा।  
निदावस्यचप्रसिद्धेमलिनत्वेवासाकेशावदत्तात् पुरुषार्थानुपयो  
गित्वादप्यहेतुताजन्महेतुत्वाच्च २ देहवासनापिविविधाप्रनात्मनिष्ठा  
त्मन्त्रोतिर्गुणाधानातिहोषापनयधोतिमेति तत्रात्मन्त्रोतिवि  
रोचनादिप्रसिद्धासार्वलौकिकी गुणाधानेदिविधे लौकिकेशास्त्री  
येचममीचीनशब्दादिविषयसंपादनेलौकिके गंगास्नानसालिग्रामादिदेवसमा  
नीयैरुपपादनेशास्त्रीये दोषापनमपिदिविधे लौकिकेशास्त्रीये ।  
विकल्पाकोक्तैरौषधैर्वाध्यायपनयनेलौकिकं वैदिकस्नानाचमना  
दिभिरणोवायपनयनेवैदिकं १ यतस्यास्यसर्वप्रकाराणाःमलिन  
त्वमप्रामाणिकत्वात् शक्यत्वात् पुरुषार्थानुपयोगित्वात् पुनर्ज  
न्महेतुत्वाच्चशास्त्रेप्रसिद्धं तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनात्रयमविवेकि  
नामुपादेयतेनप्रतिभासमानमपिविविदिषोर्वेदनामनिर्विरोधित्वा  
द्विउपोत्ताननिशविरोधित्वाच्चविवेकिभिर्देये तदेवेवास्यविषयवास  
नाविविधानिश्रुतिना आभ्यंतरवासनात्कामक्रोधदंभदर्पाद्याः  
सरसंपदृशासर्वानर्थमूलमानसवासनेसुख्यते तदेवेवाद्याभ्यंतर  
वासनाचतस्रयस्यशुद्धवासनायात्ययः संपादनीयः तद्वैवसिष्टेन  
मानसवासनाः पूर्वमक्ताविषयवासनाः मेधादिभावनागमरहा  
णामलवासनानि तत्रविषयवासनाशब्देनपूर्वोक्तास्तिस्त्रोलोका  
शास्त्रदेहवासनाविवर्तिताः सानसवासनाशब्देनकामक्रोधदंभदर्पा  
यासरसंहिवर्तितायहाशहस्यशरपरसंगधाविषयाःतेषांभुजमा  
नत्वदशाजयः संस्कारोविषयवासना २ काममानत्वदशाजयः सं  
स्कारोमानसवासनाप्रस्मिन्पक्षेपूर्वोक्तानोद्यतस्यामनयोरेवान  
भावः वासभ्यंतरव्यतिरेकेणवासनातरासंभवात् तासांवासनानांय  
दिमागोनामतद्विरुद्धमेधादिवासनोपादने ताश्चमेधादिवासना।  
भगवतापतेजलिनासृजिताः प्राकसत्तेपेणव्याख्याताअपिप्रनयी।  
व्यायेते चित्तंदिशगदेषप्रणयपैः कलुषीक्रियतेतत्रसत्त्वानुशरीरा  
गः मोहादनुभूयमानेसत्त्वमनुशेते कश्चिदीहतिविशेषोराजसः स



वैसखजातीयेमेभ्रयादिति तच्चट्टाट्टसामग्रभावात्सेपादयित  
 मशको अतः सगगः चित्तकलवीकरोतियदातसुलिषुप्राणिषुपे  
 मैत्रीभावयेत् सर्वेष्वेतेसखिनोमदीयाइतितदातसखीयमेव  
 संपन्नमितिभावयत्तत्तत्रगोनिवर्तते यथास्यस्यराज्यनिहतावपि  
 पुत्रादिगजमेवसखीयेराजेतदन्त निहतेवरागेवर्षायायेनलमिव  
 चित्तप्रसीदतितथाउःखात्रुशयीहेषःउःखमनुशेतेकश्चिदीहत्रिविशे  
 सः तसोनुगतर्जःपरिणामईदृशोसर्वउःखिसर्वदामेमाभूदिति तत्रश  
 बुयाद्यादिषुसन्सननिगवपितेशको नवसर्वेतेःखदेतवोदेतेशको  
 ते अतःसदेवःसदरुदयंदहति यदातसखेवपरेषांसर्वेषामपिउः  
 खिमाभूदितिकरुणाउःखिषुभावयेत् तदावैयादिहेषनिह्नौचिते  
 प्रसीदति तथाचस्मर्यते प्राणाययात्मनोभीष्टाभूतानामपितेतथा।  
 आत्मोपयेनभूतेषुदयोऊर्वेतिसाधवर्ति एतदेवेहापुक्तं आत्मोपये  
 नसर्वत्रेयादि तथाप्राणिनःसभावतयवपुणंपनानुतिहंति पापंत  
 नुतिहंतितदाहः पुण्यफलमिकेतिपुण्यनेहंतिमानवाः तथापफ  
 लमिकेतिपापंऊर्वेतियत्वंति तेवपुण्यापुण्यप्रक्रियमाणक्रियमा  
 णापश्चात्तापंजनयतः सब्रह्मनूदिताः किमहंसाधुनाकरवेकिम  
 हंपापमकरवमिति ययसौपुण्यपुरुषेषुमुदितोभावयेत्तदातदा  
 सनावानुस्यमेवाप्रमतोमुक्ता कसेपुण्यप्रवर्तते तउक्तं कर्माशुक्ता  
 कसेयोगिनस्त्रिविधमितरेषां अयोगिनोत्रिविधेषुभेदसमशुभेषु  
 कृत्कसेशुभाशुभमिति तथापापपुरुषेष्वेताभावयत्तस्यमपितदा  
 सनावायापात्रिविर्तते ततसपुण्यकरणापापकरणानिमित्तस्यपुष्पा  
 त्रापस्याभावेपिचित्तप्रसीदति एवंसखिषुमैत्रीभावयतो न केवलंरा।  
 गोनिवर्तते किंतसूयेष्वाद्योपिनिवर्तते परगुणोषुदोषाविकरणा  
 मसूर्यापरगुणानामसहनमीर्ष्यायदामैत्रीवशात्परसखेस्त्रीयमेवसे  
 यत्रेतदापरगुणेषुकथमसूयादिकंसंभवेत् तथाउःखिषुकुरुणाभा  
 वयतः शत्रुवधादिकरोदेषोयदानिवर्तते तदाउःखितप्रतियोगिक।  
 सखित्वप्रयुक्तदोषोपिनिवर्तते एवंदोषांतरनिवृत्तिरप्यहनीयार्थसि  
 द्धमायणादिषु तदेवंतत्तजानेमनोनाशोवासनालयमितित्रयमभ्य

कर्माणिमुक्तं



गी.  
टी.  
घ.

५स

५व

५वान

सनीये तत्रकेनापिहारेणपुनः पुनस्तत्तानुस्मरणं तत्त्वज्ञानाभासः  
तत्रके तद्विज्ञानेनतत्कथनमनोयततत्प्रबोधने यतदेकपरत्वंवद्व्य  
भासंविउर्ध्वाः सर्गादावेव नोमत्रेदृश्येनास्तेवततसदा इदंजगदहे।  
चेतिबोधाभासंविउः परमितिदृष्ट्याभासविरोधियोगाभासोमनो ५व  
निरोधाभासः तत्रके अनेताभावंम्यत्रोक्तानेयस्यवस्तुनः प्रमा  
शास्त्रेयतेनेयेतेषाभासिनः स्थिताइति तादृजेययोर्मिथ्यात्वभी  
वसंपत्तिः स्वदृष्टेणाप्यप्रतीतिरनेताभावसंपत्तिः तदर्थंफक्तायोगे  
नदृष्ट्यासंभवेनरागद्वेषादितानवे रतिर्वनोदितायासोब्रह्माभासः  
सुउच्यते इतिरागद्वेषादित्तीणातादृषवासनात्तयाभासउक्तः तस्मा  
उपपन्नमेतमेतत्त्वज्ञानाभासेनमनोनाशाभासेनवासनात्तयाभासेन  
ब्रह्मेश्वरमतयायः स्वपरसत्तुः स्वादिप्रसमदृष्टिसपरमोयोगीम  
तोयस्तुविषमदृष्टिः सतत्त्वज्ञानं परमोयोगीति ५व

सदानेदीटीका

स्वरष्टेनसर्वत्रप्राणिजातेतत्तविधे सखेवायदिवाडः खेतलंयः  
परिपश्यति १ यथा ममसखेनित्यमिष्टमेवेदिदेदिनो सर्वेषाम  
नृकलंयादितिपश्यतिसन्मतिः २ प्रतिकूलंयथाडः खेममेवेसर्वदे  
दिनो प्रतिकूलंतथावायेसर्वभूतहिते रतः ३ कस्यचित्सनसावा  
वापीजानावरतीदयः कर्मणावासयोगीतसर्वोक्तहृतयामतः ५१२

नीलकंठेटीका

यद्यपिनिविउकर्मणापिप्राप्तविब्रवधतेतथापिशीलवानेवयोगी  
श्रेष्ठश्चाह आत्मोपमेनेति यथास्यसखमिष्टं त्वमनिष्टं तद  
त्परस्यापीतिव्यायोयस्मैतुः खेनप्रयच्छतिसोः हिंसकः परमयो  
गीमतश्चर्यः ३१ ॥

आनेदीटीका

उक्तमर्थसिद्धांतयति ॥

स्पष्टम् ~~निजसत्त्वं ज्ञानं तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं~~

व

यच्चात्मासोहमेवेत्यभेदं भगवान् रामकंठीटीका

प्रतिपादयित्वाह-योयोगीसर्वत्रभावज्ञातेमाययोक्तात्मतत्त्वैकरूपमृक्तयोपपत्त्यापश्य



तिमयिसर्वतथैवपश्यति तस्यतत्त्वदर्शिनोहेनप्रगाश्यामिनाटशेषोभवा  
 मि सोपिमेस्वरूपभूतत्वात्प्रगाश्याति नाटश्यात्मापचरति कर्मयो  
 गसिद्धस्ययोगिनः स्वात्मनश्चाभेदप्रतिपादनपरमेतद्भगवद्वचनम् किं  
 चययोगीसर्वत्रसर्वस्मिन्नेहप्रभृति सुखेडः खेवाभ्येवाकं चित्प्राणिध  
 र्मसुक्तयोपपद्यासंवेद्य मानस्यसंविदात्मकतापतिरूपतया समंसेवि  
 त्मात्रैकस्वभावंपश्यतिउच्यते कथमात्मौपम्येनात्मानमुपमातीक  
 त्पस्वानुभववदित्यर्थः ससर्वथासर्वेणाकेनचिह्नैकसाधारणोनप्रका  
 रेणावर्तमानोपिमयिवर्तते मरुभिन्नोहमेवासावित्यर्थः सपदेविधो  
 योगीसर्वास्ववस्यास्ववित्तुमतिरुत्तरसमाधिकलासदेडुवीरविद्वद्  
 न्यानुबंधः साधयेगानुष्ठाननिष्ठोपलभ्यसमाधिकलखवीकयो  
 ग्यदेक्षयापरमोनिरुत्तरातिशययुक्तः ईश्वरवत्साम्यदशाधिरूपात्  
 जीवन्मुक्तइत्यर्थः ~~ननुतत्रैकत्वमिति चेन्न तत्रैकत्वमिति चेन्न~~  
~~तत्रैकत्वमिति चेन्न तत्रैकत्वमिति चेन्न~~ ॥

लासिकी टीका

किंच योगीसर्वत्रप्राणिजानेसुखेडः खेवाभ्येवाकं चित्प्राणिधर्ममात्र  
 मौपम्येनात्म तत्पतयास्वानुभववदित्यर्थः समंतिविशेषकिंचित्मा  
 त्रमपि नविपर्यस्तं पश्यति साक्षात्करोति सयोगीसमयोगिप्रमथे  
 प्रेष्टोमतः एवमस्वरूपमेतदानुरितं नपुनरेषोऽर्वाविधिः तदुक्तं  
 जलार्णवे जनःस्वेदहकंदूतिविज्ञानातियथातथा परं ब्रह्मस्वरूपी  
 चवेतिविश्वविचेष्टितमिति योगित्वनिर्देशेनास्याहेतललगात्तानिस  
 काशाद्यातिरेकउक्तः ~~ननुतत्रैकत्वमिति चेन्न तत्रैकत्वमिति चेन्न~~  
~~तत्रैकत्वमिति चेन्न तत्रैकत्वमिति चेन्न~~ ॥

पंचोली टीका

ज्ञानिनामपिसर्वभूतानुकंपाश्रेष्ठारमाह आत्मौपम्येनेति हेतुर्जनयः स  
 र्वत्रसर्वभूतेषुसुखेवायदिउः खेवाभ्येवाकं चित्प्राणिधर्ममात्र  
 भावंश्रौपम्येनेनसमं पश्यतियदात्मनःसुखकारितदस्यकरोति य  
 त्वात्मनःप्रसुखकारितदस्यनकरोतिसयोगीपरमोमतः ॥ ३२ ॥



१॥ वीरसमिद्धेयिनी ॥

आत्मोपम्येनेति आत्मनः स्वस्योपम्यं सट्प्राज्ञं प्रतिहं हि भावश्च इति याव  
त प्रतिहं हीदि तत्तत्प्रयायाया रोहरास्य पूर्वप्रादि चर्षणं समानमेव  
प्रतिमुंचतीति तथावात्मोपम्येन स्वप्रतिहं हि भावेन देतनेति फलि  
तोर्थः यद्वा आत्मनः शास्त्रप्रदरादि रूपस्य यत्नस्योपम्येन तत्प्रत्ययेन दे  
तनेति कोर्थः यथाविषयः प्रतिरषीभूयशास्त्रप्रदरादिकं ऊर्वेति त  
थैव चेन्मिमादयोपि ऊर्गुः किमंतरं ते वा मुभयेषां येन प्राज्ञवपववथा  
हानपुनर्मिमादयः अतोवध्यताप्रयोजकं तत्प्रत्ययेन ताततायित्वमुभ  
येषामिति तथोक्तं आततायिनमायां तद्व्यादेवाविचारयन् तथा  
नाततायिवधेदोषो देतने भवति कश्चनेति तदुपेक्षारं च निविष्टं यरा  
प्रायेण आहूतो न निवर्तेत दृताय चरणाय च वेति मनुनापि समो  
तमाथमेराजावाहृतः पालयन्मजाः न निवर्तेत संश्रामात्तात्रं थर्म  
मनुस्मरिति तथावायमन्वितोर्थः आत्मोपम्येनैक रूपयत्नवत्वे  
नाततायित्वेन वध्यताप्रयोजकं न देतनायो योगी समता लक्षण  
योगादृढः सर्वत्र रिपु मिमादिषु विषये समं साधारणं पश्यति मि  
त्रादि विशेषं परित्यज्य प्रतिरष्य भावमेव तदा त्वे परास्मृतिरिति यदि क  
प्राहः समुच्चये सुखं दुःखं च समं समानं पश्यति सुखं वा दुःखं वा भव  
तनाम नाथर्मो मां स्पृशति निश्चिनोति यद्वा यदि प्राज्ञो वधारणो  
वा प्राहः समुच्चये तथाच सुखं वदुःखं यदि वा दुःखमेव दुःखादभि  
न्नमेव पश्यति कोर्थः स्वयं पुद्गा निवृत्तेः सुहृदादीनां सुखकराण  
मथर्मत्वादयोग्यादिप्रायेण न दुःखदायकं मेवेति सयोगी परि  
पक्वः साम्ययोगादृढः परमः परात्रिपुन्नीनाति हि न स्तीति परमः  
प्राबुदनने प्रवृत्तत्वेन कर्मकौशल लक्षण योगादृढश्च मतो महा  
रथैरिति शेषः यद्वा परमउक्तो मत इत्यर्थः ३२ ॥

मधुभाष्य

आत्मोपम्येनेति एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि मन  
सश्च चलतात् उक्तं च मनसश्च चलतादि स्थितिर्योगस्य वै स्थिरा



विनाभ्यासं न वाक्याभ्यासैराग्यादानसंश्रय इति व्यास  
योगे न कदाचित् स्वयमेव मनो नियम्यते सुभेच्छादि  
ज्ञानांतरे विष्णोर्वचसापत्तौ नास्ति कानां च वैश्रसं स  
दामुक्तिर्न जायत इति निषेधात् ब्राह्मे श्रयतिरप्रयत्नः  
योगस्य जिज्ञासुरपि ज्ञातव्यो मया योग इति यस्याती  
वेच्छा सोऽपि प्राह ब्रह्मातिवर्तते परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः  
नैकजन्मनीत्याह ३२॥



*[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]*



### भाषा अनुवाद

और ऐसे योगी जनोंके बीच में जीकों पर अनुग्रह करने वाला  
ला अष्टहै सो कहने हैं कि हे अर्जुन जो अपनी उपमा कहे  
और सब में भी अपने समान सुख या दुख तथा प्रिय अ  
प्रिय देखता है और सब को सुखकी रक्षा करता दुख न  
ही देख सकता है सोई योगी अष्ट है ३१

### टोका

आपदि सदृश सर्वमें समदि देखें नर जोय सुखप्रसवाडः  
खको परम योगी मानियें सोय ३२॥



ਸਭਨੂੰ ਭਾਖਾ

143

ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ  
ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ  
ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ  
ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ  
ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ

ਭਾਖਾ

ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ  
ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ ਭਾਖਾ



मूर्जन उवाच योऽयं योगस्तथा शोक्तः साम्येन मथ  
सूदन एतस्याहेन पश्यामि चेव तान् स्थितिं स्थिरां ॥

शंकरभाष्ये

एतस्य यथोक्तस्य समदर्शनलक्षणस्य योगस्य उःसमायतामा  
लक्ष्य शुश्रूषः भवेत्तस्यास्य पायमर्जन उवाच योऽयमिति योऽयं योग  
स्तथा शोक्तः साम्येन समत्वेन हेमधुसूदन एतस्य योगस्याहेन पश्यामि  
नोपलभे चेवल्लक्ष्मणनसः किं स्थिरमवल्लो स्थितिं प्रसिद्धमेतत् ॥

शान्तगिरिकृतटीका

मनश्चेवल्लक्ष्मणनस्य स्थिरमित्यप्युक्तं निर्विशेषे चित्तस्यैवं उःशक्तमिति  
मन्वानस्तदुपायवृत्तं स्यादल्लक्ष्मीति प्रश्नमुत्थापयति एतस्येति  
तस्यास्य पाये शुश्रूषुरिति मन्वानः मनश्चेवल्लक्ष्मणे तत्रिष्टहारायो  
गस्यैवं समायतामिमांशोक्ताह एतस्येति प्रसिद्धमिति समर्थः ॥

स्वामिकृतटीका

उक्तलक्षणस्य योगस्यासंभवे मन्वानोर्जन उवाच योऽयमिति साम्ये  
न मनसो लयवित्तेषु यतया केवलान्माकाशवस्थानेन योऽयं योग  
स्तथा शोक्तः एतस्य योगस्य स्थिरादीर्वाकालां स्थितिं न पश्यामि मनस  
श्चेवल्लक्ष्मणन ॥ ३३ ॥

विश्वानुभाष्ये

सर्वयोगिनामेतस्य यथोक्तस्य समदर्शनलक्षणस्य योगस्य उःसमायता  
नामालक्ष्य शुश्रूषुस्तस्या पायमर्जन उवाच योऽयं योगस्तथा शोक्तः साम्ये  
न एतस्य योगस्याहेन पश्यामि नोपलभे चेवल्लक्ष्मणनसः स्थितिं  
स्थिरामवल्लो प्रसिद्धमेतत् ॥ ३३ ॥

शमानुजभाष्ये

योऽयं देवमनुष्यादिभेदेन जीवेश्वरभेदात् भिन्नतये तावेनेकालम  
वृत्तेषु सर्वेषां सत्तानैकाकारतया परसाम्येनाः कर्मवृत्ततया चै  
श्वरसाम्येन सर्वतः समदर्शनरूपो योगस्तथा शोक्तः एतस्य योगस्य स्थि  
रां स्थितिं न पश्यामि मनसश्चेवल्लक्ष्मणन ॥ ३३ ॥

हेमधुसूदन



प्रभिनवगुप्तकृतटी.  
 योयमिति परोक्षप्रत्यक्षं वाचकाभ्यामेवेत्युच्यते भगवदाभिहितान  
 नरोपायपरम्परया स्फुटमपि प्रत्यक्षनिर्दिष्टमपि ब्रह्ममनसश्चाच  
 ल्पदौ रात्पात्सुहरेवर्तते इति परोक्षायमाणम् ३३ ॥

अथैतस्य योगस्य उः साध्यते मनसमानोर्जनः प्राद योयमि<sup>ति</sup> मनसः  
साम्येन विद्वेषभूयेन योययोगः केवलमात्माकारवस्थानरूपस्तया  
प्रोक्तयतस्य शास्त्रतोऽस्ति न पश्यामि कुतः मनसस्यैव लब्धत्वात् अ  
नेकवित्तैर्पैरस्थिरत्वात् अतएव मधुसूदनेति संबुद्धिः यतो मधुः।  
दिदेत्यतिवर्द्धणशक्तोऽसि परंतु स्मत्सुतो निगृहीतं कुर्वितशक्तिः।  
मत्र किं वित्करणस्मानेवोपदिशामीत्यर्थः अत्र पार्थस्य हार्दे सत्ये  
देववचोः वधायत्तु प्रभासे प्रहृतः परेचेतो विद्युमतेन तत्र विषया  
स्वादप्रतीतिं विना पेशाच्च किमुवाच मस्य मनसो यत्पेव भूता ह  
ने किं कुर्यात्तदधीनवृत्तिरहमप्याज्ञापयस्व प्रभो ३३

उक्तमर्थमातिपश्यति परतियोये सर्वत्र समस्तखड्गः खड्गदिल  
क्षणः परमो योगः साम्येन समत्वेन विज्ञा गतानां गगद्देष्टा दीर्घादी  
नो विषमरुष्टिहेतूनां निराकरणेन त्वया सर्वज्ञेन श्रेणोक्तः हेमधु।  
सूदनसर्वोत्तर्यामि सर्ववैदिकसंप्रदायप्रवर्तक एतस्य त्वत्कृतस्य  
सर्वमनोहृतिनिरोधलक्षणस्य योगस्य स्थिते विद्यमानत्वात्पि  
गेतिरंतरदीर्घकालाववर्तिनी न पश्यामि तसंभावयामि कृतं  
चलत्वात् न स रतिशेषः ३३ ॥

इत्येवं भगवदुक्तिं निशम्यार्जनः सैरिग्यरुदयो भगवन्ते स्वसार  
 शिष्टं कति स्म योः यमिति हेमधुसूदनमधुदैत्यदत्तनसाम्येन स।  
 रनरादिविचित्रशरीरयोगेनात्मनो परस्परतमेव विजातीयसंश्लेष  
 तीयमानत्वेपि तानेकाकारतया तौ स्यादकर्मवश्यतयेव रतौ स्याच्च



स्वपरसुखदः खतो स्येतयो यं सर्वसमदर्शनं त्रयो योगो ज्ञानयोगस्त  
 या सर्वसमदर्शनेन सर्वज्ञेन प्रोक्तः प्रकर्षणसपरिकरेणोक्तः कथितः  
 एतस्य योगस्य स्थिरा सर्वदैक्यस्यो स्थितिं निष्ठा महेतात्वाभिन्ना  
 हर्म्यश्च कोनपश्यामि नेते कुतो न पश्यामीत्येता यो हेतमाहवेच  
 लत्वात् अतिवलिष्टस्यातिचपलस्यानादिविषयवित्तिसमनस  
 श्रवणललासपलनरत्नात् ३३ ॥

मधुसूदनीटीका

॥ उक्तमर्थमाति

पन् ॥ यो यं सर्वत्र समदर्शितवान् परमो योगः साम्येन समनेन चित्तग  
 ५ म जानां गगं हवादीनां विषट्छिहेतूनां निगकरणेन तया सर्वज्ञेने  
 चरेणोक्तः हेमधुसूदन सर्ववैदिकसंप्रदायप्रवर्तक एतस्य त्रुक्त  
 स्य सर्वमनो हृति निरोधलक्षणस्य योगस्य स्थितिं विद्यमानतो स्थि  
 रा दीर्घकालानुवर्तिनी न पश्यामि न संभावयामि अहमस्मदिधोमो  
 वा योगाभ्यासानि पुनः कस्मात्संभवाय सितज्वाहवेचलत्वात् मन  
 सशतिशेषः ॥ सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन तदेव वेचलत्वं सुपपादयति ३३

सदानंदीटीका

उः सेपायत्तमालस्ययोगस्योक्तस्य चार्जनः तस्यामुपायं शुश्रूषुः  
 एकस्मिन्हरिप्रति १ यो यं सर्वत्र साम्येन योगः प्रोक्तः परात्मना  
 सर्वज्ञेन महेशेन तयानिगमयोनिना २ एतस्याहेतुः त्रुक्तस्य योगस्या  
 विचलात्मनः न पश्यामि स्थितिं सतां दीर्घकालानुवर्तिनी ३ मन  
 सायेतच्चोचस्यात्रैव संभावयाम्यहे ४३३ ॥

नीलकंठेटीका

साम्ययोगमशक्तो मत्वा न उपायो तरुभुत्सपार्जन उवाच यो या  
 मिति यो यं योगस्तया साम्येन प्रोक्तोः हिंसाश्रयान्येन संयासपूर्व  
 कतया वर्णितः हेमधुसूदन तस्य योगस्य सर्वहृति निरोधरूपस्य  
 स्थिरा स्थितिं न पश्यामि मनसश्चेचलत्वादिति शेषः ३३ ॥

शानंदीटीका

तदेवमस्य संयमयोगस्य दुष्करतां प्रतिपादयितुं मर्जुन उवाच ॥ ॥



गी.  
री ४

परोस्थितिप्रोक्तकर्मोसामरस्यरूपमनसश्चलतात्प्राप्योनसं  
भावयामीत्यर्थः ३३

तमन्यमानोऽर्जुन उवाच  
अथसंप्रत्युद्धृतत्वादस्यसर्वं रामकेठीटीका साम्यप्रतिपत्तिफलस्यसमाधेरसंभाव्य  
हेकस्योयसमनंतरकर्मयोगलक्षणयोगस्तथाप्रोक्तपतस्य  
रोस्थितिप्रोक्तप्रतिष्ठानतर्कयामिनपश्यामि चंचलतादनवस्थि  
ततात्

एवंसर्वत्रसमतयाह्लादिसंवेदेन लासिमीटीका रूपस्ययोगस्याननुभूतत्वादसंभाव्यतां  
मन्यमानोऽर्जुन उवाच योयमितिपरोक्षप्रत्यक्षवाचकाभ्यामिवसूयते भवदभिहितानेत  
रोपायपरंपरयास्फुटप्रत्यक्षनिर्दिष्टोपननुभूततात्परोक्षायमारो  
योययोगः साम्येनसर्वज्ञात तत्पतयासखाद्यनुभवरूपेणातयासर्व  
ज्ञानप्रोक्तः पतस्ययोगस्यमनसश्चलतया स्थिरोदीर्घकालानुवर्ति  
नीस्थितिनपश्यामि नतर्कयामि

पंचोलीटीका

सर्वयोगितामपिपतस्ययथोक्तस्यसमदर्शनलक्षणस्ययोगस्यः  
प्राप्तमालस्यतत्प्राप्तपायविविदिष्टः अर्जुन उवाच योयमिति हेम  
धुसूदनतयायोययोगः साम्येनसमतनुयाप्रोक्तः अहमेतस्ययोग  
समनसः चंचलतात् स्थिरोऽवलोस्थितिनपश्यामि ३३ ॥

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

अथोक्तलक्षणस्ययोगस्यदृष्टरत्नेनासंभवंमन्वानोऽर्जुन उवा  
च योयमिति निगदगम्यतेतत्पयं किंतुचंचलतादित्यमन  
सइतिषोषः परोस्थितिंविरकालमवस्थानमिति मनसोतिव  
पलत्वेनक्षणमात्रस्यायीयोगोयमितिभावः ३३ ॥

मधुभाष्य

३३ ॥



### भाषा अनुवाद

ऐसे योग के लक्षण भगवान से सुनि करि असम्भव जानि  
अर्जन कहने हैं कि मनकी लय ओ विलेप शक्ति हर करि  
केवल आत्मा मे जो अवस्थान कहे सम भाव से मन का धि  
र हो रहना रूप योग जो आप ने कहा सो हे मधुसूदन मन  
की चंचलता के हेतु हमको इस योग की दीर्घ काल अवस्थि  
ति कहे धिर रहना देख पडना नही है ३३

### दीक्षा

जो मधुसूदन तुम कसो समता से यह योग चंचलता से ना  
लखों या स्थिति परम किम होग ३३॥







चञ्चले हि मनः क्लृप्तप्रमाथिवलवदृढे तस्याहंति  
ग्रहं ममेवायोरिव स उक्तरं ३४ ॥

शाङ्करभाष्यं

चञ्चलमिति चञ्चले हि मनः क्लृप्त इति क्लृप्तेर्विलेखनार्थस्य उपे  
भक्तजनपापादिदोषाकर्षणान् क्लृप्तं हि यस्मान्न मनः चञ्चलं न केव  
लमप्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च प्रमथनशीलं प्रमथ्याति शरीरमिन्द्रि  
याणि च विसृजति परवशीकरोति किञ्च बलवत् प्रवले न केन।  
चित्रियन्ते शक्तं उन्निवारत्वात् किञ्च दृढं तन्न नागवदक्लेशं तमेव।  
मृतस्य मनसोहं निग्रहं रोधे ममेवायोरिव यथा वायोर्द्वेकरो निग्रह  
स्ततोपि मनसो उक्तरं मय इति भाष्यः ३४ ॥

शान्तगिरिकृतटीका

मनसश्चञ्चलत्वेऽपि क्लृप्तपदपरिनिष्पत्तिप्रकर्षं सूचयति क्लृप्त इतीति  
कथं कर्षकत्वमात्रकामस्य भगवतः सम्भवतीत्याशङ्क्याह भक्तेति  
येदिकामुक्तिकसर्वसम्पदा माकर्षणशीलत्वाच्चेति दृष्टव्यं प्रमथ्याति  
लोभयति तदेव लोभकत्वे प्रकटयति विसृजतीति उन्निवारत्वं मभि  
प्रेतादिसंपादाकृष्टमशक्तात् विशेषणान्तरमाह किञ्चेति शक्तेयत्वे  
विशेषणान्तरमाह किञ्च दृढमिति तन्न नागवद्वरुणापाशशक्तितो  
जलवारी पदारथः मन्तदृढतया केतमशक्तात्वेन प्रसिद्धो विवक्षितः  
वायोरित्युक्ते व्यनक्ति यथेति ३४ ॥

स्वामिकृतटीका

एतदेव सूटयति चञ्चलमिति चञ्चले सभावेनैव चपले किंच प्रमाथि  
प्रमथनशीलं देहं दियतो भक्तं किंच बलवत् विचारेणानेतमशक्तं किंच  
चट्कं विषयवासनावुवद्वनपाउभेदं प्रतीयथाकाशे दोषयमानस्य वा  
योः कुंभादिप्रतिरोधनमशक्तं तथा तस्य मनसोऽपि निग्रहं निरोधं उक्तरं  
सर्वथा कर्तमशक्तं ममे ३४ ॥

पिशाचभाष्यं

क्लृप्त इति कुर्वतेर्विलेखनार्थस्य योगीभक्तजनपापादिदोषाकर्षणान्



क्लृप्तनकेवलमस्य चंचलं मनः प्रमायिव प्रमथय नशीलं प्रमथातिशारी  
 रमिंदियाणि च विलिपति परवशी करोति किंच बलवत्तकेन चिन्तिय  
 तेषां किंच दृष्टं न तनागवत्तस्यैवं भूतस्य मनसः अहं निग्रहे निरोधं स  
 ये वा यो दिवस उक्तरं यथा वा यो ईकरोति ग्रहस्तथा उक्तरं मत्तस्य  
 प्रायः ३५

तथादिनेवराभास्तविषयेषपिस्वतन्त्रवत्तत्वे प्ररुषेवलात्प्रमथा  
परत्वेयामत्रचरति तस्यसम्पत्तविषयेषपिवत्तत्त्वभावस्यमनस  
स्तद्विपरीताकात्मनिस्थापयितुंविनिग्रहे प्रतिकूलगतेर्महावातस्य  
व्यजनादिनेवदृष्टकरमहेममेमनोनिग्रहोवायोरपि३ःपाकोःतस्तन्नि  
ग्रहोपायोवक्तव्यश्चभिप्रायः ३४ ॥

यौयमित्यप्येतत्प्रत्ययस्यैव स्यात् न भगवदभिहितानेनो  
 यत्परस्परयाज्ञहमपि न सति निर्दिष्टमपि ३६ ॥ प्रमत्तानि दृष्टा दृष्टेवन

तथादिनवरताभ्यास्तुविषयेष्वपिस्तत्पवचंचले परुषेवलास्यमया  
यदृच्छयाम्यत्रवरति तस्यस्वाभ्यास्तुविषयेष्वपिवंचलस्यभावस्यमन  
स्तुलहिपरीताकारात्मनिस्थापयितेविनिग्रहे प्रतिकूलगतेर्महा  
वातस्यवज्रनादिनेवउत्तरमहेमयेमनोनिग्रहोवायोरपिउःशकोः  
तस्तुनिग्रहोपायोवक्तव्यमभिप्रायः ३५ ॥

अथ प्रतः प्रश्नार्थमेव प्रकटयति चेन्नलमिति भोक्तृसत्तस्य मनसो  
नियतं हेति रोधं स उच्यते स तरोऽः खेन कर्तृमशकं ममे कस्येव वा  
योति यथा काशे रोधयमानस्य वायोः कुंभादिप्रतिरोधः कर्तृनश।  
काले नदिवायोरेकजावस्थाने प्रप्यते न दत्त अथ तस्य उन्निग्रहने च त  
भिः प्रकारे रूपमस्ति चेन्नलमिति चेन्नलमेकज्ञानवस्थितं प्रमा  
धि प्रमथनशीलं देहेन्द्रियतो भक्तं बलवत् विवारेणापि जेतुमश  
कं टफं अनादिविषयवासनानुविद्धतया वैराग्यादिना उभेदे ३५ ॥

पञ्चमोऽङ्कः दुष्टायागहापयितु  
महाकाव्यम् ३६



### वनमालीटीका

तदेवोपपादयति चेत्तल्लेसदातिचलनसुभावं मनोहिप्रसिद्धमेवैतर  
 त् भक्तानोपापादिदोषात्सर्वतवारयितमशक्यानपि कृषतितेषामे  
 व सर्वथापाममशक्यानपि पुरुषार्थतपकषतिप्रापयतीति वाक्।  
 स्मृतेन रूपेण संतोषयन् इतिवारमपि चित्रां वल्लेति वायुः प्राप।  
 मपि समाधिसखेनैव वशापयितं शक्रोषीति स्मृत्यतिन केवलं चेत्  
 लेप्रमाथि शरीरमिन्द्रियाणि वप्रथितं सेपितं शीलं यस्य तत् किंच व  
 लवत् शुभिप्रेतादिषयात्केनापुपायेन निवारयितं तशक्रं किंच द  
 कं वासनासहस्रसूतनादेतमशक्यं तस्यातिदुर्गतयावलवतोवलवत्  
 याप्रमाथिनः प्रमाथित्वादति चेत्तल्लेसमहामन्नगं जस्येव मनसो नि।  
 ग्रहेतिरोपे निर्हेतिक तयावस्थाने स्रुः करं सर्वथा कर्तमशक्यं मये  
 वायोरिव यथाकाशे दोषपमानस्य वायो निश्चलत्वं संपाद्य निरोधन  
 मशक्यं तदन्त ३४ ॥ कसमवेजयनीटी.

नन्वात्मानं रश्मिने विद्धि शरीरं रश्मेव च बुद्धिं तस्मा रश्मिं विद्धि मनः  
 प्रग्रहमेव च इन्द्रियाणि हयानाङ्गविषयास्तेषु गोचरान् आत्मैन्द्रिया।  
 मनो प्रकोभोक्ते स्याद्मनीषिण इति श्रुतेर्मनसो बुद्धिनियमत्वे श्रुय  
 तेः तो विवेकवशावुद्या मनो नियमने कुर्विति चेत्तत्राह चेत्तलेहीति।  
 हेतुसमदानंदरियस्मात्तन्ये वल्लेसुभावेनैवातिचयलेतत्रापि प्रमा  
 थि बुद्धि सहितं पुरुषं प्रकषेण मथितं विलोडितं शीलं यस्य तत् तथा।  
 विवेकि यावुद्या सह पुरुषं हृदा त्वमप्याय विषयेषु स्वेच्छावारेण भु  
 मतीत्यर्थः कुतपत्वं यतोवलवत् यथावलवान् सोऽर्बलमस्य वारेति  
 रस्तमेतत्ततोधावत्संलग्नी दोषातपति स्वयमपि तयावलवत्तनो  
 पि बुद्धिं पुरुषं वा नाहं विषयेण तपति पतति चेत्तर्थाः नन्वतितीत्या  
 ग्रासूचिर्यथाभेकातिवस्थाणि प्रभेयस्वानुगतस्य स्रुस्याधीनानि क  
 रानि तयातिरतिशयवस्तु विवर्गात्मिका कृशाया बुद्धिर्मनो विवारेण  
 प्रभेयस्वानुगतस्यात्मनो वशकथं न करोतीति चेत्तत्राह दृढमिति द  
 ढमतिकठिने यथासललोहे सखी न भिन्नति तया बुद्धिरपीत्यर्थः त



गी.  
ही.  
घ.

स्थानादिकालस्वाभ्यस्तविषयवाक्यलसुभावसमनसोनिग्रहे निरोधे  
वायोरिव महतो नभस्य समनभस्य नोचतादिप्रतिरोधमिव सङ्करो वद्म  
तरयत्नेनापि कर्तुमशक्यमहं मये जानेन तस्मादत्रोपायंकथयेति प्रश्ना।  
भिप्रायः ३४ ॥

### मधुसूदनीटीका

चैव तन्मत्तये चले सदा चलनसुभावे मनः द्विप्रसिद्धमेवेतन् भक्तानां  
पापादिदोषान् सर्वथा निवारयितुमशक्यं नपि कथयति निवारयति यथा  
मेव सर्वथा शास्त्रमशक्यं नपि पुरुषार्थानां कथयति शापयतीति वाक्य  
सूत्रेन त्रयेण संबोधयन् उन्निवारमपि चित्तं च त्वं निवार्यः प्रापसा।  
पिसमाधिस्तत्त्वमेव प्रापयितुं शक्नोषीति सूचयति न केवलमसंयं  
चले प्रमाथि शरीरमिदियाणि च प्रमथिते हो भयिते शीलं यस्तत्  
हो भक्तया शरीरं द्रियं संवातस्य विवशता हेतुरित्यर्थः किंवलवदभि  
प्रेतादिषु पातकेनाप्युपायेन निरोधोपितमशक्यं किं वदं विषयवा  
सना सह स्वात्तु सततया भेतमशक्यं तनागवदव्येयमिति भाष्ये तत्  
नागो नागपाशः तां तणीति गूर्जरादौ प्रसिद्धे महो क्रुदनिवासी जंतु।  
विशेषोक्तं तस्मात्तिदृष्टं तयावलवतो वलवन्नया प्रमाथितः प्रमाथित  
यानि चैवलस्य महोन्नतगजस्येव मनसो निग्रहे निरोधे निर्हतिकतया  
वस्थाने सङ्करो सर्वथा कर्तुमशक्यमहं मये वायोरिव यथाकाशे दोष  
यमानस्य वायो निश्चलत्वे संपाद्य निरोधनमशक्यं तददित्यर्थः प्रपेभावः  
जातेपित्तज्ञाने शारथ्यकर्मभोगाय जीवतः पुरुषस्य कर्तव्यभोक्तृत्वं  
त्वत्तुः स्वरागदेषादिलक्षणः चित्तधर्मः क्लेशहेतुत्वादायितानुहस्यापि वे  
धो भवति चित्तवृत्तिनिरोधश्चेणा तपोनेन तस्य निवारणं जीवन्मुक्तिरि  
त्युच्यते यस्याः संपादनेन सयोगी परमो मतश्च क्लेशो न वेदमुच्यते वेधः किं  
साक्षिणो निवार्यते किं वा चित्तात् नायः तत्त्वज्ञानेनैव साक्षिणो वेधस्य।  
निवारित्वात् न द्वितीयः सुभावविपर्ययायोगात् तद्विरोधि सदा वाच्यं न  
द्विजलादादौ तमग्रेवोक्तं निवारयितुं शक्यं प्रमेतत्तत्परिणामिनो हि  
भवाकृते चित्तिशक्तेरिति ग्रायेन प्रतितत्तत्परिणामसुभावत्वाच्चित्तस्य श  
रथ्यभोगेन च कर्मणा कृतत्वाविद्यात्तत्कार्यनाशने प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञाना।

नं०



स्यापिप्रतिबंधं कृत्वा स्वफलदाताय देहेन्द्रियादिकमवस्थापिते  
नचकर्मणा स्वफलसत्त्वः त्वदिभोगश्चित्तवृत्तिभिर्विना संपाद  
यितं शक्यते तस्माद्यद्यपि साभाविकानामपि चित्तपरिणामानां क  
श्चिद्योगेनाभिभवः शक्यते कर्तुं तथापि तत्तत्तानादिवयोगादपि श  
रब्धफलस्य कर्मणः प्रावसादवश्यं भाविनिचितस्य वाच्यत्वे योगेन न  
त्रिवारणमशक्यमहेसावबोधादेव मये तस्मादनुपपन्नमेतदात्मौ  
पम्येन सर्वत्र समदर्शी परमो योगी मतरत्तर्जनस्यातोपः

॥ सरानेदीटीका

अत्यर्थचलशीलेन्द्रियसिद्धेर्मनएवतत् हेकसभक्तदोषाणां सर्व  
याविनिवारक १ रेन्द्रियाणां शरीरस्य तोभक्तत्वात् प्रमाथितत् नैव  
केनाप्युपायेन नियन्त्रेण शक्यते वलात् २ रुफं भेत्तमशक्तं वाप्येकेन  
तनागवत् अनादिवासनाजालैः स्तनतेन निरेकुण्ठे ३ महामतेग  
जस्यैववनस्पत्यास्यनिग्रहे निर्वृतिकतया सम्यगवस्थात्तंसुदृक्करे  
यथाहो धृयमानस्य वायोराकाशगामिनः निरोधोवद्वेषमादौ क  
र्तुं कश्चित् शक्यते ५ अण्यधिपानात्महतोमरोरुमूलनादपि अपि  
वक्रशानात्तापोविषमश्चित्तनिग्रहः ६ इत्येवमनेसादायं वासि  
ष्टे सम्यगीरिते ५३४ ॥

नीलकंठीटीका

एतदेवोपपादयति चंचलेहीति प्रमाथिवद्भवदेकस्य प्र  
मथनशीले ३४ ॥

आनेदीटीका

प्रमाथिप्रमथनशीले कृच्छ्रलज्जामपिभूमिकामुत्तार्गप्रवर्त  
नात्प्राजयन्नवव्यावर्तयितं शक्यम् अतोवलवडुर्निरोधत्वात्  
रुफमनेकध्वजत्वाभ्यसेषु विषयेषु सक्रम ३५ ॥

रामकंठीटीका

यस्यातत्साधनं चंचले प्रकृतिज्ञपत् मतः प्रमाथिप्रमथनशीले यतः कृच्छ्रलज्जामपिभूमिकामुत्तार्गप्रवर्तना  
दाशुविनाश नचतद्यावर्तयितं शक्यते वलवत् अस्याविषयात्प्रतिभावात्  
यति ॥



गी. टी. ४  
शैलेन्द्रशिवविशार्यमाणसलिलोच्चवत् उर्ध्वं वलयतो जन्मसह  
स्वभस्मेषु विषयपरमेषु दृढासक्ततादृक् तस्यैव विषयास्पृशमनः  
मोतिग्रहमतपथात्प्रतिषेधं सतरोऽकरं उःसाध्यं संभावयामिक  
स्यैव वायोरिव यथा वायुः स्वास्त्रं येन दित्प्रसरन्निग्रहीतुमशक्  
कामिवन्तन्मनः

लोकोत्तरादिको  
 योयनितियसेरचयदसचकाभानेवसच्यते भवदभिहितानं

ततोपायपरस्परयाज्ञादं प्रत्यक्षनिर्दिष्टे व्यननुभूतत्वात्परिज्ञाय

[illegible]

हे कस्य स्मात्साधने मनः प्रकृतिचयले अतएव प्रमाथिप्र

मथनशीलं युत्थापकं बलवत्तुर्धरं श्रतपवट्कं विषयवासन  
वविरतगात्रर्धरं सवेगमप्राकाशमेव शमसाधनं

नृविहृतया उभेदं प्रतापया काशेदाधूयमानस्य बायोः ऊंभा।  
 दिष्टविशेषमशब्दं तथा तस्मात्तस्मात्पि विग्रहं विमोक्षयन्

दृष्टान्तिरप्यत्रमशकं तथातिमिमनसापिनिग्रहनिरोधसङ्करे  
सर्वथाकर्तुमशकंमये

पतदेवसुदयनि चंचलमिति हेक्षसद्विपस्मान्नतःचंचलं प्र

मायिशरीरेन्द्रियाणि मय्यातिपरवश्यानि करोति किं वलव  
त्रकेव निविगंवेपासं किं वलव वेव कपवव वंवेव वंवेव

त्रकनचिन्नियतशकाकिष्टकृतत नागवत् ग्रहंतस्यपवंभूतस्य  
मनसो निग्रहं विरोधं वा यो गिव इच्छते । स तस्यैव प्रकृत्यैव ।

मनसा निग्रहान्तरायवापरिवर्तुं कर मनसा यथावाचोऽऽक  
रो निग्रहः ततोऽपि त्रुः करं मत्से उग्रसिद्धिप्राप्तः ३५ ॥

शान्तिः ॥ ३४ ॥

मनश्चापत्यमेव स्फुटयति चंचलं दीति हिः प्रसिद्धौ मनश्चंचलं

प्रकृतिवपलेभवतीतिप्रसिद्धमेवैतदितिभावः यतश्चपलेत

तः प्रमाथि प्रमाथितं मदायासमासां निष्पद्यभूमिकामुत्पद्यप्रव  
णकाव मपयव निवासासितं पीनमप्येसी मप्येवमप्येव

एषात् सधयवविनाशायित्वा लमस्येति यतोबलवत् विष  
यान्प्रतिपादतोस्य प्रालेदशित्वमविष्णीर्ममापन्नमेव

यन्मित्रायावतास्य बालद्रुशिखरविष्णोयमाणजलोववदुयमे



बलमित्यतउत्पथासुत्रमित्रसेदरूपाद्यावर्तयितुमशकं यत  
श्वेदंरुदंरगादिदोषानुसृतत्वेनभेदमशकं तस्यैवंविधस्यम  
नसोनिग्रदंडसंकल्पेभ्योपुहान्निवृत्तिजनकेभ्यः प्रतिषेधने  
सुउक्तेरुतगंडःसाधंमन्ये कस्यैववायोरिव यथास्वाच्छेदेना  
काशोदोध्यमानोवायुर्निश्चलीकृत्यनिग्रहीतमशकयवमेत  
न्ननइतिभावः ३४॥

मधुभाष्य

३४॥



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥  
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥  
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुन उवाच ॥  
 द्रुपदमुनिस्तदा वीक्ष्य हस्ते धृतवान् ॥  
 ततश्चाब्रवीत्प्रह्लादो मुनिर्माधुरातनू ॥  
 कुरुक्षेत्रे युद्धं द्रष्टुं शक्तवानहम् ॥  
 १ ॥



### भाषा अनुवाद

और वही चंचलता को विस्तार करि कहने हैं कि हे कृष्ण यह म  
न स्वभाव हीसे चंचल औ प्रमाणी अर्थात् देह इन्द्रियों को वित्ति  
सकारी और बलवान कहे विचारसे इसका जीतना असाध्य है न  
था टफ कहे विषयवासना से बड़ इस मन को विषयोंसे भिन्न  
करना अति दुष्कर कठिन है इस से जैसे आकाश में वायु को  
निश्चल करना कठिन नैसे इस मन का भी निग्रह कहे थिर क  
रना हम को अति असाध्य बोधहोनाहै ३४ ॥

### टीका

चंचलहे मन कृष्ण टफ मध्यशील बलवान ताको निग्रहना  
निय दुसकर पवनसमान ३४







श्रीभगवानुवाच असंशयं महाबाहो मनो उर्निग्रहे  
बले अभ्यासेन तत्कौतये वैराग्येण च गृह्यते ३५

शाङ्करभाष्यं

श्रीभगवानुवाच यवमेतद्यथा ब्रवीषि असंशयं नास्ति संशयो म  
नो उर्निग्रहे चञ्चलमिन्द्र दे महाबाहो किन्तु अभ्यासेन तत् अभ्यासो  
नाम चित्तभूमौ कस्याञ्चित् समानप्रमया हतिचित्तस्य वैराग्येन च गृ  
ह्यते वैराग्यं नाम दृष्ट्या दृष्टेषु भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासात् वैराग्यविषये  
षु विरक्त्या वैराग्यं तेन च वैराग्येण गृह्यते विद्वेषश्चः प्रचारश्चित्तस्य  
वै तन्मनो गृह्यते निगृह्यते तिष्ठति इत्यर्थः ३५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रश्नमंगीकृत्य प्रतिवचनमुत्थापयति श्रीभगवानिति कुत्र संशयरा  
हितं तत्राह मनश्चि कथं तर्हि मनोनिरोधो भवति तत्राह किञ्चित् ।  
अभ्यासस्वरूपं सामान्येन निदर्शयति अभ्यासो नामेति कस्याञ्चित् चित्त  
भूमावित्तविशेषितो ध्येयो विषयो निर्दिश्यते समानप्रमया हतिचित्त  
तीयप्रमया नन्तरितेति शेषः चित्तस्येति सही प्रमयस्य तद्विकारत्वं  
योतनाद्यं वैराग्यस्वरूपं निरूपयति वैराग्यमिति तेषु वैराग्यं वैराग्यं  
नामेति समर्थः तत्राह तं सूचयति दोषेति विषयेषु विरक्त्या विषयेषु  
दोषदर्शनमभ्यासते तेन वैराग्यं जायते तेन निगृह्यमाणं निर्दिशति वि  
द्वेषेति तस्मिन् गृहीते निरुद्धे मनोनिरोधेऽस्य किंसादित्यपेक्षायामाह  
यवमिति अभ्यासहेतुकवैराग्यद्वारा चित्तप्रचारनिरोधे निरुद्धवृत्तिकं म  
नो विषयविमुखमन्तर्निष्ठं भवतीत्यर्थः ३५ ॥

स्वामिकृतटीका

तत्राह चञ्चलत्वात् किं मंगीकृत्यैव मनोनिग्रहोपायं च श्रीभगवानुवाच  
असंशयमिति चञ्चलत्वादित्यमनोनिरोद्धमशक्यमिति यद्वदसि यत्  
त्रिसंशयमेव तथापि तत्र अभ्यासेन विषयाचित्तनष्टकपरमात्माकार  
प्रमया हत्या विषयवैराग्येन च गृह्यते अभ्यासेन लयप्रतिबंधाद्वैराग्ये  
ण च विद्वेषप्रतिबंधादुपरतवृत्तिकं सत्परमात्माकाररूपेण तत्परिणामं  
तिष्ठतीत्यर्थः तत्राह योगशास्त्रे मनसो हतिभूतस्य वृत्त्याकारतया स्थि



गी.  
री.  
ष.

तिः पाः संप्रसातनामासौ समाधिभिधीयते ३५ ॥  
विशाचभाष्ये

श्रीभगवानुवाच असंशयं नास्ति संशयं मनोऽर्तिग्रहं वलमिति त्रकिं न  
अभासेन प्रभासो नाम वित्तभूमौ कस्यां वित्तमानप्रत्ययावृत्तिः वेगगं  
दृष्टादृष्टभोगे प्रदोषदर्शनाभासाद्वैतस्मिन्नेन वेगगोपावगस्यते विदोष  
इत्यप्रकारश्चित्तस्य पवेतन्मनो गस्यते निरुध्यत इत्यर्थः ३५ ॥  
रामानुजभाष्ये

वलसुभावतया मनोऽर्तिग्रहमेवेत्यत्र संशयः प्रथायात्मानो गुणाका  
रत्वाभासजनितमिमुल्येनात्मव्यतिरिक्तेषु विषयेषु पिदोषाकारत्वं  
शानजनितं वैतस्मिन्नेन च कथं विद्मस्यते ३५  
अभिनवगुप्तकृतटी.

वैतस्मिन्नेन चोचलत्वेनात्मात्वरूपेण वर्तते इति परोक्षायमाणेयमप्यानि  
दृष्टादृष्टे वलवक्तव्यं दृष्टेऽदृष्टाया गद्वारयितमशकम् ३५ ॥  
परमार्थप्रपाटीका

अथ हिः प्रकारं तिग्रहोपायमुपदिशन् भगवानाह असंशयमिति ॥  
चेचलत्वादिसंभावं मनोनिरोधमशकमिति यदस्मिन्नेन संशये निस्सं  
दिग्धमेव तथापि अभासेन वेगगोपावगस्यते वशीक्रियते तत्राभा  
सो नाम निरंतरमात्मानुधाने वेगगोपचविषयवैरस्ये नन्वेतत्परमस्य  
अयमिति प्रतिभाति यतो मनसि निगृहीतेः भासो वेगगोपावगस्यति  
तथाभासवेगगोपावगमनो गस्यत इति वेत्तव्यं एतस्योभयस्य विवाराधी  
नत्वात् तस्य श्रोतरे भगवता प्रागेव दत्तं शनैः शनैरुपरमेदिति तदेव  
अभासेन तत्कौतेयवेगगोपावगस्यत इत्यनेन स्मारिते तथा हि तत्रापि  
रमार्थप्राप्तौ तावदात्मविचारपवशरणमिति दृष्टव्यः श्रोतव्यो मनस्य  
इति तथा वेदादमेतमिमादिभूतयो वदेति तत्रात्मादेहेन्द्रियादिविलस  
णस्तद्गृह्णत्वात् न हि च दृष्टादृष्टपवसे भवति अथ स कीदृशस्ती  
ति विचारे तावदपरमादि विषयग्राहकत्वेन प्रतिक्षणमनेषणीयः संप  
वप्रसूतमभासः तथा उच्यते नंतरं मेतावत्समं यमयासत्तुः स्वयोर्म  
थे किमधिकमनुभूतमिति परामर्शे वा ल्यप्ये गौडके शांवनवार्थकाद्य  
वस्थासंनतं तत्रैतुः त्वमेव स्मर्यते यथा विषयलोभायं प्रयत्नो भवति ॥

प्रवेत्तारं वेगगोपावगस्यति तस्मात्तु विनाप्यते अथास्मिन्नेन कथं  
दः जमात्कृतं विषयीक्रियते इति द्वयोः प्रत्ययानं उक्तं च तत्र भगवता  
भाष्यकृता उभयाधीनः चित्तदृष्टिनिरोधः इति ३५ ॥

रथो ५



प्राणपर्यवसायान्तः सङ्ख्यः तद्वयः भोगसमयस्तु निमेषमात्रेणावदेव  
सखितदपि सन्त्यामिषमायेन परिणतिविरसत्वात् ३ः तदपर्यवसायेवे  
ति विचारेण वैराग्यप्रकारः किंच चेत्तले विषयलो लुपेपि मनसि प्रभा  
सो विरागश्च संभवति तदुक्तं योगशास्त्रे यत्रैव याति च पलेन न चित्तमे  
तत्तत्रैव भाति परमेश्वरपदसाक्षात् प्रागुः तदोय विरमे विरसः पदा  
र्थात्तात्मा चिरं सखितदश्च निशे विविंसेरति अतएव कौन्तेय महाबाहो  
इति संबुद्ध्या विवेकसागयोर्ग्रहणं वयं तात्माभावस्थाः साक्षात् करि  
ष्यामप्येवमर्थः ३५ ॥ वनमासीटीका

उत्तरमाह असंशयमिति सम्यग्विदितं ते चित्रवेष्टितं मनो निग्रहीतं  
प्राक्सीति संतोषेण संतोषयति हे महाबाहो प्रारब्धकर्मप्रवत्यादसं  
यतात्मना उर्निग्रहं ३ः तेनापि निग्रहीतमशक्तं च वलं च लस्यभा  
वे मनश्च संशयं नास्ते वा असंशयः एवं सत्यपि संयतात्मना धिमात्रे  
पायेन योगिना भासेन च गृह्यते मनो निग्रहे भासवेराग्ययोः समुच्चय  
वोधनाय वशात् ३५ ॥

ऊरुमवेनयनीटीका

एवमर्जनप्रश्ने मनसश्च ललाटिकमेगीकृत्य तस्य निग्रहोपाये पार्थ  
सारथिर्भगवानाह दाभ्याम् असंशयमिति हे महाबाहो इत्यनेन य  
था तेषौ र्येण शब्दं न तपसितथातिशयविवेकेन मनोपि जयेति सूचि  
तम् यद्यपि मनो उर्निग्रहं ३ः तेनाति कष्टेन निःशेषेण गृहीतं शक्तं य  
तश्च लेवा योरप्यनिचपले भवति असंशयमत्र संशयः संदेहो नास्ति त  
थापि हे कौन्तेय तन्निश्चयेना भासेनात्मसुखा नुभवानेदजनितसुखा  
सकृत्तदनुभवे ककामेन गुणरूपज्ञानेन च पुनः वैराग्येण आत्मसुख  
येतरवस्तु निरयवृत्तः स्वल्पदोषदर्शनजनितसागेन गृह्यते मनो नि  
ग्रहीतं शक्यते कौन्तेयेति संबोधनेन यथा गुणदोषविवेकवनीकनी।  
स्वपतिरसुभयात्मसाहसंगमं कामरूपे दोषे विहाय तदात्तया देवग  
जाहंशावनरूपे गुणभूते त्वा मगृह्णान् तथा तस्य वस्तुमपि गुणदोषवि  
चारेणो व मनो जयेति सूचितं ३५ ॥

मधुसूदनीटीका

तमिम माक्षेपं परि हरन् ॥



गी.  
टी  
ष.

सम्यग्विदिते ते चित्तवेष्टिते श्रुतो मनो निगृहीतं शाकसीति संतोषेण।  
संकोचयति हेमहावाहो महो नौ सातात्महादेवेनापि सहकृतप्रहरणो  
वाहयस्येति निरतिशयमुत्कर्षं सूचयति प्रारब्धकर्मणावस्थादसंयता  
त्मना उन्निग्रहं दुःखेनापि निगृहीतमशंसं प्रमाथिवलवदुर्मिति वि  
शेषाणां येषि जीकृतौ तदुक्तं चले चेतनसभावे मनश्च संशयं नास्तेव  
संशयो न सममेवेतद्द्वीपीयमर्थः एवेत्यपि संयतात्मना समाधिमात्रे  
पायेन योगिनाः भ्यामेन वैराग्येण च गच्छते सर्ववृत्तिशून्यं क्रियते तन्म  
नश्चार्थः अनिगृहीतरसंयतात्मनः सकाशात् संयतात्मनो निगृही  
तविशेषोक्तनायकशब्दः मनो निगृहेः भ्यामवैराग्ययोः समुच्चयवोच्य  
नायकशब्दः हे कौन्तेयेति पितृष्वस्य पुत्रस्य मवश्यं मया सुखी कर्तव्यः  
तिस्ते ह संवयसूचनेनास्मास्यति अत्र प्रथमादे न चित्तस्य हृदयनिग्रहो  
न संभवतीति द्वितीयादे न तत्कमनिग्रहः संभवतीत्युक्तं द्विविधो मन  
सो निग्रहः हृदेन क्रमेण च तत्र वस्तुः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्का  
ण्णादीनि कर्मेन्द्रियाणि च तद्भोजकमात्रोपरोधेन ह दात्रिगृह्येते तदृशं  
तेन मनोपि हृदेन निगृहीषामीति मूढस्य भ्रान्तिर्भवति न च तथा।  
निगृहीतं शाकते तद्भोजकस्य हृदयकमलस्य निरोद्धमशक्यत्वात् अत  
एव कमनिग्रहपवप्रकृत्यदेतद्भगवानवसिष्ठश्चाह उपविश्योपविश्ये  
व चित्तं तेन मुहूर्ध्वः न शाकते मनोजे तं विना प्रकृतिमनिन्दितो ग्रंथे  
न विना मतो यथा इष्टमते गतः अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगमपव  
च वासनासंपरिणागः प्राणास्पन्दनिरोधने एतास्तु प्रकृतयः पुष्पाः संति  
चित्ततये किल सती प्रकृतिष्वेता सह त्रियमयं तिये चेतस्ते दीपमुत्त।  
सृज्य विनिघ्नं तितमो जने रितिक्रमे निग्रहे चाध्यात्मविद्याधिगमपकउ  
पायः सहिदृशस्य मिथ्याते दृग्वस्तनश्च परमार्थसत्यपरमानंदस्वप्रका  
शान्वेकोचयति तथा च सत्ये तन्मनः सगोचरेषु दृशेषु मिथ्याते न प्रयो  
जभावे प्रयोजनवन्ति च परमार्थसत्यपरमानंदे दृशेषु दृग्वस्तनस्वप्रका  
शान्वेन स्वागोचरेषु बुद्धानि रिथ नाशिवत्सयमेवोपशाम्यति यस्तु वो  
धितमपि तन्नेन सम्यग्बुध्यते पोवा विस्मरति तयोः साधुसंगमपवो।  
पायः साधुवोदि प्रतः प्रनवोचयंति स्मारयंति च यस्तु विद्यामरादिर्जी



मनयापीशमानोतसाभनः नवर्तितमुत्सहतेतस्य पूर्वोक्तविवेके  
 नवासनापरिमाणवोपायः यस्त्ववासनानामतिप्रावृत्त्याज्ञासा  
 क्लृप्तशक्नोति तस्य प्राणासंदनिरोधोपायः प्राणासंदवासनयोः वि  
 त्प्रेरकत्वात्तयोर्निरोधेचितशक्तिरुपपद्यते तदेतदाहसपवदे  
 वीजीवितवृत्तस्य प्राणासंदतवासने एकस्मिन्मतयोः दीप्तिप्रेदे  
 अपिनश्यतः प्राणायामरूपाभासैर्षक्तानुगुदतया आसनाशन  
 योगेन प्राणासंदो निरुध्यते असंगव्यवहारिताद्भवभावनवर्जनान्  
 प्रारीरनाशदर्शितादासनानप्रवर्तते वासनानेपरिमाणवित्तंग  
 कसचित्ततां प्राणासंदनिरोधाद्यप्येकस्मिन्तथाकुरु पतावका  
 वकंममेवंप्रवृत्तस्यरावव पद्मावनं वस्तुनांतर्वस्तुनेनरसेनच य  
 दानभावोकिंचिदेयोपादेयश्रियत् स्थीयतेसकलंयत्तातदा  
 चित्तंनजायते अवासनत्वात्सततंयदावुमनुतेमनः अमनस्ता  
 तदोदेतिपरमात्मपदप्रदेति अत्रहावेवोपायोपर्यवस्थितोप्राणासं  
 दनिरोधार्यमभ्यासः वासनपरिमाणार्थवैराग्यमिति साधुसं  
 गमाध्यात्मविद्याधिरामोत्तमभासवैराग्योपपादकतयायथासि  
 ज्ञेययोरेवंतर्भवतः अतएवभगवताः भासेनवैराग्येणवेतिह  
 यमेवोक्तं अतएवभगवानुपतंतलिरसूत्रयत् अभ्यासवैराग्याभा  
 तविरोधश्चि तासांप्रागुक्तानांप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रासूतिर  
 पणपंचविधानामानंतनामासुरत्वेनक्लिष्टानांदैवत्वेनाक्लिष्टानाम  
 पितृतीनां सर्वासामपिनिरोधोर्निधनाप्रिवउपशमाख्याः परिणा  
 मोः भासेनवैराग्येनचसमुच्चित्तंभवति तउक्तंयोगाभाष्ये चित्तं  
 नदीनामोभयतोवाहिनीवहतिकस्याणायपायायच तत्रयाके  
 वस्यप्राग्भाराविवेकनिम्नासाकस्याणवहा यावद्विवेकनिम्नासं  
 सारप्राग्भारासायापवहा तत्रवैराग्येणविषयस्रोतःसिलीक्रियेत  
 विवेकदर्शनाभासेनचकस्याणस्रोतउत्सायतेरसुभयाधीनमित्तव  
 त्तिनिरोधश्चि प्राग्भारनिम्नपदेतराविवेकनिम्नकैवस्यप्राग्भारे  
 चित्तमित्यत्रयाव्याप्तातेयथातीववेगोपेतंनदीप्रवाहंसेतबंधनेननि

नि५



गी.  
टी.  
स.

ति

कार्यकृत्वा प्राणयनेन तेनाभिमुखेतिर्यकप्रवाहोतरमुत्पाद्यते त  
थावेराग्येण चित्तनया विषयप्रवाहे निवार्य समाध्यासेन प्रशान्त  
वादिता संपाद्यत इति हारभेदात्तमुच्यते यथा हारने द्विविधं दियव  
वदिकल्पः स्यादिति मंत्रजपदेवता ध्यानादीनां क्रियाश्रमणामावृत्तिलक्ष  
णोभ्यासः संभवति सर्वव्यापारोपरमस्य तसमाधेः केनामाभ्यासः  
तिशोको निवारयितुमभ्यासे सूत्रयति स्म तत्र स्थितो यत्रोभ्यासरति त  
त्र स्वरूपावस्थिते दृष्टिमुदे चिरात्तन्निवृत्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवादि  
ताश्रयानिश्चलता स्थितिः तदर्थं यत्रोमान्मसुत्साहः सभाववोच  
सादृष्टिः प्रवाहशीलं चित्तं सर्वव्यापारोत्पत्तिसमीपे वैविधः सञ्जायते  
मानोऽभ्यास उच्यते सतदीर्घकालनैरेतर्पसतकागः सेवितो दृढभू  
मिः अनिवेदेन दीर्घकालसेवितो विक्लेशभावेन निरेतरासेवितः सत  
कारेण अज्ञानि शयेन वा सेवितः सोभ्यासो दृढभूमिर्विषयसत्त्ववाम  
नया कालयितुमशक्यो भवति प्रदीर्घकालत्वे दीर्घकालत्वेऽपि विविक्कि।  
य विविक्तियसेवने अज्ञानि शयाभावे च लयविते पकषायसत्त्वासा।  
दानामपरिहारेषु स्थान संस्कार प्रावसाद दृढभूमिरभ्यासः फल  
वर्गस्यादिति त्रयमुपात्रे वैराग्ये तद्विधिं परमपरे च यतमानसंज्ञा  
यतिरेकसंज्ञैकेन्द्रियसंज्ञावशीकारसंज्ञाभेदैरपरं च तयो तत्र सर्वभू  
मिजयेनोत्तरभूमि संपादनविवलया च तर्पमेवाभूत्रयत् दृष्टानुप्र  
विक विषयविरस्य वशीकारसंज्ञावैराग्यमिति सिध्दोत्तपानमे।  
सर्वमिमादयो दृष्टाविषयाः स्वर्गो विदेहता प्रकृतालयरसादयो वै।  
दिकत्वेनानुप्रविक विषयास्तैश्च भयविदेष्टपिसमामेव दसायां विवे  
कतारतमेन यतमानादि त्रयं भवति अत्र जगति किं सारं किमसार  
मिति गुरुणा स्वाभ्यासात्तस्यामी सुयोगो यतमानं सचित्ते पूर्वविमान  
दोषाणां मध्येऽभ्यासमानविवेके नैते पक्का एते वशिष्टा इति विविक्त  
कवद्विदेवने यतिरेकः दृष्टानुप्रविषयप्रवृत्तेर्ज्ञातत्वात्तयो येन वदि  
रिन्द्रियप्रवृत्तिमजनयं माप्रपि रसां पाओस्तु कामात्रेण मनस्यानमेकं  
दियं मनस्यपि रसाश्रयत्वेन सर्वथा वैरस्यं रसाविरोधिनी चित्तवृ

विक

सिध्दव



क्रितानप्रसादश्चावशीकारसंज्ञावैराग्यसंप्रज्ञातस्य समाधेरंतरं ।  
 गमाधनमसंप्रज्ञातस्य तु वहिरंगं तस्य तंतरंगमाधनं परमेव वै  
 राग्ये तच्चासूत्रयत तत्परं पुरुषत्वात्ते गुणावैरस्य मिति संप्रज्ञात  
 समाधिपाटवेन गुणव्यात्मकास्थानादिविक्तस्य पुरुषस्य त्वा  
 तिः साक्षात्कारउत्पद्यते ततश्चाशेषगुणात्रयवहारेषु वैरस्य पद  
 वतितत्परं श्रेष्ठं फलभूतं वैराग्यं तत्परिणामकमिति साश्च चित्रोप।  
 शमपरिणामादविलंबेन कैवल्यमिति ~~संप्रज्ञातस्य समाधेरंतरं~~  
~~समाधेरंतरं संप्रज्ञातस्य समाधेरंतरं~~ ॥ १५ ॥

य५

### सदानंदीटीका

इमेवमर्जनप्रश्ने श्रुत्वा वाचजगद्गुरुः सममेवेयथावसेवेवलं म  
 नश्चाधिरे । महावाहनयाने तन्निगदहीतं वशासि प्रारब्धकर्मश  
 वत्पात्रेणासंयतात्मना २३ः खेनापिमनोशब्दे निगदहीतं वलं द  
 ढं एवं समपि धीरेण समाधौ तत्परेणातत ३ अभ्यासेन विपुडे न  
 वैराग्येण निगदयते अभ्यासेनामकस्यो विचित्रभूमौ निरंतरं ४  
 समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्याधिविद्यो गिनः दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दो  
 षग्रस्तत्तदर्शनात् ५ विषयेषु यदेतस्य वैराग्ये तदुदीरितं ताभ्या  
 निगदयते तस्यासेन विद्वेषशीलता ६३५ ॥

### नीलकंठीटीका

मतसोऽग्रहन्मभ्युपेतमभगवाच वाच यद्यप्येवं तथापि अभ्या  
 सवैराग्याभ्यामनुचिन्ताभ्यामुर्निग्रहमपिमनो निगदयते तत्र अभ्या  
 सेनामकस्यो विचित्रभूमौ समानप्रत्ययावृत्तिः वैराग्ये तदृष्टा  
 दृष्टेषु भोगेषु समाधनेषु दोषदर्शने तवैरस्यं तत्र यथा कैदारि  
 कः कैदारेषु कुल्याजले संचारयन् एकस्य हारे पिथाया परस्योद्वा  
 दयति तद्वत् वैराग्येण विषयस्रोतः स्तिलीक्रियते अभ्यासेन कल्या  
 णस्रोत उद्वाटयत इति दयोरपि प्रावश्यकत्वं तथा च सूत्रे अभ्यास  
 वैराग्याभ्यातन्निरोध इति ३५ ॥



गी  
टी.  
स.

आनेरीटीका

तथाचयोगसूत्राणिवित्तहन्निनिरोधोयोगः अभ्यासवैराग्याभ्यां  
तन्निरोधः तत्रस्थितौ यत्नाभ्यासः दृष्टानुष्ठानविकविषयवित्तस्य  
स्ववशीकारसंज्ञावैराग्यमिति ३५

यद्येतदभ्युपगमसर्वज्ञं भगवान् रामकंठीटीका

नाह - नास्त्यत्र सशयश्चलस्वभाववपलमनोऽऽवेन निग्रहीतं शक्यते  
किंतु अभ्यासेन वैराग्येन चोपायद्वयेन शक्यते अभ्यासश्चात्र कर्मयो  
गेऽप्यंष्टावन्निर्वादिना प्रागुक्तक्रमेण सर्वेन्द्रियवृत्तिषु विहितवि  
षयोन्मात्रेण प्रवर्तमानासु सर्वाप्राणावृत्तिषु शरीराद्यभिचारि  
तात्रैव प्रवर्तमानासु पुनर्देशादुत्सारिणाक्रमेण यद्योक्ते स्वात्म  
नितिवेशकालकस्थितिलाभविषयो यत्नः वैराग्यं चानिविद्विष  
यस्पर्शानुभूयमाने सर्वे सहजानंदनिरुपमा स्वादा विस्मरणाद  
नासंगः तार्थमेव विधाभ्यां कर्मयोगाधिकृतपुरुषैकगोचराभ्या  
सं अभ्यासवैराग्याभ्यामेतत्सर्वचलमपि चित्तं नित्यं तं शक्यमेव

यद्येतदभ्युपगमस्य लासिकी दसपत्नीटीका वंजुत्तरं श्री भगवानुवाच ॥  
हेमहावाहो मनश्चंचलं शतपवडर्निग्रहं उऽवेन सर्ववृत्तिभ्युत्पत्त  
या निरोद्धुं शक्यते इत्यत्र नास्ति संशयः किंत्वेतन्मनोभ्यासेन शनैः  
शनैरित्याह क्रमया परमात्माकारप्रत्ययादृष्ट्या वैराग्येणाविष  
यवैतस्मात्तच्च शक्यते सर्ववृत्तिभ्युत्पत्तिक्रियते अभ्यासेन यत्प्रतिबंधा  
त् वैराग्येणावविद्वेपप्रतिबंधादपरतवृत्तिकंसत्यरमात्माका  
रतया परिणामे भवतीत्यर्थः तदुक्तं अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्नि  
रोधोऽस्ति चः समुद्रये उक्तं चात्र भगवता भाष्यकृता उभयाधीन  
स्थितवृत्तिनिरोध इति ३५ ॥



## पंचोत्तीटीका

ततो मनश्चंचलत्वादिकमंगीकृतमनोनिग्रहोपायेदर्शयति भगवान् असंशयमिति हेमदावाहो मनः असंशये निश्चितेऽर्निग्रहं च लभियमसंशयो न तन्नः हे कौन्तेय अभ्यासेन आत्मविषयसंततमनोऽस्तिः आत्मव्यतिरिक्तविषयमहतिरहितप्रभासस्तेन दृष्टादृष्टैहिका मुष्मिकेष्टोषदर्शनाभासात् वैतस्यैवैराग्ये तेन वैराग्येण च गृह्यते निगृह्यते इत्यर्थः ३५ ॥

## रागीरसमिद्धेधिनी ॥

अथैतदभ्युपगम्यार्जुनाक्षेपं परिहरन् भगवानुवाच असंशयमिति हेमदावाहो चंचलत्वादिना मनोऽऽखेन निग्रहीतं प्राकृतेश्च त्रिनास्तिसंशयः सत्यमेवैतदुदसीति किंतु अभ्यासेन वैराग्येण चेतुषा यद्वयेन ग्रहीतं प्राकृतेश्च न पुनः सर्वथा स्य निग्रहा संभवति तत्राभ्यासः कर्मयोगविषयः पश्यं पृष्ट्वा वन्नित्यायुक्तकमेण विषयाननुभवत्स्वपीद्विषेषु प्रास्ताचार्योपदेशानुसारिणा क्रमेण मनस आरब्धकार्यैकतानीभावदूषोयत्तः वैराग्यं च केमे पुनरुदयो येनोभाविष्टा गुरुमपि मां लज्जान्नेहानुरोधे परित्यज्य शस्त्रपाणयः प्रहर्तमा गच्छंतीति सर्वथा स्नेहत्यागः को यो दीपकः

३५ ॥

मधुभाष

३५ ॥



1950

THE UNIVERSITY OF CHICAGO  
 LIBRARY  
 540 EAST 57TH STREET  
 CHICAGO, ILL. 60637  
 U.S.A.

1948

*[The page contains extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]*

1947



### भाषा अनुवाद

अर्जुन की कही मन की चञ्चलता श्रेणीकार करि भगवान् उसके निग्रह करनेकी उपाय कहते हैं किहे महाबाहो हो मन की चञ्चलता रोकना कठिन यह जो तम कहते हो सो निःसन्देह ठीक। है पर तो भी हे कौन्नेय अभ्यास के द्वारा मन परमात्माकार वृत्ति में विषयों की वैराग्य वशते निग्रहीत हो सकें है अभ्यास से लय और वैराग्य से निक्षेप ये दोनों हर होय यह मन निवृत्ति होय परमात्माकारता पायकर स्थिर होता है वों कि योगशास्त्र में कहा है कि वृत्तिशून्य मनकी वस्थाकारा करकारित रूप स्थिति होती है उसी को निर्विकल्पकसमाधि कहते हैं ३५॥

### दोहा

संशय नदि महाबाहो चंचल मन उग्रदि कृतिसुत अभ्यास  
में गढ़ें विरागसें ताद ३५॥







असंयतात्मना योगोऽप्याप्यति मे मतिः व  
स्यात्मना तयतता शक्तोऽवाप्तमुपायतः ३९

शंकरभाष्यं

यः पुनरसंयतात्मानेन असंयतेति असंयतात्मना अभ्यासवैराग्या  
भ्यां असंयतशान्ताग्रन्तःकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा योगोऽप्या  
पोऽप्याप्यति मे मतिः यस्तु पुनर्वशात्मा अभ्यासवैराग्याभ्यां व  
श्यामाणादितश्चात्मा मनो यस्य सोऽयं वशात्मानेन वशात्मना त  
यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्तोऽवाप्तं योग उपायतो यथोक्ता  
उपायतः ३९

तेन असंयतात्मना

ज्ञानरगिरिकृतटीका

संयतात्मनो योगशान्तिः सुलभेयता व्यतिरेकं दर्शयति यः पुन  
रिति व्यतिरेको यस्यासपरं पूर्वमनस्य व्याकरोति असंयतेति ह  
वीकान्तयव्याख्यानपरमुत्तरादेव्यावहे यस्मिन्मादिना अन्तःकरण  
स्य स्वशान्ते सिद्धेऽपि वैराग्यादावास्यातता भवितव्यमिहाह यततेति  
उपायवैराग्यादिपूर्वको मनोनिरोधः ३९ ॥

सामिकृतटीका

यतावोक्तिरिति अयत्नाह असंयतात्मानेति उक्तप्रकारेणाभ्या  
सवैराग्याभ्यामसंयतः शान्ताचित्त्यस्य तेन प्ररुषेणाप्ययोगोऽप्या  
प्याप्यः प्राप्तमशक्तः अभ्यासवैराग्याभ्यां वशोवशावती शान्ताचित्त्य  
स्य तेन प्ररुषेणाप्यनशानेनैवोपायेन प्रयत्नं कुर्वता योगः प्राप्तमशक्तः ३९

पिशवभाष्यं

यः पुनः असंयतात्मानेन असंयतात्मानेति अभ्यासवैराग्याभ्याम  
संयतोऽन्तःकरणोऽसंयतात्मानेनासंयतात्मना योगोऽप्याप्यः उः एव  
संप्राप्यति मे मतिः यस्तु पुनः वशात्मानेन वशात्मना अभ्यासवैरा  
ग्याभ्यां वशतमुपयादितश्चात्मा मनो यस्य सोऽयं तेन वशात्मना तय  
तता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्तोऽवाप्तं योग उपायतः यथोक्ता उपायतः ३९

रामानुजभाष्यं



गी.  
टी.  
ख.

असंयतात्मनाः जितमनुसामदता - पितृवलेन योगैः प्राप्य  
उपायतस्तव श्वात्मना पूर्वोक्तेन मदारोपनश्येतांतर्गतज्ञानकर्म  
एतजितमनसायतमानेनायमेव समदर्शनरूपो योगो वासेशकः ३६

अभिनवशुभकृतटी.

अन्यथा प्रत्यक्षा असंयता  
त्मने विरक्तस्थानं च विद्याया  
वापिः वश्यात्मनेति वैराग्यवता  
यतमानेनेति साभासेनापाया  
नूनं अनेकसिद्धांतादिशास्त्रविहि  
तान्न संश्रित्य २६

वैराग्येण विषयोत्सुकता विनाशयते अभ्यासेन मोक्षपक्षः क्रमा  
क्रमेण विषयीक्रियते इति दूषणपक्षाने उक्तं च तत्र भवता भाष्यक  
ता उभयाधीनिति न हति निरोध इति अतएव सति ३६

परमार्थप्रणीता

अथोभयप्रकारे विधुरस्य योगोऽः साध्यस्तथा उभयोपेतस्य सुसा  
ध्यमाह असंयतेति अभ्यासे वैराग्याभाससंयतश्रद्धाचिते।  
यस्य तेन योगोऽः प्रापः प्राप्नुमशकस्तथा भाभां वशः वशावती  
श्रद्धा यस्य तेन यतता प्रयत्नं कुर्वता प्ररुषेण उपायतो भासवैरा  
ग्यरूपादासंशकारति मेमतिः मदभिमत ३६ ॥

वनमालीटीका

प्रारब्धकर्मणा तत्तत्तानादपि प्रवलेन स्वफलदानाय मनसो हति  
पुताममाना सकथंतासां निरोध इति यत्कृतं तथैव परंतु पापेन नि  
रोधः संभवतीत्याह असंयतात्मनेति भगवत्साक्षात्कारोऽसंश्रिते  
वैराग्याभासाभां तसंयतोति रुद्धो हति कतो प्रापितश्रद्धाचिते  
येन तेतासंयतात्मना योगो मनो निरोधः उः प्रापः उः तेषां प्राप्ते  
नशकते प्रारंभकृता चित्तवाचस्यादिति चेत्तदसितत्र मेमतिः  
संमतिस्तथैवेत्यर्थः वश्यात्मना तु वैराग्यपरिणामेन वासतातये  
सति वशः स्वाधीनो विषयपारतंत्र्यं श्रद्धात्मनो यस्य तेन वैरा  
ग्येण विषयतो विमुक्तीकरणादभासेन भगवत्कारताकरणाच्चै  
सुपायतो मनो निरोधप्राप्तेशकः पुरुषप्रयत्नस्य च लौकिकस्य।  
वाप्रारब्धकर्मापेक्षया प्रावसात् अथवा लौकिकानो कृष्णादिप्र  
यत्नस्य वैदिकानो जोतिषो मादिप्रयत्नस्य च वैयर्थ्यापत्तेः प्रारब्ध  
कर्मसत्तेततः फलसंभवे किं पुरुषप्रयत्नेन वदसते त सर्वथा सं  
भवात् किं तेनेति विकल्पस्य सर्वत्र संभवात् अथ कर्मणाः स्वयम



दृष्टृपस्यदृष्टसाधनेविनाफलजननादसमर्थत्वादयेति तः  
 कृष्णदौपुरुषप्रयत्नश्चित्तयोगाभ्यासेपिसमं यदाप्रारब्धकर्म  
 फलेनतत्तत्तानात्प्रबलमितिदृष्टत्वात् तथातस्मादपिकर्मणोयो।  
 गाभ्यासः प्रबलस्तथास्तीप्रयत्नस्यसर्वतः प्रावस्यात् यदाजीवनम्।  
 मुक्तिः प्रागेवमनोनिरोधस्यशक्यत्वात् शक्यत्वं विचारो जीवन्मु।  
 कस्यजातभगवन्महाप्रसादस्यनिवृत्तविः शेषाविद्यस्यमनोनिग्रह  
 दिकेकिमपिकर्तव्येनास्तीत्यर्थः ३६ ॥

ऊरुसमवेजयन्तीटी.

किंच असेयतात्मनेतिअसेयतात्मना अभ्यासवैराग्याभ्यामन  
 सेयतः सम्यग्विषयादपरमितश्रान्तामनोयेनसतयातेनविषय  
 याकुलचित्तेनतत्तत्तानिनापिपुरुषेणयोगः सर्वेन्द्रियवृत्तिनिरो  
 धलक्षणोत्तानयोगशिरस्कोष्टाद् योगोऽऽपः ३ः खेनापिशामुम  
 शकाः तन्निश्चयेनवश्यात्मनावश्याभावावशीकृतश्रान्तामनोयेन  
 सतयातेनस्वाधीनमनसातथापियतताः दृष्टो मनोनिरोधनायेव  
 प्रयत्नेकुर्वताउपायतः सर्वेस्वरस्यभगवतोममाराधनात्मकेनात्र  
 गतज्ञानेनकर्मणावासंशामययोगशक्योनात्ययेत्यर्थः ३६

यत्तत्तमवोचः शारदभोगेनक मधुसूदनीटीका मणतत्तज्ञानादपिप्रबलेनस्वफलदानायमनसोवृत्तिवृत्त्यस्य  
 उत्पन्नेपितत्तसात्तात्कारेवेदोतवाख्यानादिवासंगालस्यादि। मानासकथंतामोनिरोधः क  
 दोषादाः अभ्यासवैराग्याभ्यामनसेयतो निरुद्धशान्तः करणं येन तेनासे  
 तिशक्यश्चित्तवोचते ॥

यतात्मनातत्तसात्तात्कारवतापियोगोमनोवृत्तिनिरोधः ३ः प्रापः  
 ३ः खेनापिशामेनशक्यते शक्यकर्मकृताचित्तवृत्त्यादितिचत्वेव  
 दसितत्रमेमतिः ममसम्मतिः तत्रैवेत्यर्थः केनतर्हिप्राप्यतेउच्य  
 ते वश्यात्मनातवैराग्यपरिणामेनवासनात्तयेसतिवशः स्वाधीनो।  
 विषयपारतंत्र्यमूयः श्रान्ताश्रितः करणं यस्यतेनतशब्दोसेयतात्मनो  
 वैलक्षण्योत्तनार्थः वधारणार्थोवायनादशेनापि यततायतमाने  
 नवैराग्येनविषयस्रोतः खिलीकरणेणात्मस्रोतउद्घाटनार्थमभ्यासेप्रा  
 गुक्तं कुर्वतायोगः सर्वचित्तवृत्तिनिरोधः शक्योवासंचित्तवोचस्यनि



गी.  
टी.  
ष.

मितानिप्रारब्धकर्मण्यभिभूयशामेशकाः कथमतिवलवतामा  
रब्धभोगानोकर्मणामभिभवः उच्यते उपायत उपायात् उपायः उ  
रुषकारस्तस्यलोकिकस्यवैदिकस्यवाप्रारब्धकर्मपेतयाप्रावस्यात्  
अस्यलोकिकानोकृष्णादिप्रयत्नस्यवैदिकानोत्थोतिष्ठोमादि।  
प्रयत्नस्यचैवैयर्थ्यपत्तेः सर्वत्रप्रारब्धकर्मसदसत्त्वविकल्पग्रासा  
तत्तथादिप्रारब्धकर्मसत्त्वेतत्तत्पवफलप्राप्तेः किंपौरुषेणप्रयत्नेन  
तदसत्त्वेतत्सर्वथाफलासंभवात् किंतेनेति अथकर्मणः स्वयमद  
ष्टपस्पष्टसाधनसंयतिव्यतिरेकेणफलजननाः समर्थतादये।  
दितः कृष्णादौपुरुषप्रयत्नश्चित् योगाभ्यासेपिसमंभाधानं त <sup>स</sup>  
त्साध्यापजीवन्मुक्तेरपिसत्त्वातिशयश्चपत्तेनप्रारब्धकर्मफलांतर्भा  
वात् अथवायथाप्रारब्धकर्मफलेतत्तत्तानात् पवत्वमितिकल्पते  
दृष्टत्वात् तथातस्मादपिकर्मणोयोगाभ्यासः प्रवलोक्तशास्त्रीय  
स्यसर्वत्रततः प्रावस्यदर्शनात् तथाचाहभगवानुवसिष्टः सर्वमेवे  
ददिसदासंसारेश्वरैरनं सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेणपौरुषात्समा  
वाप्यते उक्तासंशासितेचेतिपौरुषेदिविधंस्मृतं ततोशास्त्रमनर्था  
यपरमार्थायशासितं उक्तासंशास्त्रप्रतिषिद्धमनर्थायनरकाय  
शासितेणास्त्रविहितं श्रेतः करणमुद्दिह्यपरमार्थायवतर्ध्वं  
परमायमोहाय २ शुभाशुभाभ्यामार्गाभ्यावहेतीवासनासरित् पौ  
रुषेणप्रयत्नेनयोजनीयाशुभेषु १ अशुभेषुसमाविष्टेषुभेष्वेवा  
वनारय समनःपुरुषार्थेनवलेनवलिनांवर २ हागभ्यासवशाया  
तियदातेवासनोदये तदाभ्यासस्यसाफल्यंविहितमस्मिर्दन ३ वा  
सनाशुभेतिशेषः संदिग्यायामपिभ्रंशशुभामेवसमादर शुभाया।  
वासनाहृदोतातदोषोनकश्चन अद्युत्तमनायावद्वानत्तानतस्य  
दः गुरुणास्त्रप्रमाणैस्तेनिर्णीतेनावदाचर ततः एककृष्णयेतन्नने  
विज्ञातवस्तुना शुभाशुभौतयासांशोवासनौचोनिरोधितेति ३ तस्मा  
त्सातिगतस्यसंसारस्याविवेकनिबंधनस्यविवेकमात्तात्कर्तारपन  
येपि प्रारब्धकर्मपर्यवस्थापितस्यचित्तस्यस्वाभाविकीनामपिहृती







पिपूर्वोक्तमभ्यासं ऊर्वतादरात् चित्तवृत्त्यकारिणी कर्माण्येवा।  
 भिभूय च ४ शान्तिशकाः सयोगो हि चित्तवृत्तिनिरोधकः सशक्तो  
 भिभवः कर्तृकथं प्रारब्धकर्मणां मैवेभोः साधुपायेन कर्तव्यं  
 विवेकिना शास्त्रीयस्य प्रयत्नस्य श्रवणादधिकर्मणां ६ कर्तव्यं  
 भिभवः शक्तो वासिष्ठे पितृयेरिते सर्वमेवेदं हि सदा संसारे रघुने  
 दनं सम्यक्प्रकृतं सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते उक्त्वा संशास्त्रितं  
 ति पौरुषे हि विधेयं स्तं ८ तत्रोक्त्वा स्वमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितं  
 शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वदंती वासना सरित् ९ पौरुषेण प्रयत्नेन  
 योजनीया शुभे पथि शुभेषु समाविष्टेषु भेषु वा वतारय १० स्वम  
 नः पुरुषार्थेन बलेन बलिनां वर प्रागभ्यासवशाद्याति यदा ते वा  
 मनोदयं तदभ्यासस्य साफल्यं विहितमस्मिन् न प्रयुक्तिवमना  
 यावद्भवान्तां ततः ११ गुरुशास्त्रप्रमाणैस्ते निर्णीते तावदाचर  
 ततः एककषायेण नूने वित्ता तवस्तुना शुभोपसोत्तया माज्ञा वास  
 नोद्यो निरोधिना तस्मात्पौरुषमाश्रित्य शकाः प्रारब्धकर्मणां १४  
 कर्तव्यं भिभवोपीति सिद्धमित्याशयोदरेः १५ योगाभ्यासपरैर्मनो  
 नवरतं संस्थाप्यते यत्र त्वेव सात्त्विकं दृशतीत्यरोदय इति श्रुत्या त्रयोगी  
 यते वैराग्यादिगुणः सतो वसुलभो यद्भक्तिलेशादृणां सोऽस्माकं  
 रुदिसर्वदा ज्ञेयं सत्त्वोभ्यामुक्तं हो हरिः १६३६ ॥

असेयतात्मना अजितचित्तेन वश्यात्मना जितचित्तेन उपायतः  
अभ्यासवैराग्यरूपात् ३६ ॥

न संयतो निरुद्ध आत्मा मनो यत तेन उष्णापो योगोऽतिम  
या मन्यते तृप्तः वश्यात्मना निरुद्धचेतसा यतता यत्पूर्व  
मभ्यस्यता उपायतः वैराग्यादियोगे स वनादवाप्तं शब्दं प्रकाशं  
लोकान्तरं यो गच्छीत साधना दैवानां निरोद्धुं युगे मन्त्रनामो विनया  
कर्मफलं लिखितं भवेन्नरः यतः केचिन्नाह्वयतः सर्वेषां जनजातः प्रापयुक्ता  
विनिर्मुक्तः स्वार्थं मोक्षमाप्नुयान् विद्वान् भूषणं सुखं प्रत्यभिज्ञायामिति सुखापेक्षा न कृत  
तताः प्राप्तवस्तुतिष्ठानिमित्तमणिप्रदानं विनिर्मुक्तः अस्मान् पथि उपायं विजानीमन् सर्वदा

...  
 ...  
 ...



शमकंठोटीका

अतएव - यतो व्याख्याता भ्यामसंवेगपलक्षणासाधनाभावात् संयतात्मना अ  
नियमितान्तःकरणेन परुषेणा एष योगोऽष्टापोऽर्लभः वश्यात्मना  
विधेयान्तःकरणेन पुनः परुषेणा यतता नित्यमविच्छन्नोत्साहतया प्रय  
त्नं कुर्वता उपयतो यथोक्तज्ञानलक्षणादप्यायात्सीकर्तृशक्यपर्व

~~ननु यतो व्याख्याता भ्यामसंवेगपलक्षणासाधनाभावात् संयतात्मना अ  
नियमितान्तःकरणेन परुषेणा एष योगोऽष्टापोऽर्लभः वश्यात्मना  
विधेयान्तःकरणेन पुनः परुषेणा यतता नित्यमविच्छन्नोत्साहतया प्रय  
त्नं कुर्वता उपयतो यथोक्तज्ञानलक्षणादप्यायात्सीकर्तृशक्यपर्व~~

३६

लासिकी दत्तउत्तीटीका

किंच - अभ्यासवैराग्याभ्यामनसंयतः समग्रवृत्तिशून्यतया निरुद्ध आत्मान्तः  
करणेन तेन परुषेणा यं योगोऽष्टापोऽर्लभः तत्र वधारो वश्या  
त्मना विधेयान्तःकरणेन वैराग्यवतेत्यर्थः यतता साभ्यासेनैवो नो  
पायेन सीकर्तृशक्यः ३६

~~ननु यतो व्याख्याता भ्यामसंवेगपलक्षणासाधनाभावात् संयतात्मना अ  
नियमितान्तःकरणेन परुषेणा एष योगोऽष्टापोऽर्लभः वश्यात्मना  
विधेयान्तःकरणेन पुनः परुषेणा यतता नित्यमविच्छन्नोत्साहतया प्रय  
त्नं कुर्वता उपयतो यथोक्तज्ञानलक्षणादप्यायात्सीकर्तृशक्यपर्व~~

पंचोलीटीका

एतावन्तु ३६ विशेषः ३६ आह असंयतात्मनेति योगः असंयतात्मना  
अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयतचित्तेन ३ः शपरिति मेमतिः तपुनः वश्यात्म  
ना अभ्यासवैराग्याभ्यामवशीकृतमनसा यतता यत्नं कुर्वता उपायतः य  
थोक्तेन उपायेन योगेन प्राप्तं शक्यः ३६

रणावीरसमिद्धोधिनी ॥

अतएव असंयतात्मनेति न संयतो निवृत्तीतोऽष्टसंकल्पेभ्यः प्रत्या  
वर्तित आत्मा मनो येन तेनावशीकृतमनसा योगः समता लक्षणाः  
कर्मकौशल लक्षणाश्च कर्मयोगोऽः खेनापि प्राप्तं शक्यः इत्यने  
न प्रकारेण मेमममतिर्निश्चयः वश्यात्मना स्वायत्तीकृतचित्तेन य



ततायत्तुर्वतायांयोगः कर्मयोगऽप्यतः प्रोक्तस्तत्तानि श्रुय  
दृष्टान् श्रवणं प्राप्तिं शक्यः श्रुतो मनोजये सत्येव निश्चयस्य  
सर्वसिद्धितीति भावः ३६॥

सुभाष

३६॥



### भाषा अनुवाद

और संयत आत्मा को योग प्राप्ति सुलभ है यह कहने है कि  
उह शक्ति से अभ्यास और वैराग्य के द्वारा जिस का चित्त व  
श नहीं है उस को यह योग उपद्रव है और जिस का चि  
त्त वशीभूत है और जो सर्व कथित उपाय से यत्न करता है  
वह मेरे मत से योग प्राप्त हो सकता है १५

दोहा

नमन जाके वषा तिह योग सुलभ सो मत मन वषा जाके ता  
दिको यत्न लभ्यते मत १६॥







सुर्जन उवाच अयतिः शुद्धयोपेतो योगाच्चलति मा  
नसः प्रशम्य योगसंसिद्धिं को गतिं ह्यस्य गच्छति ३०

शोकरभाष्यं

तत्र योगाभासो गीकरणेन परलोके हलोकप्रतिनिमित्ताति कर्मा  
णि स्यान्त्यानियोगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तं।  
मिति योगी योगमार्गान्तरणकाले चलितचित्तं इति तस्य नाशमा  
शोकर्जन उवाच अयतिरिति अयतिर्ययत्तवानयोगमार्गे शुद्ध  
यास्तिकावस्था योगतो योगादन्तकालेपि चलितं मानसं मनो यस्य  
स चलितमानसो भ्रष्टस्त्वितिः सोः प्रशम्य योगसंसिद्धिं योगफलं स  
म्यग्दर्शनं को गतिं हेतुस्य गच्छति ३१ ॥

शान्तरगिरिकृतटीका

प्रशान्तमुत्पादयति तत्रेतादिना मननिरोधस्य ३ः त्वसाधनमाशं  
का परिरुते सति प्रश्ना पुनरुक्ताशं प्रतिलभ्योवाचेति सम्यग्दर्शनः।  
लोकद्वयशपककर्मसम्भवे कृतो योगिनेनाशाशंकेमाशंकाह  
योगाभासेति तथापि योगानुष्ठानपरिपाकपरिश्रान्तिसम्यग्दर्शनं  
सामर्थ्यान्मोक्षोपपन्नो कृतस्तस्य नाशाशंकेति वेत्तेवमनेकान्त  
रायवत्यायोगस्येदजन्तानि प्रायेण संसिद्धेरसिद्धिरित्यभिसम्भाषा  
ह योगसिद्धीति अभ्युदयतिः श्रेयसवर्दिर्भावो नाशो योगमार्गेत  
तफलस्य सम्यग्दर्शनादिति शेषः तर्हि ततोवर्दिर्मुखतमेवासति  
कं संवृतमिमाशंकाह शुद्धयेति तर्हि योगमार्गमाश्रयते नेमाह  
योगादिति मरणकाले वाकुलेन्द्रियस्य ज्ञानसाधनानुष्ठानावकाश  
भावाद्भुक्तं ततश्चलितमानसमितिमाशंकाह भ्रष्टेति गम्यत इति  
गतिः पुरुषार्थः सामान्यप्रश्नमन्तर्भाव्य विशेषप्रश्नोदष्टव्यः ३१ ॥

स्वामिकृतटीका

शुभासंवेगाग्राभावेन कथंचिदशान्तसम्यग्ज्ञानः किं फलं प्राप्नोती  
त्यर्जन उवाच अयतिरिति प्रथमं शुद्धयोपेतपदयोगे प्रसृतः नत  
मिथ्याचारतया ततः परंतु अयतिः नस्य गम्यत इति शिथिलाभासश्  
चर्यः तथा योगाच्चलितमानसं विषयप्रवणं चित्तं यस्य मेदवेगस्य



गी.  
टी.  
घ.

इमर्थः एवमभासवेगणशेषित्वायोगसंसिद्धिफलं ज्ञानमप्राप्य  
कांगतिं प्राप्नोति ३०

पिशाचभाष्ये

तत्र योगाभासांगीकरणं परलोके हलोकशान्तिमितानि कर्माणि  
संयास्तानि योगसफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न शान्तिमित्यो  
गीयोगमार्गात्तरणकाले चलितचित्तं तत्तस्य नाशमाशङ्क्याहा  
र्जनः अयतिरिति अयत्नवायोगमार्गे अड्यास्तिकावृथायोग  
तो योगादंतकाले चलितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसः न ह्यस्य  
तिः अप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफलं समं दर्शनफलं कांगतिं कुरु।  
गच्छति ३० ॥

रामानुजभाष्ये

अथ ते ह्यभिक्रमनाशोत्पादावेव श्रुते योगमाहात्म्यं यथा वक्तव्यं  
र्जनः एकति अंतर्गतात्मज्ञानतया योगशिरस्कृतया च कर्मयोग  
माहात्म्यं तत्रोदितं तच्च योगमाहात्म्यमेव अर्जन उवाच अड्यायो  
गे प्रहृतो हृत्त राभासश्च यत्नतः वैकसेन योगसंसिद्धिं अप्राप्य यो।  
गाच्चलितमानसः कांगतिं गच्छति ३० ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

शान्तियोगाद्यदि चलिते पिविते अहान्हीयते विनष्टप्रद्वहि सिद्धयोगोपि सर्वनिष्ठा  
लं कुरुते उक्तं हि यदा प्राप्ता पिवितान् हृषितं चित्तं विभ्रमात् तदेव धंसते शीघ्रं तल  
राशिमिवानल इति योगस्य सम्पाद्विज्ञावजातायां किं लोकात्रिष्णातः सम्पत्त  
ब्रह्मणि नलीन इति न शेषतः अथवा ब्रह्माण् प्रतिष्ठत्वादि न श्यति परलोकवाध।  
येति प्रश्नः ॥ ३१ ॥ ३१ ॥

परमार्थप्रणटीका

अथोभयश्रुत्येन शिथिलाभासवतः कांगतिरित्यर्जनः एकति  
अयतिरिति प्रथमं अड्योयेतरेष्वर्पणतया कर्मकृत्वाणः सन्  
योगे प्रहृतः नतमिष्याचारतया परंतु अयतिः सम्यग्यतने योग  
सामग्री विकलः सन् योगाच्चलिते विषयासक्तं मानसं यस्य सतथा  
भूतो योगसंसिद्धिमप्राप्य कांगतिं गच्छति ३० ॥

वनमालीटीका

एवं प्राक्तनग्रंथेनोत्तमभगवदपरोक्षोत्तरमिति शेषाविधानिह  
ति पूर्वकस्य सत्त्वाविर्भावपत्तिरपरोक्षो योगीमतः ३



मत्रपरंब्रसापरोक्षमत्रजीवनमुक्तिस्तपरमोयोगीमतःपूर्व।  
 सभगवदाकादिकावियायानिहृतलेपिस्वसृष्ट्यानेदाकादिका  
 याप्रतिहृततात् अंतस्तविद्यादयस्यापिनिहृतिः विमुक्तप्रमु  
 व्यतरसासंबंधदयनिहृतमुक्तेरितुक्तं यस्तु कर्मफलनव्यविविदि  
 सापर्यंतवित्रमुदिः कृतकर्मत्वात् कर्माणि संन्यस्य जीवन्मुक्ते  
 परबोधनदंगुरुमुपसृततोवेदोत्तरेदेशायासांभावनविपरी  
 तभावतानिहृतिपूर्वकभगवन्तमापरोक्षीकर्तुं अथातोब्रह्मज्ञि।  
 तासेत्याद्यनाहृतिः शास्त्रादिसंतयाचतलतणमीमांसयाप्रवण  
 मनननिदिध्यासनानि गुरुप्रसादात्कर्तुमारभते सप्रदधातोप्याय  
 वोस्यतेनास्यप्रयत्नत्वात्सत्यज्ञानपरिणाकः प्रवणादिप्रक्रियमा  
 णोषेवमप्येवपयत् सोजातसम्यग्भगवदपरोक्षत्वेनतसंसागन् क  
 मुच्यतेनापिस्वर्गादिफलभोक्ता तत्साधककर्मणांसागात् अतए  
 तादृशोयोगभ्रष्टः कीटादिभावेनकष्टांगतिमियादत्तत्वेसतिदेव  
 पितृयानाद्यसंबंधित्वान् स्वर्णाश्चमाचारभ्रष्टवन् अथवाकष्टां  
 गतिनेपावृणास्वनिंदितकर्मभूयत्वाहामदेवावदिति संदिहानः ६ दि  
 क्ति अयतिरिति अयतिरस्ययत्नवान् अथप्रवणापवागरितिव  
 त्रनस्यार्थकसहपोयेतो गुरुवेदोतवाक्येषुविद्यासप्रक्तः अडाव  
 शमायुपलक्षणं शांतोदातउपरतस्मितितुप्रदातितोभूत्वात्मने  
 वात्मानेपश्येदिति श्रुतेः निमानिमवस्तुविवेकश्चासुत्रभोगवि  
 रागः शमदमोपरतितितिताप्रदादिसंपन्न मुमुक्षावेतिसाधन  
 चतुष्टयसंपन्नोप्यायवोस्यतेनमरणकालेचंद्रियव्याकुलत्वेनसाध।  
 नासंभवायोगाच्चलितमानसः योगाकृवणादिजन्मनस्तत्तत्ता  
 नाच्चलितेतत्फलमप्राप्तमानसः योगसंसिद्धिंब्रह्मापरोक्षनि  
 मितामुक्तिमप्राप्यातत्तत्तयवमुतकोगतिउगतिमुगतिवागक  
 ति सोचितकर्मसागात् शास्त्रोक्तमोक्षसाधनानुशयित्वाहर्हित  
 कर्मभूयत्वाच्च ३० ॥



ऊसमवैतयनीटी.

गी.  
टी.  
घ.

फलानुसंधानरहितस्य ज्ञानगर्भकस्याष्टाङ्गयोगशिरस्कस्य कर्मयोग  
स्यनेहाभिक्रमनाशोस्तीत्यादिना पूर्वमाहात्म्यं प्रुतमपि प्रुतस्य।  
विसरप्रवणेष्कार्त्तनोभगवेतं एव तिस्रिभिः प्रयतिरिति हे  
कस्यः कश्चित् रुषः प्रथमेन शास्त्राचार्यं वचनं विद्यामेनोसत्रा  
याप्रदयोपेतो प्रुक्तो भवति ततः पश्चादयतिः स्वधर्माचरणः स्वप्रय  
त्नवान् प्रत्यर्थेन न प्रुतुरागकमेति वत् प्रुतयवयोगादष्टांगयो  
गात् चलितमानसः प्रभासवैराग्ययोः प्रौथिस्य प्रयत्नत्वात्समा।  
येः स्तुकाशाच्चलितं विषयोः सुखभूतमानसं यस्य स तथार्थदृशो सम्य  
त्रयोगो योगी योगसं सिद्धिं सर्वाङ्गसम्यत्र स्यात्तानगर्भस्य कर्मशिर  
स्कस्याष्टाङ्गस्य सं सिद्धिमात्मवलोकनरूपं फलमप्राप्य स्वधर्मावुष्ठा  
नाभ्यासवैराग्यप्रौथिस्यादात्मानमनधिगम्य को गतिं किं शब्दो ज्ञा  
नेकविधोऽंकोऽस्य यतिगतिशब्दस्तथा मिथ्यानेघोनयति तथा  
हि देवयोनिं वामनुष्ययोनिं वा पशुपतिं गरीशपादियोनिं वानिरय  
योनिं वा स्यात्वरयोनिं वा गच्छति शप्नोति यद्यप्ययतिः योगाच्चलि  
तमानसश्च भगति तथापि प्रुतवांस्ययत्किंचि फलं शप्नोमेव तद  
दृष्टेऽर्थः १० ॥ मधुसूदनीटीका

यतिः यत्नशीलः प्रत्यर्थेन न प्रुतवणा यवाचुरिति वत् प्रयतिः  
प्रत्ययत्नः प्रुतया गुरुवेदांतवाको प्रुविद्यासुबुद्धिरूपयोपेतो प्रुक्तः  
प्रुतवत्समद्वारितानां शास्त्रादीनामुपलक्षणानां दोषात् उपरतस्ति  
नित्यः प्रुतचित्तोभूताः तस्यैवात्मानं पश्यतीति श्रुतेः तेन नित्यानि  
त्यवस्तुविवेकरहा सुखफलभोगविरागः शमदमोपरतितितित्ता  
प्रुतदिसंपत्तमुमुत्ततावेति साधनवत्तद्वयसंयत्रः गुरुप्रुपस्यवे  
दांतवाकाप्रवणादि कुरुते त्रपि परमाप्रुषोत्तयेन मरणकाले वै हि  
ना<sup>५</sup> याणां वा कलनेन साधनानुष्ठानं संभवात् योगाच्चलितमानसः योगा  
च्चवणादिपरिपाकलब्धजन्मनस्तत्तसाक्षात्काराच्चलितं तत्फल  
मप्राप्तमानसं यस्य सः योगोतिष्ठत्येवा प्रुषोत्तयोगसं सिद्धिं तत्तज्ञान



निमित्तमज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिमपुनरावृत्तिसहितमश्रयान्त  
तयवस्तुः सत्कोगतिंहेतुसगच्छतिसगतिर्गतिर्वाकर्मणो  
परित्यागात्तज्ञानस्यचानुपपत्तेः शास्त्रोक्तमात्रसाधनानुष्ठापित्वाका  
स्वगर्हितकर्मश्रयत्वाच्च (१०॥)

# सद्योनेदी टीका

योगाभ्यासप्रवृत्तेन सत्यस्ते सर्वकर्मतत् इहामुत्रफलप्राप्तिहेतुम् ।  
 ते मुमुक्षुणा १ योगसिद्धिफलं मोक्षसाधनं तत्तदर्थं न प्राप्तं योगमा  
 गाच्च प्रपाणो वलितामतिः २ यस्य तस्याभितो नाशमालस्यो वाच्यं  
 उवः गुरुवेदांतवाक्ये षड्विधासेन प्रतोपियः विरक्तः साधनोपेतः प्र  
 वृत्तो योगपदतो शिथिलप्रयत्नो यो सदैवात्म्ये प्रतो यदि योगसि  
 द्धिर्मसंप्राप्य को गतिं याति सोऽनुत् ५३३ ॥

नीलकण्ठीटीका

मनसोऽर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धौ विज्ञेयं पश्यन् अर्जन उवाच हे कृष्ण यो  
गात्कर्मयोगाच्चलितमानसस्तत्कर्मसंन्यासीत्यर्थः अदयाउपे  
तो योगमार्गे प्रविष्टोऽपि अयतिः प्राप्स्येत्यन्ताहो वेगमप्यदौर्बल्या  
द्वाश्रयप्रयत्नः अलवणापवागूरिति वदन्त्यास्ये नन् सकदाचि  
त्तु योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यक् दर्शयन्तमप्राप्य मृतश्चेत्कां गतिं।  
गच्छति ३७ ॥

# आनंदीया

अत्र हेतुः अनेकचित्तः नैकत्रविज्ञेयस्य विभोर्नैकपितृस्युक्तिः ।  
मोहस्यानात्मज्ञानस्य वशगतः हेतुस्य योगसिद्धिमप्राप्यकोगतिग  
च्छति ३० ॥

# रामकेलीरीका

+ असोपदेष्टा उपायानि संशयतया फलस्य च संभवताश्च इति किलो  
 ज्ञातयोपेतः अद्वावान् अतएव सतो मत्सरुषाणामत्र मफलार्थिनो  
 प्रसापं यानं प्रेप्रसृष्टं यदि योगाङ्गललगात्समाधेचलितमानसः  
 विस्मृतविन्नवृत्तिः अतएवायतोयत्नः शून्यः ततस्त्राणाः परस्पाये  
 यस्तत्तस्यपि प्राप्ताय रूपे मार्गे प्रसूतः प्रकर्षेणामुक्तः सम्यग्ज्ञा  
 नरहितः ॥

[illegible]

अथोपायस्य ज्ञानरूपस्य कृतिमात्रावगतत्वादभ्यासेवेव राग्योच्चात्यंतदः साधत्वादात्मनश्च संसारिधर्मानुपरमा  
त्ययोगस्य दुर्वापत्तेर्मन्त्रमानः अज्ञानात्रयेकस्वकारणस्य योगप्रत्युपायत्वे स्यात्त्रवेतिसंशयो जिन उवाच ॥+



+ ननु ध्यानयोगे न लब्धवानियतसमाधिरपि बुद्धियोगादारभात्मनोऽनुभूततया अद्वाचशुक्तिप्रदमहेतुत्वात्  
ज्ञानोत्कर्षमप्राप्नोन्नमप्रदमेसा रासकैरभावाच्च कां गतिं प्राप्स्यतीति सैदिहानोऽनुन उवाच ॥ +

गी.  
टी.  
४.

### लासिकीदसगतीटीका

+ अयतिरल्पयत्नः यथा यथेसमाधानरूपपरमात्माकारप्रत्ययावृत्तिरू  
पाभ्यामरहितः तथा अद्वयोपेतः प्राप्तायोगाद्बुद्धियोगादेर्मत्त्वमः  
माधिरूपाभिव्यामाच्चलितेन्युत्थितेन मानसंयमसः योगस्य संसि  
द्धिमहेतुत्वात्तानपायमप्राप्तमप्यपुरुषः हेतुसदेहसत्त्वमकां गतिं  
सगतिं उगीतिं वा प्राप्नोति ॥

### पंचोलीटीका

अभ्यासवैराग्यशैथिल्येन कथंचिदप्राप्तसम्पदशीतः मरणकाले यो  
गाच्चलितमानसः सर्वकर्मसंयासी किं फलं प्राप्नोतीति पृच्छति अर्जु  
न अयतिः इति हेतुसप्रयतिः योगमार्गे अयत्नवान् अद्वयाप्राप्ति  
कवुत्वापुक्तः योगात् अतकाले चलितमनाः योगसंसिद्धियोगफलं स  
म्पदज्ञानं प्रप्राप्य कां गतिं गच्छति १० ॥

### रारावीरसमिद्धेधिनी ॥

अथ वैराग्याभ्यासावेव प्रोक्तलक्षणौ मनोनिग्रहसिद्धये परमोपे  
यतया प्राप्ताविति सिद्धांतिते तत्र तावत्तयोरेव दुःसाधत्वादसति  
मनोनिग्रहे प्रोक्तलक्षणस्य कर्मयोगस्य उरवायत्नतदवस्यमेवम  
न्यमानः अहमात्रस्यैकस्यैव लाचवाकारात्तयो गं प्रतिस्थात्त  
वेति संशयानोर्जुन उवाच अयतिरिति प्राप्ताचार्योपदिष्टेय  
यवमेवेतदिति निःसंशयता अहानयोपेतयवयोगे प्रहृतः  
अनेतरमनायतचित्तत्वेन पुत्रमिश्रदिस्तेहादिनातिबलवत्तरे  
रायोगात्प्रोक्तलक्षणात्कर्मयोगात्समतलक्षणाद्वाचलितं मा  
नसंयस्यसोपरिपुक्तप्रोक्तलक्षणवैराग्यइतियावत् अतयवाय  
तिः प्रत्यर्थेन अमंदप्रयत्नः शिथिलाभ्यासरति यावत्सयोग  
स्य कर्मयोगस्य संसिद्धिमैदिकामुष्मिकसुखप्राप्तिलक्षणा मप्रा  
प्या लब्ध्या हेतुसकां गतिं गच्छति प्राप्नोति अयं भावः उपायो



तरादित्येन प्रहमावैकालम्बनस्य तस्यात्प्रयत्नत्वेन संग्रा  
मान्निवृत्तैः संभवाच्छुभिरेत्यदत्तत्वेनायं लोको विमुखीभू  
यमरणेन चादौ लोकाभावस्तु भयलोकाभावे कस्यां यो नो सं  
क्रमणं तस्येति प्रश्नाभिप्रायः ३०॥

मधुभाष्य



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥  
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

1940-1941

2004年12月

\_\_\_\_\_



### भाषा अनुवाद

अभ्यास वेराग्य के अभाव से या और कोई प्रकार उपाय से जिस को तत्त्वज्ञान न भया ऐसा मनुष्य कौन फल पायसकता है ओ कि स गती को जानता है यह प्रश्न अर्जन करने हैं कि हे कृष्ण जो प्रथम कण्ठ रहित अज्ञा प्रकृत होय योग मे प्रवृत्त भया परन्तु तिस पीछे यत्न न किया अर्थात् अभ्यास से शिथिल कहे फीला रहा और जिसका मन विषय मे मग्न रहा कहे विषय से विराग नभया ऐसा मनुष्य योग से सिद्धि जो ज्ञानरूप फल तिसको । न प्राप्त होके किस रूप गति को पाय सकता है अर्थात् कौन गति को जाना है १०

### दोहा

यत्नरहित अज्ञाप्रकृत योगद्विसे चलचित कृष्ण सिद्धि विनयो  
गती का गति लहें सनित ३० ॥



54222

[illegible]

56

॥ २ ॥ तल्लिहें श्रीगणेशाय नमः



कश्चिन्नोभयविभ्रष्टकिन्नाभ्रमिवनश्यति अथ  
तिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणाः पथि ३८ ॥

शाङ्ख्यभाष्यं

कश्चिदिति कश्चित् किंनोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गात् विभ्रष्टः सन्कि  
न्नाभ्रमिव नश्यति किंवा ननश्यति अथतिष्ठो निराश्रयो हेमहाबाहो  
विमूढः सन्ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ३८ ॥

शान्दिलिरिक्तटीका

प्रश्नमेव विवरोति कश्चिदिति प्रशस्तप्रशार्यते कश्चिदिमस्याङ्गीकृत  
स व्याचष्टे किमिति उभयविभ्रष्टत्वं स्पष्टयति कर्मसादिना वायना  
किन्ने विशकलितमभ्येयाननश्यति तददिमह किन्नेति नाशाशंका  
निमित्तमाह निराश्रय इति कर्ममार्गस्यावष्टम्भाभावेपि ज्ञानमा  
र्गावष्टम्भस्य भविष्यतीमाशंकाह विमूढः सन्निति नहि कर्मिणे  
प्रतीयमाशङ्का युक्ताभिलाषं यत्केचरे समर्प्यवाक कर्मानुतिष्ठतो  
निरुपचारेण तदभ्यंशवचनासम्भवात् सर्वकर्मसन्नासिनस्त विदि  
तानो मागात् ज्ञातोपायाच्च विद्युतेरनर्थप्राप्तिशङ्का युक्तेतिभावः ३८

स्वामिकृतटीका

प्रश्नाभिप्रायेविवरोति कश्चिदिति कर्मणामीश्वरेनपितत्वादन  
नुहितत्वाच्च नतावत्कर्मफलेसर्गादिकं प्राप्नोति योगानिष्पत्तेश्चन  
मात्तेश्चाप्नोति एवमुभयस्मादुष्टः अथतिष्ठो निराश्रयः अतएवब्रह्म  
णाः प्राप्नुयायेपथिमार्गेविमूढः सन्कश्चिन्ननश्यतिकिंवा नश्यती  
त्यर्थः नाशोदष्टोतः यथाकिन्नमभ्येयस्मादभ्राह्मिण्याभ्रानरेचाश  
मेसत् मध्येयवविलीयतेतद्वत् ३८ ॥

पिशङ्गभाष्यं

कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गायोगमार्गाच्चविभ्रष्टः किन्नाभ्रमिवनश्य  
तिकिंवाअप्रतिष्ठो निराश्रयः हेमहाबाहोविमूढोब्रह्मणाः पथिब्रह्म  
प्राप्तिमार्गे ३८ ॥

रामानुजभाष्यं



गी.  
टी.  
४

उभयविभ्रष्टोयेकित्राभ्रमिवकश्चित्रनश्यति यथा मेघशकलः पूर्वस्मा  
त्सहजो मेघाद्विभ्रष्टः परमाहोतमेवमप्राप्यविनष्टो भवति तथैव कश्चि  
त्रनश्यति कथमुभयविभ्रष्टता अप्रतिष्ठः विमूर्खो ब्रह्मणाः पथि  
यथावस्थिते स्वर्गादि साधनभूते कर्मफलाभिसंधिरहितस्यास्य पुरु  
षस्य फलसाधनत्वेन प्रतिष्ठान भवति इति अप्रतिष्ठः प्रकृतैव ब्रह्म  
णाः पथि विमूर्खस्तत्साधनात् प्रथमं प्रच्युतः उभयभ्रष्टतया किं  
मयेन शप्यते वत न नश्यति ३८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीकासमर्थ ३८ पूर्वश्लोके उक्तार्थः

परमार्थप्रण

इति देवमे संप्राप्येते तन्मोक्षसत्तमेवार्हसीति प्रश्नः संप्रसह ३  
प्रश्नाभिप्राये विशदयति न पुनराह कश्चिदिति द्वाभ्यां पूर्वप्रश्न  
कर्मणामीश्वरार्पणतया स्वर्गादि फलभ्रष्टः पुनर्योगाच्चलितत्वात् न  
पि गतमोक्ष एवमुभयविभ्रष्टः सन् कित्राभ्रमिव अग्रतः पृष्ठतो वा  
सहायीभूताभ्यन्तराभावात् स्थितमभ्येयया विलीयते तद्वद्ब्रह्म  
णाः पथि मोक्षमार्गे विमूर्ख अतएवाप्रतिष्ठोति निराश्रयः कश्चिन्न  
श्यति ३८ ॥

वनमालीटीका

कश्चिदिति साभिलाषप्रप्रेमहोतः सर्वेषां भक्तानां सर्वोपदेवति वा  
रणो समर्थाः पुरुषार्थवत्तद्व्ययदानसमर्था वा चत्वारो वा हवो यस्य  
सः ब्रह्मणाः ब्रह्मप्राप्तिमार्गे विविक्तः अनुत्पन्नो नेतृगुणालयस्य ब्र  
ह्मणाः साक्षात्कारो यस्य सः अप्रतिष्ठः देवयानादिप्रतिष्ठाभिस्त  
त्प्रापकसाधनैरहितः स उभयविभ्रष्टः कर्ममार्गात्तात्तमार्गाच्च वि  
भ्रष्टकित्राभ्रमिव वा पुना कित्रे विशकलिते पूर्वस्मान्मेघाभ्रमु  
त्तरमेवेवाप्राप्तमभ्येयया ब्रह्मयोग्ये संहतगलपवनश्रुतितथाप्यो  
गभ्रष्टोपि पूर्वस्मात्कर्ममार्गादि कित्र उतरं वृत्तानमार्गमप्राप्तो न रा  
लपवनश्रुतिकर्मफलज्ञानफलं चलं बुध्यो ग्यो न किमिति प्रप्राप्यः ३८

रुसमवेनयनीटी

किं व प्रश्नाभिप्राये स्पष्टयति कश्चिदिति हेमदावाहो अप्रतिष्ठः भ







हासोत्तराले निराश्रयः । विस्फोटवत्सर्वविनाशोत्पन्नकर्मप्रयो  
यतः भक्तानां दोषसंदोहवारणो यस्य वाहवः समर्थाः सखदाने  
च महाबाहो नमिष्यते ॥ ३३८ ॥

कश्चिदिति कश्चित्त्रोभयविश्रुष्टः कर्ममार्गयोगमार्गश्चविश्रुष्टः  
 द्वित्राश्रमिवर्षमपरं वामेव संवत्सरेण मध्ये एव नश्यति तदहत्  
 अप्रतिष्ठो निराश्रयः हेमहावाहो विमूढो ब्रह्मणः पथिव्रह्मणा  
 सिमार्गे ३८ ॥

कश्चिदितीहप्रश्नेप्रहोयेतः पुरुषः उभयस्यभोगाववर्गाव्यस्यवि  
भुंशादलाभातद्विनाप्रमिवननप्रतिवाप्रविशीर्गोमेच्चोयशानवि  
नप्रतिप्रनसन्धानमामोतिनद्यायंकिंप्राप्तायाः योगभूमेःसंधानमे  
वामोतिवाप्रश्ने उताप्रतिहसन्धानमनातःविनाशमप्रनरुत्यानमे  
वापिगच्छति ३८॥

अतश्चोपायानि स्यादनेकवित्तः विकल्पाज्जलत्वात्प्रतिलक्षणेनैव  
 त्वाद्भूविधमनोरुतिः अतएवाविश्रान्तो न क्व विलब्धस्यतिः यतो  
 मोदस्यैवाज्ञानस्य वशगतः विधेयतां प्राप्तिः तदेतया दोषसामग्रायो  
 गसंसिद्धिसमाधिलाभमप्राप्तः सन् को गतिं गच्छति

三

अत्रविकल्पांतरमाह ॥

कश्चिरितिसामिलाषप्रश्ने हेमहावाहो उभयस्मत्तेसारमार्गादिभ्य  
 श्रुतः अनासक्ततयावासनानादानात् ज्ञानमार्गाच्च्युतोपारान  
 पिरोहात् कश्चिरपिनामनव्यवति आत्यंतिकसभावेप्राप्नोति यतः स  
 सारानासक्ततयाप्रतिष्ठोनिगलंबः तथानिरुपाधिकस्यब्रह्मणाः प  
 यित्तानमार्गेविमूढो नसुष्टुप्रबुद्धः तथापूर्वस्मान्मेवाह्नित्रउत्तरेमे



सवतो

चंचाप्रामोमेचवैरोनशपतितहत तमेवमगवानेतादृशंसंदेहनिवर्त  
कोनामरस्याह ३८ ॥

पंचोलीटीका

प्रसाभिषायेविहणोतिकश्चिरिति दाभ्यंकश्चिरितिकोमलप्रसेहेक  
सब्रसणपथिप्राप्तिमार्गेविमूढः अप्रतिष्ठोतिराश्रयः उभयविभ्रष्टः  
कर्ममार्गात्तानमार्गाच्च उभयतो नष्टः किञ्चाभ्रमिव नश्यति ३८

भगवीरसमिहोधिनी ॥

तदेवदृक्कति कश्चिन्नेति कश्चिदित्यभीष्टप्रश्ने प्रसावेव योगी उभ  
यस्मान्नोकाहिभ्रष्टः अप्रतिष्ठोतिरवलंबनः वैराग्याभ्यासाव  
लंबनद्वयहीनतात् अतएव ब्रह्मणः पथिधनुर्वेदमार्गेविमूढो  
मोहप्रामः किञ्चाभ्रमिव पवनविशीर्णोमेवैव कश्चिन्ननश्यति  
कर्मफलं ज्ञानफलं चलबुमयोग्यो न किमिति अयंभावः यथा  
पवनविशीर्णोमेवः पूर्वस्मान्नेवाद्भुष्ट उत्तरमेवंचाप्रामोतएव  
दृष्टयोग्यः सन्नंतरालयवनश्यति तथायोगभ्रष्टोपि पूर्वस्मा  
त्स्वकीयासुरादेर्विच्छिन्नउत्तरेणच परकीयेनालब्धसंयोगोम  
ध्यएवचविमुखीभूयपलायमानः सन प्रादुभिरेत्यहन्यतइति  
पापसंबधान्नकिंइष्टंयोनिंगच्छतीतिसाष्टांकस्यप्रश्नः ३८ ॥

मधुभाष्य

३८ ॥



1957

1950年12月15日

विद्यया विमुक्तये

178

南無阿彌陀佛 南無阿彌陀佛 南無阿彌陀佛 南無阿彌陀佛 南無阿彌陀佛  
 南無阿彌陀佛 南無阿彌陀佛 南無阿彌陀佛 南無阿彌陀佛 南無阿彌陀佛  
 南無阿彌陀佛 南無阿彌陀佛 南無阿彌陀佛 南無阿彌陀佛 南無阿彌陀佛

# THE GOSPEL

*[The text in this image is extremely faded and illegible.]*

452



### भाषा अनुवाद

पूर्वोक्त प्रश्न की अभिप्राय विस्तार से अर्जन कहते हैं कि न तो  
निकाम कर्म करि ईश्वर को समर्पण किया और न काम्यकर्म  
ही का अनुष्ठान किया तो स्वर्गादि फलसे भी रहित रहा और  
योग की असम्पन्नता कहे अश्लीला से मोक्ष भी न मिली तो  
फेरि हे महाबाहो वह अप्रतिष्ठित कहे प्रतिष्ठा रहित मनुष्य  
दोनों ओर से भ्रष्ट होय किन्तु मेघ कैसे न बना नष्ट तो नहीं। <sup>ना</sup>  
होता है जैसे मेघरत्न से भिन्न भया मेघ और मेघ को न प्राप्त  
होयके अनरित ही में विलाय जाय है १८

### दोहा

कोन भ्रष्ट दोउलोक सें ज्यों मेघ किन्तु दोपनाय ब्रह्मपथमें  
आलंबविन मूढ़ जो विषनिवास १८॥







एतन्मे संशयं कलकेतमर्हस्य शेषतः तदस्यः  
संशयस्यास्य केतानस्य पपद्यते ३५ ॥

शंकरभाष्यं

एतदिति एतन्मे मम संशयं कलकेतमपनेतमर्हसि अशेषतः  
तदस्यः ततोऽयः ऋषिर्देवो वा केतानाशयिता संशयस्यास्य नहि य  
स्मा उपपद्यते न सम्भवति अतस्त्वमेव केतमर्हसीत्यर्थः ३५ ॥

ज्ञानदगिरिकृतटीका

यथा पदार्थित संशयापाकरणार्थं मज्जं नो भगवन्तं प्रेरयन्नाह एतदि  
ति मतोऽयः कश्चिद्विदेवो वा तदीये संशये केस्य तीताशंकाह त  
दस्य इति अस्य संशयकेतुरभावे फलितमाह अत इति ३५ ॥

स्वामिकृतटीका

तथैव सर्वज्ञेन प्रयं मम संदेहो निरसनीयः ततोऽयस्त्वसंदेह निवर्त  
को नास्तीत्याह एतमेति एतदेतन् केतानिवर्तकस्य मम तत् ३५ ॥

विशाखभाष्यं

एतन्मे संशयं कलकेतमर्हति अशेषतस्तदस्य ततोऽयः ऋषिर्दे  
वो वा केतानाशयिता संशयस्यास्य नहियस्मा उपपद्यते नास्तीत्यर्थः ३५

शमानुजभाष्यं

तमेने संशयमशेषतः केतमर्हसि प्रत्यक्षेण पुण्यत्सर्वं सदा सत  
यवपश्यतस्तस्यः संशयस्यास्य केतानस्य पपद्यते ३५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका अत्र ३५ स्पष्टार्थः

एतदेव मे संशयं केतं भो कल ॥ परमार्थप्रपारी.

तमेवार्हसीति प्रश्नः शेषे स्पष्टे ३५ ॥ ३५ ॥ ३५

वनमालीटीका

एतद्व्यतं पूर्वोक्तं मे मम संशयमशेषतः संशयमूलाधर्मायुकेदे  
न तदस्य स्तनः सर्वज्ञां शासकतः परमात्मनिका रुणिकादा  
योने चरी जीवकेता सम्पुतरदाने ननाशयिता हियतो नोपपद्यते  
संभवति तस्मान्नमेव सर्वप्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य परमगुरु रेतं संशयं



गी.  
टी.  
घ.

केतमर्हसीत्यर्थः ३५ ॥

रुसमवैजलीटीका

एतदिति हेतुसममेतन्मया त्वमाद्यते संप्रत्यक्षेदेहे अशेषतो  
निःशेषाच्छेतेनाशितेन मर्हसि योग्यो भवति ननु मत्सदृशा वद  
वः संप्रत्यक्षेता रोजगति सति अहमेवैकोः स्य केता कथं भवामी।  
तिवेतत्राह तदमरति दिशाहोः मयोग्यवच्छेदार्थकोः वधारणाय  
रः कस्यप्यववा सदेवो नाय इति वत् अथैव मरु कस्य संप्रत्यक्षेता  
नाशकः तदमस्तत्सर्वतात्सर्वे च रायो गिपेय पदा मुजादयो स  
तो नीचरो ब्रह्मादि सरोचरोपि नैवोपपद्यते नैव योग्यो भवति तस्मा

नमेवममसंप्रत्यक्षमप्येत्यर्थः ३५ ॥

पतदेनं पूर्ववदिति तं मेमसंशयं मधुसूदनीटीका हेतुसमपत्तेरुमर्हसि अ  
शेषतः संप्रत्यक्षमलाधर्माद्युच्छेदेन मर्हस्यः कश्चित् अविर्वादेवो वा तदीयमि  
मे संप्रत्यक्षमुच्छेत्तस्य तीत्याशोकाह तदमः त्वपरमे चरात्सर्वता  
च्छासु कृतः परमगुरुः कारुणिकादयः अथैव चरनेना सर्वतः क  
श्चिदविर्वादेवो वा स्य योग्यप्रलोकगतिविषयस्य संप्रत्यक्षस्य  
केता सम्यगुत्तरदानेन नाशयतादियस्मात्त्रोपपद्यते न संभवति  
तस्मात्तमेव प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य परमगुरुः संप्रत्यक्षमेतन्मम केतम  
र्हसीत्यर्थः

सदानंदीटीका

तदेतत्संप्रत्यक्षं सर्वच्छेते योग्यस्तमेव हि ततो हेमचरादमः कश्चिदे  
वो मुनिर्नवा । सम्यगुत्तरदानेन संप्रत्यक्षस्यास्य सर्वतः केता संभव  
तीत्यस्मात्सर्वतस्त्वं जगद्गुरुः प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य संप्रत्यक्षे केतमर्हसि ३३५

नीलकंठीटीका

एतत्पते स्पष्टमयत् ३५ ॥



ततस्मैसारपूर्वापंगतिवेदिनोत्प्रेक्षितोऽपि सेशयस्यास्पृक्षे ज्ञानसंभा  
व्यतेऽर्थः ३६ ॥

## गमकंठीरीका

नस्यैवंविधस्य प्रज्ञा मात्रे कालेन न स्यात्पि शिष्टोपाय रहितस्य देहादर्थकी दृष्टेः योऽन्यत्रे गमनं तदेव एव  
ति-कस्मिदित्यभीष्टप्रश्ने पिनामेव प्रदधानः पुरुषः स्वर्गापवर्गगतिद्वयस्या  
पिभुंशादभावादेकतरगतिप्रत्याशा संभवेच्छिन्नाभिमिव पवनविप्रीः  
गोर्जलदोययानपतितद्वत् पुनसंन्यानमापयते उत गतिद्वयोपा-  
यनिश्चयाभावादप्रतिष्ठेतिरवलंबनः संन्यासंति कमेव विनाशोऽप्राप्ते  
ति प्रपुनरुत्पन्ना यैव संसारसुभ्रेयततीत्येतमेव विर्यं संदेहं मम विनाश  
पितमर्हसि यतस्त्वत्तः सर्वसंसारिगतिवेदिनः सर्वज्ञादयो यथोक्तसंश  
यस्य परिहर्तृमसंभाव्यते यत उक्तं ब्रह्मतिमेव तीर्तनीत्यत्र श्लोके सर्वज्ञं  
तन्नो नाना गतिवेदिनं

## नासिकी दसगुनीरीका

ततः सर्वसंसारिगतिवेदिनः सर्वज्ञादयोऽस्य संशयस्यास्पृक्षे ज्ञानिवर्तको  
नोपपद्यते न संभाव्यते तदुक्तं उत्पन्निं विनाशोऽवभूतानामागंति गतिं  
वेत्ति विद्यामविद्यां च सवाच्यो भगवानिति

## पंचोलीरीका

यतदिति हेतुसमेममपतनपवंप्रपुनाप्रकारेण संशययोगाभ्रस्य  
नाशानाशालक्षणं संदेहमशेषतः सर्वप्रकारेण केतमर्हसि प्रस्य सं  
शयस्य हि यस्मात्तदयः केतानोपपद्यते ३७ ॥

## रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

यस्य संशय विच्छिन्नये सर्वज्ञं भगवंतमर्थयते यतदिति स्प  
ष्टमेतत् ॥ ३८ ॥



मयभाष्य

3211

॥ विष्णुसहस्रनाम ॥  
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥  
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥



### भाषा अनुवाद

जिस से आप सर्वज्ञ हों इस से आप को कोर और कोर इस ।  
हमारी संशय का हर करने वाला नहीं है अर्जन यह कहते ।  
हैं कि हे कृष्ण मेरी इस संदेह को आप ही छेदन करने यो  
ग्य हों और आपके बिना हमरा इस संदेह का निवृत्ति कभी न <sup>स</sup>  
ही है सो इस संदेह को कृपाकर मेरे मन से हर करो ३५

### दोहा

ममसभसंशयछेद इह तुमहि कृष्णदेयोग औरनसंशय  
छेदको तुमसे दय इह लोग ३५ ॥



आचार्य विद्या

182

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

ॐ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥



श्रीभगवानुवाच पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्य  
वियते नदिकल्पाणकृतकश्चिदुर्गतिंतातगच्छति ४०

शांकरभाष्यं

पार्थेति हेपार्थनैवइह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्त  
स्य वियते नास्तिनाशो नामपूर्वस्मादीनजमशानिः सतस्ययोगभूष  
स्य नास्ति नदि यस्मात्कारणात्कल्पाणकृत सुभक्त कश्चिदुर्गतिं  
कुत्सितो गतिं हेतात ततोत्यात्मानं पुत्रयेणेति पितातात उच्यते ।  
पितैवपुत्र इति पुत्रोपि तात उच्यते शिष्योपि पुत्र इत्य उच्यते यतो न ग  
च्छति ४० ॥

श्रानदगिरिकृतटीका

योगिनो नाशशङ्को परिहरन्नुत्तरमाह भगवानिति यत्कृतमुभयश्रेयो  
योगीनश्नतीति तत्राह पार्थेति तत्रहेतुमाह नहीति योगिनो मार्गदृष्टा  
दिश्रेष्ठसौहिको नाशः शिष्टगर्हीलक्षणो न भवतीति अज्ञादेः सज्ञावान्  
यापि कथमासुखिकनाशश्चयत्नमिच्छाशंका तद्व्यतिरिक्तपणा सर्वकं तद  
भावं प्रतिजानीते नाशो नामेति तत्रहेतुभागे विभजनेनहीमादिना उ  
भयश्रेष्ठस्यापि अज्ञेन्द्रियसंयमादेः सामिक्तप्रवणादेश्च भावात्पुप  
त्रं सुभक्तत्वे तातेति कथं पुत्रस्थानीयः शिष्यः सम्बोध्यते पितरेव ता  
तशब्दनादिताशंकार ततोतीति तेनपुत्रस्थानीयस्य शिष्यस्य तातेति  
सम्बोधनमविरुद्धमित्यर्थः नगच्छति कुत्सितो गतिं कल्पाणकरत्वा  
दिति नाशाभावः ४० ॥

स्वामिकृतटीका

पुत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच पार्थेति सार्थं अतर्भिः इहलोके नाश उभय  
श्रेयात्प्राप्तिसं प्रमुत्रपरलोके नाशो नरकप्राप्तिः तदुभयंतस्य नास्तेव  
यतः कल्पाणकृत सुभकारी कश्चिदपि उर्गतिं न गच्छति अयं व सुभ  
कारी प्रवृत्त्यायोगे प्रवृत्तत्वात् तातेति लोकरीतोपलायनसंबोधयति ४०

पिशचभाष्यं

श्रीभगवानुवाच पार्थनैवेहलोके नामुत्र परस्मिन्लोके वा विनाशस्तस्य  
वियते नास्ति नाशो नामपूर्वस्मादीनजमशानिः सयोगश्रेष्ठो नास्ति नदि



गी.  
टी.  
स.

यस्यान्तर्लयाकृतमुभयकृतसिद्धिर्गतिं कृत्स्नतां गतिं देता न तारयत्या  
त्माने प्रवृत्त्येणेति पिता तान उच्यते पितैव प्रवृत्त्येति प्रजोपितान उच्यते गच्छ यतो न  
ति ४० ॥

रामानुज भाष्ये

अदया योऽपि कृतं तस्य तस्मात्प्रवृत्तये ह वा मुत्र विनाशेन विद्यते प्राकृत  
तस्य गतिर्दिभोगे ब्रह्मानुभवे वा भिलषितान वा मित्रप्रत्यवायात्प्राप्य निष्प  
वाप्तिं विनाशेन विद्यते तस्यैव नदि निरतिशय कल्याणरूपयोगात्  
न कश्चित्कालत्रयेऽपि उर्गतिं गच्छति ४० ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

अत्र निर्णयं पार्थ नैवेत्यादिना न तस्य योगभ्रष्टस्य ह लोके परत्र  
वानाशोऽस्ति अत्र अद्वैत्यादिति भावः किमिति तस्य लोकद्वया  
विनाशिनः सहिकल्याणं भगवन्मार्गलक्षणं कृतवान् न चा  
शिष्टो मादिवत्तयि ४० ॥ ४० ॥

परमार्थप्रणीता

अत्रोत्तरं भगवानाह पार्थेति तस्य पुरुषस्य इहामुत्र वानाशो नास्ति  
ह लोकेऽधमयो निशमिर्नाशः अमुत्र च निरयशमिर्नाशः एवमुभयत्र  
नाशो नास्ति कुतः भोता तत नोत्पत्त्या न प्रवृत्त्येणेति तानः प्रवृत्त्येव मर्त्य  
नस्य परमप्रेमास्पदत्वात्तेति संबुद्धिः हियस्मात्कारणात् कल्याणकृत  
तत्सर्वमीश्वरार्पणतया कर्म कुर्वन्कश्चिदपि उर्गतिं न गच्छति ४० ॥

वनमालीटीका

अभयविभ्रष्टे योगी नश्यतीति कोऽर्थः किमिह लोके मिदितो भवति स्वक  
र्मसागात् किं वा परत्र निरुद्धं गतिं प्राप्नोति तत्र अभयमपि ते साह हे पार्थ  
तस्योभयत्र विनाशो निर्दिष्टातिष्ठ प्रामिदूषेन विद्यते हियतः कल्याणकृत  
वृणासे विदितकारी कश्चिदपि उर्गतिमिहा कीर्तिपरत्र कीटादिरूपतां  
न गच्छति अयं तज्जातजित्तासः अवगायन्नुष्णता सर्वोत्कृष्टपद उर्गतिं  
न गच्छतीति किमुत वक्तव्यं यत्कृतं योगभ्रष्टः कष्टं गतिं गच्छति देवयानाय  
संबन्धिते सत्तत्तात्पर्यमभ्रष्टवदिति तदुक्तं देवयानाय संबन्धितहेतो



रसिद्धेः परम्येविद्वैतमीश्वरणेप्रज्ञाससमुपासतेनेप्रविशमि  
संभवेतीतिपंचाग्रिर्विद्यायोपेचाग्रिविदामिवातकृतनोप्रज्ञास।  
सुवतोमुमुक्षुणामपिदेवयानेनब्रह्मलोकप्राप्तिकथनावृष्टवणा  
दिपरायणस्यप्रज्ञावतोभूतलेनप्रज्ञायाःप्राप्तत्वात् शोभोदोतर  
मादिनादतभाषणश्चवादि यमस्यसमस्यप्राप्तत्वात् वहिरिदियोव  
सुखलयापारनिरोधश्चदमस्ययोगंगतेनयमतियमादेषप्राम  
त्वात् अतत्कृतलेपिब्रह्मलोकप्राप्तिसंभवात् संयासाद्वसाणाः।  
स्थानमितिस्मृतेः ४० ॥

ऊसुमेवैजयन्तीटीका

इत्येवमर्जनस्याशोकांनिशम्याससंशयमपनुदेसर्वेष्वरःपार्थस  
खः श्रीभगवत्सुवाचपार्थनेवेदनेतिहेपार्थप्रसायतेःप्रज्ञाप्र  
कस्ययोगाच्चलितमानसस्ययोगिनः इहास्मिदेवमनुष्यादिप्राकृ  
तकेलोकेविनाशःसुखरादिलोकसंबन्धिसुखभोगभ्रंशश्चोपान।  
वियतेनभवति किंततन्सुखभोगोभवमेवप्रयत्नामुत्रस्वपरस्व  
पानुभवेविनाशस्तदनुभवजनितसुखभ्रंशश्चोपानवियतेनभव  
ति किंततन्सुखंभवत्येवमेवकुतोभवतीमपेक्षायामाह नही  
ति हेतानप्रज्ञेणात्मानंतनोतीतितातःपितातस्यातिवात्सल्यत्वे  
नसंबोधनंहेतानप्रज्ञाशेषोरत्तकारुण्येनवात्सल्येनवनातेति  
संबोधनंवक्तुंमासङ्गतमित्यर्थः हियस्माकस्याणकृतकस्याणो  
त्साधनभूतयोगेकरोतीतिसतयासेसारवत्प्रयत्नयेस्वधर्माच।  
रणसर्वकर्मयोगानुष्ठानेत्यर्थः ईदृशःकश्चिदपिबाह्यादिष्म  
दोद्यत्तोमोक्षेःकोपिउगीतिंतउभयाप्राप्तदण्डरिदतांतउभयप्र  
वृत्तिजनितदोषोतिरयेवानेवगकृतिनैवप्राप्नोति ४० ॥

एवमर्जनस्ययोगिनेप्रतिनाशा मधुसूदनीटीका

शोकापरिहरञ्जुनरे ॥

उभयविभ्रष्टोयोगीनश्पतीतिकोर्थः किमिहलोकेषिष्टगर्हनी  
योभवतिवेदविहितकर्ममागात् यथाकश्चिउल्लंघनःकिंवाप  
रत्रनिकृष्टागतिप्राप्नोति यथोक्तंक्रमाश्रयेतयोःपथोर्नकतरं  
एवतेकीटाःपतेगायदिदंशूकमिति तथाचोक्तंमनुनावाताश्च



का प्रमोषसौ यस्य ब्रह्मविचारोक्षणमपि सौमनःप्राप्त्यादि  
ति

### सदानंदीटीका

अर्जनस्येव माशंको निराकृतवत्तुवाच श्रीमन्नागयणः कृष्णः  
शरणागतवत्सलः मुमुक्षुस्तदेतत्प्रवणादिप्रकृतः चि  
तवृत्तिनिरोधेदिप्रवृत्तस्य विरागिणः १ अंतर्गतमनस्यापि वि  
नाशो नाभयत्रैवे नेह शिष्टविनिंदास्य यथा शास्त्रप्रकृतः ३  
नानिष्टांगतिमाप्नोति परायासजंतवत् यस्माच्छास्त्रावुगः  
कश्चिच्छ्रमकदुर्गतिं गतिं ४ इत्युक्तीति परापि कुत्सितो नै  
व गच्छति अयंतः सर्वतः श्रेष्ठः कथं गच्छेदुर्गतिं शिष्यस्य प्र  
रूपेण कृपापात्रत्वसूचने तातेति पदतः साक्षाद्विरागाकृतम  
र्जने ६० ॥

### नीलकंठीटीका

अत्रोत्तरं भगवानुवाच पार्थेति हेतातेति वात्सल्यात्संबोधय  
ति तस्य रहविनाशो नीचयोनिप्राप्तिः प्रमुत्रविनाशो तरकशा  
मिस्तदभयमपि न जायते हियतः कल्याणाकृतमुभक्तदुर्ग  
तिं नैव प्राप्नोति ४० ॥

### ग्रानंदीटीका

एतत्संशयं हेतुं भगवानुवाच ॥ तस्य भोगापवर्गबीजभूतश्रद्धा  
मुद्वेगतसः १ इत्युक्त्वा विनाशो नास्ति हि यस्मात्कल्याणाकृतकल्याणा  
मीश्वरार्पणावुर्ह्यकृतं कर्म तत्कारीकमनप्रवृत्तौ दुर्गतिं न गच्छति ३४०

### रामकंठीटीका

अथैवं विधिसंशयं हेतुं भगवानुवाच ॥  
तस्यैवं विधस्य भोगापवर्गलक्षणासिद्धिबीजभूतश्रद्धाश्रयासेस्तु  
तद्विज्ञसंप्रसः कुचिदपि विषये विनाशः सर्वदुर्गतिहेतुर्त्तानभ्रंशल  
क्षणास्ति गोभावेन विद्यते कृतविद्यते ईशमंत्रवा इहेति दृष्टानुश्र



गी.  
री वं.

विकभोगाधिकरणे संसारे अमुत्रेतस्मादस्य स्वात्मप्रतिपादे  
तावपवर्गे यतः कल्याणवान् कुशलाभितिवेशीं कविदुर्गतिमत्ता न  
नद्वितता उद्योति शोभाति अहावतश्च कल्याणकारित्वमवश्य  
मेव स्थितम् अहादिनामपरमेश्वरप्रसारकल्पद्रुमस्य बीजकणिका  
तं भोगाय वर्गलक्षणं संपत्तिं समुद्रमकृतानतिवर्तते केवलं मृत  
मप्याधिमात्रादितारतम्यार्कलविशेषायेति गीसकार्यं निवर्त  
यति ॥

श्रुतीं श्रीभगवानुवाच ॥ लासिकी दत्तगोपीरीका

हेया र्थरहलाके संसारे परल्लोके स्वर्गादौ वा सतस्तस्य योग्य  
एव संसारानासक्ततया विरक्ततात्पर्यसक्तो यो विनाश आत्यंतिको  
भावः प्रकृतिलय इति यावत् तदुक्तं वैराग्यात्प्रकृतिलय इति  
सतविद्यते इत्येति मप्रस्योत्तरमभावव्यावृत्त्यर्थं पूर्वमेवोक्ते ननु  
मास्त्वभावः स्वर्गतिर्दुर्गत्योरन्यतमागतिः स्यादेवेत्यत आह नही  
ति द्विरवधारणे तातेति लोकरीत्योपलक्ष्यं बोधयति कश्चिदपि  
शुभकारी दुर्गतिं पूर्वस्माद्हीनजन्मप्राप्तिं देहयाता हर्षं नैव प्राप्नोति  
अयं च शुभकारी अहयायोगे प्रवृत्ततात् तदुक्तं कुलार्णवे ध्याय  
तः क्षणमात्रे वा अहयापरमं महः यज्ज्वलन्महत्प्रणेत स्यात्तो नैव  
गापते तानां ब्रह्माहमस्मीति यः कुर्यादात्मवित्तनम् तत्सर्वपात  
कंदन्यातमः सूर्योदये यथा ब्रह्मकृततपस्वीर्यदानादेवाचनानि  
७ यत्फलं कोटिगणितं तद्वामो तितत्विदिति तथा च स्मृतिः  
स्वातंतीर्थसमस्ततीर्थसलिलैः सर्वापि दशावनिर्दृष्टानां च कृतं सह  
स्रमविलादेवाश्च संसृजिताः संसारान्मुमुक्षुताः स्वपितरश्चैल्लोका  
दुज्योप्यसौ यस्मिन् विचारोत्तममपि स्यैर्यं मनो गच्छति इति च

नेन



### पंचोलीटीका

प्रज्ञोन्नरमाह भगवान्पार्थेति चतुर्भिः हेतुर्धनस्य योगभ्रष्टस्य रह  
लोके परलोके वा विनाशः पूर्वस्मात्हीनजन्मप्राप्तिर्न विद्यते न संभव  
ति हि यस्मादेतौः हेतातकश्चित्कल्याणकृत उर्गतिं कृत्स्नो गतिं न ग  
च्छति ४०॥

### राणवीरसमिद्धोद्यिनी ॥

प्रथेवंविधसंशयव्युत्साय भगवानुवाच पार्थेति तस्य प्रह्व  
तेनैव योगे प्रवृत्तस्ते ह लोके विनाशः सुखभोगप्रतियोगिका  
भावो नास्ति तथा सुत्र परलोके पि नास्ति दियतः कल्याणकृत  
कल्याणाय करोतीति कल्याणोद्देशेन कर्मसु प्रवृत्तः कश्चिदुर्ग  
तिं नरकादियोनिं न गच्छति तातेति संबोधनेनानुक्तं यत्तथा  
ते ४०॥

### मधुभाष्य

४०॥







### भाषा अनुवाद

अर्जुन की इस प्रश्न का उत्तर श्रीभगवान् साधे चारि श्लोक से।  
कहते हैं कि हे पार्थ उस अधूरे योगाभ्यासी को योगभ्रष्ट होने  
से यह लोक नाश करे इस लोकमें पातक और परलोक में न  
रक प्राप्ति ये दोनों नहीं होय हैं जिस हेतु किसी कल्याणकृत  
करे शुभ आचरण करनेवाला पुरुष पात करे हे भाई अर्जुन  
उर्गतिको नहीं प्राप्त होता है पात शस्त्र से लोक रीति देखावते  
भये भगवान् ने स्नेह पूर्वक अर्जुन को समोधन करि कहा है  
पात का अर्थ पिता औ पुत्र है ४०

### दोहा

नातिदनासँ लोक इह परलोकन पार्थनयाय कोइनदिस  
कृतकरासँ पात उर्गति जाय ४॥







प्राप्य पुण्यकृतं लोकावधिवाशासतीः समाः शु-  
चीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोः भिजायते ४८॥

शंकरभाष्यं

किन्त्वस्य भवति प्राप्येति योगमार्गेषु प्रवृत्तः स आसीत् सामर्थ्यात्  
प्राप्य गत्वा पुण्यकृतमस्य मेधादियाजिनो लोकोक्तं च उच्यते वास  
मनुभूय शासतीर्निष्ठाः समाः समस्तसरात् तद्भोगक्षये शुचीनां ।  
यथोक्तकारिणो श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोः भिजायते ४८

शान्तरिकृतटीका

योगभ्रष्टस्य लोकक्षयेऽपि नाशाभावे किं भवतीति एकं किं निति  
तत्र शंकेनांतरमाह प्राप्येति कथं स आसीति विशेष्यते तत्राह ।  
सामर्थ्यादिति कर्मणि यावत्तत्कर्मिणो योगमार्गप्रवृत्तमनुपप-  
त्तिस्तत्त्वज्ञानवपि फलाभिलाषविकल्पस्य च समर्पितसर्वकर्मणा  
स्तद्भ्रष्टाशोकानवकाशादित्यर्थः समानो नित्यत्वे मानुषसमावि-  
लक्षणात् वैराग्याभावविवक्षया विभूतिमतां गेहे जन्मेति विशिष्यते ४८

स्वामिकृतटीका

तद्विकिसंश्रयप्रोत्पत्तीत्यपेक्षायामाह प्राप्येति पुण्यकारिणामस्य  
मेधादियाजिनो लोकाप्राप्यतत्र शासतीः समाः बहसंवत्सरानुवि-  
त्तासुखमनुभूय तद्भोगप्रपण्यक्षये शुचीनां श्रीमतां सदाचाराणां धनि-  
नां गेहे स योगभ्रष्टो भिजायते जन्म प्राप्नोति ४८॥

विशाखभाष्यं

किंतस्य भवति प्राप्येति योगमार्गं प्रवृत्तं संन्यासी सामर्थ्याप्राप्य ग-  
त्वा पुण्यकृतमग्निष्टोमादियाजिनो लोकोक्तं च उच्यते वास मनुभू-  
य शासतीर्निष्ठाः समाः संवत्सरं तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारि-  
णो श्रीमतां गेहे विभूतिमतां गेहे योगभ्रष्टो भिजायते ४८॥

रामानुजभाष्यं

कथमयं भविष्यतीत्यत्राह यज्जानीयभोगाकोत  
यायोगात्सुच्यते यमनिप्राप्य ततो लोकात् प्राप्य तज्जानीयानतिक ।  
स्यान्भोगात् तानोपाययोगमहात्मा देवभुजानोपावतद्भोगक्षये  
वसातं शासतीः समास्तत्रोचिता तस्मिन्भोगे विदुः शुचीनां श्रीमतां



गी. योगोपक्रमयोग्यानां कुले योगोपक्रमे भ्रष्टो योगमाहात्म्या ज्ञायते ४१  
टी. रिग्वीलिबर्वाणि सुचीनामिति चेत् ॥ अभिनवशुभकृतटीका सहाय्ये ४१ एतां च तस्य विज्ञाः समाः वैज्ञा  
स. भगवदंशस्य विचित्रम् ४१ परमार्थप्रपाटीका

किं तर्हि तत्र प्रथममस्य कालयोगभ्रष्टस्य गतिमाह प्राप्येति ॥  
सयोगभ्रष्टः प्राप्य कृतमस्य मेधाया जितं लोकान् प्राप्य तत्र शासनीः  
समाः ब्रह्मरसं वत्सरां शुचिनां मुक्तां शुचीनां सदाचारपरगणानां  
श्रीमतां धनिनां गृहे जायते उत्पद्यते ४२ ॥

वनमालीटीका

तदेवे योगभ्रष्टस्य तिराप गतीति वार्त्ता प्राप्यमाह प्राप्येति योगभ्र  
ष्टः कश्चित् पूर्वोपचित योगवासनाशरभावादिष्वेभ्यः स्मरयति  
कश्चित् वैराग्यभावनादात्तं स्मरयति तयो प्रथमः प्राप्य कृतम  
स्य मेधादिकृतमस्य चिरमार्गेण ब्रह्मलोकादीन् प्राप्य तत्रोपि शाशा  
सनीः समाः ब्रह्मपरिमाणोर्नतयाः संवत्सरान्तर्दत्ते शुचीनां श्रीमतां  
राज्ञां गेहे भोगवासनाशेषसद्भावांते जनकादिव योगभ्रष्टो भिजायते  
योगवासनाशेषस्याहं लोकांते सर्वकर्मसंयासाद्योगो महाराज  
श्रुतवती भवतीत्यर्थः ४२ ॥

कुसुमवैजयन्ती

ननु यद्येवं भवति तर्हि सकिम्बलं प्रामोतीत्यपेक्षा यामैदिकं सख  
भोगात्सकं फलमाह प्राप्येति सयोगभ्रष्टो यादृशा नो देवमनु।  
ष्यादिसं वधि लोकानां विषयभोगवाञ्छया योगादुष्टं प्रयुज्यते यो  
गी प्राप्य कृतान् प्राप्य नास्य मेधादिमहायत्नेन कृतं स्मरयति तत्र  
तान् लोकान् स्वर्गादीन् तदृशान् प्राप्य तमदेवादिजन्मा वाप्यतज्ज्ञाने  
कसखरूपविषयभोगान् भुञ्जान स्मन् तत्रो गेन निवृत्तवासनः  
सनशासनी समा मुनेक संवत्सरानुषित्वा वा संकृता शुचीनां स  
दागधनलक्षणो न सोचित निमित्तकर्मणा विभूतपापानां  
शासविचारकृतानां तत्रापि श्रीमतां प्रेष्टधनधामदारप्रत्युपवल  
प्राप्यादिसम्पदमो न तदरिद्राणां गेहे लक्ष्मी सरस्वती कीदृशसंलग्न  
हे भिजायते उत्पन्नो भवतीत्यस्यारब्धयोगादुष्टस्य योगिनो गतिरियं  
दर्शिता सपकयोगादुष्टस्य तत्रैतत्फलं भवतीत्याशयः ४३ ॥

श ४



तदेवंयोगप्रसङ्गमुभक्तत्वेन मधुसूदनीटीका लोकद्वयेपि नाशभावे किं भवतीत्युच्यते ॥  
 योगमार्गप्रवृत्तः सर्वकर्मसंन्यासीवेदोत्तमप्रवणादिक्रुर्वन्तं तस्य लेखि  
 यमाणाः कश्चित्पूर्वोपचितभोगवासनाप्रादुर्भावादिष्वेभ्यः स्प  
 दयतिकश्चित्तेवैराग्यभावनादायावत्सह्यति तयोः प्रथमः प्राणप्र  
 म<sup>५</sup> एणकृतोऽस्य मेधायाजिनो लोकानन्तरादिमार्गेण ब्रह्मलोकान् एकस्मि  
 त्रपि ब्रह्मलोके भोगभूमिभेदापेक्षया ब्रह्मवचने तत्र वोषितावासमनु  
 भूयशाच्चनीः ब्रह्मपरिमाणेनातयाः समाः संवत्सरावत्तदंतेष्टा  
 वीनां शुद्धां श्रीमतां विभूतिमानां महाराजचक्रवर्तिनां गेहेऽङ्गुलेभो  
 गवासनाशेषसद्भावादज्ञानशत्रुजनकादिवद्योगभ्रष्टोभिजायते  
 भोगवासनाप्रावसादह्यलोकान्ते सर्वकर्मसंन्यासयोगो महाराजो भ  
 वतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

#### सदानंदीटीका

योगमार्गप्रवृत्तः समौ तस्य लेखनो विधेः सगता तावकां लोकानसु  
 मेधादियाजिनो १ कोटीः संवत्सराणां सवासंस्कृतान्तः तस्ये यथो  
 क्तकारिणां गेहेऽपि नोर्जयते सतां २ वासनाशेषसद्भावादस्य वैराग्य  
 वाच्यदि जनकादिवदेवा सौ राज्ञो गेहेऽभिजायते ३ ४१ ॥

#### नीलकंठीटीका

इहामुत्रवतस्य महत्त्वमेवास्तीत्याह प्राप्येति उषितावासंस्कृताशा  
 सतीः समाः तस्या नूतनसरायोगभ्रष्टो रागीवेत् अत्यकालाभ्यस्तयो  
 गश्चेत् श्रीमतां गेहे जायते तत्रापि श्रीमानयोगच्छनीत्याशंकाशुची  
 नामितुक्तं सुवयोदिसत्कार्येष्वेव प्रियमुपप्रेजानाः पूर्वायेत्यामद  
 नरेणानमासादयेतीत्यर्थः ४१ ॥

#### शानंदीटीका

मदर्थं कृतस्य कर्मणो जयत्वा केवलमदुमथाधिमात्रतादितारतस्या कालविशेषापेक्षेति दर्शय  
 ति ॥ ४१ ॥

#### रामकंठीटीका

यतएवमनः ॥

योगभ्रष्टो योगायथोक्तज्ञाननिष्ठतया शास्त्रविहितस्य कर्मानुष्ठानलक्षणा



गी.  
री.घ.

तस्माथैर्भूः परमेश्वरसमापतिलतां फलमप्राप्यैव विष्कतस्मिन् प्र  
हृती जेसत्यपीश्वरेखावशादेवसे प्रमिती वसेवेगाभावाद्यत्वादिसहकारि  
सामग्रीवैकल्याहिकालांतरापेक्षिफलः संशुण्णकृतो प्रकृष्टयज्ञदानत  
यः प्रभृतिशुभकर्मकारिणां संबन्धिनो लोकांस्तत्कर्मोचितभोगाधिक  
राभाभूतानि भुवनानि प्राप्यासाय तत्रवतकर्मनुरपाः शाश्वतीः समाः  
सहस्रसंख्यानि वर्षाण्युचितानि वासमनुभूय ततस्तदृशकर्मफलोप  
भोगोत्तकर्मभूमावस्थां शुचीनां श्रीमतां शुद्धाभिजनकर्मणां लक्ष्मीवतां कु  
लेभ्यो भिजायते येन भोगाभिवाज्ज्वालेशकलवितचित्रतादसम्यगनु  
ष्टिताकर्मयोगाद्यंशः प्राप्तस्तस्यैवागतिर्निर्दिष्टा यस्यत्वपवर्गप्रवणत्वे  
पिसति कृतस्मिन्तिवन्धाकर्मयोगः सम्यङ् निर्हृतस्स रमांगतिमाप्नोती  
ति ॥

तर्हि कगच्छतीत्युपेक्षायामाह ॥ लासिकी वसन्ती टीका

प्राप्य कृतो यज्ञदानतपश्चादिशुभकारिणां लोकांस्तत्कर्मोचितभोगा  
धिकराभाभूतानि प्राप्य तत्रवशाश्वतीः समाः सहस्रसंख्यान्नेवत्सर  
नुचितानि तत्रिवासस्तत्समनुभूय ततः शुद्धाभिजनकर्मणां श्रीमतो ल  
क्ष्मीवतां महाराजचक्रवर्तिनां गोरे अज्ञातशत्रुजनकारिवयोगभ्रष्टेभि  
जायते जन्मलभते तदुक्तं योगवासिष्ठे योगभूमितयोत्क्रांतजीवितस्य  
शरीरिणाः भूमिकां शानुसारेणादीयते पूर्वदुःकृतम् ततः कतिपयं काले  
शेषदुःकृतकर्मणाम् मुक्तासकृतभोगाययाति प्राप्य तदास्पदम् योगभू  
मिगतायेये प्रियते पुरुषात्तमाः ते लोका उक्ता मत्तारमते सरसस्यसिति ४१

४१

॥

॥

पंचोली टीका

किंतपदस्य भवति तदाह प्राप्येति योगभ्रष्टो योगमार्गात्प्रच्युतः संया  
सी प्राप्य कृतमममपयजिनो लोकां प्राप्य तत्र शाश्वतीः समादीर्घसं व  
त्सरानुचितानि भोगस्तये शुचीनां पयोत्तकारिणां श्रीमतो गोरे शुभि  
जायते ४१ ॥



रावीरसमिद्धेयिनी॥

तर्हि कागतिस्तम्येत्यर्जनाभिप्रायमाशंक्यक्रमतः भयलो  
कसिद्धिं प्रतिपादयति प्राप्येति योगाच्छास्त्रविदितस्वकर्मा  
नुष्ठानलक्षणवित्तसमायेर्भूतो विद्युतः सन् अहो वीजे सत्य  
पीसुरेच्छावशादेव संप्रतितीव्रतरसंवेगाभावाद्यत्नादिसह  
कारिसामग्रीवैकल्यादिकालांतरापेक्षिफलः सन् पुरापक्व  
तामसमेधादियत्तत्पुण्यकारिणां प्राप्योक्तो कान्तवर्गादि  
कान्ताप्य तत्र च प्राप्तुः समाबद्धत्वात्तरानुविवाभोगानुय  
मुज्य अनंतरं सुवीनां पवित्राचारणां श्रीमतां महासंयतिणां  
लिनांगे देसपूर्वोक्तलक्षणोभिजायते जन्मलभते ४१॥

मधुभाष्य



श्रीगुरुदेवकीपूजा

190

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगुरुदेवकीपूजा ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगुरुदेवकीपूजा ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगुरुदेवकीपूजा ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगुरुदेवकीपूजा ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगुरुदेवकीपूजा ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगुरुदेवकीपूजा ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगुरुदेवकीपूजा ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगुरुदेवकीपूजा ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगुरुदेवकीपूजा ॥  
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगुरुदेवकीपूजा ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥



### भाषा अनुवाद

तो फेरि वे योगधृष्ट लोग किस गति को जाते हैं रस अपेता  
पर कहते हैं कि जिस स्वर्ग आदि लोक को असुमेध आदिक  
यज्ञ करि के मनुष्य जाते हैं पुण्यकर्मकारी योगधृष्ट पुरुष  
भी उसी उत्तम लोक में जाय कर बहुत बरस तक नहों वसि  
सब भोग करि के फेरि सत्कर्मकारी यनी लोगों के घर में  
आय जन्मग्रहण कहते हैं ४१

### दोहा

दोष प्राप्त पुण्यलोक को बहुत वर्ष स्थिति पाय लक्ष्मीपुत्र  
सुवीगेदमद योगधृष्ट भी जाय ४१॥



ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕ

101

ਜਿਸਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਹੋਇ ਨਿਰੀ ਹੋਈ ਸਾਧਿਕਾ ਭਗਤਿ ਤੇ ਹੋਇ ਨਾਮ  
ਨਾਮੁ ਤੇ ਹੋਇ ਨਿਰੀ ਹੋਈ ਸਾਧਿਕਾ ਭਗਤਿ ਤੇ ਹੋਇ ਨਾਮ  
ਨਾਮੁ ਤੇ ਹੋਇ ਨਿਰੀ ਹੋਈ ਸਾਧਿਕਾ ਭਗਤਿ ਤੇ ਹੋਇ ਨਾਮ  
ਨਾਮੁ ਤੇ ਹੋਇ ਨਿਰੀ ਹੋਈ ਸਾਧਿਕਾ ਭਗਤਿ ਤੇ ਹੋਇ ਨਾਮ  
ਨਾਮੁ ਤੇ ਹੋਇ ਨਿਰੀ ਹੋਈ ਸਾਧਿਕਾ ਭਗਤਿ ਤੇ ਹੋਇ ਨਾਮ  
ਨਾਮੁ ਤੇ ਹੋਇ ਨਿਰੀ ਹੋਈ ਸਾਧਿਕਾ ਭਗਤਿ ਤੇ ਹੋਇ ਨਾਮ  
ਨਾਮੁ ਤੇ ਹੋਇ ਨਿਰੀ ਹੋਈ ਸਾਧਿਕਾ ਭਗਤਿ ਤੇ ਹੋਇ ਨਾਮ  
ਨਾਮੁ ਤੇ ਹੋਇ ਨਿਰੀ ਹੋਈ ਸਾਧਿਕਾ ਭਗਤਿ ਤੇ ਹੋਇ ਨਾਮ  
ਨਾਮੁ ਤੇ ਹੋਇ ਨਿਰੀ ਹੋਈ ਸਾਧਿਕਾ ਭਗਤਿ ਤੇ ਹੋਇ ਨਾਮ  
ਨਾਮੁ ਤੇ ਹੋਇ ਨਿਰੀ ਹੋਈ ਸਾਧਿਕਾ ਭਗਤਿ ਤੇ ਹੋਇ ਨਾਮ

ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕ  
ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕ  
ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕ



अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतो एतदि  
उलंभतरं लोके जन्म यदीदृशं ४२ ॥

शंकरभाष्यं

अथेति अथवा धीमतो कुलादयस्मिन् योगिनामेव दरिद्राणां कुले  
भवति जायते धीमतो बुद्धिमत् एतदि जन्म यदरिद्राणां योगिनो कु  
ले उलंभतरं उःखेन लभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तं  
विशेषणो कुले यस्मात् ४२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

अज्ञावैराग्यादिकत्याणाधिको पदान्तरमाह अथ वेति योगिनामि  
ति कर्मिणां ग्रहणमाभूदिति विशिनष्टि धीमतामिति ब्रह्मविद्या  
वतां सुचीनां दरिद्राणां कुले जन्म उलंभे प्रमादकारणाभावादित्याह  
एतदीति किमपेक्ष्य जन्मनो उःखलभादपि उःखलभ्यतरत्वं तदा  
ह पूर्वमिति यद्यपि विभूतिमतो सुचीनां गृहे जन्म उःखलभ्ये तथा  
पितृपेक्षया इदं जन्म उःखलभ्यतरं यदीदृशं सुचीनां दरिद्राणां वि  
द्यावतामिति विशेषणोपेते कुले लोके जन्म लक्षणमित्यर्थः यद्  
नमतरं जन्मोक्तं तस्योत्तमत्वे हेतुनान्तरमाह यस्मादिति ४२ ॥

स्वामिकृतटीका

अथ कालाभ्यस्य योगभ्रंशे गतिविशेषमुक्ता विरकालाभ्यस्य योगभ्रंशे  
तपस्तोत्रमाह अथ वेति योगनिष्ठा नो धीमतो ज्ञानिनामेव कुले जा।  
यतेन तत्पुरुषोक्तानामनाहक्ययोगानां कुले एतज्जन्मस्योतिर्दृशं हिय  
जन्मतलोके उलंभतरं मोक्षहेतुत्वात् ४२ ॥

पिशवभाष्यं

अथवा धीमतो कुलादयस्मिन् योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जा  
यते धीमतामेतदि जन्म दरिद्राणां योगिनो कुले उलंभतरं पूर्वपेक्ष्य  
लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तं विशेषणो कुले ४२ ॥

रामानुजभाष्यं

परिष्कृतयोगवर्तितस्य योगिनो धीमतो योगं कुर्वतो स्वयमेव योगे प  
देष्टुं कुले भवति तदेतदभयविधेयं योगयोगानां योगिनो च कुले ज



प्रवर्गेणभित्तयं तद्योगिजुलपर  
जायते प्रतपवाह पतदुलभति  
योगिनां गेहे किलावश्यमेव विद्या  
मन्त्रि ४२

गी.  
टी.  
स.

मप्राकृतानां उलंभतरमेतयोगमहात्म्यकृतं ४२ ॥

अभिनवगुमकृतटीका

यदि तत्तावन्म्येनासा

परमार्थप्रपाटीका

अथ विराभस्तयोगभ्रंशे पतांतरमाह अथवेति अथवा योगिनां  
योगनिष्ठानां तथा भीमनां तानि नामेव कुले जायते नत सर्वोक्तानां  
मनादृकयोगानां यतदीदृशे यजन्मत उलंभतरमो तदेतत्वात् ४२ ॥

वनमालीटीका

द्वितीयं प्रतिपत्तांतरमाह अथवेति अथावेराग्यादिकस्याणुणा  
धिकोत्तमोगवासनविरहात् प्रणपकृतो लोकान् प्राप्येव किं वनानां  
भीमनां वसविदो कुले योगभ्रंशो भवति यद्वृत्तीनां श्रीमतां राज्ञां  
गेहे योगिनां जन्मतदपि उलंभे अनेकसकृतसाधत्वात् मोक्षपथं  
वसायित्वा यजन् वृत्तीनामकिं वनानां वृत्तीणां वसविदो वनां वा  
शिष्टादीनां कुले जन्मत यतदिप्रसिद्धं मुकादिवत् उलंभतरं उलंभात्  
पि उलंभे लोके यदीदृशे सर्वप्रमादमूयं जमेति द्वितीयः स्तयते भो  
गवासनाभ्युत्पत्तेन समासाहंत्वात् ४२ ॥

ऊसमवेजयनीटीका

इत्येवमत्यकालाभ्यासायोगादुष्टमगतिरुक्तेरानीचिरकालाभा  
सयोगभ्रंशमगतिमाह अथवेति अथप्राहः पतां नरेवाशहोवि।  
कल्पे चिरकालाभासेन यदि परिपक्वयोगो योगी भवेत्तदिभीमनां मु  
पदेशकर्तृणां तानि योगिनां स्वपमपि योगां नृणां कुर्वतां हि।  
विधयोगयोग्यानामेव कुले वंशे भवति उच्यते हे विध्यसज्जनो मा  
हात्म्यमाह पतदितियोगयोग्यानां योगं कुर्वतां वकुले पूर्वजन्मत।  
एतगभस्तसाधनवलकृतमीदृशे यजन्महिनिष्ठयेन लोके प्राक।  
तलोके प्राकृतानां जनानां तदेतजन्मत उलंभतरमतिशय उलंभेऽप्रा  
पे भवतीत्यर्थः ४२ ॥

मधुसूदनीटीका

द्वितीयं प्रतिपत्तांतरमाह ॥

अथावेराग्यादिकस्याणुणाधिकोत्तमोगवासनाविरहात् प्रणपकृतो  
लोकान् प्राप्येव योगिनामेव रिराणां वासनाणां नत श्रीमतां राज्ञां







गी.  
टी.  
घ.

पंचोलीटीका

अथ कालाभ्यस्तयोगभ्रंशोगतिउक्ताविरकालाभ्यस्तयोगभ्रंशोप  
लोतरमाह अथवेति अथवाधीमनोहानिनायोगिनां अकिंचनानां  
कृतेजन्मभवतिजायते दियमानिश्चितेयतः ईदृशंयततयोगिनां  
कृतेजन्मलोकेउलंभतरंः खरायतरं श्रीमनोकृतेजन्मापेतयापो  
गिनोकृते अथततउलंभतरं ४२॥

रागवीरसमिद्धोथिनी॥

अथमत्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशोगतिमुक्ताविराभ्यस्तयोगभ्रंशो  
तुपदांतरमाह अथवेति अथवाशब्दः पूर्वस्मात्पदादिशेष  
द्योतनार्थः योगिनांकर्मयोगिनां क्षत्रियप्रवरारणोभवकृतेसु  
वीकलक्षणेयोगभ्रंशोभवति जान्नामोतीतियावत् कीदृशा  
नाधीमनो थियातकालग्राहियाबुध्यायुक्तानानिश्चयदाय्थी  
दसवलितांतः करणानां यदीदृशंकर्मयोगिनांकृतेभवंजन्म  
हीतिनिश्चये यतश्च लोकेस्यांकर्मभूमौउलंभतरं अतश्चतम  
पिमदायकृते उद्धृत आसन्नतरं महाफलोमासमरान्निव  
र्तयेत्यभिप्रायः ४२॥

मधुभाष्य

४२॥



### भाषा अनुवाद

घोरे दिन योगाभ्यास करि के योग से भ्रष्ट भये पुरुष की गति कहि उनके अब बहत काल अभ्यास कर के भ्रष्ट भये योगी की गति कहते हैं कि अथवा सतपात्र धर्मियों के घर जन्म लेने से और जो दरिद्र बुद्धिमान योगाभ्यासियों के कुल में जन्म ग्रहण सो उन्मत्त है ऐसा जन्म लोक में अति दुर्लभ है सो चिरकाल योगाभ्यासी योगभ्रष्ट होय ऐसे ही घर में उत्पन्न होते हैं ४२

### दोहा

योगिनके बुद्धिवंतके कुलमें अथवा होय दुर्लभ है यह लो  
कमें ऐसा जन्मदि सोय ४२॥







तत्र ते बुद्धि संयोगे लभते पौर्वदैहिकं यत ते च ।  
ततो भूयः संसिद्धौ कुरु नन्दन ४३ ॥

शंकरभाष्ये

तत्रेति तत्र योगिनां कुले तं बुद्धि संयोगे बुद्ध्या संयोगे बुद्धि संयोगे  
लभते पौर्वदैहिकं पूर्वस्मिन् देहे भवं पौर्वदैहिकं यत ते च यत्नकः ।  
रोति ततस्तस्मात् पूर्वकृतात् संस्काराद्भूयो ब्रह्मतरं संसिद्धौ संसि  
द्धि निमित्ते हे कुरु नन्दन ४३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

बुद्ध्या सात्मविषयेति शेषः पूर्वस्मिन् देहे भवं तत्रावुहितसाधनवि  
षेयप्रकृतमित्यर्थः तर्हि यथोक्तजन्मनि साधनावुष्टानमन्तरेणैव ।  
बुद्धि संस्वरूपः सादित्वा शोकाद् यत ते चेति प्रयत्नः श्रवणा यत्नश्च  
न विषयः ४३ ॥

स्वामिकृतटीका

ततः किमत्र आह तत्रेति सार्थेन तत्र दिप्रकारेण जन्मनि पूर्वदेहे भवं  
पौर्वदैहिकं तमेव बुद्ध्या विषयया बुद्ध्या संयोगे लभते ततश्च भूयो  
धिकं संसिद्धौ मोक्षेऽधिकं प्रयत्नं करोति ~~तत्रेति तत्रैव पूर्वदेहे~~  
~~तथा संसिद्धौ विज्ज्ञानविदेत स तद्विद्वत्तु तद्विद्वत्तु तद्विद्वत्तु तद्विद्वत्तु~~  
~~ततस्तस्मात् पूर्वकृतात् संस्काराद्भूयो ब्रह्मतरं संसिद्धौ संसिद्धि निमित्तं कुरु~~  
~~नन्दन ४३ ॥~~

पिशाचभाष्ये

यस्माच्च तत्रेति तत्र योगिनां कुले तं बुद्धि संयोगे लभते पौर्वदैहिकं  
पूर्वदेहे भवं पौर्वदैहिकं ~~तत्रेति तत्रैव पूर्वदेहे~~ यत ते च यत्नं करोति च त  
तस्तस्मात् पूर्वकृतात् संस्काराद्भूयो ब्रह्मतरं संसिद्धौ संसिद्धि निमित्तं कुरु  
नन्दन ४३ ॥

रामानुजभाष्ये

तत्र तमिति तत्र जन्मनि तमेव पूर्वदैहिकं योगविषयिक बुद्धि सं  
योगे लभते ततः समप्रतिबुद्धवद्भूयः संसिद्धौ यत ते यथानांतराय  
द्वनो भवतीत्यायतने ४३

ति

श्रुतिनवगुप्तकृतटीका सप्तमं ४३ संसिद्धौ मोक्षात्मिकायाम् ४५  
परमार्थप्रणीतीका



गी.  
टी.  
व.

तत्र किं भवतीत्यादिसार्थेन तत्रेति तत्र योगिनो कुलेने पूर्वदैहिकं प्रा  
क संस्कारागतं बुद्धि संयोगं लभते ततस्तेन बुद्धि संयोगेन संसि  
द्धौ मोक्षसाधने यतते वरुतरे प्रयत्नं करोति ४३ ॥

वनमालीटीका

तत्र हि प्रकारे पि जन्म नि पूर्वदेहे भवे पौर्वदैहिकं सर्व कर्म संसा मयु  
रु सदन प्रवण मनन निदिध्यासनानां मध्ये यावत्पर्यंतं मनुष्येन  
तावत्पर्यंतं मेव ते परं ब्रह्म विषय यावुद्या संयोगेन साधन कलाय  
मिति यावत् लभते प्राप्नोति न केवलं लभत एव किंतु ततस्तत्ताभा  
नेतरे भूयोधिकं साधनं संप्रति प्राप्य संसिद्धौ मुक्तौ यतते प्रयत्नं करोति ४३

ऊसमवैजयन्तीटीका

उडा

ग्रामुत्रिकं सखेवक्तुं पूर्व संस्कार निमित्तकं साधनमाह तत्र तमिति  
तत्रोभयविधे जन्म नि पौर्वलक्षणाय संयोगेन या सह संबंधं लभते  
सप्रप्रतिबुद्ध्या येन पूर्व जन्म कृत मात्म परमात्मज्ञाने संयोगा प्रष्टो  
योगी प्राप्नोतीत्यर्थः हे कुरुनेदन ततस्तदृश बुद्धि संयोगादेतो संसि  
द्धौ स्वातन्त्र्यं प्राप्नुवि पूर्विकायां स्वपरस्वपदार्थान्तराणां निमित्तेव  
पुनर्भूयो वरुतरे यतते यथा पूर्व विव्र विदतो योगी प्रभवतयेरांनी  
माभूदित्येवं मनसि निमित्तिनातिरुतरे यत्नं करोतीत्यर्थः ४३ ॥

मधुसूदनीटीका

एतादृशजन्मद्वयस्य दुर्लभत्वं कस्मा

यस्मात् ॥

ति

तत्र हि प्रकारे पि जन्म नि पूर्वदेहे भवे पौर्वदैहिकं सर्व कर्म संसा मयु  
रु सदन प्रवण मनन निदिध्यासनानां मध्ये यावत्पर्यंतं मनुष्येन  
तावत्पर्यंतं मेव ते ब्रह्म विषय यावुद्या संयोगेन साधन कलाय  
मिति यावत् लभते प्राप्नोति न केवलं लभत एव किंतु ततस्तत्ताभा  
नेतरे भूयोधिकं साधनं संप्रति प्राप्य संसिद्धौ मुक्तौ यतते प्रयत्नं करोति  
वयावन्मोक्षे भूमिकाः संपा  
दयतीत्यर्थः हे कुरुनेदन तवापि पृथ्वीनां श्रीमतो कुले योगा प्रष्टु  
त्मा जातमि पूर्व वासना वशादनायासेनैव तानलाभो भविष्यतीति  
स्वपिते मरा प्रभावस्य ऊरोः कीर्तने अयमर्थो भगवदसि एव  
नेयकः यथा श्रीगमः एकमप्यदितीयो वा तृतीयो भूमिका मुत ।



प्राक्कस्य मृतस्यापि कीदृशी भगवन्नातिः पूर्वैर्दिसतभूमयोवाद्या  
 ताः तत्र नित्यानिमवस्तुविवेकपर्वकादिहासुगार्थभोगवैराग्याच्छ  
 मरुमश्रुजानितितासर्वकर्मसमासादिपुरः सरामुमुक्षाश्रमेच्छा  
 व्याप्रथमाभूमिकासाधनचतुष्टयसंपदितियावत् ततोऽरुमुप  
 स्मरवेदोतवाक्यविचारणान् भिकादिनीयाभूमिकाश्रवणमनन  
 संपदितियावत् २ ततः श्रवणमननपरिनिष्पन्नसत्त्वज्ञानस्य नि  
 विचिकित्सनादृष्टाननुमतसानामरुनीयाभूमिकानिदिध्यासनसंप  
 दितियावत् ३ चतुर्थीभूमिकाततश्च साक्षात्कारयव ४ पंचमवष्ट  
 मसमभूमयस्तजीवनमुक्तेरवोतरभेदरतिरुतीये प्राग्व्याख्याते  
 तत्र चतुर्थीभूमिकाप्राप्तस्य मृतस्य जीवनमुक्तभावेपि विदेहकेवलं  
 प्रतिनास्तेव संशयः तत्र तत्र भूमित्रयप्राप्तस्तजीवत्रयपि मुक्तः कि  
 मुविदेहरतिनास्तेव भूमिकावतष्टये शंकासाधनभूतभूमिकात्रये  
 तत्कर्मत्यागात्तत्तानालाभाच्च भवति शंकेति तत्रैव प्रश्नः श्रीवसिष्ठः  
 योगभूमिकयोक्तो न जीवितस्य शरीरिणः भूमिकां शानुसारेण ही  
 यते पूर्व उक्तं ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु मेरुपवनकुंजे  
 सुरमतेरमणीसखः ततः सकृत्संभारे उक्तं च पुरा कृतं भोगतया  
 त्परितीरो जायते योगिनो भुवि सुवीनो श्रीमतो गेहेऽग्रेऽग्रावतास  
 तो जनिता योगमेव ते सेवते योगवासिताः तत्र प्रागभावनाभ्युत्थेयो  
 गभूमिकमंबुधाः दृष्ट्वा परिपते सुखैरुत्तरे भूमिकाक्रममिति श्रुत्वा  
 प्रागुपचितभोगवासनाप्रावस्यादस्य कालाभ्युत्थेयवैराग्यवासनादोर्व  
 लेन प्राणोक्तं तिसमये प्राड्भूतभोगस्य हः सर्वकर्मसंन्यासीयः स प  
 वोक्तः यस्तु वैराग्यवासनाप्रावस्यात्प्रकृष्टप्राणप्रकृष्टितपरमेष्ठरप्र  
 सादवशेन प्राणोक्तं तिसमये उद्धतभोगस्य हः संन्यासे भोगव्यवधा  
 ने विनैव ब्रह्मणानामेव ब्रह्मविदो सर्वप्रमादकारणाभ्युत्थेऽनेन सु  
 त्यजः तस्य प्राक्तनसंस्काराभिद्यक्तेरनायासे नैव संभवात्तस्मिन् पूर्वस्यैव  
 मोक्षे प्रमादशंकेति सच वसिष्ठेन नोक्तो भगवन्नातपरमकारुणिकेना  
 यवेति पत्तानरेकवोक्तपवस्यष्टममर्तं



गी.  
टी.  
४

146

~~सदानंदीटीका~~  
~~यतस्तेषां कृते बुद्ध्या संयोगे लभते गमया सर्वदेहसमुद्भूतमवलोक~~  
~~रुयानया १ पूर्वस्मादेव संस्काराय तं वदन्तरं ततः करोति तत्त्ववित्तान~~  
~~संसिद्धौ योगतमः २ तवापि श्रीमतां गेहे जन्मास्ति कुरु नंदन अना~~  
~~यासात् कस्ताने भविष्यते वमाशयः ३ अयमर्थोपि वासिष्ठे वक्तुः श्री~~  
~~रामबोधनात् एकामण्डीतीयां वात्सीयां भूमिकां मुन ४ शत्रुघ्नस्य~~  
~~सतस्याप्यकीटशी भगवन्नातिः श्रीवसिष्ठः योगभूमिकया कान~~  
~~जीवितस्य शरीरिणः ५ भूमिकां शानुसारेण तीयेने सर्वतः कृते त~~  
~~तः सुरविमानेषु लोकपालपरेषु च ६ मेघपवनकुंजेषु रतेषु रमणी~~  
~~सखः ततः सकृत् संभारेतुः कृते च प्रसक्तः ७ भोगक्षयापरिहीणो~~  
~~जायेते योगिनी भुवि अवीनां श्रीमतां गेहे कुले गणवतां सतां ८ जनि~~  
~~त्वा योगमेवेने सेवेने योगवासिताः तत्र प्राग्भावनाभ्यसंयोगे भूमिकुं~~  
~~बुधाः ९ दृष्ट्वा परिपतंत्यैवैरुतरं भूमिकाक्रमे १० ४३॥~~

४३

### सदानंदीटीका

यतस्तेषां कृते बुद्ध्या संयोगे लभते गमया सर्वदेहसमुद्भूतमवलोक  
रुयानया १ पूर्वस्मादेव संस्काराय तं वदन्तरं ततः करोति तत्त्ववित्तान  
संसिद्धौ योगतमः २ तवापि श्रीमतां गेहे जन्मास्ति कुरु नंदन अना  
यासात् कस्ताने भविष्यते वमाशयः ३ अयमर्थोपि वासिष्ठे वक्तुः श्री  
रामबोधनात् एकामण्डीतीयां वात्सीयां भूमिकां मुन ४ शत्रुघ्नस्य  
सतस्याप्यकीटशी भगवन्नातिः श्रीवसिष्ठः योगभूमिकया कान  
जीवितस्य शरीरिणः ५ भूमिकां शानुसारेण तीयेने सर्वतः कृते त  
तः सुरविमानेषु लोकपालपरेषु च ६ मेघपवनकुंजेषु रतेषु रमणी  
सखः ततः सकृत् संभारेतुः कृते च प्रसक्तः ७ भोगक्षयापरिहीणो  
जायेते योगिनी भुवि अवीनां श्रीमतां गेहे कुले गणवतां सतां ८ जनि  
त्वा योगमेवेने सेवेने योगवासिताः तत्र प्राग्भावनाभ्यसंयोगे भूमिकुं  
बुधाः ९ दृष्ट्वा परिपतंत्यैवैरुतरं भूमिकाक्रमे १० ४३॥

### नीलकंठीटीका

तत्र द्विविधेऽपि जन्मनि योर्वदेदिकं पूर्वदेहशमं बुद्धिसंयोगं यावती।  
वयोगभूमिः पूर्वजन्मनि जित्वा तत्र वयावा बुद्धिस्तो भोजान् स्नावेतं बुद्धि  
संयोगं पूर्वाभासादस्यैवैवाभासेन लभते तस्मादपि भूयसां वक्तुं।  
संसिद्धौ ऊर्ध्वभूमिलाभार्थमित्यर्थः यतनेयत्वं करोति ४३॥

### ग्रान्दीटीका

यस्या भूमिकायाः पतितस्तस्यापवबुद्ध्या ज्ञानेन संयोगं कृत्वा ततस्तस्या  
भूमेर्जयानंतरं भयः पुनरप्युत्तरभूमिजयसिद्धौ यतने ४३॥

### रामकंठीटीका

अथवा योगादयः योगिनीं च वेत्ता यानि सानि निदनास्तान् यथैव लभते



तस्मिन्नुज्जन्मनि तदुद्दिष्टं योगं तादृशं बुद्ध्या ज्ञानं संस्कृतया संवेत्तुं लभते ॥  
 ते कर्तव्यौर्बुद्धिर्देहिकं पूर्वस्मिन् देहे भवं यत्र ज्ञानक्रिया समुच्चयानुष्ठानम् ॥  
 यो योगस्तेनाश्रितस्मिन्निर्वाहितस्तत्र किल तथाविधयोगसमाश्रयता  
 हेतुभूतज्ञानसंस्कृतया बुद्ध्या संवेत्तुं योऽस्याभूदेव स च परमेश्वरानुग्रहे वि  
 नानभवति स चेष्टानुग्रहेनादत्तफलो विरमति अतः कृतविदित्तले ॥  
 प्राक्तं विक्तालं विलं व्युत्तरभिद्यज्यत एव ततस्तदुद्दिष्टयोगमाहात्म्यं  
 ब्रूयः पुनरपि प्रयत्नमाभते संसिद्धिनिमित्तं योगफलवाप्त्यर्थं ॥ ४३

एतादृशजन्मद्वयस्य उल्लभत्वं कृतं लासिकीदत्तगुणीरीका  
 तेन ग्राह्यं ॥ तत्र बुद्धिप्रकारेण जन्मनि पूर्वदेहे भवं यौर्बुद्धिर्देहिकं ते तादृशमेव संस्का  
 रात्मना स्थितं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्यात्मबोधनं संयोगं संवेत्तुं लभते ततो  
 बोधलाभानन्तरं संसिद्धौ ज्ञानोक्तार्थप्राप्त्यर्थं भूयोधिकं पुनरपि वायत  
 ते प्रयत्नं करोति परमात्मा कारसमाधानमावर्तते इत्यर्थः तदुक्तं त  
 स्य च परमार्थमयी धारामगतस्य मध्यविश्रान्तेः तत्पदलाभोत्सु  
 कचेतसोऽपि मरणोक्तदाचित्प्राप्त योगभ्रष्टः प्राक्ते कथितोऽसौ चित्र  
 भोगभुवनयतिः विश्रान्तिस्थानवशाद्भूत्वा जन्मान्तरे शिवी भवतीति ॥ ४३

### यंचोलेटीका

कृतोऽल्लभमित्यग्राह्यं तत्रेति हेतुन नन्दनतत्र योगिनोऽङ्गलेते पौर्ब  
 देहिकं पूर्वस्मिन् देहे भवं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या योगं लभते च पुनः ततः पूर्व  
 स्मात्तेस्कारात् भूयः वरुतरे संसिद्धौ मोक्षनिमित्तं यत्नं ते प्रयत्नं करोति ॥ ४३

### राजीवसमिद्धोपिनी ॥

तत्रेति तत्र तस्मिन् कर्मयोगि कुलविषयके जन्मनि तं पौर्बुद्धि  
 दिकं प्राग्भवीयदेहे भवं बुद्धियोगं स्वकर्मावृष्टाननिश्चयसंबन्धं  
 लभते ततश्च भूयः पुनरपि सम्यक्त्विदये यत्नं ते यत्नं करोति ॥



५ प्रयत्नस्तत्रभवतीतिभावः ४३॥

समुभाष्य

४३॥

(१०)



### भाषा अनुवाद

सोई जन्मग्रहण के बाद का होता है यह देख शोक से कहते हैं कि हे कुरुनन्दन तेई होने प्रकार के योग भ्रष्ट लोग जन्म धारण करिके भी पूर्व देख के अभ्याससे ब्रह्म विषयक बुद्धि से योग युक्त होते हैं और फेरि भीमोद की सिद्धिके लिये अधि क यत्न करते हैं ४३

### दोहा

ताको बुद्धिसंयोग तदां पूर्वजन्मको दाय कर्त यत्नता सिद्धि  
" हे कुरुनन्दन सोय ४३॥



ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥  
 श्रीमद्भगवद्गीता ॥ अध्यायः प्रथमः ॥  
 अर्जुनसंवादे ॥ १ ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥



पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते सवशोऽपि सः जिज्ञा  
सुरपियोगस्य शास्त्रव्यानिवर्तते ॥ ४४ ॥

शोकभाष्यं

कथं भूते पूर्वदेहवृद्धि संयोगोऽस्ति तदुच्यते पूर्वति यः पूर्वजन्मनि ।  
कृतोभ्यासः स पूर्वोभ्यासस्तैव बलवता क्रियते संसिद्धौ हि यस्मादव ।  
शोपि सः योगभ्रष्टः न कृतं चेत् योगाभ्यासजात् संस्कारात् बलवत्त  
रमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेणाक्रिय  
तेऽधर्मश्चेदलवत्तरः कृतस्तेन योगजोपि संस्कारोऽभिभूयते यत्त  
त्तत्तयेन योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते न दीर्घकालस्य सा  
पि विनाशस्तस्मात्सीमनो जिज्ञासुरपि योगस्य स्वयं ज्ञातमिच्छन्  
योगमार्गे प्रवृत्तः सञ्जासी योगभ्रष्टः सामर्थ्यात् सोपि शास्त्रव्यावेद्यो ।  
कृतकर्मोत्पन्नफलमतिवर्तते कर्मोत्पन्नलक्षणमतिक्रामतिश्रपाक  
रिष्यति किमुत बुद्ध्या यो योऽं न विदोभ्यासे कुर्यात् ॥ ४४ ॥

ज्ञानदगिरिकृतटीका

यदि पूर्वसंस्कारोऽस्योक्तानुपनयनं प्रवर्तयति तथावाप्रवृत्तिरनिच्छया  
सादिताशंकाद पूर्वति सदि योगभ्रष्टः समनन्तरजन्मकृतसंस्कारव  
शास्त्रतरस्मिन् जन्मनि प्रनिच्छन्पि योगे प्रवेवाकृष्टो भवतीत्यर्थः तत्र ।  
कैमुतिकयाये सूचयति जिज्ञासुरिति पूर्वाहं विभजते पूर्वति तस्मा  
त्रेच्छया तस्य प्रवृत्तिरिति शेषः योगभ्रष्टस्याधर्मादिप्रतिवत्येपि न  
हि पूर्वाभ्यासवशादुदिसम्बन्धः सादिताशंकाद नेत्यादिना यदियोग  
भ्रष्टेन योगाभ्यासजनितसंस्कारावस्थात् प्रवृत्ततर धर्मप्रभेदरूपे ।  
कर्मन कृतस्यातदा तेन संस्कारेण वशीकृतः सविच्छादिरहितोपि बु  
दिसम्बन्धभाग भवतीत्यर्थः विपक्षे योगसंस्कारस्याभिभूतत्वात् कार्या  
रम्भकतमिमाह अधर्मश्चेदिति योगजसंस्कारस्याधर्माभिभूतस्य का  
र्यमकृतैवाभिभावकशब्दे प्रकाशः सादिताशंकाद ततः तयेति ।  
कालव्यवधानाद्विद्वत्ति शंकिवोक्तं नेति तदा जलोकादृष्टानुमासंस्का  
रस्य दीर्घनायाः समधिगतत्वादिति भावः कैमुतिकयायो किपरमुत्तरा  
हं विभजते जिज्ञासुरपीत्यादिना अत्रापि सञ्जासीति विशेषणं सर्वव  
दवधेयमिमाह सामर्थ्यादिति नदिकर्मीकर्ममार्गे प्रवृत्तस्ततोभ्रष्टः



गी.  
टी.  
घ

शोकितं शक्यते अतः सत्यासी पूर्वोक्तैर्विशेषणैः विशिष्टो योगभ्रष्टः  
भीष्टः सोपि वैदिकं कर्म तत्फलं वातिवर्तते किमुत योगं बुद्धा तत्रि  
ष्टः सदाभ्यासे कर्तव्यं कर्म तत्फलं वातिवर्तते किमिति वक्तव्यमिति  
योजना योगनिष्ठस्य कर्म तत्फलं वातिवर्तते ततोधिक फलावाप्तिर्वि  
वक्ष्यते ४४

स्वामिकृतटीका

तत्र हेतुः तेनैव पूर्वदेहकृता  
भ्यासेनानुशोपि कुतश्चिद  
नरायाद निष्कृत्रपिसिद्धि  
यते विषयेभ्यः परावृत्त्या ब्र  
ह्मनिष्ठः क्रियते

तदेवं पूर्वाभ्यासवशेन प्रयत्नं कर्तव्यं शानैः शानैर्मुच्यते इतीममर्थं केमु  
समायेन स्फुरयति सार्धेन जिज्ञासुरिति योगस्य सत्त्वे जिज्ञासुरेव के।  
वलेन तत्राप्रयोगः एवं भूते योगे प्रतिष्ठमात्रेऽपि पापवशाद्योगभ्रष्टो।  
पिशाहवस्य वेदमतिवर्तते वेदोक्तकर्म फलावाप्तिश्चिद्वर्तते इति काम।  
तितेभ्योऽप्यधिकं फलं प्राप्य मुच्यते इत्यर्थः ४४ ॥

पिशाचभाष्यं

पूर्वजन्मनि कृतो भ्यास सेन पूर्वाभ्यासेन बलवता तेनैव द्वियते हियस्या  
सायते बुद्धिसंयोगं प्रत्यवशोपि सः योगभ्रष्टः किंच जिज्ञासुर्योगस्य ता  
तमिच्छया योगमार्गं प्रवृत्तं स्यासीत्तामर्थात् सोपि शाहवस्य वेदोक्तं के  
वलं कर्मानुष्ठानमतिवर्तते योगजिज्ञासापि केवलं कर्मणो गुरुतरे  
मभिप्रायः किमुत बुद्ध्या योगनिष्ठाभ्यासे कर्तव्यं ४४ ॥

रामानुजभाष्यं

तेन पूर्वाभ्यासेन पूर्वोक्तयोगविषयेणाभ्यासेन सयोगभ्रष्टोऽप्यवशोपि  
योगपदे क्रियते प्रसिद्धे सेन योगमाहात्म्यमिमर्थः जिज्ञासुरिति ।  
प्रवृत्तयोगो योगजिज्ञासुरपित तत्त्वज्ञानमानसः पुनरपि तामेव  
जिज्ञासां प्राप्य कर्मयोगादिकं योगमनुष्ठाय शाहवस्य वातिवर्तते शाह  
वस्य देवमनुष्यांतरितसर्गादिशास्त्राभिलाषयोगे ब्रह्मप्रकृतिप्रकृ  
तिबंधादिमुक्तो देवमनुष्यादिशास्त्राभिलाषानर्हं ज्ञानानोदैकतानमा  
त्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ४४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

परमार्थप्रपाटीका

तत्र हेतुमाह पूर्वति तेनैव पूर्वाभ्याससंस्कारेणाप्रवशोपि कुतश्चिदे  
नरायाद निष्कृत्रपि क्रियते बलाकारेण विषयेभ्यः परावृत्तवस्य नि  
ष्टः क्रियते तत्र के विसृष्टाणो अनिष्टत्रसमाधिसुपरवस्योपलब्धि

प्रवशः परतत्र प्रवकिलतेन पु  
र्वाभ्यासेन उल्लासयोगाभ्यासं  
प्रतिनीयते न चेतत्प्राप्त्या या  
गजिज्ञासामात्रेणैव शब्दवत्त्वा  
त्तद्वृत्तिमत्र साध्यायत्र येशब्  
दवत्त्वातिवर्तते न स्वीकृतं ४४ ॥



अथयोगसामर्थ्यमाह जिज्ञासुरिति योगसत्त्वं जिज्ञासुरपि योगप्रविष्टमात्रेपि शब्दवृत्त्यातिवर्तने  
 शब्दात्मकं ब्रह्म शब्दवृत्त्यवेदस्तदुक्तफलानि सर्गादीनि अतिवर्तते शब्दात्मकं ब्रह्म शब्दवृत्त्य  
 वेदस्तदुक्तफलानि सर्गादीनि अतिवर्तते अतिक्रामति तेभ्योधिकं फलं प्राप्य वृत्त्यते इत्यर्थः  
 एवं मंदप्रयत्नोपि योगी परां गतिं याति

मान् यद्येतराद्यदोषेण दूष्यते सस्यमानसं जन्मोत्तरैरस्य सतो मु  
 क्तिः पूर्वस्य जायते विनिष्पन्नसमाधिसमुक्तिमवैवजन्मनि शोभो  
 तियो गीयोगाप्रिदग्धकर्मावयोचिरान् ४४ ॥

### वनमालीटीका

ननु यो वैराग्यवासनाशवस्थासकृष्टप्रणप्रकटितपरमेश्वरमा  
 सादवशेन प्राप्नोति समयेतद्भूतभोगस्य हस्तस्य ब्रह्मविदोक्तं  
 जातस्य प्राचीनसंस्कारोद्भास्यतरपि परं ब्रह्मनिष्ठा मोक्षपयंतम  
 स्त यस्तु श्रीमता राजकुले बद्धविषयविषयभोगव्यवधानेनोत्पन्न  
 स्यात्तस्मात्तद्विदित्तानं संस्कारोद्भास्यतरपि परं ब्रह्मनिष्ठा मोक्षपयंतम  
 न जन्मोपचितेनापितेनैव पूर्वाभ्यासेन प्रागर्जितसंस्कारेणावशेषि  
 मोक्षसाधनाया प्रयत्नमात्रेपि क्रियते स्ववशीक्रियते अकस्मादेव।  
 भोगवासनाभ्यास्युपपन्नमोक्षसाधनं मुख्यक्रियते जिज्ञासुतातमि  
 कुरपियोगस्य मोक्षसाधनत्वनस्य तानमप्राप्यतौ बहूविषयो  
 भुक्तामहाराजकुले समुत्पन्नोपियोगभ्रष्टः प्राचीनसंस्कारवशा  
 तस्मिन् जन्मनि शब्दब्रह्मवेदेकर्मप्रतिपादकमतिवर्तते कर्माधि  
 कारानि क्रमेण तानाधिकारी भवतीत्यर्थः ४४ ॥

### ऊरुमवैजयन्तीटी.

स योगी केन यतने रस्येतायोदेतमाह पूर्वाभ्यासेनेति सयोग  
 भ्रष्टो योगीहीति निश्चयेनावशेषिकसाक्षिदपि विज्ञायोगमति।  
 च्छेदनेनैव योगविषयकेन पूर्वाभ्यासेन सर्वजन्मदेहकृतानुष्ठाना  
 भ्यासेन क्रियते आरुष्यते विषयेभ्यः पराह तान्मनिष्टः क्रियत इत्यर्थः  
 प्रस्ययोगस्य के मुक्तिकया येन माहात्म्यमाह जिज्ञासुरिति अस्य यो  
 गस्य तानगर्भकस्याहं गशिरस्कस्य जिज्ञासुरपियोगानुष्ठानाप्रवृ  
 त्तः केवलं योगे तातमेवेत्तुरपि जनः शब्दब्रह्मभूमिरापो न तो वायुः  
 एवं मनो बुद्धिरेव वेत्तारि शब्दो नाम यस्य तद्दृष्ट्या ह्यभिज्ञापय प्रकृ।  
 तिज्ञासुतिवर्ततेः तिक्रमवर्तते प्रकृतिकार्यभूतस्य सर्गादिसर्व  
 भोगस्य प्राप्तिमिलाषं मजतीत्यर्थः यद्येवं भूतोऽस्य जिज्ञासुरपि स्या  
 तदिपोः विरताभ्यासप्रतो भवति सप्रकृतिमुले च वर्तते इति किमु  
 वक्तव्यं नाशयं मित्यभिप्रायः ४५ ॥

### मधुसूदनीटी.

ननु यो ब्रह्मविदो ब्राह्मणानां सर्वप्रमादकारणात् न्ये समुत्पन्नः तस्य मये विषयभोगव्यवधानाभावा  
 दव्यवहितप्राग्भवी संस्कारोद्भास्यतरपि सर्वकर्मसंज्ञासपूर्वकं तानसाधनत्वाभावेन नाम  
 यस्तु श्रीमतामहाराजचक्रवर्तिनां कुले बद्धविषयभोगव्यवधानेनोत्पन्नः तस्य विषयभोगवासना



शब्दस्यात्ममादकारणसंभवाच्च मधुसूदनी कथमतिव्यवहितज्ञानसंस्कारोद्बोधः तत्रियत्वेन सर्व  
कर्मसंन्यासानर्हसि कथं वा ज्ञान साधनलाभ इति तत्रोच्यते ॥

गी.  
टी.  
ष.

अतिविरवद्विजज्ञोपचितेनापितेनैव एकीभ्यामेव प्रागर्जितज्ञानसंस्कारेणावशोपि मोक्षसाधनाया प्रयत्नमानोपि क्रियते स्ववशीक्रियते अकस्मादेव भोगवासनाभोग्युत्थाप्य मोक्षसाधनो नमुखः क्रियते ज्ञानवासनायापवात्सकालाभ्यस्त्याया अपि वस्तुविषयत्वेनावस्तुविषयाभोगवासनाभ्यः प्रावत्सात्प्रयत्नमेव पुडे प्रवृत्तौ ज्ञानाया प्रयत्नमानोपि सर्वसंस्कारप्रावत्सात्कस्मादेव रागभूमौ ज्ञानो नमुखो भूरिति अतएव प्रागुक्तं नेहाभिक्रमनाशोस्तीति अनेकजन्मासहस्रव्यवहितोपि ज्ञानसंस्कारः स्वकार्यकरोत्येव सर्वविरोधुपमर्दे नेहमिप्रायः सर्वकर्मसंन्यासाभवेपि हितवियस्य ज्ञानाधिकारः स्थितपव यथापाटञ्चरेण वह्नोरत्तिणामप्येवियमानमपि प्रच्छादिद्व्येस्यमनिकृदपि ज्ञानसर्वानभिभूयस्य सामर्थ्यविशेषादेवाप्यक्रियते यथातकदाः पदतमिति विमर्शो भवति एवं वह्नो ज्ञानप्रतिवेधकानां मध्ये वियमानोपि योगभ्रष्टः स्वयमनिकृदपि ज्ञानसंस्कारेण वलवता समामर्थ्यविशेषादेव सर्वान्यतिवेधकानभिभूयान्त्वशीक्रियते इति दत्तः प्रयोगेन सूचितं अतएव संस्कारप्रावत्सात् ज्ञानसर्वात्मनिकुरपि योगस्य मोक्षसाधनज्ञानस्य विषयवृत्तप्रथमभूमिकायां स्थितः समाप्तीति यावत् साधितस्यामेव भूमिकायां सत्तां गते वह्नविषयान्मुक्तामहाराजवक्रवर्तिनोऽङ्गले समुत्पन्नोपि योगभ्रष्टः प्रागुपचितज्ञानसंस्कारप्रावत्सात्स्मिन् ज्ञाननिशब्दव्यवेदेकमंप्रतिपादकमनित्वमेते प्रतिरूपतिष्ठतिकर्माधिकारातिरुमेणा ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृत इति दृष्टव्यं समुच्चये हितानि नोपि कर्मकांशान्तिरुमाभावान्

३५

~~ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृत इति दृष्टव्यं समुच्चये हितानि नोपि कर्मकांशान्तिरुमाभावान्~~  
~~ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृत इति दृष्टव्यं समुच्चये हितानि नोपि कर्मकांशान्तिरुमाभावान्~~  
~~ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृत इति दृष्टव्यं समुच्चये हितानि नोपि कर्मकांशान्तिरुमाभावान्~~  
~~ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृत इति दृष्टव्यं समुच्चये हितानि नोपि कर्मकांशान्तिरुमाभावान्~~  
~~ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृत इति दृष्टव्यं समुच्चये हितानि नोपि कर्मकांशान्तिरुमाभावान्~~  
~~ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृत इति दृष्टव्यं समुच्चये हितानि नोपि कर्मकांशान्तिरुमाभावान्~~  
~~ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृत इति दृष्टव्यं समुच्चये हितानि नोपि कर्मकांशान्तिरुमाभावान्~~  
~~ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृत इति दृष्टव्यं समुच्चये हितानि नोपि कर्मकांशान्तिरुमाभावान्~~  
~~ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृत इति दृष्टव्यं समुच्चये हितानि नोपि कर्मकांशान्तिरुमाभावान्~~  
~~ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृत इति दृष्टव्यं समुच्चये हितानि नोपि कर्मकांशान्तिरुमाभावान्~~



॥

सदानेदीटीका

एवं जन्म कृताभ्यास संस्कारेणावशोपि सन् मोक्षमार्गोपहतोपि स्या  
वशीक्रियते वलात् १ अकस्मादेव युष्माकं भोगतामनतो जनः तान सं  
स्कारपावसात्क्रियते साधनोन्मातः २ अल्पकालमपि ज्ञानाभ्यासवा  
सनयातया सम्यग्भासयानस्यावासनाया विशेषतः ३ सदस्तविषय  
ज्ञेयभावस्यादयमोचरात् यथा तमेव प्रदेस्मिन्मूर्खाभ्यासवशेन च ४ ज्ञा  
नाभासोन्मूलकस्मादेवाभिरिति चाशयः अतः संस्कारपावसात्तानमि  
करणीयः ५ मोक्षसाधनबोधस्य विषयं ब्रह्मविद् भूत्वा भोगान्महत्स  
र्गे जन्म प्राप्नोत मेरुते ६ योगप्रहोपिवेदोक्तकर्मानुष्ठानजेफलं अ  
तीत्यवर्तते तर्हि किं वाच्यं ब्रह्मवेदिनः ७४४ ॥

नीलकंठीटीका

कृतो यतते शितितोपी सतश्चाह एवंति अवशोपि प्रह्लादादिव मित्रा  
दिभिरभ्यासीयमापिते नैव पूर्वाभ्यासेन बलवता क्रियते योगप्रव  
णः क्रियते यतः योगस्य जित्तासः तानमात्रमिच्छेयं भवति सोपि  
प्राप्तव्यं कर्मकांडे वेदमपि अतिक्रम्य वर्तते किं पुनः पित्रायात्तो ३  
सं पूर्वाभ्यासवलेयमस्तौ तमपि पित्रादियत्वं हयाकरोतीत्यर्थः ७४५

प्रातर्दीटीका

अत्र हेतुमाह अवशः ब्रह्मप्राप्त्या सिद्धेः उच्चादिवशोपि सतते नैव पूर्वा  
भ्यासेन प्राप्नोत संवित संस्कारेणाद्रियते पिताता भूमिका प्राप्य पर  
ब्रह्म प्रतिनीयते इत्यपि प्राप्नुयात्तः तदेवं योगसिद्धेः अद्वैतपरमोपाय इ  
ति प्रह्लादो मोति विवेकाख्यात्या संयमात्मसुदिते प्रज्ञालोके शास्त्रज्ञा  
नमपार्थक्यं सूर्यदीपवदिति योगानुशासनदृष्टा योगस्य जित्तासः अह  
याज्ञातमिदं पुरिषं पित्राद्याद्योगमनुष्ठानमनारब्धोपि प्राप्नुयात्तः  
मतिजमेते अत्रेदं तात्पर्यम् अहं पुण्ड्रिह्यस्य वेतः तस्य प्रोक्तं नमन्  
मध्यतीव्र संस्कारापेक्षा के मरा संयमेनावश्यं ब्रह्म प्राप्तिरिति ततः  
परं ज्ञातव्यस्याभावाच्च ब्रह्मलोकानसाधनस्य नापेक्षेति ७४६

रामकंठीटीका



गी.  
टी. व.

यस्मान्नैव पूर्वजन्मसंवहेन मदेनाप्यभ्यासेन योगविषयेण संस्कारात्मना वस्थितेनावशोपनिच्छन्नपि द्रियते आत्मसात्क्रियते कस्मान्नैवाभ्यासयोगेन क्रियते इत्याह यस्मात्कर्म समाधिलक्षणस्य योगस्य जिज्ञासुरपि स्वयंप्रज्ञातकामे हि शब्दब्रह्मशास्त्रात्मके तत्त्वमतिवर्ततेति कामति निश्चयाभावाद्योगविषयाप्रवृत्तिरेव न संभवति संशयितस्य च शास्त्रमुपकारकमतो योगजिज्ञासुः शब्दब्रह्मातिवर्तते इत्युक्तम् ॥ ५४ ॥

लासिकी वस्तुवती टीका

कृतश्चिदंतरायादवशोपनिच्छन्नपि सन् तेनैव तादृशेनैव मन्नागप्यवृत्तिरेव पूर्वाभ्यासेन संस्कारात्मना स्थितेन पूर्वदेहकृताभ्यासेनात्र जन्मस्य भिद्यक्तेन संयोगभ्रष्टो द्रियते आत्मसात्क्रियते ननु कृतो संयोगाभ्यासस्येदं वलवत्तयदंतरायसंभवेपि द्रियते इत्यतोऽस्य प्रभावमाह जिज्ञासुरिति योगस्य जिज्ञासुरपि योगस्य स्वयंप्रज्ञातकामोपि शब्दब्रह्मवेदमस्यान्तरायभूतकर्मणो वलवत्प्रतिपादकमतिवर्ततेति कामति योगांतरायभूतकर्मपरवशेन भवतीत्यर्थः किमुत प्रासयोगः एवमन्प्रयत्नोपियोगी विज्ञातवत्तदाभ्यासक्रमेण परगतिं प्राप्नोति ॥ ५४ ॥

पंचोत्तीटीका

कथं पूर्वदेहवृद्धि संयोगरतितज्ज्ञाह पूर्वाभ्यासेनेति द्रियत्वात् संयोगभ्रष्टः तेनैव पूर्वाभ्यासेन पूर्वजन्मनि कृतो भ्यासः पूर्वाभ्यासस्यैव अवशः अस्वतंत्रः क्रियते पुनरपि योगाभ्यासे प्रवर्तते योगस्य जिज्ञासुरपि योगस्य स्वयंप्रज्ञातकामोऽपि योगभ्रष्टः शब्दब्रह्मवेदोक्तकर्मफलमतिवर्तते इत्युक्तं गच्छति ॥ ५४ ॥

रागावीरसमिद्धे धिनी ॥

पूर्वाभ्यासेनेति तेनैव पूर्वाभ्यासेन प्रागभवीयेनैव संस्कारेण संयोगभ्रष्टो मदकुलोत्पन्नः प्रवृत्तोपि सन् यत्नकर्मनिच्छन्न



यिसन् द्रियते प्रच्युतिनिमितीभूतउष्टसंकल्पेभ्यः पराव  
त्ययत्नोर्मुखः संपाद्यते योगस्य प्रोक्तलक्षणस्य कर्मयोगस्य  
स्वरूपं ज्ञातुं कामोपि ग्राह्यब्रह्मग्राह्यस्वरूपं यत्तु वेदमिति यत्तु  
वेदप्रतिपादिते युद्धदौ वर्तते हतिं करोति युद्धादिनिष्ठो भवति  
अहवत्वेन संस्कारस्य उरुच्छेयत्वात् किंपुनर्यत्नं ऊर्वन्नेव न  
युद्धादिकर्म पारयतीति कैवल्यकन्यायेन फलितं ४४॥

मधुभाष्य

४४॥







### भाषा अनुवाद

वद पूर्व देह का बुद्धि संस्कार कैसा है और उस का कारण यह है कि सोर पूर्व देह की अभ्यासे अवश अर्थात् जो कोई कारण या विघ्न चलते रुका न भो होय तो भी मोक्ष सिद्धि के अर्थ पूर्व संस्कार के जोर से अवश की नई यत्न करने हैं अर्थात् विषयों से विमुक्त हो ब्रह्म निरत होने हैं और इस तरह पूर्व अभ्यास के कारण से मुक्ति के अर्थ यत्नकारी मनुष्य जिस क्रम से मुक्त होते हैं सो के मुक्तिक मायसे उक्त शोक के दाग कहते हैं कि निजाम कहें योग सत्य जाननेकी रुका करने वाला कुश केवल योग ही को नहीं प्राप्त होता किन्तु योगप्रविष्ट मनुष्य पाप वशते योगभ्रष्ट होय भीषाह ब्रह्म जो वेद जिस को प्रति वर्तन करना अर्थात् वेदोक्त फलकी अपेक्षा अधिक फल प्राप्त होय के रि मुक्त होना है इतनाही नहीं इससे भी अधिक इस की कैमुतिक माय कहते हैं ४४

दोहा

सो पूर्व अभ्यासमें करें यत्न अवश सोय जान्यो चादत योगकों पाद ब्रह्म स्थित होय ४४॥



附錄

*[The text in this block is extremely faded and illegible.]*

1955



प्रयत्नाद्यतमानस्तयोगी संसिद्धिः किलिषः अ  
नेकजन्मसंसिद्धस्तनोयानिपरोगतिं ४५ ॥

शंकरभाष्यं

कृतश्च योगित्वे श्रेयश्च प्रयत्नादिति प्रयत्नात् प्रयत्नमानादधिक  
तरे यतमानश्चर्यः तत्रयोगी विद्वान् संशुद्धिकिलिषो विमुक्तिकिलि  
षः संशुद्धिपापः नेकेषु जन्मसंकिंचित् किंचित् संस्कारजातमुपचितम्  
तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः ततो लब्ध  
सम्पददर्शनः सन् याति परोप्रकृष्टां गतिं ४५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

योगनिष्ठस्य श्रेयस्त्वेहेतुत्वरं वक्तुं उतरस्योक्तमवतारयति कृतश्चेति ।  
सुप्रयत्नोक्तमेण मोक्षते वैदधिकप्रयत्नस्य क्लेशहेतोरकिंचित्करत्न  
मिमांशका हेतुत्वरमेव प्रकटयति प्रयत्नादिति तत्रयोगविषये प्रया  
त्नानिरेके सतीत्यर्थः ततः संचित्संस्कारसमुदायादिति यावत् समु  
त्पन्नसम्पददर्शनवशात् प्रकृष्टा गतिः स्यात्सिना लभ्यते तेनशीघ्रे  
मुक्तिमिच्छत्रधिकप्रयत्नोभवेदस्यप्रयत्नस्तु चिरेणैव मुक्तिभागीत्य  
र्थः ४५ ॥

स्वामिकृतटीका

यदैवं संदप्रयत्नोपियोगीपरोगतिं याति तदा यस्तयोगी प्रयत्नात्तरो  
तरमधिके योगे यतमानो यत्नं ऊर्ध्वयोगेनैव संशुद्धिकिलिषो विभूतः ।  
पापः सोनेकेषु जन्मसूपचितेन योगेन संसिद्धः सम्पदज्ञानी भूत्वा ततः  
श्रेष्ठं गतिं याति इति किंचित्कथं उच्यते ४५ ॥

विशाचभाष्यं

अतश्च योगित्वे श्रेयश्च प्रयत्नादधिकं प्रयत्नमानश्चर्यः ततो योगी  
विद्वान् संशुद्धिकिलिषः संशुद्धिपापः अनेकेषु जन्मसंकिंचित्संशुद्धे संस्का  
रजातमुपचितेनोपचितेन संस्कारेणानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽने  
कजन्मसंसिद्धस्तनो लब्धसम्पददर्शनसंयासी याति परोप्रकृष्टां गतिं ४५ ॥

रामानुजभाष्यं

प्रयत्नादिति यतपरोयोगमाहात्म्यं ततोनेकजन्मार्जितपुण्यसंचयैः



नंतरं यन्मवानभ्यासकर्मणो देहान्तेवासुदे  
वत्वाद्योक्षेति न चासौ तेनैव देहेन सिद्ध इति  
मंतव्यं चतुस्त्वयस्यानन्यथाप्यसमाभावा  
द्याप्यानानुगमितसंयोगसुष्ठ इति निष्पद्य-१५

शुद्धकिल्बिषः संसिद्धसंज्ञातः प्रयत्नाद्यतमानस्तयोगीचलितो  
पिपुनः परोगतिं यायेव ४५ ॥

प्रभिनवप्रमहत्तरीका सारांश पुनर्नितोजिहासान

परमार्थप्रणालीका +

मृगयोमसान्वयमाह गित्तमुदिदि येमलदयेजिताहरियो  
 मृगदयेजितामृगिदमायेपिराहद्वयातिवर्तते शबालकं च  
 मृगदयेजितामृगकफलादिनकीरीनि उतिवर्तते उतिरंमति न  
 येतिवर्तते शबनुव्यतेरमयः एवेमंदप्रदलोपिमेगीपतंगति  
 यति ४५ ॥

# वनमालीटीका

प्रयत्नात्पूर्वकृतादप्यधिकमधिकं प्रयत्नं ऊर्वनयोगीश्वरौ पवितसं  
स्कारवान्तेनैव योगप्रयत्नपुराणेन संशुद्धिः किलिषः धौतत्वात् प्रतिवे  
धकपापमत्त अतएव संस्कारो वयान् पुण्यापवयाद्दाने कैर्जसभिः  
संसिद्धः संस्कारान्तिरेकेण पुण्यान्तिरेकेण च प्राप्तमचरमजन्मानः  
स पुण्येन परिपाकायातिपरो प्रकृष्टो गतिमुक्तिं ४५ ॥

ॐ सुमेवे जयन्ती ही का

एवमेहिकीं सखसम्पत्तिमुक्ताया मयिकीमाह प्रयत्नादिति तत्र  
 होः नन्तरवाचको यशस्वार्थः अथैहिकसखमाश्रयेन तस्मिन् प्रयत्नात्  
 सर्वजन्मकृतयत्नादपि विघ्नभयात्सावधानतया प्रकर्षेणाधिकत  
 रणप्रयत्नादतिदृढाभासे योगात् यतमानः विच्छेदभयाद्वारंवारं प  
 त्ने कृत्व संसादं किं लिखंति मयवा सनात्पेणापेयेन सतथा अनेकज  
 न्मसंसिद्धः एवेति विघ्नेन प्रयत्नेन प्राप्तसकलसपरिकरसाधनेन  
 नेकैरपरिमितैः कृतपुण्यपुंजैर्जन्मभिर्विद्याभक्तिमच्छुचिसक  
 लप्रसूतैः संसिद्धः सम्यक्परिपक्वयोगः सन् योगीश्रामदर्शी केन  
 विदित्वेन प्रयत्नाच्चलितोपिततः प्राप्तपरिपक्वयोगादेतोः परोस  
 र्वोक्तश्रामात्मपरमात्मावलो कनरूपयोगतिमुक्तिं याति प्राप्नोति ४५

मधुसूदनीटीका

यदा चैवं प्रथमभूमिकायां सृतेऽपि अनेकभोगवासनायवहितमपि विविधकारणमपि महाराजकृतेऽपि ज  
न्मलब्धपियोगश्रेष्ठः सर्वोपवित्तज्ञानसंस्कारप्रावर्त्येन कर्माधिकारमतिक्रम्य ज्ञानाधिकारी भवति तदा  
किमुवक्तव्यं द्वितीयायां तृतीयायां बाधभूमिकायां सृते विषयभागांते लब्धमहाराजकृते जन्मायदित्वा भोगम



कतेवत्तत्रसविदासणकुलजन्मायोगप्रष्टः कर्मधिकारातिक्रमेणज्ञानाधिकारीभूत्वातत्साध  
नानिसंपाद्यतत्फललाभेनसंसारबंधनात्मुच्यतेइति तदेतदाह ॥

+ प्रयत्नात्पूर्वकृतादप्यधिकमधिकंयत्मानः प्रयत्नातिरेकेण  
वन्योगीपूर्वोपचितसंस्कारवान् तेनैवयोगप्रयत्नपुणेनसंसृज  
किलिषः धीतज्ञानप्रतिबंधकपापमलः अतएवसंस्कारोपा  
चयासुणोपचयाच्चअनेकजन्मभिः संसिद्धः संस्कारातिरेकेण  
पुण्यातिरेकेणचपामचरमजन्मानतः साधनपरिपाकाद्याति  
परोप्रकृष्टगतिमुक्तिं नास्मेवात्रकश्चित्संशयश्चरन्त्यर्थः

सदानन्दी ऊसमवेनपत्नीटी.

योगप्रष्टोवरंजन्मलब्धावसविदांकुले तत्तत्तानेधिकारीसत्ता  
नसाधनतत्परः १ तानलाभेनसंसारबंधनान्मुच्यतेइति यत्मा  
नोधिकंयोगीयत्नात्पूर्वकृतादपि २ योगप्रयत्नपुणेनधोतपा  
पमलोभितः संस्कारोपचयासुणोपचयादहजन्मभिः संस्का  
रातिशयासिद्धः पुण्यातिशययोगतः लब्धयाश्चासजन्मासौसा  
धनातिशयाततः ४ सात्तात्कमपरंतत्तन्मुक्तिं प्राप्नोतिसिद्धतिं ५ ५५  
नीलकंठीटीका

एवंयोगप्रष्टगतिमुक्तायोविषये किंयमाणोपिप्रयत्नेनयोगमे  
वाभ्यसितेप्रवर्ततेतस्यगतिमाह प्रयत्नादिति प्रयत्नात्प्रकृष्टान्  
हठात्वापुनिर्योधादिश्रुपातत्वेचर्यादिमुद्राविशेषाभ्यासाद्योयत्न  
मानः संसृजकिलिषोनिष्ठापोभवति यदाहमनुः प्राणायामैर्दे  
हेदेतदिति हठयोगानां सर्वेषां पापनिवृत्त्यपयोगित्वेनतत्सात्ता  
त्कारेसात्तात्साधनत्वमित्यर्थः अतएवसः अनेकैर्जन्मभिः संसिद्धः  
पामयोगोभूत्वाततः परोगतिं मोक्षंयाति एतेनचतस्रैवोतरेभुवो  
रितिपंचमांतेयत्स्त्वितितद्व्याख्याते ५५॥

ग्रानंदेटीका

पतदेवसिद्धांतयति तत्रतं वृद्धिसंयोगंलभतेपूर्वदैहिकमित्यक्तप्र  
त्याप्रयत्नादेकस्मिजन्मनिपयमपिजेतंश्रुदावाच्यपत्नाइयोगाद्य  
तमातेयोगमनुतिष्ठन् अतएवसंसृजकिलिषः अपराधरभूमिज  
यात्प्रक्षालितः करणमलः अनेकैर्जन्मभिसंसिद्धः योगसिद्धि  
मारुहः ततः परोगतिंयातिपरब्रह्माधिगच्छति ५५



गी.  
री. व.

सप्तमर्योगी ॥

~~प्रयत्नादुद्योगाद्यतमानो योगमनुतिष्ठेत्तदनुष्ठानसंस्कारवशाच्च~~  
~~संशुद्धकिल्बिषः प्रदालिताज्ञानमयकलेकोवद्भिर्जनमभिः परं~~  
~~काष्टमपि रूढेतादृशिज्ञानेततोत्तरं संसिद्धः सम्यक्प्राप्तप्राप~~  
~~णीयः परंगतिं परमार्थसमापतिलक्षणप्रकृष्टं भूमिप्राप्तेति~~  
~~यतः परंगम्यंतरं न विद्यते~~

रामकंठीरीका

तद्वृत्तिरेकेयस्तु योगी प्रयत्नादुद्योगात्तरमधिकं यतमानः परमात्म  
समाधानमावर्तमानः अतएव संशुद्धकिल्बिषो विगत कर्मबंधतो  
नेकजन्मसंसिद्धेनेकेषु जन्मसूपीवितनयोगेन संसिद्धः सम्यग्गद्वै  
तलक्षणज्ञानोत्कर्षप्राप्तः सन् ततः संसिद्धनन्तरमेव परंगतिं मो  
क्षाख्यं प्राप्तेति न पुनरभ्यासकर्ममपेक्षते इत्यर्थः तदुक्तं यथापि  
पाञ्चवर्णनोद्धतसंस्कृतं प्रयायास्तनूकैर्न सयः अज्ञानपेकेपितथा  
निरस्तेकालेन कैवल्यमुपैति देहीति

लासिकीरीका

पंचोत्तीरीका

साक्षात्तयोगमाश्रितः फलविशेषमाह प्रयत्नादिति तपुनः योगी प्र  
यत्नारधिकं यतमानः संशुद्धकिल्बिषः निर्दूतपापः अनेकजन्मसंसि  
द्धः अनेकजन्माभ्याससंस्कारोपवदेन संसिद्धः सम्यग्दर्शनस्तत्तदनु  
तरे परंगमोक्षाख्यं गतिं याति गच्छति ५५॥

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

अथैतस्य गतिं स्पष्टयति प्रयत्नादिति प्रकृष्टायत्नाकायवास्तु  
नोभिः समेत्योत्तरोत्तरमधिकं यतमानः स्वकर्मणि व्याप्रियमाणो  
योगीकर्मकोप्राललक्षणयोगाद्भूः संशुद्धकिल्बिषः अंतराय



भूतजन्मांतरजितपापकर्मभ्यः सुदुःसन् यतो नेकजन्मसंसि  
दुः अनेकेषु जन्मसु सम्यक् सिद्धः दृढो भूतयत्नविषयनिश्चय  
त्वेन कर्मयोगे व्युत्पन्नो योगारूढ इति यावत् अनंतरं परंगति  
सुतमामैदिकीमासु त्रिकीचसु खप्रधानांगतिं प्राप्नोति ४५॥

मधुभाष्य

प्रयत्नादिति जिज्ञासुर्ज्ञा प्रयत्नं करोति एकमनेकजन्म  
भिः संसिद्धो परोक्षज्ञानी भूत्वा परंगतिं याति आदौ च अतीव  
अद्वयायुक्तो जिज्ञासुर्विस्तृत्यरः ज्ञात्वा आत्मा तथा दृष्ट्वा जन्म  
भिर्विदुभिः सुमान् विशेषाच्चागयणं देवेनान्यथा त्वकथयनेति  
नारदीये ज्ञातिभ्यः योगज्ञानिभ्यः तपस्विभ्यः कृच्छ्रादिवादि  
भ्यः उक्तं च कृच्छ्रादेरपि यज्ञादेर्ध्यानयोगो विशिष्यते तत्रापि शे  
षश्रीवस्त्रशिवादि ध्यानतोदरेः ध्यानं कोटिगुणं प्रोक्तमधिकं  
वामुमुक्षुणा मिति गारुडे अज्ञात्वा ध्यायिनो ध्यानाद्ज्ञानमेव  
विशिष्यते ज्ञात्वा ध्यानं ज्ञानमात्रं ध्यानादपि तु दर्शनं दर्शना  
च्चैव भक्तेषु न किंचित्साधनाधिकमिति नारदीये ४५॥







### भाषा अनुवाद

जिस हेतु मनु यत्नकारी योगी अष्टगति प्राप्त होते हैं तो ३  
तमोत्तर योग से अधिक यत्न करने वे योग से निःपाप होय  
अनेक जन्म संवित योगसे संसिद्ध अर्थात् सम्यक ज्ञानी हो  
य अष्टगति पावेंगे इस में और कुछ कहना या मदेह वा को  
है सोई कहा कि अन्ती तरहेसे यत्न करना योगी तो संसुद्ध ।  
किल्बिष निःपाप अनेक जन्मसे सम्यक सिद्ध होय फेरि परम  
गति को याता है ४५ ॥

### दोहा

यत्न करत सो यत्नसे योगी सुद्ध विन पाप जन्म अनेक संसि  
द्धिसे परम गति लहें आय ४५ ॥



ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ

੨੦੭

॥ ਜਿਹੁ ਤੇ ਜੀਉ ਨਾਮੁ ਲੀਯਾਸੈ, ਤਿਸੁ ਸਿਰਿਸਾਹਿ ਅਨੁ ਜਾਨੁ ਨਾਮੀ  
ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ: ਜੀਹੁ ਤੇ ਜਾਨੁ ਤੇ ਜਿਹੁ ਜਾਨੁ ਨਾਮੀਹੁ ਤੇ ਜਾਨੁ ਸਾਹਿਬੁ  
ਤਿਹੁ ਜਾਨੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਜਾਨੀਹੁ ਜਾਨੀਹੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ  
ਜਿਹੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ  
ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ  
॥ ੨੦੭ ॥ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ

ਅੰਤੁ

ਜੀਉ ਨਾਮੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ  
॥ ੨੦੭ ॥ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ ਜਾਨੁ



तपसिभ्योःधिकोयोगीतानिभ्योःपिमतोःधिकः  
कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगीतस्मायोगीभवार्जन ४६  
शोकरभाष्यं

तस्मादेवं तस्मात् तपसिभ्यश्च तपसिभ्योःधिकोयोगी तानिभ्यो  
पि तानमत्रशास्त्रार्थपाणिसे तद्वद्भ्योपि मनो तानोधिकः श्रेष्ठः  
इति कर्मिभ्योःप्रियोवादि कर्मतद्वद्भ्योःधिको योगी विशिष्टः त  
स्मायोगी भवार्जन ४६ ॥

शान्तदगिरिकृतटीका

सम्यग्ज्ञानद्वारा मोक्षहेतवे योगस्योक्तमन्य यो गिनः सर्वाधिकत  
माह यस्मादिति योगस्य सर्वस्मात्कर्षादवशकमेव त्वया योगिनः  
सर्वाधिको साधयति तपसिश्च योगिनो तानिनश्च पर्यायत्वात् क  
थं तस्य तानिभ्योधिकत्वमित्याशङ्क्याह तानमिति योगिनः सर्वाधि  
कत्वे फलितमाह तस्मादिति ४६ ॥

स्वामिकृतटीका

यस्मादेवं तस्मात्तपसिभ्यश्च कृच्छ्रचोदयणादितपोनिष्ठेभ्यःता  
निभ्यः शास्त्रज्ञानवद्वापि कर्मिभ्यश्चाहर्तकारिभ्योपियोगीश्वरोभि  
मतः तस्मात्तयोगीभवश्चात्मविद्वत् ४६ ॥

पिशाचभाष्यं

तस्मादेवं तस्मात् तपसिभ्योधिकोयोगीतानमत्र शास्त्रार्थ  
पाण्डित्ये तद्वद्भ्योपि मनः ताने अधिकरतिकर्मिभ्योप्रियो  
वादि कर्मिभ्यस्तद्वद्भ्योधिकोयोगीतस्मायोगीभवार्जन ४६ ॥

रामानुजभाष्यं

अतिशयितपुरुषार्थनिष्ठतया योगिनः सर्वस्मादाधिक्यमाह तप  
सिभ्यश्च केवलतयोभिर्यः साध्यते शास्त्रज्ञानव्यतिरिक्तज्ञानेऽप्यः  
कश्चन केवलैरस्यमेधादिभिस्तेभ्यः सर्वेभ्योधिकपुरुषार्थसाधनत्वा  
त् योगस्य तपसिभ्यः तानिभ्यः कर्मभ्यश्चाधिकोयोगीतस्मायोगीभ  
वार्जन ४६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

योगस्य प्राथम्यमाह तपसिभ्यश्च तपसिभ्योधिकत्वे सर्वमेव सूचि



गी.  
टी.  
४.

तेजानिभ्योधिकतेजानस्ययोगफलत्वात् कर्मिभ्योऽन्तर्यः सपवकर्मणि  
कर्तव्येति तदतिरीच्यकष्टयोगमात्रं संप्रतिदिदमित्यने ४६ ॥

परमार्थप्रपाटीका

दि० १२: प्रयत्नादिसाह प्रयेति अथप्रयत्नादितरोत्तराधिकयोगेन  
तस्मान्नोपलब्धत्वात् योगेनैव तस्यैव विविधविशेषः सोऽप्यनेके  
एव तस्यैव यिनयोगेनैव विविधः सन्तु फलानि नैव तस्यैव संगतिं याती  
निदि० तत्तमिसर्पः यस्मादेवं तस्मान्न तपस्विभ्यश्चि तयास्विभ्यः  
कृकृवांदायणादितयोनिष्टेभ्यः तानिभ्यः शास्त्रविद्या कर्मिभ्यश्च  
पूर्वकारिभ्योपियोगीश्वेष्टेभिमतः तस्मात्तयोगीभव ४६ ॥

वनमालीटीका

योगिनस्त्विति तपस्वीतितपस्विभ्यः कृकृदिनिष्टेभ्यः अधिकउत्त  
कृष्टेयोगीनसत्तानेनरंतिरोधेन मनोनाशवासनादयकारीयोगी  
सतत्तानिभ्योपिप्रष्टेनः कर्मिभ्योपिप्रोतिष्टेमायनुष्टात्तभ्यश्च।  
धिकोयोगीकर्मितपस्विभ्योपि रंतेनमोत्तानर्हत्वात् तानिभ्यः परो  
तत्तानवद्योष्यपरोत्तानवानधिकोमतः ममसंमतः यस्मादेवं त  
स्मादधिकाधिकप्रयत्नवत्तानयोगभ्रष्टांतीतर्तत्तानमनोनाशवा  
सनादयैर्षगपत्संशोतेः योगीजीवनमुक्तायः सयोगीपरमोमत  
तिशायुक्तः सत्तादृशोभवसाधनपरिणकात् ४६

ऊसमोजलीटीका

शान्तेतरविषयेभ्यस्तपोत्तानकर्मदिसाधनेभ्यः फलानुसंधानरहि।  
तस्यत्तानगर्भेसाष्टांगयोगशिरस्कस्यकर्मयोगसाधिक्यतामाह त  
पस्विभ्यश्चिदेप्रजेनयस्मात् तपस्विभ्यः शान्तविषयव्यतिरिक्तेभ्यः  
कृकृवांदायणादितपः कर्तव्यः तानिभ्यः शान्तविषयेतरेभ्यः केव।  
लायशासनेभ्यश्चकर्मिभ्योभगवदाशयनव्यतिरिक्तकेवलसमेधा  
दिकर्मकर्तव्यश्यापियोगीउक्ततत्तायोगनिष्टेधिकः प्रष्टेनरोमतो  
ममसम्मतोभवति तस्मात्कारणात्तपियोगीयोगात्ताननिष्टेभव ४६ म०

मधुसूदनीटीका

इदानीं योगीकृत्यतेर्जनं प्रतिप्रज्ञातिशयोक्त्यादनपूर्वकं योगं विधातुम् ॥

तपस्विभ्यः कृकृवांदायणादितपः परायणोभ्योपिप्रधिकउत्तकृष्टेयो



गीतज्ञानोपपन्नं तं मनो नाशवासनातयकारीविद्यया तस्योदति  
यत्र कामाः परागर्तः न तत्र दत्तितायां निनाविदोः सत्तपस्वितरतिश्र  
तेः अतएव कर्मिभ्यो दत्तिता सद्दिनज्योतिषो मादिकर्मानुष्ठापिभ्यश्चा  
धिको योगी कर्मिणो तपस्विनो वा सन्नेन मोक्षानर्हन्तान् तानिभ्योपि  
व<sup>५</sup> परोक्षज्ञानं द्योप्यपरोक्षज्ञानवानधिको मनो योगी एव स परोक्षज्ञान  
वज्योपि मनो नाशवासनातया भावाद्जीवनमुक्तेभ्यो मनो नाशवा  
सनातयवनेन जीवनमुक्तो योग्यधिको मतः मम संमते यस्मादेवं  
स्मादधिकप्रयत्नवलात् योगभ्रष्टा नीतज्ञानमनो नाशवास  
नातयेषु गयत संपादितैर्योगी जीवनमुक्तो यः स योगी परमो मत  
इति प्रागुक्तः सनादृशो भवसाधनपरिपाकात् हे प्रजनेति सुदृशनि  
संबोधनार्थः

### सदानंदीटीका

अज्ञाधिको दयायाश्च योगी संसृज्यते पुनः तपः कृत्वा पवासादितप  
रेभ्योपि योग्यसौ । उक्तशब्दसंवितावीतिवृत्तिकमनायतः ज्योतिषो मा  
दिकर्मानुष्ठापिभ्यश्चाधिको मतः २ मोक्षानर्हन्तया सत्त्वात्कर्मिणां च  
तपस्विनो परोक्षज्ञानवज्योप्यपरोक्षज्ञानिनो वराः ३ तेभ्योप्येवं मनो  
नाशसनातयसंयुतः जीवनमुक्तो मुनिर्योगी श्रेष्ठः सर्वोत्तमो मतः ४ ४६

### नीलकंठीटीका

एवं योगिनं स्तोति तपस्विभ्य इति तपस्विनोः वक्तृकृपां दायणमासौ  
पवासादिकतीरः तानि न मया स्वीयपांडित्यवतः कर्मिणोऽपि होश  
यनुष्ठानाः तेभ्यः सर्वेभ्यो योगीयतोधिको मतस्तस्माद्योगी भवति ।  
जन ४६ ॥

### श्रानंदीटीका

योगः फलस्य होविना कर्मकरणाय  
एतौति सतीव्रस्यापि केवलस्य तपसो मुनीनां कोपादिना तयश्च वणाद्योगी  
ज्ञानकर्मसमस्य यानुष्ठानासंयमीतपस्विभ्योधिकः श्रेष्ठः तानिभ्यः  
विदितं कर्म संयमं च तपसा ब्रह्मज्ञानपरं भ्योधिको योगी कर्मिभ्यः ज्ञा  
नं संयमं च विना केवलं यत्तादिकं कर्म स्वर्गादिकामनया ऊर्वज्योधिको  
योगी तस्माद्योगी भवति न सर्वेषामेव फलस्य सान्तरायतमन्तवत्त्वं



गी.  
टी. घ

च योगिनस्तु निर्विघ्नमज्ञयं फलमित्युक्तं यः योगी भवेति वदुःशाः  
कस्य वदुःशा माया स्यात्तान् कर्मणोऽस्मत्तु यस्यान्तःस्थानपरोभव एतद  
नुष्ठानसिद्धयर्थं मष्टांगयोगाभ्यासी भवेति ज्ञानकर्मसमन्वयानुष्ठान  
नोपदेशाद्युद्देशोऽस्मिन् भवेत्तुर्जने प्रतिभगवन्मियोगः ४६ ॥  
~~पि योगिनस्तु निर्विघ्नमज्ञयं फलमित्युक्तं यः योगी भवेति वदुःशाः~~  
~~कस्य वदुःशा माया स्यात्तान् कर्मणोऽस्मत्तु यस्यान्तःस्थानपरोभव एतद~~  
~~नुष्ठानसिद्धयर्थं मष्टांगयोगाभ्यासी भवेति ज्ञानकर्मसमन्वयानुष्ठान~~  
~~नोपदेशाद्युद्देशोऽस्मिन् भवेत्तुर्जने प्रतिभगवन्मियोगः ४६ ॥~~

एवंविधस्य कर्मयोगिनः प्रशंसार्थमाह ॥ रामकंठीटीका  
स्वतीव्रस्यापि तपोमात्रस्यान्तवत्फलत्वात् तपसिभ्यो योगी नित्यतिरु  
त्तरानन्दमयसमाधिमानधिकः प्रकृष्टः ज्ञानिभ्योऽपि केवलं ज्ञानमात्र  
शरणोभ्यः तथा कर्मिभ्यो यज्ञादिकेवलं कर्मवज्ज्ञोऽधिकः तस्मा  
त्त्रययो यदिष्टं योगी कृत्यसर्वोक्तं योगी भवेति ॥  
~~योगी भवेति तपोमात्रस्यान्तवत्फलत्वात् तपसिभ्यो योगी नित्यतिरु~~  
~~त्तरानन्दमयसमाधिमानधिकः प्रकृष्टः ज्ञानिभ्योऽपि केवलं ज्ञानमात्र~~  
~~शरणोभ्यः तथा कर्मिभ्यो यज्ञादिकेवलं कर्मवज्ज्ञोऽधिकः तस्मा~~  
~~त्त्रययो यदिष्टं योगी कृत्यसर्वोक्तं योगी भवेति ॥~~

अथ योगिनं प्रशंसति ॥ लासिकी वदुःशीटीका  
तपसिभ्यः कृच्छ्राद्यपरादितपोनिष्ठेभ्यो ज्ञानिभ्यः परोक्षज्ञानम  
हितेभ्यः शास्त्रज्ञानवज्ज्ञोऽधिकः कर्मिभ्यः यज्ञादिकारिभ्योऽपि यस्मात्  
मनादेव ज्ञस्य योजने योगः इति योगशब्दस्य मुख्योच्चारणः तदुक्तं  
लार्गवे ऐकं जीवात्मनो राद्वययोगं योगविशारदा इति अथ ब्रह्मियो  
गादौ गोप्यावृत्त्यास्य प्रयोगः सविद्यते स्येति योगी अनन्तफलवादप  
रोक्षज्ञानवत्त्वान्मोहाद्वैतास्य प्रेक्षेमतः तस्मात्तु योगी आत्मस्य प्रम  
ज्ञो भवेत्यर्थः ॥  
~~योगी भवेति तपोमात्रस्यान्तवत्फलत्वात् तपसिभ्यो योगी नित्यतिरु~~  
~~त्तरानन्दमयसमाधिमानधिकः प्रकृष्टः ज्ञानिभ्योऽपि केवलं ज्ञानमात्र~~  
~~शरणोभ्यः तथा कर्मिभ्यो यज्ञादिकेवलं कर्मवज्ज्ञोऽधिकः तस्मा~~  
~~त्त्रययो यदिष्टं योगी कृत्यसर्वोक्तं योगी भवेति ॥~~

पंचोलीटीका

यस्मादेवेतस्मात्तपसिभ्यः इति हे प्रजेन यस्मात्तपसिभ्यस्तपः कृच्छ  
राद्यपरादितदनुष्ठातृभ्यो योगी अधिकः ज्ञानिभ्योऽपि ज्ञानेनासृज  
निते तत् प्रकृष्टेभ्योऽधिकः कर्मिभ्यः कर्मप्रतिशेनादिके तत् प्रकृ  
ष्टेभ्योऽपि योगी आत्मवित् अधिकः तस्मात्कारणादात्मविद्वत् ४६ ॥



रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

अस्यैवमाहात्म्यापवर्णनेनार्जुनाय तत्रैव प्रवृत्तिरोचयति त  
यस्मिभ्य इति कृष्णचंद्रायणादिकंतपः प्रास्ताव्यवेदनं ज्ञानं  
इष्टापूर्तद्वयंकर्म तत्रितयविशिष्टेभ्योपि कर्मयोगी अधिकः  
श्रेष्ठोमतः देवार्जुन अवदात्तबुद्धे त्वं योगी कर्मनिष्ठो भवस्ववर्ण  
अमोचितकर्मणि तत्परयथि ४६॥

मधुभाष्य

४६॥



210

...  
...  
...  
...  
...  
...  
...



### भाषा अनुवाद

जिस कारण ऐसा है कि कृच्छ्रवाद्यायण आदि तपमें निरत ओ  
शास्त्र से जो ज्ञानी इनसे भी योगी अधिक है तथा यज्ञ कुंवा ज्ञा  
न वाग दान कर्मकारी जो कर्मों जिससे भी अधिक है हमारे  
मतमें योगी इससे है अर्जन योगी होउ ४८ ॥

### टीका

अधिक तपस्विमें योगी है अधिक ज्ञानी में मान अधिक कर्मि  
में योगी जो तो दो पार्थ योगी प्रमान ४८ ॥



211

ਸਿਰਸਰ ਸੰਗਤ

ਸਿਰਸਰ ਸੰਗਤ ਸੀਤਾ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸੀਤਾ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ  
ਸਿਰਸਰ ਸੰਗਤ ਸੀਤਾ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸੀਤਾ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ  
ਸਿਰਸਰ ਸੰਗਤ ਸੀਤਾ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸੀਤਾ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ  
॥ ੨੬ ॥ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ

ਸਿਰਸਰ

ਸਿਰਸਰ ਸੰਗਤ ਸੀਤਾ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸੀਤਾ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ  
॥ ੨੭ ॥ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ



योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनात्त रात्मना अज्ञावा  
 न्भजते यो मां समेषु कृतमो मतः ४० ॥  
 इति श्रीभगवद्गीतायोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे  
 ध्यानयोगनाम षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

शंकरभाष्ये

योगिनामिति योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादिमादिध्यानपरायणानां मध्ये  
 मद्भक्तेन मयि वासुदेवे समाहितेनात्त रात्मना नः करणेन अज्ञावा न्भ  
 न्भजते सेवते यो मां समेषु मम प्रकृतमोः ति शयेन प्रकृतमोः भि  
 शोत इति ४० ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

अदधानः

आनन्दगिरिकृतटीका

नत्वादित्यो विराडात्मा सूत्रं कारणमन्तरमित्यनेषामुपासका भूयो सो  
 योगिनो गम्यन्ते तेषां कृतमः श्रेयानिष्पत्ते तत्राह योगिनामिति यो भ  
 गवन्ते सगुणं निर्गुणस्वायथोक्तेन चेतसा अदधानः सत्त्वरतमनुस  
 रन्ते सप्रकृतानां मध्ये ति शयेन प्रकृतः श्रेयानीश्वरस्याभिप्रेतः न हित  
 दीयो भि शयो मया भवितुमर्हतीत्यर्थः तदनेनाध्यायेन कर्मयोग  
 सप्तसत्तासहेतोर्मर्ष्याहो दर्शयता साङ्ख्ययोगे विवृण्वता मनोनिग्र  
 होपायोपदेशेन योगधृष्टस्यात्यन्तिकनाशशंको च शिथिलयता  
 तेषां दर्शयितुं ताननिष्ठलोभा वाकार्यतानामुक्तिरिति साधित ४०  
 इति श्री आनन्दगिरिकृतटीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

स्वामिकृतटीका

योगिनामपि यमनियमादिपराणां मध्ये मद्भक्तः श्रेष्ठ इत्याह योगिना  
 मिति मद्भक्तेन मया सत्केन अन्तरात्मना मतसा यो मां वासुदेवे परमेश्वरे  
 अज्ञाप्रकृतः सन् भजते स योगप्रकृतेषु श्रेष्ठो मम संमतः अतो मद्भक्तो  
 भवेदिति भावः ४० आत्मयोगमवोच यो भक्तियोगशिरोमणिं ते  
 वंदे परमात्मे देमाधवं भक्तशो वधि ॥ इति श्रीभगवद्गीतायोगसर्वो  
 धिसोटीकायां आत्मसंयमयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

विशाखभाष्ये



गी.  
ही.  
खी.

योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादिमादिपराणां मन्त्रेन वा सदेवे मयि समाग  
तेन येन रात्मा नाश्रितः करेण न च प्रज्ञावात्मजते मां समेषु कृतमः अति  
शयेन प्रकृतो मनोः भिद्येतरति ४० ॥ इति पेशावभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ६  
रामानुजभाष्ये

नदेवंपरिविद्योगभूतं प्रजापतिवाकोदितं प्रमगात्मदर्शनमुक्तं अ।  
यपरविद्योप्रसूति योगिनामिति पंचम्यर्थे षष्ठी सर्वभूतस्य मित्या  
दिवाचनविधायोगिनः प्रतिपादिताः तेषु नेतमन्तादहमाणास्यो  
गिनो न निर्हारणो षष्ठी भवति अपि सर्वेषामिति सर्वशब्दनिर्देशस्तपस्वि  
प्रभृतयः तत्राशु कृत्यायेन पंचम्यर्थो गृहीतव्यः योगिभ्योऽपि सर्वेभ्यो वत्स  
माणा योगी प्रकृतमस्तदयेत्तया वरते न पस्वि प्रभृतीनां योगिनां च न किं  
चतविशेषरम्यः मोक्षयेत्तया विषयाणामिव यत्तविषयेषु मोक्षमू  
नाधिकभावे विद्यते तथा मेलापेत्तया वरते न सर्वेषां एव मिव यद्यपि  
न्य सर्वेषु मोक्षनाधिकभावे विद्यते तथापि मेलापेत्तया वरततिर्देशः  
समानः मत्स्यत्वातिरेकेणान्न ससाधारणसभावतया मन्त्रेनात  
रात्मना मनसा वा साभ्यंतरसकलवृत्तिविशेषाश्च भूतं मनो संतरा  
न्माश्रयं मत्स्यते न मया विना सधारणात्ताभावात् न मनसा अ  
ज्ञानमर्थमत्स्यते न तणमात्रवियोगा सह न तया तस्यामि प्रहृष्टो  
त्तरावा मोमां भजते मां भजते मां विद्विजानेन भोग्य भेत्तु वर्गभोग्येक  
रणभोगस्यानपरिपूर्णानि विलज्जगद्व्यविभवलयनीलमस्य हाशे  
की षटोषमनवधिदयं स धिकातिशयज्ञानवलेख्यं वीर्यशक्तितेजः प्र  
भृमसंख्येयकल्याणगुणगणानि पिंस्तामिमनानुपेक्षरूपा चिंत  
नित्याद्भुतनिरवयतिरतिशयोक्तलसो गंधसौकुमार्यता वरणयोजनाय  
राम नेतृगुणानि पिंदिव्यरूपवासुमां परिकेयस्वरूपस्वभावमपारकारण  
सौशील्यवात्सल्यौदर्यं चर्यमहोदधिमतोचितविशेषलोकशरणं  
प्रणतार्तिहरमाश्रितवात्सल्यजलधिमखिलजननयनविषयज्ञातम  
जहत्सुखभावं वसुदेवमदेवतीर्णमनवधिकातिशयमेजमानि विलेन  
गद्गसयंते प्राक्तकाया विषमाप्याययंते भजते सेवते उपास्यते स्पर्शः ।  
समेषु कृतमामनससर्वेभ्यः श्रेष्ठतममिति सर्वसर्वदा यथावस्थितं सु  
तयवसाता कुर्वन्महं ममे ४० ॥ इति श्रीमदामानुजाचार्यवि।



रचिते गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

नवमिरीचवंकहयोगमात्रं संसि अभिनवप्रसक्तरीका छिद्रमित्युच्यते

योगिनामपीति सर्वयोगिमध्ये य एवम मंतः करणेति वेषभक्ति  
अदातमरो गुरुचरणसेवा लब्धसंप्रदायक्रमेण मामेव वा न्यज्जने  
विमृश्यते स युक्तमरतिसेचरस्य ज्ञानस्य सर्वप्राधान्यमुक्तमिति  
शिवम् ४७ संग्रहोत्र भगवन्नाम संप्रतिमात्रात्सर्वमवाप्यते फ  
लिताः शालयः समग्रहहिमात्रेवलोकिते रतिश्रीमदाज्ञानकाभि  
नवप्रसक्तिरचिते षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ यमनियमपरायणानां योगिनामपिमद्वक्तः श्रेष्ठरत्नद योगि  
नामिति मद्भनेन मया सक्तं नोत्तरात्मना मनसा यो मोपरमेष्ठरेष्टु  
या युक्तः स न भजते स योग युक्तेषु श्रेष्ठो मम मंतः अतो मद्रक्तो भवेति  
भावः यतो मद्रक्तो मत्प्रसादेन सकलसाधनयोगपद्यवान्सत एव  
भवतीत्यर्थः अतिरपियोगे योगेन वस्त्रं वाजे वाजे हवामहे सखा  
यं हृदयं नयति भाष्यं पुनः शेषः प्राणापानयोर्योगे मनः पवन  
योर्वा योगे उः साधे सति यतः सत्रविश्रुतं तृभिः कामकोपादिभिः  
सह पुनः पुनर्वाजे सेशामे समुपस्थिते सति वयं त्वामिदं परमात्मानं  
हवामहे आह्वयामः किमर्थं कृतयेरत्ताणार्थं निर्वीहार्थं मित्य  
र्थः किं भूतेनांतवस्त्रं अतिशयेन रतितारं किं भूतावयं सखायः पर  
मप्रेमास्पदत्वेन शाखाः तद्वक्तं पद्ये हि बुद्धे भवभीतिशो म्येगका मुगो  
विंदपदारविंदं ययंतरात्तां विषयानि हस्यः कोशतमे भोरुहलोचने  
ति ४७ इति परमार्थप्रपाटीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

वनमात्मीटीका

इदानीमुक्तं सर्वयोगिभ्यः श्रेष्ठमसंप्रज्ञातसमाधिं प्राप्तमाविर्भूत  
स्वरूपज्ञानेन श्रीहरिमवभवेतं तैलधारावदविक्रितं संहसंतं तिन  
उद्धवंतं योगिने सर्वात्र मतेन वर्णा यनुपसंहरति योगिनामिति पंच  
म्यर्थे षष्ठी प्रायुक्तेभ्यः सर्वभ्यो योगिभ्यो मयि भगवति सदनं न गणा  
लये व्युत्पाने तैलधारावदविक्रितं प्रतिप्रवासेन रात्मा मनो यस्य तादृ

श्रेष्ठो विज्ञानयोगः स्थिरमनसि सदात्मानुसंधानरूपे  
तो चेदभ्यासयोगो वहिरुपविशते चासनादिक्रमेण  
अतस्तर्पणानुचरी स्वयमुपरमते दृष्टानः प्राणतोये  
ध्वराणाभ्यासयोगो गत्यरिहरति श्रेष्ठं गमित्याह षष्ठे



गी.  
टी.  
४

शः सन्मोभजते मयेव ते तपा रावद विक्लित्रस्त्रेद संततिं ऊरुते समेषु कृत  
मोमतोतिशयेन युक्तो मम संमतः अज्ञानं गुरुवेदो न वा को विद्यास।  
युक्तः भगवान्ना रायणः सर्वानर्यामी परमानंदमूर्तिमसस्वामी प्राणा।  
दिसहस्रेभ्यो पीष्टतम इति धीरागिणा विषयेष्विव स्वाभाविकानयापि  
नीयस्य व्युत्पन्नकाले संप्रज्ञातसमायौ स्वरूपज्ञानेनैव मामनुभवति  
समाहितचित्तैर्भ्यः कृतं दिवमन् भक्तिभूमेभ्यः श्रेष्ठो मे मम सर्वज्ञस्य म  
नो निश्चिनोतो मद्रक्तस्यैव सर्वापेक्षया श्रेष्ठत्वात्तमपि मद्रक्तो भवेति भा।  
वः कर्माधिकारमर्यादासांगयोगेधियंस्ततः सभक्तं योगिप्रप्रेष्टं  
हेवददमापतिः ॥ १ ॥ इति वनमालीटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ऊसमवेजयलीटीका

नदिस्ये परापररूपयोः प्रजापतिवाको दितयोर्विद्ययोर्मध्ये परविद्यास्ये  
परविद्योपायभूते जीवात्मस्वरूपदर्शितमभिधायेदानीं परविद्यास्तवन्  
पार्थसारथिर्भगवानाह योगिनामपीति योगिनामितीये पञ्चम्येव  
ही भवति न निरीराणो यत्तत्सर्वभूतस्य मिमादिप्रवृत्तविधेः प्रयोगिप्रवृत्त  
माणास्य योगिनोत्तर्गतत्वाभावः तपसिभ्य इति पूर्वोक्तोपक्रमसम्बन्धमे  
गाच्च नमुयथा तपस्यादीनां परस्परं सूनाधिकभावोस्ति तथा वत्समा  
णास्य योगिनोपि त्रिविद्याणां मध्ये यं रुरतम इति वृत्तिविदपि कभावो  
भवेदतो निरीराणापवषही नतपत्त्वम्ये इति चेन्न निरीराणार्थिकाया।  
षष्ट्या प्रसम्भवात् तथाहि यथा सर्वांगिरीतरंगिरीणामयोः समुच्चा  
ववनेपिसुमेरोः सकाशादवरत्नमेव तथा सर्वसामिति सर्वशब्दनिर्दि  
ष्टानां सर्वभूतस्थितमिमादितपसिप्रभृतीनां योगिनामस्मायोगिनः  
सकाशादवरत्नमेवातः पंचम्यर्थिकैव वषही संभवति नतु निरीराणा  
र्थिकैः सर्थः यः सर्वेषां सर्वभूतपसिप्रभृतिभ्यो योगिनां योगिभ्यो  
मद्रक्तो वत्समाणा योगी अज्ञानं सन्मद्रक्तिप्रतिपादके प्रयुतिस्म  
साचार्यादिवाक्येषु विद्यासम्वर्कं अज्ञानं सन्मद्रक्तमस्मात्तावतिशय।  
त्तरावान्मद्रक्तेन मयिगतः शमो मद्रक्तस्तेन तस्यानिरतिशयमस्त्रिय  
तेनाप्यर्थानुभवसभाववत्तेन श्रेतरात्मनानिखिलवासाभ्यन्तरहति  
विशेषाश्च भूतं मनोः नरात्मे सुच्यते मत्प्रियत्वातिरेकेण मद्रवि



नासणमात्रमपि स्वधारणा सहमानेन मनसा मोसकलवेतनात्म  
 कानेन कोटि ब्रह्माण्डे इवावनलयलीलेशास्त्रयोनिमविज्ञानना  
 प्राकृतस्याभाविककारुण्यवात्सल्यसौशीलार्जवमाधुर्यसौंदर्यला  
 वण्णतेजोबलशान्तिकोमादिमंगलगुणमहोदधिमनेनाचिंतयश।  
 त्रिकंसकलकेशशेषसुरेशनरेशादिजीवनिकरभयाभयप्रदेविवि  
 धाध्यात्मादिसेसारतापतपनतापितसमनकेरवपोषणपूर्णकला  
 सारदशीतलकरंमजलजलदण्डमलातिशुभगसंदरताभीररा  
 दरणीयदिविजमनुजमनोनयनानंदकराननकं दर्पयुतिधरभ  
 केच्छोपानंददेहामिनीयुतिधरवरीताम्वरधरं नृप्रकटिस्तुहारके  
 प्रकटकोशुलीयकंकणरत्नकेरीटमुकुटाचलेकारालंकृतगोपा  
 गनापोगपंकैरुहप्रजितेनेदनेदनेसधर्मपालनायाधर्मविनाशय  
 चप्रतिपुगंनरहरिताशरण्यायनेकातिकमनीयगौरववीर्यकारु।  
 एपायनेनात्मगुणशक्तिविशिष्टाकृतिकृतेयउवेशोद्भवेवसदेवस  
 तेभजतेसर्वसम्भवावच्छिन्नेनश्रवणाकीर्तनादिलक्षणाभिर्भक्तिभि  
 सेवतेसमदेकपारणामदेष्टव्यककुलवाच्यवोमदनमभक्तोपुक्त  
 तमस्तपस्विप्रभतयोपुक्तानिष्कामकर्माणोपुक्ततराःमदेकभक्तत  
 र्मस्तेवैभ्यःपूर्वाक्तेभ्योनिरतिशयश्रेष्ठतमरमर्थःमेसकललोकदि  
 तावतारस्यसर्वेश्वरस्यसर्वतियन्तःसर्वतस्यप्ररुषोममस्यममतः  
 अभिमनःसर्वेभ्यस्तपोयोगकर्मज्ञानादिसाधनवशोमद्भक्तिमन्तेशे  
 षतममहंमयेनात्ममित्यर्थःभक्तेश्रेष्ठतांश्रुतयोप्याहःभक्तिरस्यभज  
 नेतदिहामुत्रोपाधिनेगणेशेनामुष्मिन्मनःकल्पनेमेतदेवैकमेवा  
 ज्ञानमेवलोकमुपासीतश्रान्तावाश्रेदृष्टयःश्रोतवोमनयोनिदि  
 ध्यासितव्यःयस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरोतस्यैतेकचित्तास  
 र्थाःप्रकाशनेमहात्मनःस्मर्याः ४० कर्मयोगं कामभूयं ज्ञान  
 गर्भं सुवित्तरम् प्रावोच्यो जगद्योनिस्तव देवार्थसारथिम् १॥  
 इति श्रीकृष्णमवेतपत्नीगीताटीकावृणोपायः ६ ॥

इत्यनेन सर्वयोगिप्रसंगे योगिनं मधुसूदनीटीका वदन्त्यासुपसंह इति ॥  
 योगिनां वसुद्रादिनादितददेवताभक्तानां सर्वेषामपि मध्ये म



गी.  
टी.  
घ.

विभगवति वासुदेवे प्रणयपरिणक विशेषाद्भूतेन प्रीतिवशाद्विविधेन म  
द्भूतेनोत्तरात्मनाः तः करणेन प्राग्भवीय संस्कारणाटवात्साधुसंगा  
सुमदजनपुत्रश्च शवानतिशयेन श्रद्धातः सन् भजते सेवते सततं चिं  
तयति योमानारायणमीश्वरेश्वरं सगुणं निर्गुणं वामनं योयमीश्वरं  
तरसाधारणो यमित्यादिभ्रमं हित्वा स यवमदको योगी प्रकृतमः स स  
र्वभ्यः समाहितचित्तेभ्यो पुक्तेभ्यः श्रेष्ठेभ्यो परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्य मतो  
निश्चितः समानेपि योगभासकेशे समानेपि भजनायासमदक्षिण  
मेभ्यो मद्भक्तस्यैव श्रेष्ठत्वात् मद्भक्तः परमो प्रकृतमो नायसे न भवितुं  
शक्नोति इति भावः तदनेनाध्यायेन कर्मयोगस्य बुद्धिबुद्धिहेतोर्मयी  
होदशीयता ततश्च कृतं सर्वकर्म स्यात्सम्यग्गोपयोगं विहाय तामनो  
निग्रहोपायं वा तेन निरास सर्वकर्मपद्विज्ञानायोगप्रसूतं पुरुषार्थं  
श्रूयतां शंकां च शिथिलयतां कर्मकांडेन पदार्थनिर्ग्रहणं च समा  
पिते अतः परं श्रद्धावान् भजते योमानंति सूचितं भक्तियोगं भजनीये  
भगवते वासुदेवेन तत्पदार्थं निरूपयितुं मयि मम ध्याय्य हृदयमारभ्य  
तदतिशिवं ६० ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्य श्रीवि  
श्वेश्वरसरस्वती श्रीपादशिष्य श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितायां  
श्रीभगवद्गीता उपनिषद्गीतायां तत्पदार्थनिर्ग्रहणं नाम षष्ठोऽध्यायः ६

सदानंदी टीका

सर्वयोगिवरं श्रीशुभं श्रीशोवदहृदिः उपसंहृतीदानीं मध्याये यो  
गत्यरं । योगिनां वसुदेवादिभक्तानां भेदेन सा योगिनां वसुदेवा  
दिभक्तानां भेदेन सा सर्वेषामपि मध्ये यो वासुदेवे मयीश्वरे २ प्रणय  
पुत्रोदयात्प्रेमा निविष्टेनोत्तरात्मना प्राग्भवाजितसंस्कारणाटवा  
त्साधुसंगमात् ३ श्रद्धातः सदाभक्ताचित्तपणादराधनां सगुणं नि  
र्गुणं वापि नारायणमीश्वरं ४ अतश्च भक्तापरया समदको यतश्च  
यीः सर्वेभ्यो पुक्तेभ्यः श्रेष्ठेभ्यो नित्यसमाहितः ५ सर्वज्ञस्य ममात्मे  
न निश्चितो नात्र संशयः योगाभासश्च मेतत्समाने भजनश्च मे ६  
मद्भक्तस्यैव मुख्यं तं मत्परां मुख्यं योगिनः तं मद्भक्तं तया तं प्रकृतो भवि  
तुमज्जन ७ अनायासेन शीघ्रं वशं त्वसी माशयोदरेः ८ योगी योगव



लेनसेसतिमिमोत्तकात्मसौख्ये स्थितः कर्मीकर्मजलोकभोग  
इसिकस्तस्मिन्नुपायेरतः अस्माकं नवीनवारिदरुचिर्मेदस्मि  
तेनोचितेनो गोपीजनवत्सलः सुखनिधिः कलः प्राणपोग  
तिः ५५० ॥ इति सरानंदीका षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

### नीलकंठीटीका

समाप्तः कर्मप्रधानस्तं पदार्थविवेकः अतः परेऽपासनाश्रया  
मेतत्तत्पदार्थेति रूपपितकामस्तु उपासनो महाफलमेतत्सोति  
योगिनामिति देवमेवापरेयत्तमित्यादिना चतुर्थोऽध्यायः शोका  
हादशयोगास्तद्वत्तयोगिनो सर्वेषां मध्ये यो मङ्गलेन मयि वा स  
देवे समर्पितेन अंतर्गतनाचिन्नेन अज्ञानान्न सन्मो भजते समे स  
मप्रकृतमोः निशयेन प्रकृतः आद्योमतोः भिद्येतः तस्मान्मङ्गलो  
भवेति भावः ५५० ॥ इति श्री नीलकंठीटीका समाप्तः ॥

सर्वयोगिभ्योः परमेश्वरे कप्र आनंदीटीका लिखितचिन्तायोगी प्रकृतमङ्गलमिति दर्शयन्त्यायार्थ

उपसंहरति ॥

यः अज्ञानवानवश्यमीश्वरप्रणिधानेन विना योगाद्वत्प्रप्तिस्या  
दिति निश्चयवान् मङ्गलेनोत्तरात्मना प्रतिपादितमुत्सामं यमात्  
मदेकनिष्ठेन मनसामो भजते स सर्वेषां मयि योगिनां ममातिश  
यितो योगी सतः लक्षणीयाया अज्ञाया उद्देशाय मिति सिद्धं ।  
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणा समाधयो  
ष्टावगानि योगस्येतियमादिपंचकं बहिरंगं ध्यानादित्रयमन्तरं  
गम् तथा हियमनियमैर्मनसोवाह्यगतीर्निरुज्ज्यासनेन भौतिक  
पिंडात्मनः समरसत्तमभिसंपाद्य प्रत्याहारेणोदियाणि वशीकृत्य  
ध्यानेन बुद्धिधामि मनो निवेश्य धारणाया तत्र स्थिरीकृत्य पुनस्तस्य  
तः समाधिना च पुरुषप्रकाशसामीप्योपलब्धिस्यात्तेनैव तत्प्रप्ति  
देतः संप्रज्ञातयोगोपलब्धिरित्योगानुशासनवाक्यार्थसंप्रहः संप्र  
र्णमेतद्देशपर्व ५५० ॥ इति श्री आनंदीटीका षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

षष्ठोऽध्यायः



गी.  
री ख.

ये केचन योगिनां दर्शनभेदात्संभ्रमं कंठीरीका वंति तेषामप्ययमेवंविधो योगी प्रकट  
मरतिप्रतिपादय रामकंठीरीका त्रध्याय उपसंहरति ॥  
समस्तयोगिनां मध्ये योगी कृततमोतिशयेन युक्तः समाहितो म  
ममतः कोसोयः श्रद्धावान् सर्वसिद्धिहेतुभूतया श्रद्धया कृतः स  
द्भुतेनान्तरात्मना यथाप्रतिपादितज्ञानगत्या मां परमात्मन मी।  
श्वरमेकं तत्त्वं परमोपेतयागेन प्रपन्नेनात्तः करणो न भजन्ते वाङ्मनः त  
कं यथापारात्मत्वेन वक्तुं न शक्नोति यथोक्तज्ञानविधिना  
यथोक्तमत्सरपात्रगमसर्वं समेव यत उपास्ते सर्वसमाहितत  
मः इत्याम् यातायस्याद्भुभावं दधति यदियं योगतामस्य योगात्तं  
योगं ज्ञानकर्मव्यतिकरसकगभ्यासवैराग्यगम्यम् सम्यक्संप्रा  
प्तकामैः परमगुरुरिति श्रद्धया पर्यपास्यः षष्ठोऽध्यायो यमायै रव  
हितमतिभिरुक्तसर्वात्मकार्यैः ४० ॥ इति श्रीरामकंठीरीका  
यां षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

योगविषयमथो विशेषोऽस्तीत्या लामिकी वरदनीरीका

ह॥ परमात्मना तत्र तस्य योजने योगात्तं सवाधिकारिषु भूमिका  
भेदेनेषोऽहं तत्र प्रथमोऽद्वितीयः कर्मस्वप्नात्मवोधे समाधानम्  
द्वितीयः कर्मयोग आरुरुक्षुविषयः कर्मसक्रियमागोष्यत्मात्मनि  
समाहितत्वम् तृतीयोऽध्याययोगः सर्वास्त्रितृतीर्निरुध्यात्मन्येवैक  
तानताचतर्थोऽसौ योगः आनन्दप्रादुर्भावपरः संपरमात्मसा  
मापत्तिः समाधिपञ्चमो ज्ञानयोगो यत्राहं न प्रतिभासते सचि  
विधश्चेतनवर्गव्यापृत्या चेतनाचेतनव्यापृत्या च षष्ठो भक्तियोग  
ईश्वरभक्ताश्रित्यत्मात्मनिसमाहितत्वं कर्मसंन्यासयोगस्य विक  
ल्पनामभावेन शबलतया रफ कल्पविषयस्य कर्मयोगेन तर्भावः ।  
संन्यासयोगस्य च विकल्पाभावेन ज्ञानयोगेन तर्भावः एवं सर्वेषां यो  
गिनां योगभूमिकानिष्ठानां मध्ये योगी श्रद्धावान् ईश्वरास्तिते विश्व  
स्तः सन् नतसां त्वा ईश्वरमपलपन् पुरुषमात्रपर्यवसितः मयि



प्रत्यगात्मनि स्थिते ज्ञानरात्मना मनसामामीश्वरं भजते प्रेमातिशयात्  
 देवकृते सयोगिषु मध्ये परमः श्रेष्ठो मम मतो जीवन्मुक्तपदभाजनत्वात् तद-  
 कं समाप्ति सिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरु-  
 षविशेष ईश्वर इति च सेश्वरस्य ज्ञानस्य सर्वप्रधानमसङ्गम् यत्सर्वगुरुभिः  
 स्तुते च भवद्रूपमृतास्वाहोहायस्य स्यात् परापिया दशासामो प्रतिष्ठा-  
 मित्रासवसेवमुक्तेति एवमेतावता ग्रन्थेनैतत्फलितं सांख्येन विना बु-  
 द्धियोगो न सिध्यति बुद्धियोगं विना कर्मयोगो न सिध्यति इत्येवंते विना  
 ध्यानयोगस्तु विना साधनयोगस्तु विना ज्ञानयोगः भक्तियोगस्तु सर्व-  
 उक्ततपद इति पूर्वस्य कारणात् तन्मन्त्रस्य वृत्तांतरीयकत्वं दृष्टव्यमिति अतए-  
 व योगभूमिकाभेदेन शैवैः समप्रमातारो व्यवस्थापिताः तदङ्गम् महा-  
 मंत्रेशं मंत्रेशं मंत्रांशिवपुरोगमाः अकालौ सकलश्रेति शिवस्य ताविभूतयः  
 इति श्री <sup>लामुदी</sup> ~~वत्सुकी~~ तीरीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

४७

### पंचोत्तरीका

उत्तराध्यायवीजं प्रतिपन्नमनियमपराणो मध्ये भगवद्रूपस्यैष मा-  
 न भगवान् योगिनामपीतियः मङ्गतेनोतरात्मना मयि वासुदेवे समा-  
 हितेन मत्परेणोतः करणेन प्रहृष्टानः सो भजते स सर्वेषां रुद्रादिनादि-  
 पराणो योगिनां मध्ये मे मम प्रकृतमः प्रतिशयेन प्रकृतो योगी ज्ञानी मे म-  
 तः अभिप्रेतः ४७ इति श्री पंचोत्तरीकायां षष्ठोऽध्यायः ६

### रसादीरसमिहोधिनी ॥

योगिनामपीति सर्वेषां योगिनां कर्मयोगिनामपि मध्ये यः क्षत्रि-  
 यवीरः मङ्गतेन परमेश्वरेणापिततदवतारे स्वजात्युचितं कर्मानु-  
 स्थितमिति स्ववर्णाश्रमोचितं कर्माचरणे दृष्टं तीभूतं मां विषयी-  
 कृतवतां तरात्मनांतः करणेन प्रहृष्टान् प्राप्ताचार्योपदेशो फ-  
 लावप्रयं भावनिष्पद्युक्तः सन् मां सर्वेष्वंभजते सिद्धसिद्धये



216  
ज्ञांपरित्यज्य मत्परितोषणार्थं स्वधर्मावशेन सेवते परमेष्ठरो  
मेनेन प्रीयतामिति संकल्प्य स्वकर्मावृत्तिं दृष्टिं दितियावत् सप्रमा  
नू मे मम युक्ततमः प्रशस्तयोगादृढः सर्वपुरुषार्थामो योग्यत  
मो वामतः प्रतिभट्टं ४० ॥ इति श्री रणवीरसमिद्धो धिन्यां श्री  
गीताव्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

मधुभाष्य

४० ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्री  
मङ्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ६ ॥



## भाषा अनुवाद

साधियों के मध्य अर्थात् यम नियम परायण लोगोंके बीच  
मे मेरा भक्त ही प्रेष है यह कहते हैं कि मैं जो परमेश्वर सोम  
ज्ञान अर्थात् मेरे मे मन लगय अज्ञान जो हम को भजै है मेरे म  
न मे सोई प्रेष इस से अर्जुन तम मेरे भक्त होउ श्रीधर स्वामी  
प्रभु को प्रणाम करते हैं कि परमानन्द भक्त सेवित लक्ष्मीपति ।  
की मे वदना करता हूं जिसने भक्तियोग शिरोमणि रूप आत्म  
योग उपदेश किया है ४७ ॥

इति जगन्नाथ सक्त विरचितायो मनभावनीटीकाया सहाध्यायः ६

दोहा

योगीके सभमध्यमहिंदे मो मदजाको चित्त भजै जो अहं  
क्त मोदि सो योग प्रेष मो मत ४७ ॥ इति श्रीभगवद्गीतास



27